

الحمد لله
الرحمن الرحيم

سرشناسه:

عنوان و نام پدیدآور:

مشخصات نشر:

مشخصات ظاهری:

شابک:

وضعیت فرست نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع:

موضوع:

موضوع:

موضوع:

موضوع:

رده بندی کنگره:

رده بندی دیویی:

شماره کتابشناسی ملی:

این اثر با حمایت مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، مؤسسه اندیشه مسطور،

بنیاد علوی و شرکت مادر تخصصی سلامت پایاسینا چاپ شده است.

درنامه مفاهیم و ابعاد جمعیت

جمعی از نویسندگان

زیر نظر علی ابوترابی

درسنامه مفاهیم و ابعاد جمعیت

جمعی از نویسندگان

ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

صفحه آرا: محمد عسگری

نوبت چاپ: اول ۱۴۰۱

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

قیمت: ..... تومان

کلیه حقوق چاپ و نشر و بهره‌برداری الکترونیکی برای ناشر محفوظ است

آدرس: قم - مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

فهرست مطالب

۱۹	مقدمه مراکز همکار.....
۲۱	مقدمه.....
درس اول: تعاریف و مفاهیم جمعیت‌شناسی	
۲۶	مقدمه.....
۲۶	جمعیت.....
۲۷	تعداد جمعیت.....
۲۸	ترکیب جنسی و سنی جمعیت.....
۳۰	هرم جنسی و سنی جمعیت.....
۳۳	پنجره جمعیتی.....
۳۴	میانگین سنی.....
۳۵	میانۀ سنی.....
۳۶	میزان.....
۳۶	نسبت.....
۳۷	افزایش طبیعی جمعیت.....
۳۷	میزان افزایش طبیعی جمعیت.....
۳۸	میزان رشد جمعیت.....
۳۹	زمان دو برابر شدن جمعیت.....
۴۰	رشد صفر جمعیت.....

۴۳.....	شاخص جواني جمعيت.....
۴۳.....	شاخص سالخوردگي جمعيت.....
۴۵.....	سالمند.....
۴۵.....	شاخص وابستگي جمعيت.....
۴۶.....	شهرنشيني.....
۴۷.....	درصد جمعيت شهري.....
۴۸.....	مهاجرت.....
۴۸.....	مهاجرت خالص.....
۴۹.....	ميزان مهاجرت خالص.....
۴۹.....	رويدادهاي حياتي.....
۴۹.....	ولادت.....
۵۰.....	ميزان خام مواليد.....
۵۰.....	باروري.....
۵۱.....	ميزان باروري عمومي.....
۵۲.....	ميزان باروري نکاحي.....
۵۲.....	ميزان باروري ويژه سني.....
۵۲.....	ميزان باروري کلي.....
۵۴.....	مرگومير.....
۵۵.....	ميزان خام مرگومير.....
۵۶.....	ميزان مرگومير ويژه سني.....
۵۷.....	ميزان مرگومير برحسب علل خاص.....
۵۸.....	اميد زندگي در بدو تولد.....
۵۸.....	ازدواج و طلاق.....
۶۰.....	ميزان خام ازدواج.....

۶۱.....	میانگین سن ازدواج.....
۶۱.....	میانگین سن در اولین ازدواج.....
۶۲.....	میزان خام طلاق.....
۶۲.....	طول مدت زندگی مشترک (دوام زندگی).....
۶۳.....	وضعیت زناشویی جمعیت.....
۶۶.....	خانوار و خانواده.....
۶۷.....	خانوار.....
۶۸.....	بعد خانوار.....
۶۸.....	متوسط بعد خانوار.....
۶۸.....	انواع خانوار.....
۶۸.....	خانوار معمولی.....
۶۹.....	خانوار معمولی ساکن.....
۶۹.....	خانوار معمولی غیر ساکن.....
۶۹.....	خانوار گروهی.....
۷۰.....	خانوار مؤسسه‌ای.....
۷۰.....	خانوار یک نفره.....
۷۰.....	خانوار زوجی.....
۷۱.....	خانوار هسته‌ای.....
۷۱.....	خانوار تک‌والد.....
۷۱.....	خانوار گسترده.....
۷۱.....	خانوار فرزند سرپرست.....
۷۳.....	روند تغییرات سهم انواع خانوارها.....
۷۴.....	خانواده.....
۷۴.....	تعریف خانواده از دیدگاه حقوق مدنی.....

۷۴.....	تعریف خانواده از دیدگاه جامعه‌شناسی
۷۶.....	انواع خانواده
۷۷.....	خانواده هسته‌ای
۷۸.....	خانواده گسترده
۷۹.....	سایر اقسام خانواده
۷۹.....	خانواده زیستی
۷۹.....	خانواده فرزندمرکز
۸۰.....	خانواده راهیابی
۸۰.....	خانواده ناقص (خانواده تک‌سرپرست / تک‌والد)
۸۰.....	خانواده غیرواقعی
۸۱.....	خانواده پدر - مادری
۸۱.....	خانواده ستاکی
۸۲.....	خانواده اضطراری
۸۲.....	سیاست جمعیتی
۸۲.....	انواع سیاست جمعیتی
۸۴.....	۱. سیاست جمعیتی مربوط به مرگ‌ومیر و میرایی
۸۴.....	۲. سیاست جمعیتی مربوط به باروری
۸۵.....	۳. سیاست‌های مهاجرتی
۸۵.....	نتیجه‌گیری
۸۷.....	پرسش‌ها
۸۸.....	منابع و مآخذ

درس دوم: ابعاد سیاسی جمعیت

۹۲.....	مقدمه
۹۶.....	نظر دانشمندان و اندیشمندان درباره موضوع جمعیت

دیدگاه نظری معاصر درباره نقش جمعیت در قدرت و امنیت	۹۸
انقلاب جنسی: آغازی بر یک پایان	۱۰۱
خطرات سیاسی و امنیتی بحران جمعیت	۱۰۸
آینده جمعیتی جهان و آثار اقتصادی تحولات جمعیتی	۱۰۹
جمعیت مسلمانان	۱۱۱
جمعیت مسلمانان و اهمیت آن برای غرب	۱۱۱
جمعیت و بیداری اسلامی	۱۱۲
تحدید نسل مسلمانان: یک برنامه ویژه	۱۱۴
نظرات اندیشمندان مسلمان در باب کنترل جمعیت	۱۱۶
ابعاد سیاسی تغییرات جمعیتی ایران	۱۲۰
اظهارات دانشمندان و سیاستمداران غربی	۱۲۰
اظهارات مسئولان و دانشمندان ایرانی	۱۲۵
ابزار غرب برای پیشبرد پروژه تحدید نسل جهانی	۱۲۶
ایجاد ساختارهای سخت افزاری و نرم افزاری	۱۲۶
القای افکار و عقاید ضد جمعیتی در قالب مطالب شبه علمی	۱۳۴
استفاده از ابزارهای ضد انسانی و غیر اخلاقی	۱۳۸
جمعیت و امنیت در ایران	۱۴۱
مداخلات غرب در سیاست گذاری جمعیتی ایران	۱۴۳
امنیت و جمعیت از منظر اسلام	۱۴۶
نتیجه گیری	۱۴۹
پرسش ها	۱۵۱
منابع و مأخذ	۱۵۲

درس سوم: ابعاد اقتصادي جمعيت

۱۶۰	مقدمه
۱۶۰	سير تحول اندیشه‌هاي اقتصادي جمعيت
۱۶۱	اندیشه‌هاي جمعيتي بدبينانه مالتوسي
۱۶۲	اندیشه‌هاي مالتوسي‌هاي جديد
۱۶۴	اندیشه‌هاي جديد در اقتصاد جمعيت
۱۶۶	اقتصاد اسلامي و مسئله جمعيت
۱۶۷	نظريه ابن خلدون در مورد تأثير مثبت جمعيت در پيشرفت اقتصادي
۱۶۸	چارچوب تحليلي فرااقتصادي جمعيت در اقتصاد اسلامي
۱۶۹	کارکردهاي اقتصادي جمعيت
۱۷۰	رابطه جمعيت و فقر
۱۷۳	نگاه اسلام به شبهه فقرزايي جمعيت
۱۷۶	نقش جمعيت در توسعه و پيشرفت اقتصادي
۱۷۹	ديدگاه‌هاي جديد در مورد تأثير جمعيت در توسعه
۱۸۲	جمعيت به منزله بازار مصرف
۱۸۲	جمعيت به مثابه نيروي مولد
۱۸۳	جمعيت: زمينه‌ساز ابداع
۱۸۳	دولت و هزینه‌هاي افزايش جمعيت
۱۸۵	تأثير جمعيت در رفاه خانوارها
۱۸۸	جمعيت و محيط زيست
۱۸۹	مشكلات اقتصادي پير شدن جمعيت
۱۹۰	۱. کاهش سرمايه انساني و نيروي کار
۱۹۲	۲. افزايش هزینه توليد کالاها و خدمات و کاهش بهره‌وري
۱۹۲	۳. کاهش تخصص‌گرایی

۱۹۳.....	۴. افزایش هزینه‌های بهداشتی درمانی .....
۱۹۳.....	۵. افزایش خطر ورشکستگی صندوق‌های تأمین اجتماعی .....
۱۹۵.....	علل کاهش نرخ رشد جمعیت در ایران .....
۱۹۵.....	۱. عوامل فرهنگی - اجتماعی .....
۱۹۸.....	۲. عوامل اقتصادی .....
۱۹۹.....	سیاست‌های جمعیتی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران .....
۲۰۱.....	راهبردهای مواجهه با مشکلات اقتصادی جمعیت .....
۲۰۲.....	فرهنگ‌سازی رشد جمعیت .....
۲۰۳.....	ترویج فرهنگ اعتماد و خوش‌بینی به خداوند (رازقیت خداوند) .....
۲۰۴.....	تعدیل سطح توقع و انتظار مردم درباره وضع اقتصادی مطلوب .....
۲۰۸.....	تقویت تکافل اجتماعی .....
۲۰۹.....	حمایت دولت .....
۲۱۰.....	نتیجه‌گیری .....
۲۱۳.....	پرسش‌ها .....
۲۱۴.....	منابع و مأخذ .....

درس چهارم: ابعاد فرهنگی - اجتماعی جمعیت

۲۱۸.....	مقدمه .....
۲۱۸.....	جایگاه هویت زنانه و نقش مادری و همسری از دیدگاه اسلام .....
۲۲۳.....	نقش فمینیست‌ها در تغییرات جمعیتی .....
۲۳۱.....	تأثیر هویت‌یابی زنان در کنش فرزندآوری .....
۲۳۱.....	مادری .....
۲۳۵.....	راه‌کارهای تغییر نگرش زنان به مادری .....
۲۳۷.....	تغییر نگرش زنان و دختران به زیبایی و بدن .....
۲۳۸.....	تأثیر ارزش‌های خانواده‌گرایانه در تغییرات جمعیتی .....

۲۳۸.....	الف) ارزش ازدواج.....
۲۳۹.....	ب) ارزش فرزندان.....
۲۴۰.....	نقش افزايش يا کاهش سن ازدواج در تغييرات جمعيتي.....
۲۴۵.....	تعدد زوجات و رابطه آن با افزايش جمعيت.....
۲۴۹.....	نقش استحکام يا فروپاشي خانواده در تغييرات جمعيتي.....
۲۵۳.....	نتيجه گيري.....
۲۵۶.....	پرسش ها.....
۲۵۶.....	منابعي براي مطالعه بيشتر.....
۲۵۷.....	منابع و مآخذ.....
۲۶۱.....	سایت ها.....

درس پنجم: ابعاد بهداشتی و پزشکی جمعیت

۲۶۴.....	مقدمه.....
۲۶۶.....	تعريف حد جاگزینی يا جانشینی.....
۲۶۶.....	رابطه باروری پايين و نرخ نوآوری.....
۲۶۷.....	ازدواج مناسب.....
۲۶۷.....	سن مادر براي بارداري.....
۲۶۸.....	فاصله گذاري مناسب بين فرزندان.....
۲۶۹.....	سزارين: بلای جان مادر و کودک.....
۲۷۰.....	دستاوردهای کشورهای موفق در زمينه بارداري و زایمان.....
۲۷۱.....	برخی دلایل بیمار در انتخاب سزارين.....
۲۷۱.....	برخی دلایل پزشک در انتخاب سزارين.....
۲۷۱.....	عوارض سزارين.....
۲۷۳.....	مزایای زایمان طبيعي.....
۲۷۵.....	روش های جراحی پیشگیری از بارداري.....

۲۷۷.....	جنگ علیه جمعیت .....
۲۷۷.....	تعریف سقط جنین و انواع آن .....
۲۷۹.....	علل مرده‌زایی و نقص‌های جنینی .....
۲۷۹.....	ناباروری .....
۲۸۰.....	تعریف ناباروری .....
۲۸۰.....	انواع ناباروری .....
۲۸۰.....	ناباروری در جهان .....
۲۸۲.....	ناباروری در ایران .....
۲۸۲.....	علل ناباروری .....
۲۸۳.....	علل ناباروری در زنان .....
۲۸۴.....	علل ناباروری در مردان .....
۲۸۶.....	دیگر عوامل مؤثر در ناباروری .....
۲۸۶.....	وزن بدن .....
۲۸۷.....	کم‌خونی (آنمی) .....
۲۸۹.....	عادت‌های غذایی نامتعادل و ناسالم .....
۲۹۰.....	تأثیر مصرف سیگار، تنباکو، مواد مخدر و مشروبات الکلی .....
۲۹۲.....	سندرم پلی‌کیستیک تخمدان .....
۲۹۳.....	تأثیر روش‌های پیشگیری از بارداری در ناباروری .....
۲۹۴.....	تأثیر سن در ناباروری .....
۲۹۴.....	تأثیر استرس در ناباروری .....
۲۹۵.....	تأثیر سقط جنین در ناباروری .....
۲۹۶.....	سایر موارد دخیل در ناباروری .....
۲۹۶.....	شغل‌های تأثیرگذار در ناباروری .....
۲۹۷.....	توصیه‌هایی به زوج‌های جوان .....

۲۹۸.....	انواع درمان‌های ناباروری.....
۳۰۰.....	روش‌های جایگزین برای درمان ناباروری.....
۳۰۰.....	هزینه‌های درمان ناباروری.....
۳۰۳.....	نتیجه‌گیری.....
۳۰۵.....	پرسش‌ها.....
۳۰۶.....	منابع.....

درس ششم: ابعاد تربیتی - روان‌شناختی تغییرات جمعیتی

۳۱۸.....	مقدمه.....
۳۲۰.....	آثار و نقش فرزندان در نظام خانواده.....
۳۲۱.....	۱. آثار و فواید جسمانی.....
۳۲۲.....	۲. آثار روان‌شناختی.....
۳۲۲.....	الف) اندیشه‌ی فرزندآوری و سلامت روان پدر و مادر.....
۳۲۴.....	ب) لذت پدر و مادر شدن.....
۳۲۶.....	ج) نیاز به دوست داشتن و دوست داشته شدن.....
۳۲۸.....	د) احساس مثمر بودن.....
۳۲۸.....	ه) رشد و تعالی شخصیت والدین.....
۳۳۰.....	و) محبت به والدین و دستگیری از آنان به هنگام پیری.....
۳۳۰.....	ز) دریافت حمایت معنوی پس از مرگ.....
۳۳۱.....	ح) امید به آینده.....
۳۳۲.....	۳. آثار خانوادگی.....
۳۳۲.....	الف) عشق به زندگی و تداوم خانواده.....
۳۳۳.....	ب) پویایی خانواده.....
۳۳۴.....	ج) توسعه اقتصادی و برکت در خانواده.....
۳۳۵.....	د) کارآمدی خانواده.....

۳۳۶.....	مقایسه ویژگی های خانواده های تک فرزند و چند فرزند و فرزندان آنان.....
۳۳۸.....	ویژگی های خانواده های تک فرزند و چند فرزند.....
۳۳۸.....	۱. اضطراب والدین.....
۳۴۰.....	۲. کنترل شدید یا حمایت افراطی.....
۳۴۰.....	۳. فرزندسالاری.....
۳۴۱.....	۴. تمرین نکردن نقش ها.....
۳۴۲.....	۵. خانواده بدون خویشاوند.....
۳۴۲.....	مقایسه ویژگی های فرزندان در خانواده های تک فرزند و چند فرزند.....
۳۴۳.....	ویژگی های فرزندان در خانواده تک فرزند.....
۳۴۵.....	۱. خصوصیات فردی.....
۳۵۱.....	۲. خصوصیات میان فردی.....
۳۵۶.....	ویژگی های فرزندان در خانواده چند فرزند.....
۳۵۷.....	۱. ویژگی های فردی.....
۳۵۹.....	۲. ویژگی های میان فردی.....
۳۷۲.....	نتیجه گیری.....
۳۷۴.....	پرسش ها.....
۳۷۴.....	منابعی برای مطالعه بیشتر.....
۳۷۵.....	منابع و مأخذ.....
۳۸۰.....	سایت ها.....

درس هفتم: ابعاد دینی جمعیت

۳۸۲.....	مقدمه.....
۳۸۳.....	مبانی نظری اسلام در نگرش به جمعیت و باروری.....
۳۸۴.....	۱. خداشناسی.....
۳۸۶.....	۲. انسان شناسی.....
۳۸۸.....	۳. معرفت شناسی.....

۴. جهان‌شناسی ۳۹۰
- رویکرد اسلام به اصل زادآوری ۳۹۳
- رویکرد اسلام به زادآوری بسیار (تکثیر نسل) ۳۹۴
- آموزه‌های اسلام درباره افزایش جمعیت ۳۹۵
۱. آموزه‌های خاص ۳۹۵
- الف) آیات و روایات تشویق‌کننده به ازدواج ۳۹۵
- ب) تشویق به ازدواج به سبب محبوب بودن زادآوری بسیار ۳۹۷
- ج) تشویق به زادآوری بسیار ۳۹۹
- د) تشویق به انتخاب همسر «ولود» (بسیارفرزندآور) ۳۹۹
- جمع‌بندی ۴۰۱
۲. آموزه‌های عام تشویق‌کننده به باروری در اسلام ۴۰۲
- الف) تشویق به ازدواج در سنین پایین‌تر ۴۰۳
- ب) ناپسندن بودن طلاق ۴۰۴
- ج) حرمت سقط جنین ۴۰۵
- د) حرمت روابط جنسی نامشروع ۴۰۶
- ه) انگیزه دادن به زنان برای بارداری ۴۰۷
- کاهش باروری در آموزه‌های دینی ۴۰۸
۱. تعبیر از شمار اندک فرزندان با عنوان «راحت» ۴۰۹
۲. بیان زیادی فرزند به‌مثابه «نفرین» ۴۱۰
۳. «زینت دنیا» و «فتنه» بودن فرزندان ۴۱۳
- جمع‌بندی و خلاصه درس ۴۱۴
- جایگاه شرایط زمانی و مکانی در زادآوری بسیار ۴۱۵
- پرسش‌ها ۴۱۹
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۴۱۹
- منابع ۴۲۰

درس هشتم: الگوی اقناع‌سازی مباحث جمعیتی

۴۲۴.....	مقدمه
۴۲۵.....	انواع و مراحل سخنرانی
۴۲۶.....	سازمان‌دهی مباحث سخنرانی
۴۲۷.....	الگوهای سازمان‌دهی
۴۲۷.....	۱. الگوی ترتیب زمانی
۴۲۸.....	۲. الگوی علی
۴۲۹.....	۳. الگوی مشکل - راه‌حل
۴۲۹.....	۴. الگوی مشکل - علت - راه‌حل
۴۳۰.....	۵. الگوی توالی انگیزشی مونرو
۴۳۱.....	مرحله اول: توجه
۴۳۶.....	مرحله دوم: برانگیختن احساس نیاز
۴۴۱.....	مرحله سوم: رضایت
۴۵۰.....	مرحله چهارم: تصویرسازی
۴۵۴.....	مرحله پنجم: اقدام
۴۵۶.....	نکات راهبردی سخنرانی اقناعی
۴۵۶.....	۱. ترس
۴۵۸.....	۲. ترتیب ارائه مباحث سخنرانی در پیام‌های دوطرفه
۴۵۹.....	۳. تجربیات خوشایند و مستقیم مخاطبان
۴۶۰.....	۴. استفاده از احساسات و عواطف مذهبی مخاطبان
۴۶۰.....	۵. مباحث به‌ظاهر طراحی نشده
۴۶۰.....	۶. اعلان قبلی: ایجاد زمینه تأمل مخاطب در دلایل مخالف
۴۶۱.....	۷. شوخی
۴۶۱.....	۸. سرعت ارائه پیام

۹. سبک گفتار..... ۴۶۲
۱۰. اسناد..... ۴۶۳
۱۱. جذابیت..... ۴۶۳
- الف) جذابیت شخصیتی و معنوی..... ۴۶۳
- متغیرهای مربوط به مخاطب..... ۴۶۵
- نتیجه‌گیری..... ۴۶۷
- پرسش‌ها..... ۴۶۸
- منابع و مآخذ..... ۴۶۸

مقدمه مراکز همکار

در بحث از پیشرفت جامعه، یکی از عوامل مؤثر بر آن، جمعیت و سرمایه انسانی است. همواره جمعیت به عنوان یکی از عوامل کلیدی در پیشرفت یک جامعه مطرح بوده است. در این میان، توجه به کمیت و کیفیت نیروی انسانی و جوانی جمعیت حائز اهمیت است. در هر جامعه‌ای، متناسب با شرایط اقلیمی و منابع طبیعی و خدادادی آن، جمعیت نقش تعیین‌کننده‌ای در پیشرفت آن دارد. بنابراین، جمعیت همواره یک «فرصت» برای هر جامعه و از عناصر مهم، اصلی و کلیدی پیشرفت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی محسوب می‌شود.

به همین منظور و با اهداف انجام پژوهش‌های بنیادین در عرصه مطالعات جمعیتی و باز کردن گره‌های ذهنی نخبگان و نیاز مبرم به یک متن آموزشی و درسنامه مفاهیم و ابعاد جمعیتی، گروهی از اساتید و دانش‌آموختگان حوزه و دانشگاه، به‌رغم محدودیت منابع علمی و فقدان الگوی پیشین، به تألیف اثری جدید و بدیع در قالب کتاب حاضر اقدام

کردند که امید است نشر این اثر در راستای تبیین حقایق علمی مربوط به بحران جمعیتی ایران و اقناع افکار حقیقت‌جویان گامی اثربخش به‌شمار آید. در همین جا بر خود لازم می‌دانیم از کلیه پژوهشگران و نویسندگان و سایر افرادی که مخلصانه و گمنام ما را در تقدیم و چاپ این اثر یاری نمودند، صمیمانه سپاسگزاری نماییم.

مؤسسه اندیشه مسطور کارگروه مطالعات جمعیتی مؤسسه امام خمینی

شرکت مادر تخصصی سلامت پایاسینا

بنیاد علوی

مقدمه

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً (نساء: ۱)

در هر جامعه‌ای رصد چند و چون جمعیت، به جهت ارتباط تنگاتنگی که با پایایی، پویایی، سطح رفاه جامعه و معیشت مردم دارد، از سوی اندیشمندان و سیاست‌گذاران اجتماعی ضرورتی انکارناپذیر شمرده می‌شود. از سوی دیگر، مسئله جمعیت امری چند بعدی است که هرگونه تصمیم‌گیری درباره آن، منوط به پردازش همه جوانب و ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و امنیتی است؛ زیرا رصد زوایای و ابعاد گوناگون یک موضوع ممکن است موجب شود امری که در یک دوره کوتاه، مفید تلقی می‌شد، در دوره‌ای دیگر به زیان جامعه تشخیص داده شده و بازنگری در آن ضرورت پیدا کند. به عبارت دیگر، نمی‌توان سیاست جمعیتی ثابت و مفروضی را به عنوان یک وضعیت ایده‌آل در نظر گرفت؛ زیرا تغییرات جمعیتی علاوه بر اینکه از عوامل جمعیتی ناشی

می‌شود، از بسیاری از عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و سیاسی نیز تأثیر می‌پذیرند.

مسیر تغییرات جمعیتی در کشور ما، به سوی رشد منفی و سیر نزولی در حرکت بوده و پیش‌بینی‌ها نشان می‌دهد که ایران در آینده‌ای نه چندان دور، با کاهش جمعیت و پدیده پیری و سالمندی روبرو خواهد بود؛ وضعیتی که می‌تواند پیامدهای منفی زیادی را در همه زمینه‌ها برای کشور به بار آورد. این امر ضرورت پژوهش‌های عمیق علمی در خصوص ابعاد گوناگون جمعیت، با هدف آگاهی‌بخشی به طبقات و اصناف گوناگون اجتماعی را می‌طلبد.

در سال‌های اخیر با تاکید مقام معظم رهبری و نیز حساسیت موضوع در نظرگاه نخبگان جامعه، گرایش به تولید ادبیات جمعیت رو به افزایش بوده است و آثار و نگاه‌های گوناگونی از چشم‌اندازهای مختلف به مسئله جمعیت پرداخته‌اند. با این حال، خلأ مرجعی که ضمن پردازش عالمانه گستره‌های علمی گوناگون جمعیت و باروری، بهره‌مند از ادبیاتی و آموزش محور بوده، به روشنی احساس می‌شود؛ منبعی که هم به اقناع نخبگان در خصوص موضوع کمک کند و هم با هدف آموزش و تدریس به ارتقای سطح آگاهی همه اصناف جامعه، که با دغدغه به مسئله جمعیت می‌نگرند، یاری رساند. تلاش علمی نویسندگان این اثر، در راستای تحقق همین اهداف بوده است.

کتاب حاضر، حاصل اندیشه و فکر دانشورانی دانش‌آموخته حوزه و دانشگاه و از استادان و پژوهشگران برجسته در یکی از رشته‌های علوم

انسانی است که با گره زدن رشته تخصصی خود با موضوع جمعیت، به تحلیل مفاهیم، ابعاد و ساحت‌های دگرگونی‌های جمعیتی پرداخته‌اند.

استادان فاضل و ارجمند جناب دکتر خلیل علی محمدزاده، دکتر محمدجواد توکلی، استاد علی‌اکبر مجزون، دکتر اسماعیل چراغی، دکتر سیدعباس ساطوریان و پژوهشگران محترم آقایان حسین سروتی و سیداسماعیل علوی که تماماً دانش‌آموختگان و استادان مراکز دانشگاهی و حوزوی در رشته‌های پزشکی، اقتصاد، جمعیت‌شناسی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی می‌باشند و هریک با تلاش علمی خود، در تألیف این پژوهش علمی سهم داشته‌اند. ضمن تشکر وافر، آرزومند توفیق مضاعف آنان در صحنه‌های علمی بوده و بیش از همه، باید قدردان همت عالی و نقش بی‌بدیل حجت‌الاسلام جناب آقای محمدحسین ندیمی، مدیر مؤسسه اندیشه مسطور باشیم که از آغاز تا انجام، مجری و بانی این محصول علمی بوده‌اند. همچنین، از شرکت مادر تخصصی سلامت پایاسینا و بنیاد محترم علوی که خیرخواهانه حمایت از چاپ نخست این کتاب را به عهده گرفتند، سپاسگزاریم.

این درسنامه در ضمن هشت درس به ابعاد مختلفی از موضوع جمعیت پرداخته است. در درس نخست به «تعاریف و مفاهیم جمعیت‌شناسی» پرداخته شده است. درس دوم «ابعاد سیاسی جمعیت» را مورد واکاوی قرار داده و درس سوم نیز به پردازش «ابعاد اقتصادی جمعیت» پرداخته است. درس چهارم «ابعاد فرهنگی و اجتماعی جمعیت»، درس پنجم «ابعاد بهداشتی و پزشکی جمعیت»، درس ششم «ابعاد تربیتی - روان‌شناختی

تغییرات جمعیتی»، درس هفتم «ابعاد دینی جمعیت» و درس هشتم «الگوی اقتناع‌سازی مباحث جمعیتی» را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند. در پایان، به این نکته اذعان می‌شود که این اثر، محصول ذهن انسانی است و بی‌شک همانند بسیاری سازه‌های بشری مصون از اشتباه و خطا نیست. از این رو، نویسندگان اثر، خاضعانه و فروتنانه از همه خوانندگان محترم درخواست دارند که آنان را از نکته‌های ناب اصلاحی خویش بهره مند ساخته و این گونه بر اتقان اثر بیفزایند.

علی ابوترابی

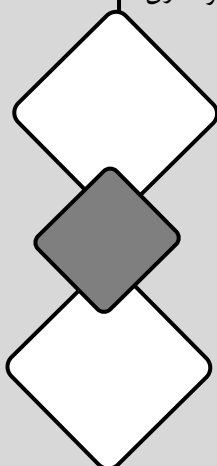

دربی اول

تعاریف و مفاهیم جمعیت‌شناسی

علی اکبر محزون

کارشناس ارشد جمعیت‌شناسی، مرکز آمار ایران، دفتر جمعیت، نیروی کار
و سرشماری

از دانش پژوه انتظار می‌رود:

مفاهیم پرکاربرد جمعیتی را فراگیرد؛

با پنجره جمعیتی و تحولات ناشی از آن آشنا شود؛

رویدادهای حیاتی و آمارهای جمعیتی را بیاموزد؛

ضمن آشنایی با انواع خانواده‌ها، سیاست‌های جمعیتی را تبیین کند.

مقدمه

علم جمعیت‌شناسی کاربرد وسیعی در برنامه‌ریزی‌های اجتماعی دارد و روز به روز دامنه آن گسترده‌تر می‌شود. آن‌گونه که توسعه اثربخش به دانش معتبر درباره منابع طبیعی و دیگر منابع متکی است، برنامه‌ریزی اثربخش در مسیر توسعه نیز بر دانش طبیعی در مورد ترکیب، رشد و حرکت جمعیت وابسته است. شناخت ویژگی‌های جمعیت مانند تعداد، ساختار سنی و جنسی، ترکیب و تحولات جمعیت و تحرک و جابه‌جایی فیزیکی یا طبیعی آن در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی - اجتماعی اهمیت خاصی دارد.

در این درس، ابتدا مفهوم علمی جمعیت، و سپس برخی مفاهیم مرتبط در این زمینه را تبیین می‌کنیم:

جمعیت^۱

به همه کسانی که به‌طور مستمر در یک واحد جغرافیایی (کشور، استان، شهرستان، شهر یا روستا) به‌صورت خانوار و خانواده زندگی می‌کنند، جمعیت می‌گویند. از این رو جمعیت خاصی که به منظوری خاص در زمان و مکانی معین گرد هم می‌آیند، لزوماً در جمعیت‌شناسی مورد نظر نیستند. با وجود این، گروه‌های محدود شغلی، اداری، فرهنگی و مشابه مثل جامعه کارمندان، تاجران و پزشکان نیز در بررسی‌های جمعیتی، جمعیت‌های محدود به‌شمار می‌آیند و در مطالعات موردی اهمیت ویژه‌ای دارند.^۲

1. Population.

۲. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۳.

واژه جمعیت‌شناسی (Demography) از ترکیب دو واژه «dēmos» به معنای جمعیت و پسوند «graphy» به معنای توصیف یا اندازه‌گیری تشکیل شده است. طبق تعریف، جمعیت‌شناسی مطالعه علمی جمعیت‌های بزرگ در حال تغییر انسانی است. در این مطالعه، اندازه، ساختار و توزیع جغرافیایی جمعیت را بررسی می‌کنند.

تعداد جمعیت

«تعداد جمعیت» عدد مطلق جمعیت یا هر رویداد جمعیت‌شناختی است که در منطقه‌ای خاص و در دوره زمانی مشخصی اتفاق می‌افتد.^۱ طبق سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن که هر ده یا پنج سال یکبار در ایران اجرا شده، جمعیت کشور طبق جدول زیر از ۱۸/۹۵۴/۷۰۴ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۷۹/۹۲۶/۲۷۰ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است:

سال	جمعیت
۱۳۳۵	۱۸,۹۵۴,۷۰۴
۱۳۴۵	۲۵,۷۸۸,۷۲۲
۱۳۵۵	۳۳,۷۰۸,۷۴۴
۱۳۶۵	۴۹,۴۴۵,۰۱۰
۱۳۷۵	۶۰,۰۵۵,۴۸۸
۱۳۸۵	۷۰,۴۹۵,۷۸۲
۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹
۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵،

www.amar.org.ir

۱. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۱۴.

سال	جمعيت	متوسط رشد سالانه	تعداد خانوار	بعد خانوار
۱۳۳۵	۱۸,۹۵۴,۷۰۴	-	۳,۹۸۵,۶۸۰	۴,۷۶
۱۳۴۵	۲۵,۷۸۸,۷۲۲	۳,۱	۵,۱۶۷,۱۹۲	۴,۹۹
۱۳۵۵	۳۳,۷۰۸,۷۴۴	۲,۷	۶,۷۱۱,۶۲۸	۵,۰۲
۱۳۶۵	۴۹,۴۴۵,۰۱۰	۳,۹	۹,۶۷۳,۹۳۱	۵,۱۱
۱۳۷۵	۶۰,۰۵۵,۴۸۸	۱,۹	۱۲,۳۹۸,۲۳۵	۴,۸۴
۱۳۸۵	۷۰,۴۹۵,۷۸۲	۱,۶	۱۷,۵۰۱,۷۷۱	۴,۰۳
۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹	۱,۳	۲۱,۱۸۵,۶۴۷	۳,۵۵
۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰	۱,۲	۲۴,۱۹۶,۰۳۵	۳,۳۰

منبع: مرکز آمار ايران، نتايج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵.

www.amar.org.ir

ترکيب جنسی و سنی جمعيت

جنس و سن مهم‌ترین مشخصه‌های یک جمعیت‌اند. هر جمعیتی ترکیب جنسی و سنی خاصی (شمار جمعیت زنان و مردان در هر گروه سنی) دارد و این ساختار می‌تواند تأثیر بسیاری در وضعیت اقتصادی و اجتماعی جمعیت چه در زمان حال و چه در زمان آینده داشته باشد.^۱

بررسی و طبقه‌بندی جمعیت یک جامعه به تفکیک سن - که با توجه به سال تولد افراد است - توزیع سنی جمعیت^۲ نام دارد. به همین ترتیب

۱. همان، ص ۱۷.

بررسی و طبقه‌بندی جمعیت به تفکیک جنس افراد را توزیع جنسی جمعیت^۱ می‌نامند.

گروه‌های سنی معمولاً به سه صورت تنظیم می‌شوند: گروه‌های سنی پنج‌ساله (۰-۴، ۵-۹ و...)، گروه‌های سنی ده‌ساله (۰-۹، ۱۰-۱۹ و...) و گروه‌های سنی بزرگ که در بسیاری از مطالعات جمعیتی از سه گروه سنی ۰-۱۴ ساله، گروه سنی ۱۵-۶۴ ساله و ۶۵ ساله و بیشتر استفاده می‌کنند. افراد واقع در گروه‌های سنی کمتر از ۱۵ سال و بیش از ۶۵ سال را غیرواقع در سن فعالیت (غیرفعال) و افراد واقع در سنین ۱۵-۶۴ ساله را واقع در سن فعالیت (فعال) می‌نامند.^۲

ترکیب جنسی جمعیت ایران در سرشماری سال ۱۳۹۵ در کل جمعیت تقریباً ۵۱ درصد مرد و ۴۹ درصد زن بوده که این ترکیب در گروه‌های سنی مختلف، متفاوت است؛ بدین ترتیب که در بدو تولد، به ازای هر ۱۰۰ دختر حدود ۱۰۶ پسر متولد می‌شود و با گذشت زمان و بر اثر عوامل مختلف و مخاطراتی که بیشتر متوجه نوزادان و کودکان «پسر» می‌شود، این ترکیب در سنین بالاتر تقریباً به برابری می‌رسد.

ترکیب سنی جمعیت کشور در سرشماری‌ها به صورت سهم جمعیت در هر یک از چهار گروه عمده سنی به شرح جدول ذیل است. تغییرات سهم هر گروه سنی در طول زمان بیانگر تحولاتی است که بر اثر عوامل مختلف اعم از فرایند توسعه‌یافتگی و همچنین اعمال سیاست‌های جمعیتی

1. Population Sex Distribution.

۲. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۳۶.

ديده مي شود و نيز بيانگر اعمال سياست هاي جمعيتي در برنامه ريزي آينده کشور است.

سال	۰ تا ۱۴ ساله (کودکان و نوجوانان)	۱۵ تا ۲۹ ساله (جوانان)	۳۰ تا ۶۴ ساله (ميان سالان)	۶۵ ساله و بيشتر (سالمنان)
آبان ۱۳۳۵	۴۲,۲	۲۳,۴	۳۰,۴	۴,۰
آبان ۱۳۴۵	۴۶,۱	۲۱,۷	۲۸,۳	۳,۹
آبان ۱۳۵۵	۴۴,۵	۲۵,۲	۲۶,۷	۳,۵
آبان ۱۳۶۵	۴۵,۵	۲۶,۴	۲۵,۱	۳,۰
مهر ۱۳۷۰	۴۴,۳	۲۶,۶	۲۵,۶	۳,۴
آبان ۱۳۷۵	۳۹,۵	۲۸,۴	۲۷,۷	۴,۳
آبان ۱۳۸۵	۲۵,۱	۳۵,۴	۳۴,۳	۵,۲
آبان ۱۳۹۰	۲۳,۴	۳۱,۵	۳۹,۳	۵,۷
آبان ۱۳۹۵	۲۴,۰	۲۵,۱	۴۴,۸	۶,۱

منبع: مرکز آمار ايران، نتايج سرشماری عمومي نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵،

www.amar.org.ir

هرم جنسي و سني جمعيت^۱

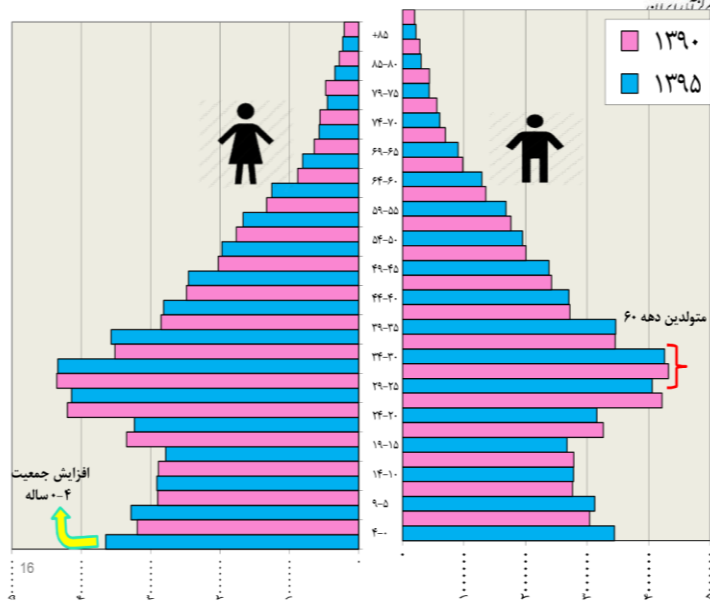
برای نمایش هندسي توزيع جمعيت بر حسب سن و جنس، نموداری به نام «هرم جنسي و سني» تدوين می شود. اين هرم دو محور افقی و عمودی دارد. محور عمودی به سن اختصاص دارد که معمولاً بر اساس گروه های سني پنج ساله از کم به زياد به قسمت های مساوی تقسيم می شود و محور افقی به تعداد افراد در هریک از گروه های سني اختصاص می یابد. معمولاً

1. Population pyramid.

سمت راست هرم برای زنان، و سمت چپ برای مردان در نظر گرفته می‌شود (یا به عکس).^۱ هرم سنی و جنسی جمعیت کشور بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵ و مقایسه آن با سرشماری سال ۱۳۹۰ را در شکل زیر می‌توان دید. همان‌طور که در این هرم سنی پیداست، بیشینه جمعیت هرم سنی کشور مربوط به متولدین دهه ۱۳۶۰ است که در آخرین سرشماری به گروه سنی ۳۰ تا ۳۴ مربوط است.

هرم سنی جمعیت: ۹۵-۱۳۹۰

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵،

www.amar.org.ir

۱. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۳۷.

برای مشاهده تحولات جمعیتی گروه‌های سنی مختلف، ذیل یک نمونه هرم سنی و جنسی مربوط به سال ۱۳۶۵ که به تفکیک تک‌سن ترسیم شده، می‌بینیم که با قاعده پهن و شکل مثلثی‌اش، جزو هرم‌های سنی مربوط به جمعیتی کاملاً جوان است. براساس جدول صفحه قبل، در آن سال ۴۵/۵ درصد جمعیت ایران زیر پانزده سال بوده است.

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵،

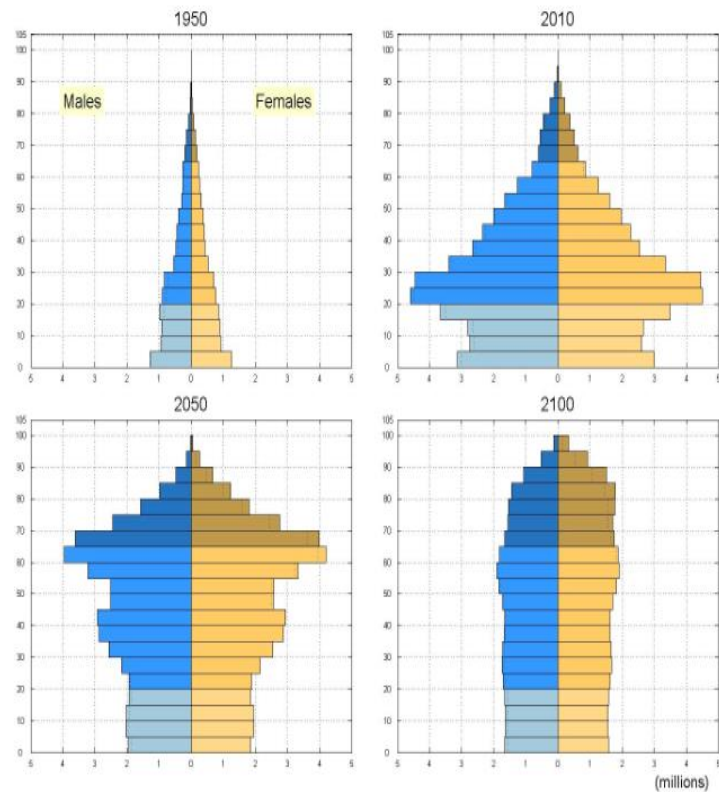
www.amar.org.ir

هرم سنی جمعیت ایران در گزارش چشم‌انداز جمعیت جهان (UN, 2012) در سال‌های گذشته و پیش‌بینی آن در سال‌های آینده در نمودار ذیل ترسیم شده است. همان‌طور که می‌بینیم، هرم سنی پیش‌بینی شده برای ایران در سال ۲۰۵۰ میلادی نمونه‌ای از هرم سنی یک جمعیت سالمند است که جمعیت زیادی در قسمت بالای هرم یعنی در شصت سالگی به بالا متورم شده است.

Population by age groups and sex (absolute numbers)

The dotted line indicates the excess male or female population in certain age groups. The data are in thousands or millions.

منبع: امور اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد، گزارش چشم‌انداز جمعیتی جهان.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs.

پنجره جمعیتی^۱

«پنجره جمعیتی» دوره زمانی‌ای از تحولات جمعیتی کشور است که در آن،

1. Demographic Window.

نسبت «جمعيت بالقوه فعال از نظر اقتصادي» (جمعيت ۱۵ تا ۶۴ ساله) به حداکتر ميزان خود مي رسد و نوعي ساختار جمعيتي مطلوب براي شتاب بخشيدن به رشد اقتصادي مهيا مي شود. بنابر تعريف بخش سازمان ملل متحد، پنجره جمعيتي دوره‌اي است که در آن نسبت جمعيت زير ۱۵ سال به کمتر از ۳۰ درصد کل جمعيت برسد و نسبت جمعيت ۶۵ ساله و بالاتر هنوز کمتر از ۱۵ درصد باشد.

ميانگين سني^۱

«ميانگين سني» جمعيت به متوسط سن افراد در يک جامعه اطلاق مي شود. معمولاً رقم ميانگين سني در جمعيت‌هاي طبيعي بين ۲۰ تا ۳۵ سال در نوسان است. هرچه جمعيت جامعه‌اي جوان‌تر باشد، ميانگين سني کمتر است و در جمعيت‌هاي سالخورده اين رقم در حد ۳۵ سال است.^۲ ميانگين سني با فرمول زير محاسبه مي شود:

$$\bar{X} = \frac{\sum (P_n^{n+5} \times X_{ic})}{\sum P_0^\omega}$$

$\bar{X}$ = ميانگين سني جمعيت

P_n^{n+5} = تعداد جمعيت در هر گروه سني

X_{ic} = ميانگين سن در هر گروه سني

$\sum P_0^\omega$ = تعداد کل جمعيت

1. Mean age.

۲. شهلا کاظمي پور، مباني جمعيت‌شناسي، ص ۳۹.

میانگین سنی جمعیت ایران طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ را در جدول زیر می‌بینیم که بیانگر افزایش مستمر متوسط سن جمعیت ایران بعد از دهه ۱۳۶۰ است:

سال	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
میانگین سنی	۲۲,۴	۲۱,۷	۲۴,۰۳	۲۷,۹۷	۲۹,۸۶	۳۱,۱

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰،

www.amar.org.ir

میانۀ سنی^۱

«میانۀ سنی» جمعیت سنی است که افراد جامعه را به دو گروه سنی برابر تقسیم می‌کند و خود در مرکز آن قرار می‌گیرد؛ یعنی نیمی از مردم جوان‌تر و نیمی دیگر مسن‌تر از آن است.^۲ مقایسه میانۀ سنی جمعیت ایران در سال‌های مختلف بر اساس آمار سازمان ملل متحد (UN, 2012) در جدول ذیل آمده است. این شاخص نیز نشان می‌دهد رقم میانی سن جمعیت کشور همواره در حال افزایش است:

سال	ایران	جهان	توسعه یافته	کمتر توسعه یافته
(۱۹۵۰)۱۳۲۹	۲۲	۲۳.۹	۲۹	۲۱.۵
(۲۰۰۰)۱۳۷۹	۲۰.۸	۲۶.۷	۳۷.۴	۲۴.۱
(۲۰۱۰)۱۳۸۹	۲۷.۱	۲۹.۲	۳۹.۷	۲۶.۹
(۲۰۲۵)۱۴۰۴	۳۶.۳	۳۲.۸	۴۲.۸	۳۰.۹
(۲۰۵۰)۱۴۲۹	۴۷.۲	۳۷.۹	۴۴.۳	۳۶.۸

منبع: بخش جمعیت سازمان ملل متحد، بازنگری شده در ۲۰۱۲

1. Median age.

۲. سولومون بروک، روندهای مردم‌شناختی جمعیت جهان، ص ۵۹.

يکي از کاربردهاي اين شاخص، تقسيم‌بندي شرايک و سيگل - جدول ذيل - است که براي ارزيابي سالخوردگي جمعيت به کار مي‌رود. بر اين اساس در فاصله سال‌هاي ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۵ ميلادي، جمعيت کشور از مرحله ميانسالي خارج، و وارد مرحله سالمندی مي‌شود:

میان سنی	ترکیب سنی جمعیت
زیر ۲۰	جوان
۲۰ تا ۳۰	میان‌سال
۳۰ و بالاتر	سالمند

میزان^۱

«میزان» عبارت است از فراوانی رویدادی در یک جمعیت تقسیم بر جمعیت در معرض وقوع آن رویداد که طی مدت زمانی خاص اتفاق می‌افتد. میزان‌ها بیانگر این نکته‌اند که واقعه مورد نظر با چه عمومیتی اتفاق می‌افتد؛^۲ مانند میزان موالید که نشان‌دهنده تعداد موالید برای هر هزار نفر از جمعیت در یک سال است و میزان افزایش طبیعی جمعیت و میزان رشد جمعیت که در ادامه خواهند آمد.

نسبت^۳

رابطه زیرگروه‌های جمعیتی با کل جمعیت یا با زیرگروه دیگر را

1. Rate.

۲. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۱۴.

3. Ratio.

«نسبت» می‌نامند؛ بدین معنا که یک زیرگروه جمعیتی بر کل جمعیت تقسیم می‌شود.^۱

افزایش طبیعی جمعیت^۲

افزایش طبیعی جمعیت از تفاضل موالید و مرگ‌ومیر در یک دوره زمانی معین به دست می‌آید:^۳

$$NI = B - D$$

B = تعداد موالید   D = تعداد مرگ و میر

میزان افزایش طبیعی جمعیت^۴

«میزان افزایش طبیعی جمعیت» میزانی است که در آن، جمعیت در یک سال معین به دلیل فزونی موالید بر مرگ‌ومیر که به صورت درصدی از جمعیت مبنای بیان می‌شود، افزایش می‌یابد. در این میزان، اثرات درون‌کوچی و برون

کوچی وجود ندارد:

$$N.I.R = \frac{B - D}{P} \times 100$$

B = تعداد موالید

D = تعداد مرگ و میر

P = تعداد کل جمعیت

۱. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۱۴.

2. Population Natural Increase.

۳. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۵۹.

4. Population Natural Increase Rate.

میزان رشد جمعیت^۱

«میزان رشد جمعیت» که به صورت درصد از جمعیت مبنا بیان می‌شود، عبارت است از میزانی که بر اساس آن، جمعیت به دلیل افزایش طبیعی و مهاجرت خالص، طی یک دوره زمانی معین افزایش یا کاهش می‌یابد و به صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$G.R = \frac{(B + D) - (I + E)}{P} \times 100$$

B = تعداد موالید

D = تعداد مرگ و میر

I = تعداد مهاجران وارد شده (مهاجرپذیری)

E = تعداد مهاجران خارج شده (مهاجرفرستی)

میزان رشد، همه مؤلفه‌های رشد جمعیت یعنی موالید، مرگ و میر و

مهاجرت را در بر می‌گیرد.^۲

متوسط رشد سالانۀ جمعیت ایران از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ بر اساس نتایج سرشماری‌ها در جدول ذیل ارائه شده است. آمارها نشان می‌دهد بعد از دهه ۱۳۶۰ که شاهد بیشترین رشد جمعیت در کشور بودیم، این شاخص، مرتب روند کاهشی را طی کرده است:

1. Population Growth Rate.

۲. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۶۰.

سال	جمعیت	متوسط رشد سالانه (درصد)
۱۳۳۵	۱۸,۹۵۴,۷۰۴	-
۱۳۴۵	۲۵,۷۸۸,۷۲۲	۳/۱
۱۳۵۵	۳۳,۷۰۸,۷۴۴	۲/۷
۱۳۶۵	۴۹,۴۴۵,۰۱۰	۳/۹
۱۳۷۵	۶۰,۰۵۵,۴۸۸	۱/۹
۱۳۸۵	۷۰,۴۹۵,۷۸۲	۱/۶
۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹	۱/۳
۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰	۱/۲

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵،

www.amar.org.ir

زمان دو برابر شدن جمعیت^۱

در صورتی که رشد سالانه جمعیت یک کشور یا منطقه مثبت باشد، تعداد جمعیت آن افزایش خواهد یافت و پس از سال‌ها دو برابر خواهد شد. هرچه میزان رشد سالانه جمعیت یک کشور یا منطقه بیشتر باشد، تعداد سال‌های دو برابر شدن جمعیت آن کمتر می‌شود. با داشتن میزان رشد سالانه جمعیت یک کشور یا منطقه می‌توان تعداد سال‌های دو برابر شدن آن جمعیت را به صورت زیر حدس زد:

1. Population Doubling Time.

$$P. D. T = \frac{\log N_{ep2}}{\text{میزان رشد جمعیت}}$$

$\log N_{ep2}$ لگاریتم نپرين عدد ۲ است که با استفاده از جداول لگاریتمی مساوی با مقدار ثابت ۰,۶۹۳۱۵ است.^۱

بر اساس آخرین سرشماری در سال ۱۳۹۵ که رشد جمعیت در آن ۱/۲۴ درصد محاسبه شده، زمان دو برابر شدن جمعیت حدود ۵۶ سال خواهد بود؛ در حالی که بر اساس رشد جمعیت ۳/۹ درصدی منتج از سرشماری سال ۱۳۶۵ این شاخص حدود ۱۸ سال بود. این بدان معناست که با ادامه روند رشد جمعیت دهه ۱۳۶۰ پس از ۱۸ سال جمعیت کشور به دو برابر آن زمان یعنی حدود ۹۸ میلیون نفر می‌رسید؛ ولی با ادامه روند منتج از سرشماری ۱۳۹۵ و در صورت کاهش نیافتن بیش از این در رشد جمعیت، پس از ۵۶ سال جمعیت کشور به حدود ۱۶۰ میلیون نفر خواهد رسید که به دلیل صادق نبودن فرض «عدم استمرار روند کاهشی رشد جمعیت» در شرایط کنونی سال ۱۳۹۵ که با رشد منفی موالید مواجه شده، به چنین جمعیتی نخواهیم رسید. پس این شاخص فقط کاربرد هشدارگونه در زمینه سرعت رشد جمعیت دارد.

رشد صفر جمعیت^۲

«رشد صفر جمعیت» زمانی اتفاق می‌افتد که مجموع موالید و درون‌کوچی‌ها با مجموع مرگ‌ومیر و برون‌کوچی‌ها برابر باشد.^۳ در بررسی روند شاخص

۱. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۸۹.

2. Zero Population Growth.

۳. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۶۵.

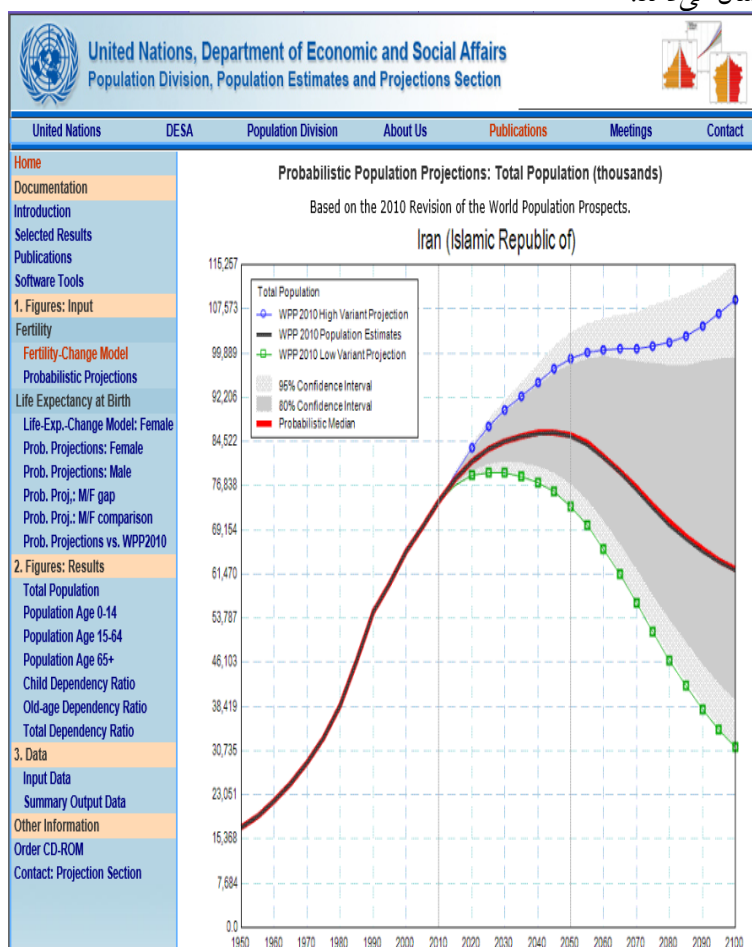
رشد جمعیت در ایران، این پرسش مطرح می‌شود که آیا ممکن است رشد جمعیت کشور به صفر کاهش پیدا کند؟ پاسخ این پرسش بر اساس پیش‌بینی‌های جمعیتی کارشناسان داخلی و همچنین بخش جمعیت سازمان ملل متحد بیانگر این است که با ادامه روند کنونی در سه سناریوی تغییرات شاخص باروری کل در ایران، در سال‌های آتی نه تنها این رشد صفر خواهد شد، بلکه به دلیل پیشی گرفتن نرخ فوت از نرخ ولادت در کشور که بر اثر سالمند شدن جمعیت رخ خواهد داد، رشد منفی نیز همانند برخی کشورهای غربی در ایران روی خواهد داد. نمونه‌ای از این پیش‌بینی‌های داخلی و بین‌المللی را در جدول و نمودار زیر می‌توان دید:

پیش‌بینی جمعیت کشور در دوره‌های پنج‌ساله تا افق ۱۴۳۰ شمسی با چهار سناریو

فرض باروری (جمعیت به هزار)

سال	افزایش باروری نسبت به سطح فعلی (افزایش تا ۲,۶ فرزند)	ثبات باروری در سطح فعلی (۲,۱۱ فرزند)	کاهش باروری با شیب ملایم (۱,۹۵ فرزند)	کاهش باروری با شیب تند (۱,۵ فرزند)
۱۴۰۵	۸۹۹۹۱	۸۹۲۳۶	۸۹۰۲۲	۸۸۵۴۱
۱۴۱۰	۹۴۴۷۲	۹۲۸۲۱	۹۲۳۳۹	۹۱۱۴۱
۱۴۱۵	۹۸۹۵۹	۹۶۰۰۹	۹۵۱۰۴	۹۳۰۰۳
۱۴۲۰	۱۰۳۵۶۶	۹۹۰۱۴	۹۷۵۹۱	۹۴۴۲۸
۱۴۲۵	۱۰۱۴۸	۱۰۱۷۸۱	۹۹۷۸۸	۹۵۳۰۴
۱۴۳۰	۱۱۲۴۷۵	۱۰۴۰۱۸	۱۰۱۳۹۲	۹۵۳۱۸

پیش‌بینی بخش جمعیت سازمان ملل متحد نیز در نمودار زیر نشان داده شده که رشد منفی جمعیت ایران را در حدود سال ۲۰۵۰ میلادی نشان می‌دهد:

منبع: امور اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد، گزارش چشم‌انداز جمعیتی جهان.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs.

شاخص جوانی جمعیت^۱

نسبت افراد زیر ۱۵ سال به کل جمعیت «شاخص جوانی» نام دارد. سنجش این نسبت با تست ورتهایم یا آزمون ۴۰ درصد اولین بار در سال ۱۹۵۰ انجام شد که بیان فرمولی آن به صورت زیر است:

$$\sum P_0^{14} \geq 40\% \sum P_0^{\omega}$$

$$\sum P_0^{\omega} = \text{تعداد کل جمعیت}$$

$$\sum P_0^{14} = \text{تعداد جمعیت زیر ۱۵ سال}$$

یعنی جمعیتی که ۴۰ درصد آن زیر ۱۵ سال باشد، جمعیت جوان است.^۲ بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰، تعداد کل جمعیت کشور ۷۵ میلیون و ۱۴۹ هزار و ۶۶۹ نفر و تعداد جمعیت زیر ۱۵ سال برابر با ۱۷ میلیون و ۵۶۱ هزار و ۷۷۸ نفر است. ۴۰ درصد تعداد کل جمعیت برابر با ۳۰ میلیون و ۵۹ هزار و ۸۶۸ نفر است که بزرگ‌تر از تعداد جمعیت زیر ۱۵ سال است. بنابراین با توجه به فرمول، در سال ۱۳۹۰ ایران کشوری با جمعیت جوان نیست.

شاخص سالخوردگی جمعیت^۳

«شاخص سالخوردگی جمعیت» حاصل تقسیم تعداد جمعیت ۶۵ ساله به بالا بر تعداد جمعیت زیر ۱۵ سال است و برای پی بردن به سالخوردگی

1. Index Population Young.

۲. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۳۷.

3. Population Aging Index.

جمعيت از شاخص سالخوردگي جمعيت استفاده مي کنند که به روش زير محاسبه مي شود:^۱

$$\frac{\sum P_{65}^{\omega}}{\sum P_0^{14}} \times 100$$

$$\sum P_{65}^{\omega} = \text{تعداد جمعيت 65 ساله به بالا}$$

$$\sum P_0^{14} = \text{تعداد جمعيت زير 15 سال}$$

بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰، تعداد جمعيت زير ۱۵ سال برابر با ۱۷ ميليون و ۵۶۱ هزار و ۷۷۸ نفر و تعداد جمعيت ۶۵ ساله به بالا برابر با ۴ ميليون و ۲۹۶ هزار و ۷۶۹ نفر است. با توجه به فرمول، شاخص سالخوردگي جمعيت برابر است با:

$$\frac{4296769}{17561778} \times 100 = 24.5$$

روند شاخص سالخوردگي جمعيت در ايران را در جدول ذيل مي توانديد. در سال ۱۳۳۵ نسبت سالخوردگي ۹/۴ بوده است؛ بدین معنا که به ازای هر ۱۰۰ نفر جمعيت زير ۱۵ سال، ۹/۴ نفر جمعيت بالای ۶۵ سال وجود داشته است. این میزان در سال ۱۳۹۵ به ۲۵/۴ نفر جمعيت بالای ۶۵ سال به ازای هر ۱۰۰ نفر جمعيت زير ۱۵ سال رسیده است.

۱. شهلا کاظمی پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۴۱.

سال	نسبت افراد بالای ۶۵ سال به افراد کمتر از ۱۵ سال (شاخص سالخوردگی)
آبان ۱۳۳۵	۹,۴
آبان ۱۳۴۵	۸,۴
آبان ۱۳۵۵	۷,۹
مهر ۱۳۶۵	۶,۷
مهر ۱۳۷۰	۷,۶
آبان ۱۳۷۵	۱۰,۹
آبان ۱۳۸۵	۲۰,۷
آبان ۱۳۹۰	۲۴,۵
آبان ۱۳۹۵	۲۵,۴

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵،

www.amar.org.ir

سالمند

به افراد شصت‌ساله و بیشتر سالمند می‌گویند.^۱

شاخص وابستگی جمعیت^۲

یکی از شاخص‌هایی که وضع ساختمان و توزیع سنی جمعیت را نشان می‌دهد، «بار تکفل جمعیت یا شاخص وابستگی» است.

۱. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، ص ۲۳۰.

2. Population Dependency Ratio.

نسبت افراد خارج از سن فعاليت به افراد واقع در سن فعاليت را «نسبت

بستگي» مي نامند که به صورت زير محاسبه مي شود:^۱

$$D.R = \frac{\sum P_0^{14} + \sum P_{65}^w}{\sum P_{15}^{64}}$$

$$\sum P_0^{14} = \text{تعداد جمعيت ۰-۱۴ ساله}$$

$$\sum P_{65}^w = \text{تعداد جمعيت ۶۵ ساله به بالا}$$

$$\sum P_{15}^{64} = \text{تعداد جمعيت ۱۵-۶۴ ساله}$$

بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰، تعداد جمعيت زير ۱۵ سال برابر با ۱۷

ميليون و ۵۶۱ هزار و ۷۷۸ نفر، تعداد جمعيت ۱۵-۶۴ ساله برابر با ۵۳

ميليون و ۲۴۴ هزار و ۸۰۰ نفر و تعداد جمعيت ۶۵ ساله به بالا برابر با ۴

ميليون و ۲۹۶ هزار ۷۶۹ نفر است. با توجه به فرمول، شاخص وابستگي

جمعيت برابر است با:

$$D.R = \frac{17561778 + 4296769}{52711000} = 0.4$$

شهرنشيني^۲

«شهرنشيني» افزايش در نسبت افراڊي است که در مناطق شهري زندگي مي

کنند؛ به عبارت ديگر فرايند حرکت افراد به سمت شهرها يا مناطق مسکوني

که تراکم بالايي دارند. کشورها در نحوه طبقه بندي جمعيت به عنوان «شهري»

يا «روستايي» تفاوت دارند. عموماً اجتماع يا منطقه اي با دو هزار نفر جمعيت

يا بيشتر شهر به شمار مي آيد.

۱. شهلا کاظمي پور، مباني جمعيت شناسي، ص ۳۷.

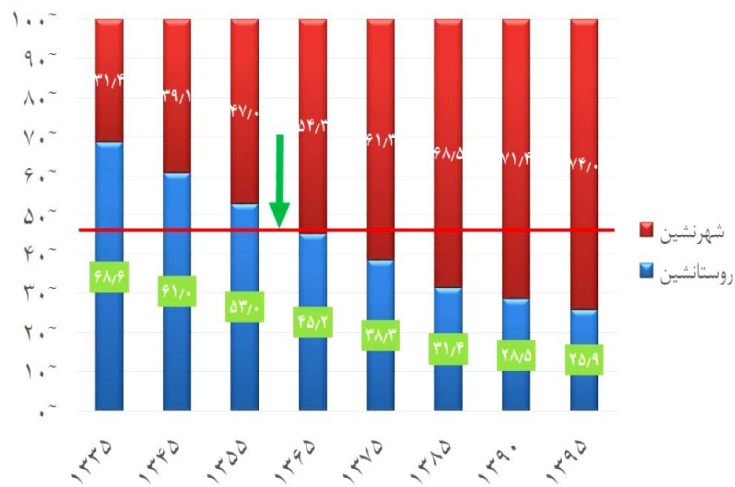
درصد جمعیت شهری

جمعیتی را که در مناطق شهری زندگی می‌کنند، می‌توان درصدی از جمعیت کل منطقه و شاخصی از شهرنشینی در نظر گرفت:^۱

$$\frac{\text{جمعیت شهرتشین}}{\text{کل جمعیت}} \times 100$$

روند درصد جمعیت شهری در ایران در نمودار زیر نشان داده شده است. نمودار بیانگر تغییر درصد جمعیت شهری از سال ۱۳۵۵ به بیش از ۵۰ درصد است که پیش از آن بیشتر جمعیت کشور را روستاییان تشکیل می‌دادند:

روند تحول میزان شهرنشینی و روستانشینی در کل کشور: ۹۵ - ۱۳۳۵

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵.

www.amar.org.ir

۱. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۵۷.

مهاجرت^۱

«مهاجرت» عبارت است از حرکت جغرافیایی افراد در محدوده مرزهای مشخص به منظور ایجاد اقامت دائم یا شبه‌دائم. اصطلاحات «مهاجرپذیری»^۲ و «مهاجرفرستی»^۳ به حرکات بین کشورها (مهاجرت بین‌المللی) اشاره می‌کند. اصطلاحات مشابه «درون‌کوچی»^۴ و «برون‌کوچی»^۵ به حرکات بین مناطق در درون یک کشور اشاره می‌کنند (مهاجرت داخلی).^۶

مهاجرت خالص^۷

تأثیر خالص مهاجرپذیری و مهاجرفرستی در (افزایش یا کاهش) جمعیت در یک منطقه مهاجرت خالص شناخته می‌شود:^۸

$$N.M = I - E$$

I = تعداد مهاجران وارد شده (مهاجرپذیری)

E = تعداد مهاجران خارج شده (مهاجرفرستی)

1. Migration.

2. Migration.

3. Emigration.

4. In- migration.

5. out- migration.

۶. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۵۱.

7. Net Migration.

۸. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۵۱.

میزان مهاجرت خالص^۱

«میزان مهاجرت خالص»، اثر مهاجرپذیری و مهاجرفرستی در جمعیت یک منطقه را نشان می‌دهد و افزایش یا کاهش آن را به ازای هر هزار نفر از جمعیت منطقه در یک سال معین بیان می‌کند:^۲

$$N.M.R = \frac{\text{تعداد مهاجران خارج شده} - \text{تعداد مهاجران وارد شده}}{\text{تعداد کل جمعیت}} \times 1000$$

رویدادهای حیاتی^۳

ولادت، مرگ، ازدواج و طلاق چهار رویداد مهم حیاتی‌اند. حیات فیزیکی با ولادت آغاز می‌شود و با مرگ پایان می‌یابد. از این رو ولادت و مرگ وقایع اصلی حیاتی‌اند. در ادامه، به بیان این چهار واقعه و مفاهیم مربوط به هر یک می‌پردازیم:

ولادت^۴

منظور از «ولادت» تولد مولود زنده است. به تعبیر دیگر ولادت «خارج شدن یا خارج کردن محصول انعقاد نطفه از مادر است، صرف نظر از دوره حاملگی، به صورتی که پس از این جدایی مولود تنفس کند یا نشانه دیگری از حیات بروز دهد».^۵ حال اگر مولود یا جنین پس از جدایی از

1. Net Migration Rate.

۲. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۵۲.

3. Vital Statistics.

4. Birth.

۵. حسن سرایی، «ثبت وقایع حیاتی»، ص ۴۱.

مادر تنفس نکند یا نشانه‌ای دال بر وجود حیات بروز ندهد، در مقوله «مرگ جنینی» می‌افتد و بنابر تعریف، مشمول لفظ «ولادت» نمی‌شود.^۱ بنابراین ولادت به معنای شروع حیات انسانی است و فقط یک‌بار در زندگی هر انسانی رخ می‌دهد. از آنجا که این واقعه به‌طور ناهم‌زمان و در طول زمان واقع می‌شود، بهترین شیوه جمع‌آوری اطلاعات درباره آن شیوه ثبت است.^۲

میزان خام موالید^۳

میزان خام موالید که به‌طور مستقیم به میزان زادوولد و رشد جمعیت مربوط می‌شود، نشان‌دهنده تعداد موالید برای هر هزار نفر از جمعیت در یک سال معین است:^۴

$$C. B. R = \frac{\text{تعداد موالید}}{\text{تعداد کل جمعیت}} \times 1000$$

باروری^۵

«باروری» به رفتار تجربی، واقعی یا بالفعل فرزندآوری جمعیت اطلاق می‌شود. در این تعریف، دو نکته نهفته است: اولاً باروری پدیده‌ای جمعی است، نه فردی. به عبارت دیگر اگرچه داده‌های اولیه به یک فرد مربوط است،

۱. همان.

۲. حسن سرایی، روش‌های مقدماتی تحلیل جمعیت با تأکید بر باروری و مرگ‌ومیر، ص ۱۲۷.

3. Crude Birth Rate.

۴. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۲۶.

5. Fertilit.

شاخص‌های باروری شاخص‌های جمعیتی‌اند و بازگشت آنها به جمعیت است؛ ثانیاً باروری به رفتار تجربی و بالفعل فرزندآوری جمعیت اطلاق می‌شود، نه به امکان بالقوه فرزندآوری.^۱

مطالعه باروری و ولادت را نمی‌توان از یکدیگر جدا دانست؛ اما علل و همچنین نتایج این دو پدیده جمعیتی همواره یکسان نیستند و اگر ولادت را بتوان پدیده‌ای جمعیتی یا بیولوژیک دانست، عوامل گوناگونی چون عامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در امر باروری مؤثرند.^۲ چه‌بسا فراوانی داشتن فرزند در میان زنانی که در سن باروری‌اند، در دو جمعیت مختلف یکسان باشد، اما دو جمعیت سی. بی. آر (C. B. R) متفاوتی داشته باشند. برای پی بردن به این تفاوت‌ها، از شاخص‌های دیگری استفاده می‌کنند که در ادامه به بیان هر یک می‌پردازیم:^۳

میزان باروری عمومی^۴

«میزان باروری عمومی» عبارت است از تعداد مولیدی که هر هزار نفر زن در سنین ۱۵-۴۹ در یک سال معین به دنیا می‌آورند:^۵

$$G.F.R = \frac{\text{تعداد موالید}}{\text{تعداد زنان بین سنین 15 - 49}} \times 1000$$

۱. حسن سرایی، روش‌های مقدماتی تحلیل جمعیت با تأکید بر باروری و مرگ‌ومیر، ص ۱۲۶.

۲. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۵۹.

۳. همان، ص ۶.

4. General Fertility Rate.

۵. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۲۶.

میزان باروری نکاحی^۱

از آنجاکه در میزان باروری عمومی، عده‌ای از زنان بی‌شوهر نیز در مخرج کسر منظور می‌شوند که نقشی در به وجود آوردن کودکان ندارند، این میزان واجد دقت کافی نیست. به همین دلیل میزان باروری دقیق‌تری را محاسبه می‌کنند که در مخرج آن تنها زنان شوهردار قرار می‌گیرد:^۲

$$M.F.R = \frac{\text{تعداد موالید}}{\text{تعداد زنان شوهردار بین سنین 15 - 49}} \times 1000$$

میزان باروری نیز می‌تواند برای مشاهده تفاوت‌های رفتار باروری زنان در سنین مختلف یا برای مقایسه آنها در طول زمان محاسبه شود.

میزان باروری ویژه سنی^۳

«میزان باروری ویژه سنی» عبارت است از تعداد موالید زنان در سنی خاص یا دامنه سنی خاص، تقسیم بر تعداد کل نفر - سال‌هایی که زنان در آن دامنه سنی زندگی کرده‌اند:^۴

$$A.S.F.R = \frac{\text{تعداد موالید ناشی از زنان در سنیک یا یک گروه سنی}}{\text{تعداد زنان همسر دار همان سن یا گروه سنی}} \times 1000$$

میزان باروری کلی^۵

«میزان باروری کلی» بیانگر تعداد فرزندانی است که یک زن به‌طور متوسط در

1. Marital Fertility Rate.

۲. نعمت‌الله تقوی، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۱۱۴.

3. Age Specific Fertility Rate.

۴. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۶۲.

5. Total Fertility Rate.

دوران باروری خود می‌تواند به دنیا بیاورد. این شاخص معمولاً برای هزار نفر از زنان به یکی از دو صورت زیر محاسبه می‌شود:

۱. چون نرخ باروری نکاحی کلیهٔ سنین، متوسط کودگانی است که یک زن همسر دار واقع در سن باروری طی یک سال به دنیا می‌آورد، چنانچه این نرخ را در تعداد سال‌های زناشویی واقع در سن باروری ضرب کنیم، به‌طور تقریبی تعداد کودگانی که یک زن همسر دار طی سال‌های زناشویی خود (از سن ازدواج تا دوران یائسگی) به دنیا می‌آورد، به دست می‌آید:

$$T.F.R = M.F.R \times t \text{ (طول دوران باروری)}$$

۲. مجموع میزان‌های ویژهٔ سنی تمام گروه‌های سنی را که برای هزار نفر زن محاسبه شده، به عدد ۱۰۰۰ تقسیم می‌کنیم؛ ولی از آنجاکه گروه‌های سنی پنج‌ساله در فرمول مزبور استفاده می‌شود، نتیجه را در ۵ ضرب می‌کنیم:

$$T.F.R = \frac{\sum ASFR \times 5}{1000}$$

در جدول زیر، یک نمونه از محاسبات میزان باروری کل بر اساس داده‌های پایگاه اطلاعات جمعیت سازمان ثبت احوال کشور نشان داده شده است. بر اساس آمارها، مقدار باروری ویژهٔ سنی و نهایتاً میزان باروری کل در سال ۱۳۹۰ برابر با ۱/۷۲ فرزند به ازای هریک زن در سن باروری بوده است که این رقم کمتر از میزان جانشینی یعنی ۲/۱ فرزند است.

۱. نعمت‌الله تقوی، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۱۱۵.

سال ۱۳۹۰			گروه سنی
میزان باروری ویژه سنی	جمعیت زنان پایگاه	متولدان جاری	
۳۴,۰۵۰۶۱	۳۳۱۸۱۰۰	۱۱۲۹۸۳	۱۹-۱۵
۸۲,۴۰۷۴۷	۴۵۰۹۹۹۲	۳۷۱۶۵۷	۲۴-۲۰
۹۴,۹۷۳۸۴	۴۶۷۹۲۳۲	۴۴۴۴۱۹	۲۹-۲۵
۷۸,۵۳۵۴	۳۷۳۲۰۳۴	۲۹۳۰۹۷	۳۴-۳۰
۴۲,۴۳۸۷۳	۲۸۸۴۶۳۸	۱۲۲۴۲۰	۳۹-۳۵
۱۰,۵۴۷۶۵	۲۵۷۱۲۰۳	۲۷۱۲۰	۴۴-۴۰
۰,۹۱۳۳۱۵	۲۱۸۲۱۹۴	۱۹۹۳	۴۹-۴۵
۱,۷۲			میزان باروری کل (TFR)

منبع: سازمان ثبت احوال کشور، آمارهای پایگاه اطلاعات جمعیت کشور
 بر اساس برآوردهای رسمی مرکز آمار ایران، میزان باروری کل در سال ۱۳۹۸ برای زنان در سن باروری اعم از ایرانی و غیرایرانی برابر با ۱/۷۷ فرزند و برای زنان ایرانی در سن باروری برابر با ۱/۷۴ فرزند بوده است که هر دو این ارقام کمتر از میزان جانشینی یعنی ۲/۱ فرزندند.

مرگومیر^۱

«مرگومیر» به معنای پایان یافتن حیات انسانی است که از لحظه تولد و گاهی نیز پیش از تولد شروع می‌شود و با گذشت زمان قابلیت میرایی افزایش می‌یابد. از دیدگاه جمعیت‌شناسی، مرگومیر به دو دلیل مهم، مشابه

1. Death.

باروری است: نخست اینکه مرگ نیز مانند تولد برای همه افراد اتفاق می‌افتد؛ دوم اینکه هر دو واقعه فقط یک‌بار در زندگی انسان رخ می‌دهند. مرگ و میر را معمولاً تا یک‌ماهگی بر اساس روز، تا یک‌سالگی به‌حسب ماه، و پس از یک‌سالگی بر مبنای سال محاسبه می‌کنند.^۱

مرگ یک واقعه حیاتی است که بعضی افراد جمعیت در جریان زمان و معمولاً ناهم‌زمان دچار آن می‌شوند. واضح است که شیوه مناسب جمع‌آوری اطلاعات درباره این واقعه ثبت آن پس از وقوع نزد مقامات رسمی است. از این رو منبع اصلی آمارهای مرگ، «ثبت وقایع حیاتی» است.^۲

میزان خام مرگ‌ومیر^۳

تعداد مطلق مرگ‌ومیر نماینده سرعت و میزان مرگ‌ومیر نیست. از این رو شاخص میزان خام مرگ‌ومیر مورد به‌کار می‌رود که نشان می‌دهد یک جمعیت با چه سرعتی دچار واقعه مرگ می‌شود و از این طریق اعضایش را از دست می‌دهد:^۴

$$C. D. R = \frac{\text{تعداد فوت‌شدگان در یک سال}}{\text{تعداد کل جمعیت}} \times 1000$$

با توجه به اینکه میزان خام مرگ دربرگیرنده همه سنین است، نمی‌تواند تنوع در فراوانی نسبی وقوع مرگ را در گروه‌های مختلف نشان دهد؛

۱. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۶۹.

۲. حسن سرایی، روش‌های مقدماتی تحلیل جمعیت با تأکید بر باروری و مرگ‌ومیر، ص ۵۲.

3. Crude Death Rate.

۴. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۷۰.

درحالي که احتمال وقوع مرگ به روشني تابع سن است. بنابراین برای دسترس به الگوی سني مرگ و مير، به ناچار باید به ميزان های اختصاصی مرگ بر حسب سن دسترس داشت.

ميزان مرگ و مير ویژه سني^۱

«ميزان مرگ و مير ویژه سني» عبارت است از تقسيم تعداد مرگ و مير در افراد با سن معين یا دامنه سني مشخص به تعداد کل جمعيت در همان سن یا گروه سني که به صورت زیر نشان داده می شود:

$$A. S. D. R = \frac{\text{تعداد فوت شدگان در یک گروه سني معين}}{\text{تعداد کل جمعيت در همان سني گروه}} \times 1000$$

با اینکه ميزان مرگ و مير در لحظات اولیه زندگی بالاست، در سنين ۱۰ تا ۱۵ به پايين ترين سطح خود می رسد. در سال های بعد، هر قدر سن بالاتر باشد، ميزان مرگ و مير بیشتر خواهد بود.^۲

اختصاصی کردن ميزان مرگ بر حسب سن، تنها شکل اختصاصی کردن نیست. به جای سن یا در تکميل آن، ميزان مرگ را می توان بر حسب عوامل ديگر اختصاصی کرد. در واقع ميزان های مرگ افزون بر سن، بر حسب جنس و منطقه هم اختصاصی می شوند. با وجود اين، یک شکل اختصاصی کردن ميزان های مرگ وجود دارد که شايسته توجه خاصی است و آن اختصاصی کردن ميزان بر حسب علت مرگ است.

1. Age Specific Death Rate.

۲. شهلا کاظمی پور، مبانی جمعيت شناسی، ص ۷۲.

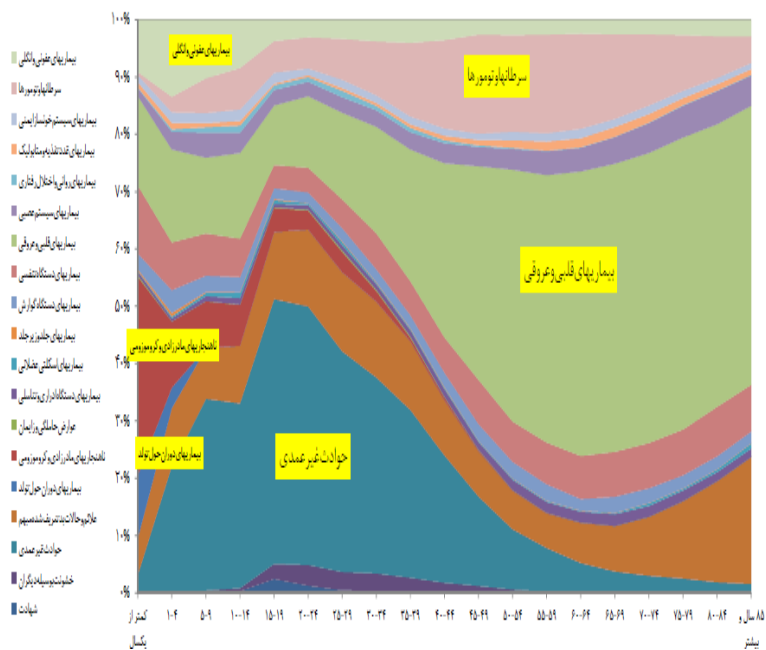

میزان مرگ‌ومیر برحسب علل خاص^۱

از آنجاکه در بسیاری از علل، میزان رخداد بسیار پایین است، میزان‌های مرگ‌ومیر برحسب علل خاص، معمولاً در هر صد هزار نفر بیان می‌شود:^۲

$$C.S.D.R = \frac{\text{تعداد فوت شدگان ناشی از یک علت خاص}}{\text{تعداد کل جمعیت}} \times 100000$$

آمار ثبت فوت برحسب علت و سن متوفی در نمودار ذیل نشان داده شده که بیانگر متفاوت بودن علل فوت در سنین مختلف است:

منبع: سازمان ثبت احوال کشور.

1. Cause Specific Death Rate.

۲. آرتور هایت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۴۰.

اميد زندگي در بدو تولد^۱

«اميد زندگي» يکي از شاخص‌هاي مربوط به مرگ‌ومير است. منظور از اميد زندگي در بدو تولد، متوسط تعداد سال‌هايي است که شخص هنگام تولد انتظار دارد زندگي کند.^۲ اميد زندگي سنجه‌اي فرضي است؛ زيرا مبتني بر ميزان‌هاي جاري مرگ‌ومير است و ميزان‌هاي واقعي مرگ‌ومير طی دوره زندگي فرد تغيير مي‌کند. اميد زندگي به موازات افزايش سن فرد و تغيير در روندهاي مرگ‌ومير تغيير مي‌يابد.^۳

ازدواج و طلاق^۴

دو واقعه ازدواج و طلاق به دليل تغيير موقعيت خانوادگي افراد و تاثير در باروري و تولد و تناسل اهميت بسياري دارد. در حقيقت ازدواج آغازگر باروري و منشأ تولد است. بيشتر ازدواج‌ها در مورد زنان در دوران بلوغ تا يائسگي است. اگر براي زن همسر داري در طول اين دوره که تقريباً ۳۵ سال است، طلاق پيش آيد، افزون بر واقعه طلاق تغيير دهنده موقعيت خانوادگي و تکاملي است و در واقع نيروي تولد و باروري زن نيز قطع مي‌شود و ميزان مواليد نيز کاهش مي‌يابد.^۵ روند ثبت ازدواج و طلاق در کشور طی سال‌هاي مختلف در نمودارهاي ذيل نشان داده شده است:

1. Life Expectancy at Birth.

۲. نعمت‌الله تقوي، مباني جمعيت‌شناسي، ص ۱۲۱.

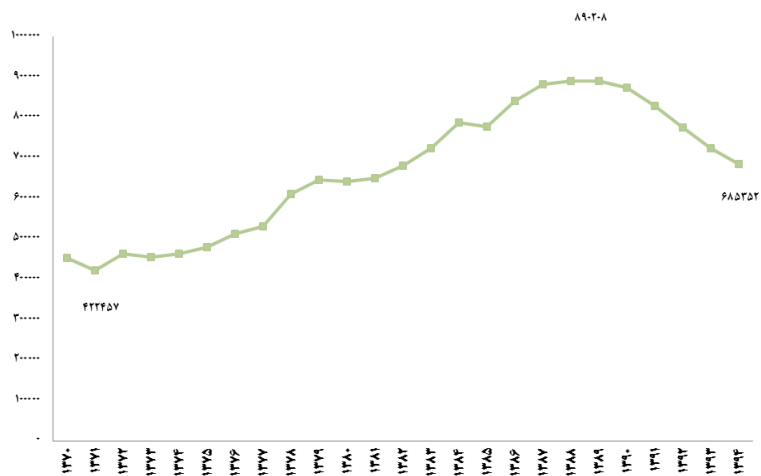
۳. آرتور هاپت و تامس تي کين، راهنمای جمعيت، ص ۴۳.

4. Marriage & Divorce.

۵. شهلا کاظمي پور، مباني جمعيت‌شناسي، ص ۸۳.

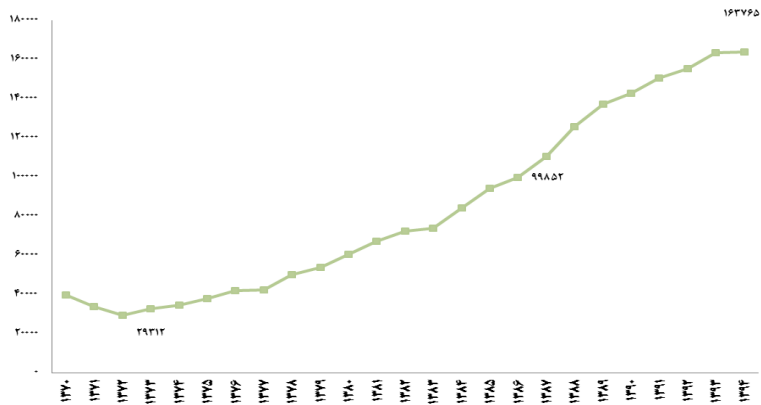

ازدواج‌های ثبت شده طی سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۴

منبع: سازمان ثبت احوال کشور.

طلاق‌های ثبت شده طی سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۴

منبع: سازمان ثبت احوال کشور.

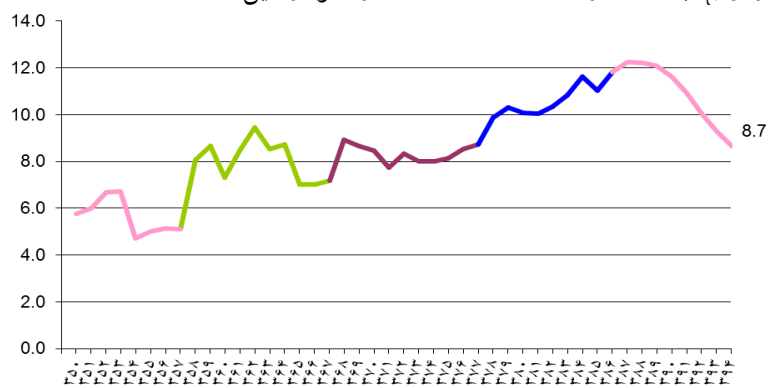
در ادامه، ميزان‌هاي ازدواج و طلاق و مفاهيم مربوط به هريك را تبين مي‌كنيم:

ميزان خام ازدواج^۱

«ميزان خام ازدواج» عبارت است از تقسيم تعداد ازدواج‌ها در هر هزار نفر جمعيت در يك سال معين كه به صورت زير نشان داده مي‌شود:

$$C. M. R = \frac{\text{تعداد ازدواج‌ها در يك سال}}{\text{تعداد كل جمعيت}} \times 1000$$

اين ميزان از تعداد ازدواج‌ها و نه تعداد افراي كه ازدواج مي‌كنند، به دست مي‌آيد و شامل ازدواج اول و مجدد نيز مي‌شود.^۲ روند ميزان خام ازدواج ثبت‌شده از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۴ در نمودار ذيل نشان داده شده است:

منبع: سازمان ثبت احوال کشور

1. Crude Marriage Rate.

۲. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۴۹.

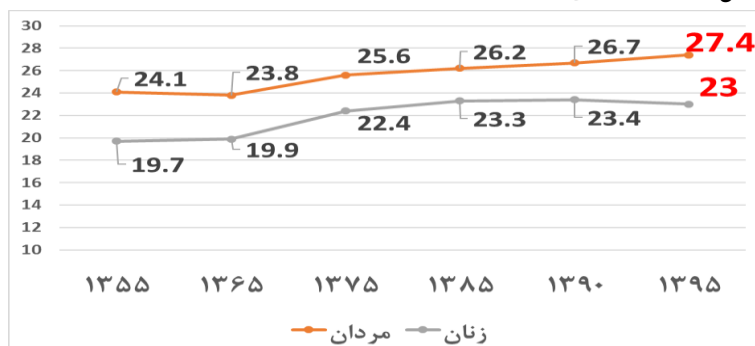
میانگین سن ازدواج از دیگر شاخص‌های مورد توجه در ازدواج است:

میانگین سن ازدواج^۱

«میانگین سن ازدواج» برابر با حاصل جمع سنین افراد ازدواج کرده در یک سال (مرد یا زن) تقسیم بر تعداد افراد (مرد یا زن) ازدواج کرده در همان سال است.^۲

میانگین سن در اولین ازدواج^۳

«میانگین سن در نخستین ازدواج» مجموع سن‌های مداوم زن یا مرد به تعداد هریک از آنهاست.^۴ میانگین سن زوجین در اولین ازدواج بر اساس نتایج سرشماری‌ها و همچنین میانگین سن ازدواج‌های ثبت‌شده در نمودار ذیل نشان داده شده است:

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵

1. Marriage Mean Age.

۲. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۸۴.

3. Mean Age at First Marriage.

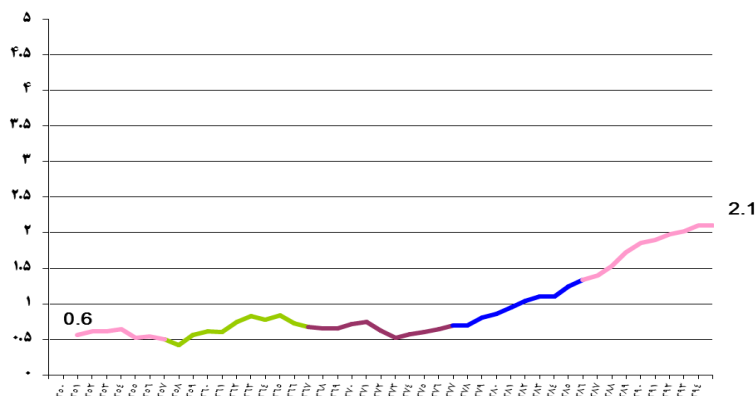
۴. نعمت‌الله تقوی، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۶۵.

میزان خام طلاق^۱

«میزان خام طلاق» تعداد موجود طلاق در هر هزار نفر از جمعیت را طی یک سال معین نشان می‌دهد:

$$C.D.R = \frac{\text{تعداد طلاق‌های واقع شده در یک سال}}{\text{تعداد کل جمعیت}} \times 1000$$

این میزان با به‌کارگیری تعداد طلاق‌ها و نه تعداد افرادی که اقدام به طلاق کرده‌اند، محاسبه می‌شود.^۲ روند میزان خام طلاق ثبت‌شده از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۴ در نمودار ذیل نشان داده شده است:

منبع: سازمان ثبت احوال کشور

طول مدت زندگی مشترک (دوام زندگی)^۳

«طول مدت زندگی مشترک» یا «دوام زندگی» طول مدت ازدواج تا وقوع

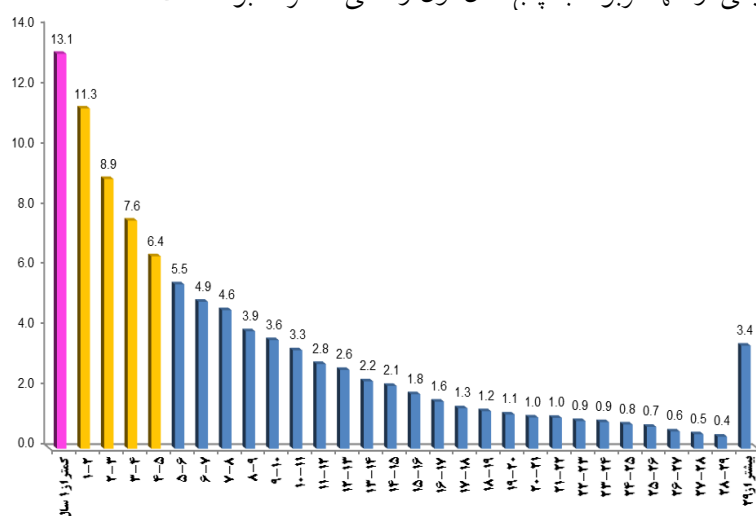
1. Crude Divorce Rate.

۲. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۴۹.

3. Life Span.

واقعه طلاق است.^۱ سهم طلاق‌های ثبت‌شده در سال ۱۳۹۴ بر اساس طول مدت ازدواج در نمودار ذیل نشان داده شده است که ۱۳/۱ درصد طلاق‌ها مربوط به سال اول زندگی مشترک، و ۴۷/۳ درصد طلاق‌ها یعنی حدود نیمی از آنها مربوط به پنج سال اول زندگی مشترک بوده است:

منبع: سازمان ثبت احوال کشور

وضعیت زناشویی جمعیت^۲

زناشویی به ازدواج به‌منزله پدیده‌ای جمعیت‌شناختی اشاره می‌کند و مواردی مانند میزان وقوع آن و خصوصیات افرادی را که طی ازدواج با هم وصلت می‌کنند یا از هم جدا می‌شوند، در بر می‌گیرد.^۳

۱. سازمان ثبت احوال کشور، سالنامه آمارهای جمعیتی، ص ۳۰۳.

2. Marital Status.

۳. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۴۹.

وضعيت زناشويي در جمعيت‌شناسي به يکي از چهار حالت زير تعريف مي‌شود:

۱. **داراي همسر:** زنان يا مرداني که عقد کرده‌اند (دائم يا موقت)، حتي اگر زندگي مشترک را آغاز نکرده باشند، داراي همسر محسوب مي‌شوند؛
۲. **بي همسر به دليل فوت همسر:** زنان يا مرداني که همسرشان فوت کرده است و تا زمان سرشماري مجدداً ازدواج نکرده‌اند، بي همسر به دليل فوت همسر شناخته مي‌شوند؛
۳. **بي همسر به دليل طلاق:** زنان يا مرداني که از همسر خود به دليل طلاق جدا شده و تا زمان سرشماري مجدداً ازدواج نکرده‌اند، بي همسر به دليل طلاق تلقی مي‌شوند؛
۴. **هرگز ازدواج نکرده:** زنان يا مرداني که تا زمان سرشماري همسر اختيار نکرده‌اند، هرگز ازدواج نکرده شناخته مي‌شوند. زنان يا مرداني که نامزد شده، ولي هنوز عقد نکرده‌اند، در اين گروه قرار مي‌گيرند.^۱

آمار وضعيت زناشويي بر اساس سرشماري‌هاي عمومي نفوس و مسکن در کشور در جدول زير نشان داده شده است:

۱. مرکز آمار ايران، نتايج تفصيلي سرشماري عمومي نفوس و مسکن، ص ۲۱.

جمعیت حداقل یک‌بار ازدواج کرده (ارقام به هزار نفر)

۱۳۹۰			۱۳۹۵			
زن	مرد	کل	زن	مرد	کل	
۱۹,۱۷۴	۱۹,۰۸۸	۳۸,۲۶۲	۲۱,۱۴۱	۲۱,۲۵۹	۴۲,۴۰۰	دارای همسر
۲,۳۲۰	۳۳۲	۲,۶۵۲	۲,۳۹۹	۳۲۹	۲,۷۲۸	بدون همسر بر اثر فوت همسر
۳۷۰	۵۷	۴۲۷	۳۲۷	۳۳	۳۶۰	بدون همسر بر اثر فوت همسر (۱۵ تا ۴۹ ساله)
۴۴۳	۲۱۴	۶۵۷	۷۱۳	۳۹۹	۱,۱۱۲	بدون همسر بر اثر طلاق
۳۴۹	۱۶۴	۵۱۳	۵۵۹	۳۱۴	۸۷۳	بدون همسر بر اثر طلاق (۱۵ تا ۴۹ ساله)

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵

جمعيت هرگز ازدواج نكرده

زن	مرد	مرد و زن	۱۳۹۵
۴,۴۲۳	۵,۳۷۳	۹,۷۹۶ ميليون	در سن ازدواج (مردان ۲۰ تا ۳۴ ساله و زنان ۱۵ تا ۲۹ ساله)
۱,۲۹۷ هزار	۵۱۳ هزار	۱,۸۱۰	بعد از سن ازدواج و قبل از سن مجرد قطعي (۴۹ سالگي)
۱۳۸ هزار	۸۲ هزار	۲۲۰ هزار	مجرد قطعي (۵۰ ساله و بيشتر)

منبع: مركز آمار ايران، نتايج سرشماری عمومي نفوس و مسكن ۱۳۹۵

خانوار و خانواده^۱

خانوار و خانواده واحدهای اساسی جامعه‌اند که بیشتر افراد درون آن زندگی می‌کنند. روندهای موجود در تعداد، نوع و ترکیب خانوارها، برای جامعه‌شناسان، جمعیت‌شناسان، برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران اهمیت بسیاری دارد؛ برای مثال خدمات شهری برای تمام خانوارها و نه تک‌تک افراد فراهم می‌آید. می‌توان گفت سایر موقعیت‌های زندگی شامل بی‌خانمانی، مکان‌های زندگی گروهی و مؤسسه‌ای مانند خوابگاه‌های دانشجویی، آسایشگاه سالمندان و اقامتگاه سربازان و نهادهایی مانند آسایشگاه روانی و زندان‌هاست.

1. Household & Family.

خانوار

«خانوار» متشکل از یک یا چند نفر است که در اقامتگاهی مشترک زندگی کرده و تمهیداتی به‌منظور تهیه غذا و تأمین نیازهای مشترک داشته یا اهداف و ویژگی‌هایی مشترک داشته باشند. اعضای خانوار لزوماً با هم رابطه خویشاوندی ندارند. در برخی موارد خاص مانند خانوارهایی که سرپرست آنان بیش از یک همسر دارد، ممکن است لزوماً اعضای خانوار در اقامتگاهی مشترک زندگی نکنند.^۱

تعداد خانوارهای سرشماری‌شده در کشور طی سال‌های مختلف در

جدول زیر نشان داده شده است:

سال	جمعیت	تعداد خانوار	بعد خانوار
۱۳۳۵	۱۸,۹۵۴,۷۰۴	۳,۹۸۵,۶۸۰	۴,۷۶
۱۳۴۵	۲۵,۷۸۸,۷۲۲	۵,۱۶۷,۱۹۲	۴,۹۹
۱۳۵۵	۳۳,۷۰۸,۷۴۴	۶,۷۱۱,۶۲۸	۵,۰۲
۱۳۶۵	۴۹,۴۴۵,۰۱۰	۹,۶۷۳,۹۳۱	۵,۱۱
۱۳۷۵	۶۰,۰۵۵,۴۸۸	۱۲,۳۹۸,۲۳۵	۴,۸۴
۱۳۸۵	۷۰,۴۹۵,۷۸۲	۱۷,۵۰۱,۷۷۱	۴,۰۳
۱۳۹۰	۷۵,۱۴۹,۶۶۹	۲۱,۱۸۵,۶۴۷	۳,۵۵
۱۳۹۵	۷۹,۹۲۶,۲۷۰	۲۴,۱۹۶,۰۳۵	۳,۳۰

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵

۱. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، ص ۷۸.

بعد خانوار^۱

منظور از بعد يا حجم خانوار تعدادي از افراد است كه به‌طور رسمي يا عرفي يا شرعي جزو يك خانوار به‌شمار مي‌آيند.^۲

متوسط بعد خانوار^۳

يكي از شاخص‌هاي اندازه‌گيري بعد خانوار، ميانه‌گين يا متوسط بعد خانوار است كه از تقسيم جمعيت كل جامعه در زمان معين بر تعداد كل خانوارها به‌دست مي‌آيد.^۴ همان‌طور كه در جدول قبل نشان داده شد، متوسط بعد خانوار در آخرين سرشماري يعني سال ۱۳۹۵ برابر با ۳/۳ نفر بوده كه روند آن بيانگر کاهش مستمر آن يعني كوچك‌تر شدن خانوارها بعد از دهه ۱۳۶۰ است.

انواع خانوار

خانوار معمولي^۵

«خانوار معمولي» از چند نفر تشكيل مي‌شود كه با هم در يك اقامتگاه زندگي مي‌كنند؛ با يكديگر هم‌خرج‌اند و معمولاً با هم غذا مي‌خورند.^۶

1. Household Size.

۲. نعمت‌الله تقوي، مباني جمعيت‌شناسي، ص ۷۹.

3. Household Average Size.

۴. نعمت‌الله تقوي، مباني جمعيت‌شناسي، ص ۸۱.

5. Private Household.

۶. مركز آمار ايران، تعاريف و مفاهيم استاندارد آماري، ص ۷۸.

خانوار معمولی ساکن^۱

به خانواری که در اقامتگاه ثابت (مانند مکان‌های سکونت شناخته‌شده از مصالح سخت و نیز چادر ثابت، آلونک و کپر) سکونت دارد، «خانوار معمولی ساکن» می‌گویند.^۲

خانوار معمولی غیرساکن^۳

خانواری که در زمان سرشماری در اقامتگاه ثابتی سکونت ندارد، «خانوار معمولی غیرساکن» نامیده می‌شود. این دسته از خانوارها سه گروه زیر را در بر می‌گیرد:

۱. خانوارهایی که در زمان سرشماری در اقامتگاه در کوچ‌اند یا در خارج شهرها و آبادی‌ها در سرپناه قابل حمل زندگی می‌کنند؛
۲. خانوارهایی که در محل ثابتی زندگی نمی‌کنند و مداوم محل زندگی خود را تغییر می‌دهند، مانند کولی‌ها؛
۳. خانوارهایی که محل زندگی مشخصی ندارند و شب‌ها معمولاً در پارک‌ها، خرابه‌ها، زیر پل و مانند آن بیتوته می‌کنند.^۴

خانوار گروهی^۵

مجموعه افرادی که تمام یا اغلب آنان به دلیل داشتن شرایط خاص (به‌طور عمده داشتن ویژگی مشترک) اقامتگاه مشترکی را برای سکونت خود

1. Private Settled Household.

۲. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، ص ۷۸.

3. Private UnSettled Household.

۴. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، ص ۷۸.

5. Collective Household.

انتخاب کرده‌اند و به‌طور مشترک، امور زندگی در آن اقامتگاه را اداره می‌کنند، «خانوار گروهی» نامیده می‌شوند.^۱

خانوار مؤسسه‌ای^۲

مجموعه افرادی را که به دلیل هدف یا ویژگی مشترک با هم زندگی می‌کنند و یک مؤسسه بنابر مجوز یا بر اساس مقررات و ضوابط معین، مسئولیت اسکان (ارائه محل سکونت همراه با خدمات و تسهیلات) آنها را بر عهده دارد، «خانوار مؤسسه‌ای» می‌نامند.^۳

خانوار یک نفره

مراد از «خانوار یک نفره» خانواری است که تنها شامل یک نفر باشد. بدیهی است که خانوار یک نفره تنها شامل سرپرست (رئیس خانوار) است.^۴

خانوار زوجی

خانواری را که شامل یک زوج یعنی سرپرست خانوار (رئیس خانوار) و همسر آن باشد، «خانوار زوجی» می‌گویند. بدیهی است که بعد از این خانوارها دو نفر است.^۵

۱. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۸۶.

2. Institutional Household.

۳. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، ص ۷۸.
۴. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۸۶.
۵. همان.

خانوار هسته‌ای^۱

«خانوار هسته‌ای» افزون بر سرپرست خانوار (رئیس خانوار) و همسر شامل حداقل یک فرزند زیر سن ازدواج یا فرزند هرگز ازدواج‌نکرده است.

خانوار تک‌والد^۲

در خانوارهای تک‌والد، سرپرست خانوار بدون همسر است (با همسر خود زندگی نمی‌کند) و به همراه فرزند یا فرزندان خود زندگی می‌کند. در این خانوار نیز بعد خانوار حداقل دو نفر است.

خانوار گسترده^۳

مراد از «خانوار گسترده» خانواری است که افزون بر سرپرست، همسر و فرزندان شامل سایر خویشاوندان (مانند پدر یا مادر، خواهر یا برادر سرپرست) نیز باشد. بعد خانوار در این خانوارها حداقل سه نفر است.^۴

خانوار فرزند سرپرست

این خانوارها همانند خانوارهای تک‌والد شامل یکی از والدین و یک فرزند است؛ ولی در این حالت سرپرست با پدر یا مادر خود زندگی می‌کند.^۵

1. Nuclear Household.

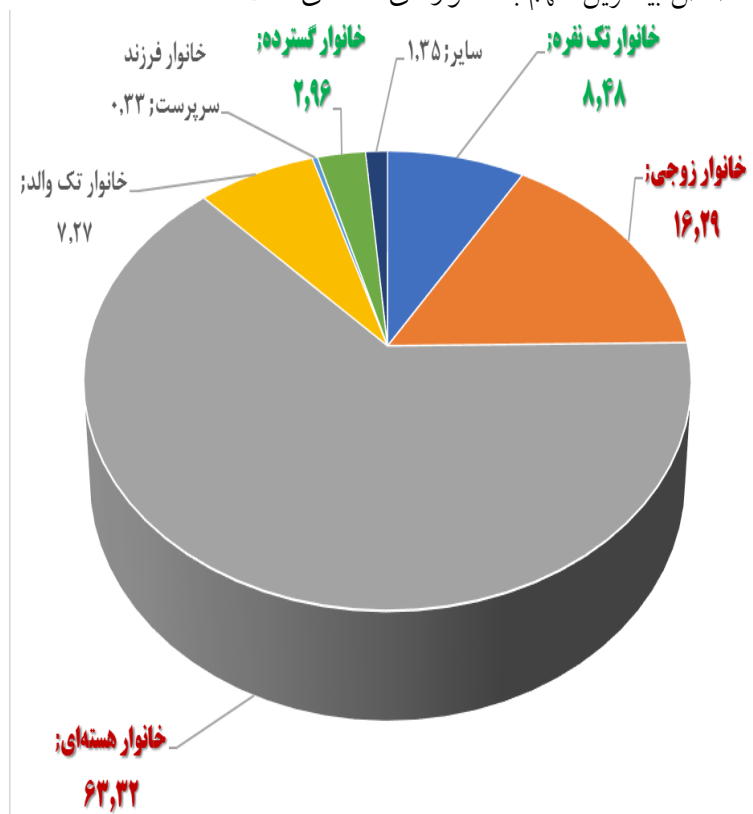
2. Single Parent Household.

3. Extended Household.

۴. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۸۶.

۵. همان.

در نمودار ذیل، درصد انواع خانوارها در کشور نشان داده شده که بیانگر اختصاص بیشترین سهم به خانوارهای هسته‌ای است:

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵

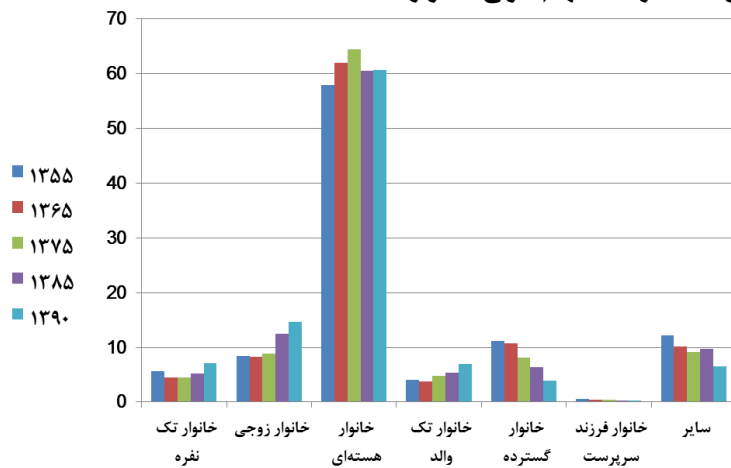
در جدول و نمودار زیر، روند تغییرات سهم انواع خانوارها در کشور نشان داده شده که حاکی از عمدتاً روند افزایشی سهم خانوارهای هسته‌ای، زوجی، تک‌نفره و تک‌والد و در مقابل، روند کاهشی سهم خانوارهای گسترده است:

نوع خانوار	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
خانوار تک‌نفره	۵,۶۱	۴,۵۲	۴,۴۲	۵,۲۰	۷,۱۶	۸,۴۸
خانوار زوجی	۸,۴۳	۸,۲۷	۸,۸۸	۱۲,۴	۱۴,۶	۱۶,۲
خانوار هسته‌ای	۵۷,۹۹	۶۲,۰۳	۶۴,۴۰	۶۰,۵۸	۶۰,۶۳	۶۳,۳۲
خانوار تک‌والد	۴,۰۱	۳,۷۶	۴,۷۴	۵,۳۳	۶,۹۷	۷,۲۷
خانوار فرزند سرپرست	۰,۵۷	۰,۴۸	۰,۳۵	۰,۳۳	۰,۲۴	۰,۳۳
خانوار گسترده	۱۱,۱۴	۱۰,۷۷	۸,۰۷	۶,۴۱	۳,۸۴	۲,۹۶
سایر	۱۲,۲۵	۱۰,۱۷	۹,۱۵	۹,۷۰	۶,۵۲	۱,۳۵

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۵

روند تغییرات سهم انواع خانوارها

منبع: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰

خانواده

«خانواده» خانواری است که رابطه تمام اعضای آن با یکدیگر بر محور ازدواج یا زادوولد باشد، اعم از اینکه زوجین یا یکی از آنها در قید حیات باشند یا نباشند. فرزندخواندگی نیز در شمول این تعریف قرار می‌گیرد.^۱

تعریف خانواده از دیدگاه حقوق مدنی

خانواده واحدی حقوقی است که از حداقل یک زن و یک مرد دارای رابطه زوجیت به وجود می‌آید؛ ولی وجود زن و مرد اگرچه در ابتدا شرط حدوث آن است، شرط بقای آن نیست؛ مانند خانواده‌ای که از یک مادر و از یک فرزند تشکیل می‌شود و پدر خانواده مرده باشد. به هر صورت وجود حداقل دو نفر شرط تحقق آن است.^۲

تعریف خانواده از دیدگاه جامعه‌شناسی

خانواده مفهومی اجتماعی است که با برخی خصوصیات از جمله محل اقامت مشترک، همکاری اقتصادی مشترک و تولید مثل معرفی می‌شود. کلمه «خانواده» به تنهایی بیانگر مفهوم روشنی نیست؛ به گونه‌ای که در بسیاری مواقع، از مفهوم خانواده برای معرفی گروهی از افراد که در کنار هم زندگی می‌کنند (حتی افرادی که همجنس‌اند) استفاده می‌شود. بنابراین قبل از آغاز به هر کاری در مورد خانواده، باید مفهوم خانواده را روشن ساخت. از آنجاکه

۱. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، ص ۷۸.

۲. محمدجعفر لنگرودی، ترمینولوژی حقوق؛ پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۱۴.

نهاد خانواده در طول تاریخ و در فرهنگ‌های مختلف به شکل‌های گوناگونی تحقق یافته و نیز چه‌بسا خانواده در معرض حوادثی مانند مرگ همسر یا طلاق و انتقال به وضعیت تک‌سرپرستی یا توقف رابطه جنسی قرار بگیرد، ارائه تعریفی جامع و جهان‌شمول از واژه خانواده دشوار می‌نماید. به همین دلیل تعریف‌های ارائه‌شده معمولاً با مشکل عدم جامعیت یا عدم مانعیت روبه‌روست. افزون بر این، ارائه تعریف جامع بر این پیش‌فرض استوار است که خانواده را نهادی جهانی تلقی کنیم؛ درحالی‌که اتفاق‌نظری در این خصوص وجود ندارد و به باور عده‌ای از صاحب‌نظران، واژه خانواده با فرهنگ و جوامع اروپایی و امریکایی و پیشینه تاریخی آنها ارتباط دارد. در نتیجه هرچند تعدادی از عالمان علوم اجتماعی، خانواده را نهادی اجتماعی - جهانی قلمداد کرده‌اند، گروهی دیگر این واژه را برای اشاره به ویژگی متمایز حیات اجتماعی در بعضی فرهنگ‌ها و دوره‌های تاریخی به کار برده‌اند.^۱

با نادیده گرفتن مشکل عدم جامعیت و مانعیت تعریف‌های خانواده، برخی از مهم‌ترین تعریف‌های صاحب‌نظران علوم اجتماعی را بیان می‌کنیم: به نظر مورداک، جامعه‌شناس امریکایی، خانواده گروهی اجتماعی با اقامتگاه مشترک، همکاری اقتصادی و تولید مثل است.^۲

برگس و لاک در اثرشان در سال ۱۹۵۳ می‌نویسند: «خانواده به گروهی از اشخاص گفته می‌شود که از طریق پیوند زناشویی، همخونی یا پذیرش به

1. A. Kuper and J. Kuper (eds.), The Social Science Encyclopedia, P. 290.

۲. لی و نیوبای، ۱۹۹۵، ص ۲۸۲.

عنوان فرزند (فرزندخواندگی) با یکدیگر به عنوان شوهر و زن، پدر و مادر، برادر و خواهر کنش و ارتباط متقابل دارند و فرهنگ مشترکی ایجاد کرده، در واحد مشخصی زندگی می‌کنند.^۱

مک آیور بیان می‌کند: «خانواده گروهی است دارای روابط جنسی پایا و مشخص که به تولید مثل و تربیت فرزندان منجر می‌گردد».^۲

با توجه به این تعاریف، به‌طور کلی می‌توان خانواده را از دیدگاه کلاسیک این‌گونه بیان کرد: خانواده باید شامل حداقل دو فرد بزرگسال با جنسیت‌های متفاوت باشد که این دو با یکدیگر رابطه جنسی داشته باشند. این اجتماع می‌تواند شامل یک یا چند فرزند (بچه خود افراد یا بچه‌ای که به فرزندخواندگی پذیرفته شده است) نیز باشد. درحقیقت خانواده به معنای واقعی اجتماعی از حضور مادران، پدران و فرزندان در یک مکان و فضای اجتماعی و فرهنگی مشترک تشکیل می‌شود.^۳

انواع خانواده

خانواده در جوامع بشری مختلف با توجه به مقتضیات و شرایط متعدد به صورت‌های گوناگونی تقسیم می‌شود؛ از جمله خانواده شهری، روستایی، ایلی، قدیم، جدید، بزرگ و کوچک، اسلامی، غربی و امثال آن. با وجود این، در حوزه علوم اجتماعی در بیان انواع خانواده به ساختار درونی آن

۱. میشل، ۱۹۷۷، ص ۷۶.

۲. باقر ساروخانی، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، ص ۲۵۵.

۳. تقی آزادارمکی، جامعه‌شناسی خانواده ایرانی، ص ۱۱.

توجه می‌کنند. در اولین نگاه، دو نوع خانواده در طول تاریخ وجود داشته است: خانواده گسترده و خانواده هسته‌ای.^۱

خانواده هسته‌ای^۲

«خانواده هسته‌ای» از حضور والدین با فرزند یا فرزندان در یک مکان تشکیل شده است. البته در بعضی موارد امکان دارد یک یا دو فرد دیگر نیز در این خانواده حضور داشته باشند. بسیاری از جامعه‌شناسان خانواده هسته‌ای را معادل با خانواده زن و شوهری می‌دانند؛ درحالی‌که به نظر برخی دیگر خانواده زن و شوهری فاقد فرزند است. مشخصه‌های یک خانواده هسته‌ای به شرح زیر است:

۱. خانواده معمولاً جدا از والدین یا بستگان زوجین روزگار می‌گذرانند؛
  ۲. تعداد فرزندان در این گونه خانواده‌ها محدود است؛ به گونه‌ای که در برخی موارد، جایگزینی نسل به دلیل کمی زادوولد با مشکل روبه‌رو می‌شود؛
  ۳. هرم قدرت در این خانواده‌ها افقی است؛ بدین صورت که تصمیم‌های اساسی از طریق گفت‌وگو و تبادل نظر اتخاذ می‌شوند.
- خانواده هسته‌ای در محلی جدا از والدین یا اقوام زوجین تشکیل می‌شود و همین امر در افقی شدن هرم قدرت مؤثر است.^۳

۱. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۱۸.

2. Nuclear Family.

۳. حسین بستان (نجفی)، اسلام و جامعه‌شناسی خانواده، ص ۵۰.

خانواده گسترده^۱

از لحاظ قدمت، «خانواده گسترده» قدیمی ترین نوع خانواده در جهان است که به صورت های متعدد بروز کرده است. در خانواده گسترده، بیش از دو نسل از خویشاوندان نزدیک در کنار یکدیگر و در یک خانواده زندگی می کنند. بدین ترتیب این نوع خانواده می تواند شامل فرزندان مجرد یا متأهل، پدر و مادرها و پدربزرگ و مادربزرگ آنان باشد.^۲ چنین خانواده ای با ورود عروس به خانه مرد به صورت عمودی و با اضافه شدن بستگان به آن به طور افقی گسترش می یابد.^۳

دو نوع متداول خانواده گسترده عبارت اند از: خانواده با حضور سه نسل و خانواده با حضور برادران و همسران و فرزندان شان در یک مکان.^۴ متداول ترین نوع خانواده گسترده حضور والدین (پدربزرگ ها و مادربزرگ ها)، پدران و مادران همراه با فرزندان شان در یک مکان است. این نوع خانواده از طریق شبکه خویشاوندی، فرهنگ مشترک، نظام اقتصادی، محل مسکونی واحد و علائق و حمایت های عاطفی سامان می یابد.^۵

1. Extended Family.

۲. باقر ساروخانی، مقدمه ای بر جامعه شناسی خانواده، ص ۲۵۷.
۳. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۰.
۴. تقی آزادارمکی، جامعه شناسی خانواده ایرانی، ص ۱۴.
۵. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۰.

سایر اقسام خانواده

خانوادهٔ زیستی^۱

«خانوادهٔ زیستی» خانواده‌ای است که نمی‌تواند به اجتماعی شدن کودک کمک کند و تنها به پیدایش زیستی فرزند منتهی شود و از نظر کارکرد خانواده‌ای ناقص به‌شمار می‌آید و در آن مفهوم حضانت وجود نداشته، سرمایه‌گذاری برای کودک دیده نمی‌شود. این نوع خانواده مشروعیت اجتماعی دارد، اما توان یا قصد حضانت از فرزندانش را ندارد. در این خانواده، پدر و مادر تنها به‌صورت والد و والده به ایفای نقش می‌پردازند و فقط رابطهٔ زیستی با فرزندان خود دارند و نه تنها هیچ تلاشی برای اجتماعی کردن آنها نمی‌کنند، مسئولیتی هم در این خصوص برای خود نمی‌بینند. این نوع خانواده تنها بعد زیستی خانواده را پوشش می‌دهد.^۲

خانوادهٔ فرزندمرکز^۳

در «خانوادهٔ فرزندمرکز»، تعداد فرزندان اندک، هزینه‌های آنان بالا، و کار اقتصادی در خانه نادر است؛ اما با وجود این ویژگی‌ها، فرزندان در این خانواده ارزشی محوری دارند.

1. Biological Family

۲. پژوهشکدهٔ آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۴.

3. Filocentrism Family.

خانواده راهيابي^۱

«خانواده راهيابي» خانواده‌اي است که فرد از آن برمي‌خيزد و گاه تحت عنوان «خانواده خاستگاه» نيز شناخته مي‌شود.^۲

خانواده ناقص (خانواده تک‌سرپرست / تک‌والد)^۳

«خانواده تک‌سرپرست» خانواده‌اي است که در آن يکي از دو همسر بر اثر مرگ يا طلاق يا به دلایل ديگر حضور ندارند و سرپرستي خانواده تنها بر عهده همسر حاضر است. همان‌گونه که از اين عنوان برمي‌آيد، خانواده تک‌سرپرست مستلزم يک يا چند فرزند وابسته است.^۴

خانواده غيرواقعي^۵

به دنبال صنعتي شدن جوامع، آزادي‌هاي بيشتري زنان، دستيابي آنها به اشتغال و درآمد مستقل، نسبت طلاق در بسياري از جوامع افزايش يافته است. ازدواج مجدد پديده ديگري است که به دنبال طلاق بروز مي‌کند. خانواده‌هاي حاصل از ازدواج‌هاي مجدد را که به‌طور معمول همراه با ناپسري و نادخترى‌اند، خانواده‌هاي غيرواقعي (خانواده‌هاي ناپدري و نامادري) مي‌نامند.^۶

1. Family Of Orientation.

۲. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ايران)، بررسي ساختار و ترکيب خانوار و روند تغييرات آن طی سال‌هاي ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۵.

3. Single Parent Family.

۴. حسين بستان (نجفي)، اسلام و جامعه‌شناسي خانواده، ص ۲۶.

5. Step Family.

۶. محمدتقي شبيخي، جامعه‌شناسي، زنان و خانواده، ص ۶۵.

خانواده پدر - مادری^۱

«خانواده پدر - مادری» خانواده‌ای است که دوران پایانی حیاتش را می‌گذراند و از جهاتی مشابه اولین دوره خانواده یعنی زمانی است که دو انسان با یکدیگر ازدواج می‌کنند و فاقد فرزندند؛ به بیان دیگر نخستین دوران خانوادگی را می‌گذرانند. گرچه در ظاهر به نخستین مرحله بازگشته‌اند، در عمل شبکه روابط خانواده، دگرگونی عمیقی یافته و سن زوجین بالاتر از پنجاه است و اقتضای شیوه گذران زندگی را به صورتی دیگر دارد.^۲

خانواده ستاکی^۳

مفهوم «خانواده ستاکی» را لویله مطرح کرده است. در این دیدگاه، دوری اعضای خانواده مترادف با ترک خانواده از جانب آنان نیست. با دگرگونی‌های ساختاری، جوانان به شهرها یا نقاط دوردست می‌روند، اما به‌رغم دوری، در همه لحظات حساس در خانه حاضرند. در این نوع خانواده، هرم قدرت افقی، و پیوندها عاطفی است. به نظر لویله، چنین خانواده‌ای بهترین نوع خانواده‌هاست.^۴

1. Parental Family.

۲. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۶.

3. Stem Family.

۴. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۶.

خانواده اضطراری^۱

عواملی چون ناچاری زن به زندگی با شوهر به علت عدم امکان اشتغال و تحصیلات ناکافی به همراه ممنوعیت طلاق یا وجه ناپسند اجتماعی آن، سبب شکل‌گیری نوعی دیگر از خانواده می‌شود که در آن فضای خانه از محبت تهی است. جامعه‌شناسان از چنین خانواده‌ای تحت عنوان «خانواده اضطراری» یاد می‌کنند.^۲

سیاست جمعیتی^۳

برنامه‌های ضمنی یا آشکاری که دولت به منظور تأثیر گذاشتن در اندازه، رشد، پراکندگی یا ترکیب جمعیت وضع می‌کند، «سیاست جمعیتی» نام دارد.^۴ در گذشته، سیاست جمعیتی به تنظیم مقرراتی برای افزایش یا کاهش جمعیت‌ها محدود بوده است؛ ولی در زمان حاضر هدف کلی‌تر و ارزنده‌تری دارد و می‌کوشد از راه ایجاد تعادل میان عوامل جمعیتی و عوامل اقتصادی - اجتماعی، امکانات و رفاه هر چه بیشتر را برای افراد جامعه فراهم سازد.^۵

انواع سیاست جمعیتی

سیاست‌های جمعیتی را می‌توان به صورت‌های زیر طبقه‌بندی کرد:

1. Emergency Family.

۲. پژوهشکده آمار ایران، بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰، ص ۲۶.

3. Population Policy.

۴. آرتور هاپت و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ص ۸۰.

۵. شهلا کاظمی‌پور، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۹۶.

۱. مستقیم یا غیرمستقیم؛

۲. صریح یا ضمنی؛

۳. سیاست‌های مداخله‌ای یا غیرمداخله‌ای؛

۴. داخلی و بین‌المللی.

سیاست‌های مستقیم، متغیرهای جمعیتی را مستقیم تحت تأثیر قرار می‌دهند؛ برای مثال تشویق به مهاجرت به داخل می‌تواند میزان رشد را افزایش دهد و سیاست‌های غیرمستقیم مانند افزایش سطوح تحصیلات به باروری پایین‌تر می‌انجامد. بنابراین اجباری کردن آموزش می‌تواند اثری غیرمستقیم در باروری داشته باشد.

سیاست‌های صریح را دولت‌ها برای تأثیر در وقایع جمعیتی اتخاذ می‌کنند؛ برای نمونه بعد از جنگ جهانی دوم، کشور استرالیا برای افزایش جمعیتش سیاست مستقیم و صریح مهاجرپذیری داشت. سیاست‌های صریح جمعیتی را غالباً قسمتی از برنامه توسعه در نظر می‌گیرند.

سیاست‌های ضمنی بیان‌نشده‌اند؛ مانند سیاست‌های کاهش مرگ‌ومیر که همه آن را پذیرفته‌اند یا در مواقعی که آشکار کردن سیاست ممکن است موجب مناقشه سیاسی شود، عنوان‌ها بیان نمی‌شوند؛ برای مثال چه بسا دولت برای اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده در کلینیک‌های بهداشتی مادران و کودکان حمایت مالی در نظر بگیرد؛ اما اگر تنظیم خانواده مناقشه‌برانگیز باشد، امکان دارد بر خدمات بهداشت مادران و کودکان در اظهارات عمومی دولت تأکید نشود.

برخی سیاست‌های جمعیتی با مداخله دولت‌ها به اجرا درمی‌آید که سیاست‌های مداخله‌ای نام دارد؛ مانند سیاست‌های تک‌فرزندی در چین یا

برخی سياست‌های جمعيتی که در سطح بين‌المللی به اجرا درمی‌آیند؛ برای مثال ایالات متحده آمریکا یک کمک‌دهنده بزرگ به بسیاری از مؤسسات بين‌المللی است.

برخی سياست‌های جمعيتی در داخل محدوده‌های جغرافیایی یک کشور اعمال می‌شود که سياست‌های داخلی نام دارد. گاهی سياست‌های جمعيتی از مرزهای کشور فراتر می‌روند؛ مانند سياست‌های مهاجرتی در سطح منطقه ای یا بين‌المللی که به سياست‌های بين‌المللی معروف‌اند.

مسائل و معضلات جمعيتی در جهان امروز در نتیجه حوادث و تحولات اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی و فرهنگی یا جغرافیایی و سياسی در حال تزايد بوده، به پیچیدگی گرایش بیشتری دارد. در ادامه، برخی سياست‌های جمعيتی را بیان می‌کنیم:^۱

۱. سياست جمعيتی مربوط به مرگ‌ومير و ميرایی

از آنجاکه تمام دولت‌ها یک سياست بهداشتی دارند و این سياست به مرگ و مير مربوط می‌شود، همه دولت‌ها اشکالی از سياست ملی جمعيتی دارند. سياست‌هایی در جهت بهبود سلامت جمعيت مانند کاهش سوءتغذيه و دسترس عمومی به آب بهداشتی و انواع امکانات بهداشتی - درمانی از جمله سياست‌های جمعيتی مربوط به مرگ‌ومير است.

۲. سياست جمعيتی مربوط به باروری

اگر دولت خواستار افزایش رشد جمعيت باشد، چه بسا برای افزایش میزان

۱. همان، ص ۹۶-۹۷.

موالید، سیاست‌های موافق با افزایش موالید را بپذیرد و به‌عکس اگر سیاست‌های دولت برای کاهش میزان موالید طراحی شوند، سیاست‌های مخالف با افزایش موالیدند. هنگامی که میزان‌های مرگ‌ومیر بالاست، نگرش‌ها معمولاً موافق با افزایش موالید است.

طی سه دههٔ اخیر میزان مداخلهٔ مستقیم دولت‌ها در سیاست‌های جمعیتی به‌ویژه در سیاست‌هایی که به باروری پایین می‌انجامد، افزایش یافته است.

۳. سیاست‌های مهاجرتی

بسیاری از کشورها در مورد جابه‌جایی‌های جمعیت به‌خصوص مهاجرت‌های خارجی به اتخاذ سیاست‌هایی می‌پردازند؛ مانند:

- الف) نظارت بر افزایش جمعیت شهرنشین؛
- ب) نظارت بر مهاجرت روستاییان به شهرها؛
- ج) تنظیم مقررات خاص برای قبول کارگران خارجی؛
- د) تنظیم مقررات برای مهاجرت جمعیت فعال به خارج از کشور؛
- ه) هدایت جمعیت به سوی قطب‌های صنعتی و کشاورزی.^۱

نتیجه‌گیری

دانش جمعیت‌شناسی، از طریق مطالعه توزیع، ترکیب و حرکت جمعیت در برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای تأثیر به‌سزایی دارد. از این‌رو آشنایی با این علم و آگاهی از مفاهیم و مسائل آن پژوهشگر را در مسیر توصیف و تحلیل دقیق

پدیده‌های جمعیتی و اجتماعی یاری می‌رساند. عمده‌ترین مفاهیم توصیفی و تحلیلی در این علم را می‌توان چنین واگویه کرد: جمعیت، عدد مطلق جمعیت، ترکیب جنسی و سنی، پنجره جمعیتی، میانگین سنی، میانه سنی، میزان‌ها و نسبت‌ها، سالمندی و سالخوردگی جمعیت، مهاجرت، باروری، مرگ و میر، امید به زندگی، ازدواج و طلاق، خانواده، بعدخانوار...

در کنار همه این مفاهیم، مفهوم سیاست جمعیتی نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. این مفهوم بیانگر مدیریت و برنامه‌ریزی در خصوص توزیع، ترکیب و حرکات جمعیت است. در واقع سیاست جمعیتی برنامه‌های ضمنی یا آشکاری که دولت به‌منظور تأثیر گذاشتن در اندازه، رشد، پراکندگی یا ترکیب جمعیت وضع می‌کند. هدف سیاست‌های جمعیتی ایجاد تعادل میان عوامل جمعیتی و عوامل اقتصادی - اجتماعی، در راستای رفاه هرچه بیشتر افراد جامعه است. این سیاست‌ها به‌صورت مستقیم یا غیر مستقیم و گاه صریح و گاه ضمنی به اجرا در می‌آیند. البته سیاست‌های جمعیتی همیشه حاصل تلاش‌های داخلی نیست بلکه گاه برنامه‌ریزی‌هایی به‌صورت بین‌المللی برای سیاست‌گذاری در حوزه جمعیت تدوین می‌شود. که البته باید از سوی دولت‌ها با دقت و حساسیت بررسی شوند.

به هر روی، جمعیت هر جامعه‌ای، سرمایه انسانی آن جامعه، شناخته می‌شود. از این رو کشورهای مختلف به میزانی که به تولید و حفظ سرمایه‌های خود اهمیت می‌دهند، سیاست‌های جمعیتی را جدی گرفته پیگیری می‌کنند.

پرسش‌ها

۱. پنجره جمعیتی را توضیح دهید.
۲. انواع سیاست‌های جمعیتی را بیان کنید.
۳. شاخص جوانی و سالخوردگی جمعیت را تبیین کنید.
۴. تعریف خانواده از دیدگاه جمعیت‌شناسی چیست؟
۵. رشد صفر جمعیت چه زمانی اتفاق می‌افتد؟

منابع و مأخذ

۱. آزادارمکی، تقی، *جامعه‌شناسی خانواده ایرانی*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۹.
۲. بستان (نجفی)، حسین، با همکاری عزیز بختیاری و سیدحسین شرف‌الدین، *اسلام و جامعه‌شناسی خانواده*، چ ۳، تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷.
۳. بروک، سولومون، *روندهای مردم‌شناختی جمعیت جهان*، ترجمه نعمت‌الله تقوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶.
۴. پژوهشکده آمار (وابسته به مرکز آمار ایران)، *بررسی ساختار و ترکیب خانوار و روند تغییرات آن طی سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰*، تهران، مرکز آمار ایران، ۱۳۹۲.
۵. تقوی، نعمت‌الله، *مبانی جمعیت‌شناسی*، ویرایش دوم، چ ۷، تهران، نشر جامعه پژوه دانیال، ۱۳۸۳.
۶. ساروخانی، باقر، *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده*، تهران، سروش، ۱۳۷۰.
۷. سازمان ثبت احوال کشور، *سالنامه آمارهای جمعیتی*، دفتر آمار و اطلاعات جمعیتی و مهاجرت، ۱۳۹۳.
۸. سرابی، حسن، «ثبت وقایع حیاتی»، جمعیت، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۳۷۱.
۹. _____، *روش‌های مقدماتی تحلیل جمعیت با تأکید بر باروری و مرگ و میر*، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
۱۰. شیخی، محمدتقی، *جامعه‌شناسی، زنان و خانواده*، چ ۱، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۸.
۱۱. کاظمی‌پور، شهلا، *مبانی جمعیت‌شناسی*، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه، ۱۳۸۸.

۱۲. لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، چ ۱۰، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۷.
۱۳. مرکز آمار ایران، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری، چ ۱، تهران، چاپخانه مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶.
۱۴. مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن، تهران، چاپخانه مرکز آمار ایران، ۱۳۹۱.
۱۵. مرکز آمار ایران، درگاه ملی آمار (www.amar.org.ir)، گزیده نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵.
۱۶. هاپت، آرتور و تامس تی‌کین، راهنمای جمعیت، ترجمه طه نوراللهی، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه، ۱۳۸۷.
17. Kuper, A. and J. Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, London and Boston, Roulledge and KeganPaulT, 1985.
18. Lee, D. and H. Newby, *The Problem of Sociology*, London and NewYork, Routledge, 1995.
19. Mitchell, G. D. (ed.), *A Dictionary of Sociology*, London and Henely, Routledge and Kegan, 1997.
20. United Nations, Department of Economic and Social Affairs / Population Division, *World Population Prospects*, 2012.

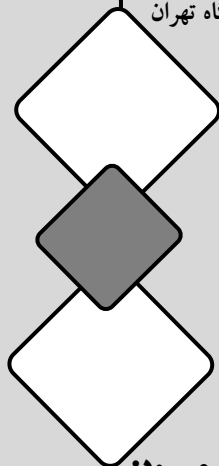

درس دوم

ابعاد سیاسی جمعیت

حسین مروتی

کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران

از دانش پژوه انتظار می‌رود:

با نظریه غالب حاکمان و سیاست‌مداران در موضوع جمعیت آشنا شود؛

مؤلفه‌های قدرت را بیاموزد؛

عوامل وقوع انقلاب جنسی را فراگیرد؛

علل و عوامل طراحی پروژه کنترل جمعیت بداند؛

چرایی اهمیت کنترل جمعیت مسلمانان توسط غرب را بیاموزد.

مقدمه

جمعیت همواره یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌های قدرت دولت‌ها به‌شمار رفته، جایگاه بالایی در دکتترین و راهبرد دفاعی و محاسبه قدرت کشورها داشته است. تأثیر جمعیت در قدرت ملی به اندازه‌ای است که حتی با افزایش نقش عواملی نظیر پیشرفت‌های فناوری در تولید ثروت و قدرت کشورها توانسته اهمیت خود را حفظ کند. از این‌رو جمعیت از دیدگاه استراتژیست‌ها یکی از عناصر اصلی قدرت دولت‌ها به‌شمار می‌رود.

به‌نظر می‌رسد عموم حاکمان و سیاست‌مداران در طول تاریخ جمعیت بسیار را از مؤلفه‌های مهم قدرت برشمرده‌اند. ویل دورانت در کتاب درس‌های تاریخ می‌گوید: «قلت اعضای خانواده در تاریخ یونان و روم نقش داشته است. این نکته جالب توجه است که ژولیوس قيصر (۵۹ پیش از میلاد) به رومیانی که فرزندان بسیاری داشتند، جایزه می‌داد و زنان بی‌فرزند را از سوار شدن بر تخت روان و استفاده از زیورهای گرانبها منع کرده بود»^۱.

سخنان گلایه‌آمیز و عتاب‌آلود سزار آگوستوس، شوالیه روم، نیز در این موضوع درخور توجه است: «ما عمدتاً بردگان را به این دلیل آزاد کردیم که هرچه بیشتر بتوانیم به تعداد شهروندانمان اضافه کنیم. ما به متحدان خود در دولت سهم دادیم تا بدین وسیله تا حد امکان تعدادمان افزایش یابد؛ اما شما

۱. ر.ک: ویل دورانت، و اری بل دورانت، درسهای تاریخ، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۰.

رومیان اصیل از جمله کویتیا،^۱ والری،^۲ ایولیا^۳ مشتاقید که خانواده، همراه با نام خود، به یک باره با شما نابود شود».^۴

فرمانروایان سومر و بابل به فرقه‌های مذهبی بارور و پراولاد موقعیت رسمی دادند و آنان را در معابد (زیگورات) مستقر کردند. فرمانروایان و قانون‌گذاران بزرگ مانند حمورابی، لایکورگوس و سولون، قوانین و هنجارهای مربوط به خانواده را به گونه‌ای وضع کردند که (به عقیده برخی اندیشمندان) در جهت افزایش میزان موالد بود.^۵

در فرانسه، هنری شانزدهم معتقد بود: «قدرت و ثروت پادشاهان به فراوانی و توان‌مندی جمعیت و افراد آن بستگی دارد. فردریک فرمانروای کبیر پروس نیز می‌گفت: تعداد افراد جمعیت، ثروت دولت‌ها محسوب می‌شوند».^۶

در سال ۱۹۳۰ سیاست‌مداران فرانسوی به این نتیجه رسیدند که به دلیل کاهش جمعیتشان، به احیای تسلیحات مدرن نظامی و در نتیجه کنار گذاشتن استفاده از تسلیحات خط ماگینوت^۷ نیاز دارند. پائول رینولد، وزیر دولت وقت فرانسه، با تأکید بر این نکته که «تنها یک عامل وجود دارد که بر همه

1. Quintii.

2. Valerii.

3. Iulli.

۴. ریک اسکات، «واقعیت اقتصادی زمستان جمعیتی» (مستند تلویزیونی)، مرکز مستند سوره.

۵. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۷۰.

۶. همان، ص ۷۲.

7. Maginot Line.

موارد مسلط است و آن عامل جمعيت است»، به بحث درباره به‌کارگيري تسليحات مدرن پرداخت. البته اين مشکلات منحصر به فرانسه نبود. طی دهه ۱۹۳۰، آلمان به رهبري نازيسم و اتحاد جماهیر شوروی به رهبري استالین، به دلایل کاملاً نظامی و راهبردی، سياست‌هایی قوی در جهت افزایش نرخ باروری اتخاذ کردند.^۱

خروشچف، رهبر اتحاد جماهیر شوروی، نیز معتقد بود فکر محدود کردن توالد و تناسل یک «تئوری آدم‌خواری» است که ایدئولوژی بورژوازی (سرمایه‌داری) آن را اختراع کرده است. ژنرال دوگل نیز در زمان ریاست جمهوری‌اش برای جلوگیری از مصرف قرص‌های ضدبارداری مبارزه گسترده‌ای سامان داد، بدان امید که مادران فرانسوی فرزندان بیشتری به دنیا بیاورند.^۲

اینها تنها گوشه‌ای از شواهد تاریخی درباره اهمیت جمعیت برای سياست‌مداران بود. البته امروزه نیز بسیاری از سياست‌مداران و حاکمان به موضوع جمعیت اهمیت می‌دهند؛ برای نمونه ویلادیمیر پوتین در سال ۲۰۰۶ و در خصوص نیازهای آینده روسیه در زمینه‌های اقتصادی و امنیت باصراحت گفت: «حادثترین مسئله‌ای که جامعه ما با آن مواجه است، عبارت

۱. «چیرگی بر کشورها بدون جنگ و خونریزی: سياست‌های جمعیتی چطور می‌توانند ملت‌ها را نابود کنند؟» خبرگزاری دانشجو، ۱۳۹۲/۱۲/۱۶.

۲. «فرانسه بلافاصله بعد از جنگ جهانی اول که نیروی انسانی زیادی از دست داده بود، قوانینی وضع کرد که مانع سقط جنین و تبلیغات پیشگیری از حاملگی گردید. این قوانین مزبور تا سال ۱۹۶۸ نیز لازم‌الاجرا بود» (محمد جهانفر، مبانی جمعیت‌شناسی، ص ۱۹۹).

است از کاهش موالید روسیه».^۱ رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور ترکیه، نیز اعلام کرده بود اگر خانواده‌ها در ترکیه سه فرزند داشته باشند، کشور می‌تواند تا حدودی ساختار فعلی را حفظ کند، ولی برای پویایی در رشد جمعیت باید تعداد فرزندان افزایش یابد.^۲

در سال ۱۹۷۴ یک جمعیت‌شناس به نام یوهانس اووربیک خاطر نشان ساخت که در تمدن‌های باستان، احتمالاً همیشه یا تقریباً همیشه باروری را تشویق می‌کردند و هدف سیاست‌گذاری‌ها نیز بالا نگه داشتن میزان موالید بود. پل دمنی (۲۰۰۳) معتقد است شاخص‌هایی مانند تشویق به ازدواج^۳ و گاهی تشویق به مهاجرت به داخل بیانگر این واقعیت است که حاکمان و فرمانروایان در سرتاسر تاریخ رویکرد جمعیت‌گرایی و موافق با افزایش جمعیت داشتند.^۴ نیل هووی^۵ و ریچارد جکسون^۶ و^۷ در یک جمع‌بندی درخور می‌گویند:

۱. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۶۴.

۲. «نگاهی به فرایند رشد جمعیت ترکیه»، خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۳/۱۱/۰۸.

۳. اروپای غربی در انتهای قرن بیستم و اوایل قرن بیست‌ویکم سیاست‌هایی با هدف رفاه فرزند و خانواده به‌کار گرفت که جز در فقدان شعارهای جمعیتی، تفاوت چندانی با سیاست‌های پروناتالیتی (طرفدار افزایش جمعیت) ندارد. این سیاست‌ها اقداماتی مانند انتقال پول نقد، بخشودگی مالیاتی برای والدین، در اولویت قرار گرفتن خانواده‌های دارای فرزند برای پرداخت یارانه مسکن، تخصیص مرخصی والدین و یارانه‌های مراقبت از فرزندان را شامل می‌شود.

۴. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۷۱-۷۰.

5. Neil Howe.

۶. محقق ارشد مرکز مطالعات بین‌المللی و استراتژیک و دارای تحصیلات در رشته‌های تاریخ و اقتصاد در دانشگاه ییل آمریکا.

7. Richard Jackson.

۸. دکترای تاریخ از دانشگاه ییل و مدیر بخش سالنوردگی جمعیت جهان در مرکز مطالعات بین‌المللی و استراتژیک آمریکا.

با فرض اينکه ساير موارد (مؤلفه‌هاي قدرت) يکسان‌اند، تعداد و حجم جمعيت مزيت است؛ بدین معنا که با تعداد بيشتر جمعيت، يک حکومت بزرگ‌تر می‌تواند نيروهاي نظامی بيشتری را بسپار کند و قلمرو بيشتری را در اختيار داشته باشد. با اقتصاد برتر ناشی از جمعيت بيشتر، يک حکومت بزرگ‌تر می‌تواند نيروهاي بيشتری را تأمين و مسلح کند؛ نفوذ و کنترل بيشتری بر اقتصاد و تجارت جهانی داشته باشد؛ از کارآمدی و بهره‌وری بالاتری در مقياس بازار و کارهاي عمومی بهره‌مند شود. با جمعيت و توليد بيشتر، يک حکومت بزرگ‌تر می‌تواند نفوذ و تأثير فرهنگی و راهبردی بيشتری در مقياس جهانی داشته باشد (قدرت نرم) و اگر ستيز و کشمکش رخ دهد، می‌تواند با سهولت بيشتری تفوق خود را به رقيب تحميل کند (قدرت سخت). در واقع تاريخ جنگ‌ها نشان می‌دهد که معمولاً حکومت و قشون بزرگ‌تر و بيشتر پیروز میدان نبرد است. گاهی يک جامعه به‌منزله نیروی برتر در يک منطقه بروز می‌کند و اين نیروی برتر تقريباً همیشه جامعه‌ای است که رشد جمعيت آن بيشتر و سريع‌تر از همسايگانش است. با اين‌همه و رای اين درس‌هاي تاريخی سودمند، تحولات و پویایي رشد جمعيت به جوامع گوناگون (چه در جوامع با رشد سريع جمعيت و چه در جوامع با رشد کند جمعيت) فرمولی ساده برای موفقيت ارائه نمی‌کند.^۱

نظر دانشمندان و اندیشمندان درباره موضوع جمعيت

به‌جز حاکمان و سياست‌مداران، به‌نظر می‌رسد بيشتر اندیشمندان با وجود

۱. جک گولدستون، اریک کافمن و مونيکا دوفی تافت، جمعيت‌شناسی سياسی، ص ۸۱۸۰.

تفاوت آراء جمعیت فراوان را امری مثبت تلقی کرده‌اند. ابن خلدون می‌گوید: جمعیتی که به حد کافی انبوه و انباشته باشد، امکان می‌یابد که از نیروی کار خود بهتر استفاده کند. جمعیت مهم‌ترین وسیله برقراری امنیت سیاسی و نظامی جامعه است.^۱ متفکرانی همچون مارتین لوتر نیز از یک‌سو به کلیسای کاتولیک به سبب تشویق به تجرد و رهبانیت انتقاد کرده، از سوی دیگر از پروتستان‌های اولیه به سبب پذیرش عمومیت ازدواج و فرزندان بسیار حمایت می‌کردند. از دیدگاه ژاک بنینگ بوسیوت، نظریه‌پرداز سیاسی فرانسه، نیز «شکوه و عظمت یک پادشاه را باید در جمعیت کثیر قلمرو وی جست‌وجو کرد». برنارد ماندویل، اقتصاددان سیاسی و فیلسوف انگلیسی، جمعیت در حال افزایش را همچون منبع بسیار سرشاری توصیف کرد که همیشه در تأمین لشکریان و نظامیان فراوان، شکست‌ناپذیر باقی می‌ماند.^۲

گفتنی است در برهه‌ای این ایده که جمعیت بسیار به قدرت بیشتر حکومت‌ها می‌انجامد، تا حدودی اهمیت خود را از دست داد؛ مسئله‌ای که عمدتاً ناشی از تغییرات بی‌نظیر در تکنولوژی جنگ و نیروهای نظامی بود؛ یعنی در طول جنگ داخلی ایالات متحده و سپس جنگ جهانی اول و دوم، عملاً مشخص شد که قدرت حکومت‌ها به تعداد بیشتر جمعیت محدود نمی‌شود، بلکه تسلیحات نظامی و جنگی نقش به‌مراتب تعیین‌کننده‌تری دارند. از دهه ۱۹۷۰ به بعد، تحولات جدیدی روی داد. جمعیت دوباره به منزله عنصر اصلی امنیت ملی مطرح شد که عمدتاً ناشی از برخی جنگ‌های

۱. نعمت‌الله تقوی، جمعیت و تنظیم خانواده، ص ۵۸.

۲. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۷۱-۷۲.

نا برابر در آسیا و افریقا بین دو گروه کاملاً متفاوت بود. نیروهای مجهز به تکنولوژی پیشرفته از کسانی شکست خوردند که بیشتر متکی بر نیروهای انسانی و جنگجویان بودند، هر چند به تسلیحات پیشرفته جنگی دسترس چندانی نداشتند؛ برای نمونه می توان به جنگ امریکا در ویتنام و جنگ شوروی سابق در افغانستان اشاره کرد.^۱

دیدگاه نظری معاصر درباره نقش جمعیت در قدرت و امنیت

دانشمندان و پژوهشگران بسیاری درباره «مؤلفه های قدرت ملی»^۲ تحقیقات، مدل ها و نظریات متفاوتی عرضه کرده اند که در ذیل به مهم ترین آنها اشاره می کنیم:

مدل ساسمیلش: ساسمیلش،^۳ آماردان آلمانی، در سال ۱۷۴۱ معادله ای برای محاسبه قدرت ملی به کار برد که صرفاً شامل دو متغیر بود: «تعداد جمعیت» و «تراکم جمعیت»؛

مدل فرایدنبرگ: فرایدنبرگ،^۴ معدن شناس آلمانی، در سال ۱۹۳۶ قدرت ملی را حاصل ضرب دو متغیر «خودکفایی در منابع طبیعی» و «جمعیت» دانست؛

مدل بکمن: بکمن در سال ۱۹۸۴ سه متغیر برای قدرت ملی در نظر

۱. همان، ص ۲۱-۲۲.

2. National Power.
3. Johann Peter Sussmilch.
4. Ferdinand Friedener.
5. Peter Beckman.

گرفت: «نسبت جمعیت کشور به کل جمعیت جهان»، «سهم تولید فولاد از کل فولاد تولیدشده در جهان» و «ثبات سیاسی»؛

مدل جرمن: جرمن^۱ در سال ۱۹۶۰ مؤلفه‌های «جمعیت»، «توان هسته‌ای»، «وسعت سرزمین»، «ظرفیت صنعتی» و «اندازه نیروی نظامی» را دخیل در سنجش قدرت ملی دانست؛

مدل فاکس: فاکس فیزیکدان در سال ۱۹۶۵ مدلی پیشنهاد کرد که متغیرهای آن عبارت بودند از: «اندازه جمعیت»، «تولید انرژی» و «تولید فولاد»؛

مدل کلاین: کلاین^۳ در سال ۱۹۷۵ مدلی را با مؤلفه‌های متعدد از جمله «جمعیت»، «سرزمین»، «ظرفیت اقتصادی»، «ظرفیت نظامی»، «ضریب استراتژی ملی» و «ویژگی‌های ملی از جمله انسجام ملی» تدوین کرد که مورد استقبال محافل دانشگاهی و نظامیان قرار گرفت؛

مدل سنگر و اسمال: سنگر و اسمال،^۴ دو استاد دانشگاه میشیگان امریکا، در سال ۱۹۷۲ مدلی طراحی کردند و بر مبنای سه عامل «جمعیت» (کل جمعیت و جمعیت شهرنشین)، «ظرفیت صنعتی» (تولید انرژی و آهن) و «توانمندی‌های نظامی» (هزینه‌های نظامی و اندازه نیروی نظامی) به رتبه بندی قدرت ملی کشورها پرداختند.

1. Clifford German.
2. Wilhelm Fucks.
3. Ray S. Cline.
4. David Singer and Melvin Small.

دکتر محسن مرادیان با برشماری شانزده مدل و بررسی متغیرهای هر یک می‌گوید: «مداقه در فرمول‌ها و مدل‌های ارائه‌شده توسط اندیشمندان مختلف نشان می‌دهد که همه آنها بدون استثنا به جمعیت به‌عنوان عامل قدرت نگرسته و این متغیر را در مدل خود وارد نموده‌اند... به‌عبارت دیگر جمعیت با اختلافی زیاد نسبت به متغیر بعد از خود، حتی از ظرفیت صنعتی و ظرفیت نظامی نیز مؤثرتر عمل نموده و نقش بیشتری در تولید قدرت ملی دارد»^۱

در جمع‌بندی آرای اندیشمندان، می‌توان مؤلفه‌های اقتدار را به‌صورت زیر دسته‌بندی کرد:

۱. وضعیت سرزمینی: آب‌وهوا و اقلیم، منابع طبیعی (بالاخص منابع آهن و انرژی) و وسعت سرزمین و خاک و موقعیت ژئوپلیتیک؛
۲. سرمایه انسانی (جمعیت، یکپارچگی و انسجام ملی، ظرفیت نظامی، سجایا و سوابق ملی از جمله تاریخ، فرهنگ و زبان، روحیه ملی به‌خصوص عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی و استقلال‌طلبی)؛
۳. فناوری، ظرفیت صنعتی و تولید ناخالص داخلی؛
۴. رهبری و ثبات سیاسی.^۲

پرسش مهم این است که چه حجم از جمعیت با چه ساختار و توزیع سنی و کیفیت، اقتدارآور است؟ در پاسخ باید گفت به لحاظ نظری، جمعیتی می‌تواند اقتدارآور و پویا باشد که حداقل ویژگی‌های ذیل را داشته باشد:

1. Chin Lung Chang, A Measure Of National Power.

۲. همان.

دارای ساخت سنی جوان یا دست‌کم میان‌سال باشد؛ دارای میزان باروری مناسب و پویا (بیش از میزان جانشینی) باشد و به تعداد کافی نیروی انسانی ماهر و متخصص در آن وجود داشته باشد.^۱

شخصیت‌های برجسته امنیتی دنیای معاصر نیز مکرر به موضوع جمعیت پرداخته‌اند؛ از جمله دکتر جولیان لیندلی فرنچ^۲ عضو گروه مشورتی راهبردی شورای آتلانتیک امریکا^۳ و عضو سابق سازمان اندیشه‌ساز وزارت خارجه انگلیس می‌گوید: «مفهوم امنیت نرم^۴ و مسائل مرتبط با آن در طول چند سال گذشته به شکل بنیادی تغییر کرده، مسائلی چون جرایم سازمان‌یافته، قاچاق مواد مخدر و انسان و تغییرات جمعیتی به تهدیدات جدی امنیت نرم تبدیل شده‌اند».^۵

انقلاب جنسی: آغازی بر یک پایان

اگرچه در طول تاریخ شواهد متعددی از جنگ جمعیتی و نسل‌کشی معطوف به کاهش قدرت جبهه مقابل ملاحظه می‌شود، بی‌شک نیمه دوم قرن بیستم نقطه عطفی در این‌گونه جنگ به‌شمار می‌آید. برای فهم این برهه بسیار مهم از تاریخ جمعیتی دنیا، باید به واقعه‌ای اجتماعی به نام «انقلاب

۱. ر.ک: محمدولی علیی، «نقش جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در استحکام ساخت درونی قدرت نظام جمهوری اسلامی ایران».

2. Julien Lindley French.

3. Atlantic Council of the United States.

4. Soft Security.

۵. ر.ک: محمد عباسی، «نسبت مفهومی قدرت و امنیت نرم در دولت ملی»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، دوره ۱۲، ش ۳۷، زمستان ۱۳۹۵.

جنسی» پرداخت؛ انقلابی اجتماعی - فرهنگی که از امریکا شروع شد و مانند طوفانی مخرب تمام کشورهای صنعتی را درنوردید. پیش از وقوع انقلاب جنسی، در جامعه امریکا، فساد و بی‌بندوباری‌های سازمان‌یافته و گسترده وجود نداشت و وضع خانواده امریکایی در بسیاری از جهات شبیه به یک خانواده شرقی بود. یکی از نویسندگان امریکایی جامعه پیش از انقلاب جنسی در امریکا را این‌گونه توصیف می‌کند: در سال ۱۹۵۷، نود درصد مردم امریکا اعتقاد داشتند فردی که از ازدواج خودداری می‌کند، مریض و روان‌رنجور یا بی‌بندوبار است. بیش از نیمی از زنان امریکا در اواسط بیست‌سالگی متأهل بودند. مردم به حال زنانی که تا ۲۵ سالگی ازدواج نکرده بودند، تأسف می‌خوردند. در سالی که رئیس‌جمهور، جان اف. کندی، اعلام کرد امریکا انسان را به کره ماه خواهد فرستاد (۱۹۶۲)، بیشتر زنان جوان امریکا آرزو داشتند در ۲۱ سالگی ازدواج کنند؛ از کار انصراف دهند و چهار فرزند داشته باشند.^۱ نویسنده‌ای دیگر در این زمینه می‌نویسد: اکنون بیش از پنجاه سال از شروع انقلاب جنسی می‌گذرد. رسانه‌ها جاروجنجال فراوانی درباره «آزادی جنسی» به پا کردند و در فیلم‌ها نیز آن را تبلیغ کردند. اکنون دیگر هیچ فرد امریکایی زیر چهل سال به یاد نمی‌آورد زمانی را که سکس در تلویزیون از محرّمات (تابو) محسوب می‌شد، زمانی را که «با هم زندگی کردن» به معنای ازدواج، و «gay» به معنای خوشحالی و شادمانی بود و تقریباً همه بچه‌ها با هر دو والدینشان زندگی می‌کردند.^۲

1. Alexander Sergunin, Arctic Regional Security.

۲. سو الین براودر، «راز کینزی».

می توان گفت انتشار تحقیقات آلفرد کینزی^۱ که تحت حمایت بنیاد برادران راکفلر انجام شده بود، نقطه آغازین وقوع انقلاب جنسی بود. این حشره‌شناس امریکایی که بعدها «پدر انقلاب جنسی» نامیده شد، با مطالعات سوگیرانه و غرض‌ورزانه‌اش بسیاری از مفاسد اخلاقی را در جامعه امریکایی شایع جلوه داد و از طریق نگارش دو کتاب *رفتارهای جنسی در مردان* (۱۹۴۸) و *رفتارهای جنسی در زنان* (۱۹۵۳) زمینه تئوریک فروپاشی خانواده امریکایی را فراهم آورد

در نهایت در سایه این عوامل و برخی علل دیگر به‌خصوص در حیطه هنر و رسانه، انقلاب جنسی و فروپاشی خانواده در امریکا و سپس تمام غرب روی داد. نویسندگان غربی توصیفات تأمل‌برانگیزی از عواقب این واقعه به‌دست داده‌اند. کریستین ساینس مانیتور در سال ۲۰۱۵ در مقاله‌ای با عنوان «ملت مجردها» می‌نویسد: «در سال ۲۰۱۴، ۱۲۴ میلیون امریکایی در سنین بالای شانزده سال مجرد بوده‌اند؛ یعنی بیش از پنجاه درصد از این جمعیت مجرد بوده‌اند.»^۲ زندگی آنهایی هم که در امریکا تن به ازدواج می‌دهند، معمولاً استحکام و دوام چندانی ندارد؛ چنان‌که اکنون نسبت طلاق به ازدواج در امریکا ۶۶ درصد است.^۳

1. Alfred Charles Kinsey.
2. Singles nation: Why so many Americans are unmarried, The Christian Science Monitor, 14/06/2015.
3. Centers for Disease Control and Prevention, Marriages and Divorces, 13/01/2017.

این روند گسترش فساد اخلاقی و فروپاشی خانواده در حداقل زمان ممکن، تمام تمدن غرب را درنوردید و انقلاب جنسی به اروپا و تا حدی به ژاپن نیز صادر شد. وقوع انقلاب جنسی فاجعه جمعیت‌شناختی بزرگی را نیز برای امریکا به دنبال آورد و باعث شد نرخ باروری کل (TFR) در امریکا که در سال ۱۹۵۸ به ۳٫۷ فرزند رسیده بود، در سال ۱۹۷۶ به عدد ۱٫۷۴ برسد؛ یعنی این فاجعه اجتماعی، تعداد متوسط فرزند زنان را به کمتر از نصف تقلیل داد. این روند کاهشی، هم‌زمان با صدور انقلاب جنسی به اروپا، با تأخیری چندساله در اروپا نیز تکرار شد و برای مثال در فرانسه نرخ باروری کل از ۲٫۹ در سال ۱۹۶۴ به ۱٫۸ در سال ۱۹۷۸ رسید. در آلمان نرخ باروری از ۲٫۵ در ۱۹۶۷ به ۱٫۴ در ۱۹۷۷ و در ایتالیا نرخ باروری از ۲٫۷ در ۱۹۶۴ به ۱٫۷ در ۱۹۸۰ نزول کرد.^۱ و^۲

اما وقوع بحران در مسئله کلان و استراتژیکی چون جمعیت چه عواقبی برای امریکا و جهان غرب داشت؟ برای نمونه نمی‌توان نقش بحران جمعیت را در وقوع رکود اقتصادی امریکا نادیده گرفت. سال ۲۰۰۰ میلادی با سال‌های پایان نسل انفجار مولید (۱۹۶۷-۱۹۶۶) در اروپا و امریکا مقارن

۱. سطح پایین باروری نخستین بار در روندهای باروری غرب به‌ویژه اروپا در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ و حتی پیش‌تر از آن در فرانسه مشاهده شد و نگرانی‌هایی پدید آورد؛ اما در دهه‌های بلافاصله پس از جنگ جهانی دوم، انفجار مولید بحث باروری پایین در این کشورها را مدتی متوقف کرد و انقطاعی موقت در روند کاهش باروری ایجاد کرد. با این‌حال از دهه ۱۹۷۰ به بعد، با کاهش مجدد باروری در اکثر کشورهای اروپایی، در فرایندهای تولید نسل در این کشورها مجموعه‌ای از مباحث جمعیتی را به دنبال داشت.

۲. «خانواده مستحکم و جمعیت جوان؛ دیگ‌هایی که برای غرب نجوشید»، مشرق، ۱۳۹۴/۰۲/۰۵.

بود. در واقع سطح باروری نسل انفجار موالید بسیار کمتر از والدینشان بود. از این رو بازار با سیر نزولی و کاهنده تقاضا مواجه شد و جمعیت متقاضی کالاهای اساسی از جمله مسکن و امکانات رفاهی کاهش یافت. بحران اقتصادی، غرب را متوجه بحران جمعیت ساخت و بحران جمعیت نیز غرب را متوجه مؤلفه قدرتی به نام «خانواده» کرد. یکی از نمایندگان زن مجلس جمهوری لتونی در این زمینه می‌گوید: باید اقرار کرد که ما تنها پس از آن به سیاست‌های خانوادگی خودمان توجه کردیم که با یک فاجعه جمعیت شناختی مواجه شدیم.^۱

غرب هنگامی که خانواده مستحکم، رشد مناسب جمعیت و جمعیت جوان را از دست داد، بیش از پیش به ارزش حقیقی این مزیت‌های بزرگ پی برد و همین مسئله موجب شد خانواده و جمعیت به‌منزله مؤلفه‌های اساسی قدرت در ادبیات اندیشمندان غربی نمود یابد؛ برای نمونه ساموئل هانتینگتون،^۲ تئوریسین معاصر امریکایی، با بیان اینکه فساد در خانواده شامل افزایش نرخ طلاق، فرزندان نامشروع، حاملگی در سن نوجوانی، خانواده‌های تک‌والد و مانند اینها در غرب به‌شدت افزایش داشته، می‌گوید: احوال آینده غرب و اثرگذاری‌اش بر جوامع دیگر تا حد زیادی به موفقیت آن در مقابله با این روندها بستگی دارد که البته منجر به برتری اخلاقی مسلمانان و آسیایی‌ها شده است.^۳

۱. ریک اسکات، «واقعیت اقتصادی زمستان جمعیتی» (مستند تلویزیونی)، مرکز مستند سوره.

2. Samuel Huntington.

3. Samuel P. Huntington, the clash of civilizations and the remaking of world order, P. 304.

درواقع فروپاشی خانواده و به دنبال آن کاهش فرزندآوری زنان غربی که همسو با نگرش سکولار غرب در زندگی بود، وحشت اندیشمندان غربی را به دنبال داشت؛ تا جایی که زیبگنیف برژینسکی،^۱ استراتژیست برجسته غربی و مشاور امنیت ملی کارتر، می‌گوید: «سکولاریسم غربی اساساً یک موج فرهنگی است که در آن لذت‌گرایی، خوش‌گذرانی و مصرف‌گرایی مفاهیم اصلی یک زندگی خوب را تشکیل می‌دهند... سکولاریسم عنان گسیخته که بخش اعظمی از غرب را فراگرفته است، در درون خویش نطفه "خودیرانی فرهنگی" را پرورش می‌دهد. به همین علت من نگران آن هستم که موقعیت ابرقدرتی امریکا تا حدودی متزلزل باشد». دیوید پوپنو،^۲ استاد تمام جامعه‌شناسی دانشگاه راتگرز و نویسنده کتاب جنگ بر فراز خانواده، نیز با اشاره به فروپاشی خانواده در غرب و عواقب آن می‌گوید: «ما در مسیری قرار گرفته‌ایم که به تدریج شاهد نزول قدرت غرب خواهیم بود. پس شاید دوران تمدن غرب به سر آمده است».^۳

در نهایت اندیشمندان غربی اعم از اقتصاددانان و سیاست‌مداران به این نتیجه رسیدند که غرب برای حفظ هیمنه جهانی خود و فایق آمدن بر سلسله بحران‌هایی که پس از انقلاب جنسی رخ داده بود، دو راه بیشتر ندارد: نخست بازگشت به سبک زندگی خانواده‌محور که با توجه به عمق تغییرات در غرب محال می‌نمود و دوم انتقال بحران. به بیان دیگر غرب پس

1. Zbigniew Brzezinski.

2. David Popenoe.

۳. ریک اسکات، «واقعیت اقتصادی زمستان جمعیتی» (مستند تلویزیونی)، مرکز مستند سوره.

از آنکه خانواده و جمعیت را به منزله دو مولفه اساسی قدرت از دست داد و دریافت که امکان بازگشت به زندگی خانواده محور وجود ندارد،^۱ به این نتیجه رسید که باید این دو مولفه قدرت را در حوزه‌های سیاسی رقیب از بین ببرد؛ زیرا وقتی جمعیت تمام دنیا پیر شود و خانواده در سرتاسر گیتی رو به نابودی رود، دیگر مزیت‌هایی چون جمعیت جوان و خانواده مستحکم وجود نخواهد داشت که غرب نگران آن باشد.

پس از این، جریان سرمایه‌داری غربی و اندیشمندان وابسته‌اش به دنبال اجرای تجارب مرگبار خود در عرصه بین‌المللی رفتند تا مگر انقلاب جنسی را در جهان همه‌گیر کنند. اینجا بود که مطالعات دارای سوگیری و درحقیقت سفارشی به وسیله نهادهای به اصطلاح بین‌المللی در کشورهای هدف کلید خورد تا مفاصد اخلاقی شایع جلوه کند. در این هنگام، کلیدواژه‌های «حقوق زن» و «برابری جنسیتی» بیش از پیش برای ترویج افکار منحط فمینیستی و ایجاد فضای دوگانگی و رقابت بین همسران و بالتبع افزایش طلاق مطرح شدند. در این موقعیت، تنظیم خانواده یا همان باروری سالم برای کاهش جمعیت و بسط فساد در دنیا مورد تأکید مجامع متعدد بین‌المللی قرار گرفت.

۱. البته این موضوع به معنای انفعال غرب در مورد جمعیت خودش نبوده است. در واقع در تمام این سالیان که غرب کشورهای غیرغربی را با شیوه‌های مختلف به کنترل جمعیت سوق می‌داد، خود، مشوق‌های مالی و خدماتی فراوانی را به فرزندآوری زنان غربی اختصاص داد و اقدام به پذیرش گسترده مهاجران خارجی کرد؛ چنان‌که از سال ۱۹۹۰، شصت درصد از رشد جمعیت امریکا مربوط به مهاجران و فرزندانشان بوده است و اکنون هشتاد درصد از علت رشد جمعیت اروپا به سبب مهاجرت است.

خطرات سياسي و امنيتي بحران جمعيت

دانشمندان غربي در مطالعات و آثار خود مکرر به عواقب بحران جمعيت در غرب اشاره کرده‌اند. رجوع به اين منابع و مذاقه در محتوای آنها از یک سو حامل عبرت‌هایی است که نشان می‌دهد سالخورده شدن جمعيت کشور چه عواقبی دارد و از سوی دیگر پرده از اهداف واقعی غرب در کنترل جمعيت کشورهای توسعه‌یافته برمی‌دارد.

روند کاهشي جمعيت غير از دورنمای نگران‌کننده‌ای که از یک جامعه در حال اضمحلال و فرسودگی در برابر چشمان غرب تصوير می‌کرد، به معنای سرمایه انسانی کمتر و مصرف‌کنندگان کمتر بود که توسعه اقتصادی کشورها را با خطر مواجه می‌ساخت؛ همچنین به معنای کاهش احتمالی نقش در رقابت‌های بین‌المللی و مناقشات منطقه‌ای بود.^۱

اریک کافمن^۲ و مونيکا دوفی تافت^۳ در تأیید همین گزاره می‌گویند: «روندهای گوناگون تحولات جمعيت‌شناختی قرن بیست‌ویکم در میان دول قدرتمند (روند فزاینده پیری جمعيت و کاهش مستمر نیروی کار) و جهان سوم (جوانی جمعيت و رشد فزاینده اقتصادی) چالش‌های جدیدی را برای

۱. محمدولی علیی، «نقش جمعيت و سياست‌های جمعيتی در استحکام ساخت درونی قدرت نظام جمهوری اسلامی ایران».

۲. رک: استاد علوم سياسي دانشگاه لندن، متخصص جمعيت‌شناسی و سياست در قرن بیست‌ویکم، دین و جمعيت‌شناسی.

۳. استاد سياست عمومی دانشگاه هاروارد، متخصص در روابط بین‌الملل، دین، ناسیونالیسم و ستیزه‌های قومی، جنگ‌های داخلی و خارجی، مناسبات بین‌ویژگی‌های جمعيت‌شناختی و خشونت سياسي. وی مدیر مرکز مطالعاتی بلقر تحت عنوان دین در امور بین‌الملل است.

نظم ژئوپلتیک جهان ایجاد خواهد کرد.^۱ در واقع این دو دانشمند غربی نگران افزایش قدرت کشورهای در حال توسعه و کاهش قدرت غرب‌اند و همین مسئله را چالشی برای نظم ژئوپلتیک جهانی می‌دانند. البته این دو نگران تفوق نظامی غرب نیز هستند؛ چنان که نوشته‌اند: «تفاوت چشمگیر بین کشورهای صنعتی و جهان سوم، هم از لحاظ رشد جمعیت هم از لحاظ ساختار سنی کاملاً مشهود است. این تفاوت‌های جمعیت‌شناختی زمینه‌های لازم را فراهم می‌آورد که نه تنها احتمال بروز منازعات بین شمال - جنوب جهان بر سر موضوعاتی مانند منابع، مهاجرت و تغییرات اقلیمی افزایش خواهد یافت، بلکه مداخلات نظامی کشورهای پیشرفته را حتی دشوارتر از وضعیت فعلی نیز خواهد کرد».^۲

آینده جمعیتی جهان و آثار اقتصادی تحولات جمعیتی

سازمان ملل پیش‌بینی کرده است که بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۵۰ مجموعاً ۱۰۵ میلیون نفر به جمعیت فعلی اروپا، امریکا، کانادا و ژاپن اضافه خواهد شد؛ در حالی که این تعداد در دیگر نقاط جهان برابر با ۲,۳ میلیارد نفر خواهد بود. تعداد جمعیت اروپا در سال ۱۹۵۰ تقریباً ۲,۵ برابر جمعیت افریقا بود که این وضعیت تا سال ۲۰۵۰ کاملاً برعکس خواهد شد: «افریقا بیش از سه برابر اروپا جمعیت خواهد داشت... روند تحولات جمعیتی در ژاپن و

۱. محمدولی علیی، «نقش جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در استحکام ساخت درونی قدرت نظام

جمهوری اسلامی ایران»، همان، ص ۲۲

۲. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۲۴.

برخی کشورهای اروپایی به گونه‌ای است که باعث می‌شود تقریباً نیمی از کل جمعیت خود را تا پایان قرن حاضر از دست بدهند^۱ به نظر می‌رسد که جهان تقریباً در سال ۲۰۵۰ تحولات جمعیت‌شناختی کاملاً بی‌سابقه‌ای را تجربه خواهد کرد. پروفیسور جک گولدستون^۲ و^۳ که می‌توان وی را پدر بنیان‌گذار جمعیت‌شناسی سیاسی نامید، به نمونه‌هایی از این تحولات بی‌سابقه اشاره می‌کند: «کاهش نیروی کار در اروپا، افزایش بیش از حد سالخوردگی جمعیت کشورهای پیشرفته صنعتی، چرخش جمعیت جهان به سوی جمعیت عمدتاً شهرنشین، چرخش مراکز اصلی اقتصادی جهان از کشورهای پیشرفته به سوی جهان سوم، رشد چشمگیر جمعیت جهان سوم به طوری که نود درصد جمعیت زیر پانزده سال جهان را در خود جای خواهد داد»^۴.

حتی اگر ثروتمندترین کشورهای ثروتمند امروزی در سال‌های آینده از بهبود و پیشرفت اقتصادی خیلی بیشتری بهره‌مند شوند، به طوری که شکاف بین آنها و کشورهای فقیر بیشتر و بیشتر شود، واقعیت آن است که پیامد اقتصادی رشد چشمگیر جمعیت در کشورهای فقیر و ترکیب آن با روند سریع‌تر رشد درآمد سالانه در اغلب این کشورها این خواهد بود: «بیشترین بخش پیشرفت اقتصادی کل جهان در نیم قرن آینده در آسیا، آفریقا و

۱. همان، ص ۵۱-۵۲.

۲. جامعه‌شناس امریکایی و متخصص در مطالعات جنبش‌های اجتماعی، انقلاب‌ها و جمعیت‌شناسی سیاسی.

3. Jack A. goldstone.

۴. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۲۰.

امریکای لاتین به وقوع خواهد پیوست. احتمالاً ۷۵ درصد کل رشد درآمد در سطح جهان تا سال ۲۰۵۰ از همین دسته کشورها به دست خواهد آمد... حتی اگر سطح باروری در کشورهای در حال توسعه کاهش یابد، از مجموع بچه‌هایی که طی چهار دهه آینده در جهان به دنیا خواهند آمد، به احتمال بسیار زیاد نود درصد این ولادت‌ها در کشورهای در حال توسعه امروزی به وقوع خواهد پیوست. سرنوشت جهان تا پایان قرن بیست و یکم در دستان همین موالید خواهد بود.^۱

جمعیت مسلمانان

جمعیت مسلمانان و اهمیت آن برای غرب

برای پی بردن به اهمیت موضوع جمعیت مسلمانان برای غرب، به یکی از مصاحبه‌های هانتینگتون^۲ اشاره می‌کنیم. وی در این مصاحبه تمدن‌های اسلام و چین را بزرگ‌ترین تمدن‌های چالشگر برای ایالات متحده و تمدن غرب برمی‌شمارد و در توضیح علت آن می‌گوید:

در مورد چین، این پویایی اقتصادی این کشور است که نوعی اعتماد به نفس در مسائل جهانی به آن بخشیده و آن را به کشوری جسور تبدیل کرده است... اما موضوع بعدی به اسلام بازمی‌گردد؛ تمدنی که چالش آن تا حدودی متفاوت

۱. همان، ص ۵۱-۵۳.

۲. مسئول برنامه‌ریزی شورای امنیت ملی دولت کارتر، استاد علوم سیاسی دانشگاه هاروارد و نظریه‌پرداز جنگ تمدن‌ها.

از ديگر چالش‌هاست؛ چراکه اين تمدن اساساً ريشه در نوعی پويایی جمعيتی دارد. رشد بالای زادوولد که در اکثر کشورهای اسلامی شاهد آن هستيم و نيز اين واقعيت که امروزه با افزايش ناگهانی جمعيت گسترده جوانان در اکثر کشورهای مسلمان روبرويم، اين چالش را متفاوت از ديگر چالش‌ها ساخته است. امروزه بيش از بيست درصد جمعيت جهان اسلام را جوانان ۱۵ تا ۲۵ ساله به خود اختصاص داده است. بله، از همين روست که به عقیده مورخين و جامعه شناسان، رویدادهای پيش روی ما رویدادهایی مشکل‌آفرين خواهند بود.^۱

جمعيت و بيداری اسلامی

برخی سياست‌مداران و دانشمندان برجسته غربی ريشه بيداری اسلامی را جوانی جمعيت کشورهای اسلامی می‌دانند: «در اواخر سال ۲۰۱۰، بهار عربی (بدل بيداری اسلامی) از تونس آغاز شد و دولت بن‌علی نخستين رژيم عرب بود که در مقابل اين شورش فروپاشيد. شورشی که در ابتدا توسط جوانان طبقه متوسط رهبری می‌شد».^۲

جک گولدستون در اين باره گفته است: «پس از وقایع موسوم به بهار عربی در سال ۲۰۱۱، منطقه خاورميانه دست‌خوش تلاطم و اختلال جدی

۱. ساموئل هانتینگتون، تمدن اسلامی و چين؛ دو چالش پيش روی تمدن غرب، ماهنامه سياحت غرب، ش ۳۲، ص ۸

۲. کتاب پويایی جمعيت، ص ۲۳۰.

شد که باعث بروز منازعات و جنگ‌های داخلی طی چند سال شده است. چنین وقایعی ریشه در تحولات جمعیت‌شناختی نیز دارد: رشد چشمگیر و تورمی جمعیت جوان، روند تصاعدی جمعیت ساکن در شهرها، افزایش بی سابقه جمعیت دارای تحصیلات عالی که با محدودیت‌ها و تنگناهای جدی در بازار کار و اشتغال مواجه هستند.^۱

البته سال‌ها پیش از وقوع بیداری اسلامی، هانتینگتون در کنفرانس «اسلام سیاسی و غرب» ضمن پیش‌بینی و تحلیلی تحسین‌برانگیز گفته بود:

در دهه گذشته، جوانان در بسیاری از جوامع مسلمانان بیشتر از بیست درصد رشد داشته‌اند. ترکیب جمعیتی چنین رشدی ممکن است عواقب اجتماعی و سیاسی داشته باشد. به نظر من، این نسلی است که نیروهای اجتماعی را برای سازمان‌ها و نهضت‌های اسلامی آماده می‌کند. نسبت جمعیت جوانان در سال ۱۹۷۰، افزایش زیادی یافت. در این دهه، انقلاب اسلامی ایجاد شد. افزایش بیست درصدی جمعیت جوانان را در الجزایر در اواخر دهه هشتاد و اوایل دهه نود مشاهده کردیم. این افزایش منجر به پیروزی مسلمانان در انتخابات شد. لذا باید بگوییم که مسائل جمعیتی به‌عنوان یک عامل مهم باید در نظر گرفته شود؛ چراکه جمعیت‌های بزرگ‌تر نیازمند منابع بیشتری هستند... همچنین کنار هم قرار گرفتن مسئله رشد جمعیت در یک فرهنگ و کند بودن رشد

۱. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۱۰.

جمعيت در فرهنگ ديگر، نيازمند تعديل سياسي و
جلوگيري از خشونت است.^۱

تحدید نسل مسلمانان: یک برنامه ویژه

با توجه به شواهد مذکور و بسياری ديگر از قراین، غرب از آغاز
پروژه تحدید نسل جهانی برنامه‌ای ویژه برای جهان اسلام تدارک دیده
بود. برنامه‌ای که در کمال تأسف تا حد زیادی موفق بوده است. در
جدول زیر می‌توان تحولات باروری را از آغاز این پروژه تا سال
۲۰۱۳ مشاهده کرد.^۲

تحولات میزان باروری کل طی سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۱۳ در کشورهای مسلمان

ردیف	کشور	میزان باروری کل			ردیف	کشور	میزان باروری کل		
		۱۹۷۰	۲۰۰۵	۲۰۱۳			۱۹۷۰	۲۰۰۵	۲۰۱۳
1	لبنان	5	2.3	1.5	23	عربستان سعودی	7.3	4.1	2.9
2	ایران	6.4	2.1	۱.۸	24	سوریه	7.6	3.5	3
3	آلبانی	5.1	2.3	1.8	25	قرقیزستان	4.9	2.7	3.2
4	امارات	6.6	2.5	1.8	26	جیبوتی	6.8	5.1	3.4
5	ترکیه	5.7	2.5	2.1	27	مصر	5.9	3.5	3.5
6	قطر	6.9	3	2.1	28	اردن	7.9	3.5	3.5

1. <http://snn.ir/001BWi>.

۲. محمدجواد محمودی، «سالخوردگی جمعیت: یک مسئله اجتماعی جمعیتی»، ص ۱۷.

3.8	3.8	6.9	تاجیکستان	29	2.1	2.5	6.5	بحرین	۷
4.1		7.4	عراق	30	۲,۱	2.9	.9۴	مالزی	8
4.1	5.8	6.8	موریتانی	31	۲,۱	4.3	4.3	پاکستان	9
4.3	4.9	7.1	کومور	32	2.2	2	6.4	تونس	10
4.4	6.2	7.5	یمن	33	2.2	3.2	7	بنگلادش	11
4.9	6.5	6.7	سیرالئون	34	2.2	1.9	4.6	آذربایجان	12
5.1	5.15	6.2	گینه	35	2.3	4.3	7.2	مالدیو	13
5.2	4.4	6.9	سودان	36	2.4	2.4	7.2	کویت	14
5.3	5	7.3	سنگال	37	2.4	2.8	6.3	ترکمنستان	15
۵,۶	4.7	۶,۱	گامبیا	38	2.4	2.7	6.5	ازبکستان	16
5.9	6.7	6.6	بورکینافاسو	39	2.4	3	7.9	لیبی	17
6.1	6.9	6.9	مالی	40	2.5	2.7	4.7	جهان	18
6.6	6.7	6.5	چاد	41	2.6	2.8	6.7	مراکش	19
6.6	6.44	7.2	سومالی	42	۲,۶	2.4	۵,۵	اندونزی	20
7.6	5.8	7.4	نیجر	43	2.8	3.8	۷,۳	عمان	21
					2.9	2.5	7.6	الجزایر	22

بخش کوچکی از عواقب توفیق این پروژه را می‌توان در مقاله دکتر نیکولاس ابرشتات^۱ ملاحظه کرد: با توجه به آمار ادارهٔ سرشماری

1. Nicholas Eberstadt.

امریکا، ده کشوری که بیشترین جمعیت مسلمان را دارند، از جمله اندونزی، ایران، الجزایر و مراکش تا سال ۲۰۴۰ درصد افراد سالمند بالای ۶۵ سال آنها از درصد سالمندان حال حاضر امریکا بیشتر خواهد بود. با توجه به درآمد نسبتاً پایین این کشورها، چگونگی مواجهه با نیازهای فزاینده پیش روی سالمندان یکی از چالش‌های جدی کشورهای مسلمان خواهد بود.

نظرات اندیشمندان مسلمان در باب کنترل جمعیت

بسیاری از اندیشمندان مسلمان درباره استعماری بودن بحث کنترل جمعیت هشدار داده‌اند، ولی معمولاً حکام وابسته در کشورهای مسلمان اعتنایی به این هشدارها نکرده‌اند. در ادامه به برخی از این دیدگاه‌ها اشاره می‌کنیم:

استاد عادل حسین، دبیرکل سابق حزب کار مصر، می‌گوید:

[غربی‌ها] ادعا می‌کنند که هدفشان از فراخواندن آسیا و افریقا و امریکای لاتین به کنترل جمعیت این است که نگران گسترش فقر در این مناطق جهان هستند؛ اما این ادعا هیچ پایه علمی ندارد... وانگهی آنها از کی دلسوز بشریت شده‌اند؟ مگر نه آن است که خودشان همه ثروت‌های ما را به تاراج برده، عقب‌ماندگی اقتصادی را از قرن‌ها پیش بر ما تحمیل کرده و ما را در باتلاق بدهی غرق کرده‌اند؟ غربی‌ها از گسترش جمعیت در کشورهای ما نگران هستند، اما نه به خاطر اینکه چنین پدیده‌ای به زیان ماست، بلکه به خاطر اینکه در آینده آنها را در تنگنا قرار می‌دهد و به ستم‌ها و بهره‌کشی‌های غرب از ما پایان خواهد داد؛ زیرا افزایش

جمعیت در کشورهای سرکوب شده هم‌زمان با کاهش جمعیت در کشورهای صنعتی عملاً آثار شگرفی در نظام سیاسی بین‌المللی و توازن قوا در جهان خواهد گذاشت. به این مطلب در کنفرانسی که توسط ارتش امریکا برای برنامه‌ریزی بلندمدت در سال ۱۹۹۱ برگزار شد نیز اشاره شده است.^۱

روژه گارودی، فیلسوف مسلمان فرانسوی، می‌گوید:

بمب جمعیتی حيله‌ای برای تعمیق بهره‌کشی است. ثروتمندان جهان زیر پوشش سازمان ملل متحد به قاهره می‌آیند^۲ که به فقرای عالم بگویند: شما فرزند نیاورید تا ما بتوانیم به غارت و زیاده روی خود ادامه دهیم. وی می‌پرسد: شما [سران غرب] که مدعی هستید امکان سیر کردن همهٔ مردم جهان وجود ندارد، پاسخ دهید که چرا ایالات متحده، اروپا را به بایر کردن پانزده درصد از زمین‌های زراعی‌اش وا می‌دارد؟ آیا جز این است که هدف شما تنها بالا نگه داشتن قیمت گندم صادراتی امریکا به بهای رنجاندن گرسنگان عالم است؟ وی خطاب به غرب می‌افزاید: آنچه خطرناک است، رفتار دیوانه‌وار شماست که پنج قرن است بر جهان تحمیل کرده‌اید؛ نخست از طریق استعمار و سپس از طریق صندوق بین‌المللی پول.^۳

۱. «مخاطرات سیاست‌های کنترل جمعیت: نیم‌نگاهی به نقش جمعیت در چالش اسلام و غرب»، روزنامهٔ رسالت، ۱۳۹۱/۰۵/۱۴.

۲. اشاره به کنفرانس جمعیت و توسعهٔ قاهره (ICPD)، ۱۹۹۴.

۳. «مخاطرات سیاست‌های کنترل جمعیت: نیم‌نگاهی به نقش جمعیت در چالش اسلام و غرب»، روزنامهٔ رسالت، ۱۳۹۱/۰۵/۱۴.

دکتر حبيب نویر، دبیرکل اتحادیه مؤسسات غیردولتی عربی و افریقایی، می‌گوید: «کشورهای ثروتمند هنگامی که درباره مشکلات ما سخن می‌گویند، اولویت را به تنظیم خانواده می‌دهند و درباره سایر اقدامات لازم برای توسعه هیچ پاسخی به کشورهای فقیر نمی‌دهند. سند کنفرانس بین المللی جمعیت نیز که توسط کشورهای ثروتمند نوشته شده، در نود درصد موارد درباره اقدامات لازم برای توسعه سکوت کرده است».^۱

دکتر محمد البهی، وزیر اسبق اوقاف مصر و از متفکران برجسته ضد غرب، می‌گوید: «هدف از آنچه با عنوان کنترل جمعیت مطرح می‌شود، در واقع این است که شمار مسلمانان در جهان کاسته شود و این همان نبرد صلیبی جدید بر ضد اسلام است؛ زیرا مسلمانان به باروری شناخته می‌شوند. از این رو دشمنان اسلام کشورهای اسلامی را از خطر انفجار جمعیتی می‌ترسانند».^۲

علامه سید محمد حسین حسینی طهرانی رحمته‌الله نیز در کتاب ارزشمند کاهش جمعیت: ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین می‌نویسد:

مگر در مدت جنگ تحمیلی مشاهده نکردید که دنیای صهیونیسم و استکبار امریکا با تحریم اقتصادی، دروازه‌ها را به روی ایران مسدود نمود و حتی دارو و وسایل جراحی را برای مجروحان جنگی منع کرد، با آنکه در تمام دنیا هلال احمر موظف است برای مجروحان غذا و دارو ببرد و هیچ قوه عملیه نمی‌تواند مانع گردد.

۱. همان.

۲. همان.

ماه‌ها و سال‌ها گذشت و مجروحان ما برای عمل جراحی نخ بخیه نداشتند و مجروحان می‌مردند. روزی در بیمارستان حضرت امام رضا^ع در همین خیابان‌کشی‌های ممتد آن می‌رفتم. ناگاه یک خانم پرستاری از داخل که مرا دیده بود، دهشت‌زده به سوی من دوید و گفت: آقا چه کار بکنیم؟ نخ بخیه نداریم و مجروحان قابل‌معالجه در برابر چشمان ما به‌واسطه کمبود نخ بخیه جان می‌سپارند. این صندوق جهانی پول و خانم دکتر نفیس صدیق^۱ پاکستانی امریکایی کجا بود آن وقت که این صندوق را نه اینکه به کمک بطلبد، بلکه فقط یک ندا کند که اجازه ورود نخ بخیه و آلات جراحی پزشکی را به ایرانیان بدهید. اینک قدم بر چشم ما گذارده و ایران ما را چندین بار منور فرموده و وسایل پیشگیری از آبستنی را از آمپول‌های گران‌قیمت و دستگاه‌های آی.یو.دی. و انواع قرص و کاندوم و غیره به اقصی نقاط روستاها می‌رساند و برای هر عمل بستن لوله زنان (توبکتومی) و بستن لوله مردان (واکتومی) پاداش‌های فراوان می‌دهد و آنان را در امور زندگی در اولویت قرار می‌دهد.

علامه طهرانی^ع همچنین در کتاب خویش آورده است: «جناب مستطاب حجت‌الاسلام آقای حاج شیخ حسین کرمی، فاضل ارجمند و مقیم بلده طیبه قم، برای حقیر نگاشته‌اند: آقای خرازی فرمودند: من با حضرت آیت‌الله خامنه‌ای ملاقاتی داشتم و ایشان فرمودند: من حدس می‌زنم که این (برنامه

۱ رئیس وقت صندوق جمعیت سازمان ملل و معاون دبیرکل این سازمان.

تحدید نسل در ایران) یک نقشه خارجی باشد و با این امر موافق نیستم و در ملاقاتی که با جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رفسنجانی داشتم، ایشان را راجع به خطر این امر گوشزد کردم. ایشان گفتند: «این یک نظری است» و دیگر گفتاری نداشتند.^۱

ابعاد سیاسی تغییرات جمعیتی ایران

اظهارات دانشمندان و سیاستمداران غربی

شواهد فراوانی نشان می دهد غرب در زمینه پروژه تحدید نسل، برنامه ای ویژه برای ایران داشته است؛ برنامه ای که گوشه ای از تأثیرات آن را می توان در اظهارات دانشمندان و سیاستمداران غربی مشاهده کرد:

دیک اسمیت^۲ در اثر علمی خویش با عنوان بحران جمعیت می نویسد:

در سال ۱۹۸۰ نرخ باروری ایران به صورت میانگین هفت فرزند به ازای هر زن بود. امروزه این میزان به ۱/۷ رسیده است. این کاهش فوق العاده، شاید بزرگترین سقوط سنگین نرخ باروری باشد که برای همیشه ثبت شده است.^۳

ملیندا گیتس،^۴ همسر بیل گیتس، مدیرعامل مایکروسافت و همهانگ

---

۱. سیدمحمدحسین حسینی طهرانی، رساله نکاحیه: کاهش جمعیت: ضربه ای سهمگین بر پیکر مسلمین، ص ۱۱۴ و ۱۵۵-۱۶۰.

2. Dick Smith.

3. Dick Smith, Population Crisis: The dangers of unsustainable growth for Australia, p. 143.

4. Melinda Gates.

کننده بنیاد ضد جمعیتی بیل و ملیندا گیتس،^۱ در تاریخ ۳ آوریل ۲۰۱۸ در توثیتی نوشت: «سریع‌ترین کاهش نرخ باروری زنان در طول تاریخ جهان مربوط به ایران است؛ جایی که در دهه ۱۹۹۰ میلادی، محل بزرگ‌ترین کارخانه کاندوم جهان بوده است». نموداری که به این توثیت ضمیمه شده بود، نشان می‌داد که در سال ۲۰۱۷ نرخ باروری زنان ایرانی حتی از زنان امریکایی کمتر بوده است.^۲

جاناتان وی لاست^۳ که از نویسندگان و روزنامه‌نگاران مشهور غربی است و برای *وال استریت ژورنال*، *لس آنجلس تایمز* و *واشنگتن پست* نیز می‌نویسد، در مقاله‌ای با عنوان «جمعیت‌شناسی، سرنوشت است: خطرات از دست دادن جمعیت»، ضمن بررسی اجمالی ساختار سنی جمعیت ایران، در مورد عواقب کاهش جمعیت جوان و حرکت سریع ایران به سمت سالخوردگی جمعیت می‌نویسد: یک جامعه پایدار و منظم، در مقابله با چنین «درهم‌ریختگی وحشی جمعیتی»^۴ دچار مشکل خواهد شد.^۵ لاست پیش از این در کتابی درباره موضوع کاهش جمعیت در امریکا^۶ طی اظهارنظری جالب گفته بود: اگر امریکا می‌خواهد به رهبری خود در جهان ادامه دهد، ما به بچه‌های بیشتری نیاز داریم.^۷

1. Bill & Melinda Gates Foundation.
2. <https://twitter.com/melindagates/status/981236437289877504?lang=fa>
3. Jonathan V. Last.
4. wild demographic dislocations.
5. Demography Is Destiny, The Weekly Standard, 23/04/2012.
6. America's Coming Demographic Disaster.
7. if America wants to continue to lead the world, we need to have more babies!

فيلپ لانگمن،^۱ جمعيت‌شناس برجسته آمريكايي، نيز مي‌گويد:

هنوز شديدترين سقوط در باروري و سريع‌ترين نرخ‌هاي سالمندى جمعيت در كشورهاي در حال توسعه در حال رخ دادن است؛ جايي كه بسيارى از ملل در حال رشد سالمندى‌اند، پيش از آنكه ثروتمند شده باشند. ايران تحت حكومت روحانيت اسلامي نظامي به‌طور كامل دوسوم از سطح باروري خود را كاست (از ۶/۶ فرزند به ازاي هر زن در سن باروري تا ۲/۱) و اكنون با سطح باروري کمتر از حد جايگزيني، قادر به حفظ جمعيت خود در طول زمان نيز نيست.^۲

فرزانه رودى فهيمي، دانش‌آموخته جمعيت‌شناسي از دانشگاه جورج تاون ايالات متحده و مدير سابق برنامه خاورميانه و شمال افريقاي دفتر مرجع جمعيتي،^۳ در مصاحبه‌اي با سايت هافينگتون پست^۴ مي‌گويد: ايران جهان را شگفت‌زده كرد؛ هنگامي كه نتايج سرشماري سال ۱۹۹۶ نشان داد كه بيش از نيمي از سطح باروري صرفاً ظرف ده سال کاهش يافته است. کاهش از ۶/۲ تولد به ازاي هر زن در سال ۱۹۸۶ به ۲/۵ فرزند به ازاي هر زن در سال ۱۹۹۶ يعنى سريع‌ترين کاهش باروري كه براي هميشه در كشوري روى داده

1. Philip Longman.
2. Philip Longman, Population Decline and the Remaking of Great Power Politics, Potomac Books, 01/12/2011.
3. The Population Reference Bureau.
4. Huffington Post.

است... پس از تنها یک نسل، سه‌چهارم از نرخ باروری در مناطق روستایی کاسته شد و از ۸/۱ تولد به ازای هر زن در نیمه دهه ۱۹۷۰ به ۲/۱ تولد به ازای هر زن در سال ۲۰۰۶ رسید؛ در حالی که برای کشورهای اروپایی حدود سیصد سال طول کشید تا چنین کاهش روی دهد.^۱

فائزه سامانیان در مقاله‌ای با عنوان «بحران خاموش باروری ایران»

بیان می‌کند:

نیکولاس ابرشتات و آپورواشاه برخی پیامدهای تغییرات جمعیتی را برای سال‌های آینده دسته‌بندی کرده‌اند. در این طبقه‌بندی، ایران در کاهش باروری رتبه نخست را در میان کشورهای اسلامی دارد. در سال ۲۰۳۰، ایران کمترین درصد از جمعیت ۱۵-۲۴ ساله در جهان اسلام را خواهد داشت، مگر اینکه دولت بتواند با توقف و در واقع معکوس کردن، این جریان را متوقف کند.^۲

مایکل کوک^۳ در ۲۵ ژوئن ۲۰۰۹ میلادی در مقاله‌ای با عنوان «بحران

جمعیتی ایران»^۴ با اشاره به جمعیت بالای جوانان در کشور می‌نویسد: تا اواسط این قرن، این جوانان، سالمند خواهند شد و جمعیت در سن کار نسبتاً کمی برای حمایت از آنها در جامعه‌ای با روابط

1. Farzaneh Roudi on Demography and Development, huffington post, 06/12/2017.
2. "Iran's silent fertility crisis", Asia Times, 17/12/2013.
3. Michael Cook.
4. Iran's demographic crisis.

شدیداً تضعیف شده خانوادگی وجود خواهد داشت. در واقع در درازمدت، آینده، بسیار تاریک به نظر می‌رسد (سؤال حقیقی و) رمز و راز این است که چگونه نخبگان حاکم ایران برای این مسئله آماده می‌شوند؟^۱

دکتر نیکولاس ابرشتات، از محققان انستیتو انترپرایز امریکا،^۲ در مقاله ای^۳ می‌گوید:

کاهش نرخ باروری در ایران طی سی سال گذشته حیرت‌انگیز و معادل هفتاد درصد بوده است. این میزان یکی از سریع‌ترین و چشمگیرترین آمارهای کاهش باروری در تاریخ بشر بوده است.^۴ برژینسکی در مصاحبه با روزنامه *وال‌استریت ژورنال* در سال ۲۰۰۹ میلادی می‌گوید:

از فکر کردن به حمله پیش‌دستانه علیه تأسیسات هسته‌ای ایران اجتناب کنید و گفت‌وگوها با تهران را حفظ کنید. بالاتر از همه، بازی طولانی مدتی پیش بگیرید؛ چون زمان، آمارهای جمعیتی و تغییر نسل در ایران به نفع رژیم کنونی نیست.^۵ به نظر می‌رسد منظور برژینسکی از بازی طولانی مدت به‌کارگیری تمام ابزارها

1. Iran's demographic crisis, mercatornet, 25/06/2009.

2. American Enterprise Institute.

۳. «کاهش باروری در جهان اسلام: تغییری فاحش که در کمال تعجب کسی متوجه آن نشده است».

4. Nicholas Eberstadt, Apoorva Shah, "Fertility Decline in the Muslim World: A Veritable Sea-Change, Still Curiously Unnoticed", SSRN Electronic Journal, December 2011.

5. "An Expert's Long View on Iran", The Wall Street Journal, 05/03/2010.

برای تضعیف ایران تا زمانی باشد که توان تجدید نسل در کشور رو به افول رفته، جمعیت دچار کاهش و سالخوردگی شود؛ زیرا غرب به درستی دریافته است که تمام عوامل مولد قدرت برای ایران و تهدیدها برای غرب، برآمده از عزم و توان جمعیت جوان ایران است و اگر ایران سالخورده شود، تمام این توانمندی‌ها رو به افول خواهد رفت. رویدادی که اگر واقع شود، غرب وحشی به انحاء مختلف خواهد توانست قلب تپنده نهضت جهانی ضد سلطه را از حرکت بازدارد.

اظهارات مسئولان و دانشمندان ایرانی

دکتر ناظمی اردکانی، رئیس سابق سازمان ثبت احوال کشور، می‌گوید: «گفته می‌شود ایران در سرعت رسیدن به مرزهای سالمندی سومین رتبه جهانی را دارد»^۱

دکتر محمدجواد محمودی، رئیس کمیته مطالعات و پایش سیاست‌های جمعیتی شورای عالی انقلاب فرهنگی، بر این باور است: «در ایران کاهش چشمگیر نرخ باروری در دهه هفتاد و تداوم و تشدید آن در دهه هشتاد، ترکیب سنی جمعیت را در آینده نزدیک سالخورده می‌کند. سرعت و شدت

۱ در صفحه ۵۴ و در بند ۲۱۹ سند «برنامه عمل کنفرانس جمعیت و توسعه پس از ۲۰۱۴» که سازمان ملل منتشر کرده، از هشت کشوری که در دو دهه آینده با سرعت بسیار پیر خواهند شد، نام برده شده که یکی از آنها ایران است؛

http://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/ICPD_beyond2014_EN.pdf

۲. «رئیس سازمان ثبت احوال کشور هشدار داد: خطر افزایش مجرد قطعی در جامعه»، خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۱/۰۸/۲۰.

زیاد کاهش باروری در ایران با شیب تندتری از سایر کشورها مشاهده می شود. در ایران، در سال ۱۳۹۴ حدود ده درصد جمعیت بالای شصت سال سن داشته‌اند. در ۳۵ سال آینده یعنی سال ۱۴۲۹، درصد سالخوردگی جمعیت ایران به ۳۳ درصد افزایش خواهد یافت.^۱

دکتر حبیب‌الله زنجانی، استاد جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران، در مصاحبه ای در ۱۳۸۹/۱۰/۲۳ درباره سالخورده شدن جمعیت ایران بر اثر کنترل شدید موالید هشدار می‌دهد و پیش‌بینی می‌کند که اگر کنترل جمعیت به همین ترتیب پیش برود، در یک دوره چهار ساله نزدیک به بیست درصد جمعیت سالمند (سن بیش از شصت سال) خواهد شد و این در حالی است که جمعیت کنونی سالمندان کشور قریب به هشت درصد است.

ابزار غرب برای پیشبرد پروژه تحدید نسل جهانی

غرب در مسیر اجرای پروژه تحدید نسل جهانی، بسته‌ای جامع از سیاست های گوناگون در نظر گرفت که پرداختن بدانها نیازمند نگارش چندین مجلد کتاب است. در ذیل به رئوس کلی برخی از این اقدامات اشاره می‌کنیم:

ایجاد ساختارهای سخت‌افزاری و نرم‌افزاری

در حیطه نرم‌افزاری، غرب با از دست دادن جمعیت جوان به‌منزله یکی از مؤلفه قدرت نرم خود کوشید با اهرم حقوق بشر دولت‌ها را به کنترل

۱. محمدجواد محمودی، «سالخوردگی جمعیت: یک مسئله اجتماعی جمعیتی»، نشریه مطالعات راهبردی زنان، س ۱۹، پاییز ۱۳۹۵.

جمعیت سوق دهد؛ چنان‌که در سال ۱۳۴۶ سازمان ملل اجلاسی بین‌المللی در تهران برگزار کرد که در اعلامیه آن، تنظیم خانواده از مصادیق اساسی حقوق بشر شمرده شد. همچنین در سال ۱۹۶۸، رابرت مک نامارا،^۱ وزیر جنگ امریکا در دوران کندی و جانسون که به قصاب ویتنام معروف است، با فراغت یافتن از کشتار میلیونی ویتنامی‌ها و پایان مسئولیت هفت‌ساله‌اش در وزارت جنگ، به‌عنوان رئیس بانک جهانی^۲ انتخاب شد و به مدت سیزده سال نیز در این مسئولیت ماند. مک نامارا برای اجرای «پروژه تحدید نسل جهانی»، «دپارتمان پروژه‌های جمعیتی» را در بانک جهانی تأسیس کرد و در همین جهت بود که نخستین وام تنظیم خانواده بانک جهانی نیز در سال ۱۹۷۰ به مبلغ دو میلیون دلار به جامائیکا اختصاص یافت. او در سال ۱۹۸۴ کتابی به نام مسئله جمعیت: بمب ساعتی یا افسانه^۳ نوشت و برای دنیا از عواقب وحشتناک جمعیت بسیار سخن گفت. برای جنایتکاری مثل مک نامارا، وسایل ممانعت از بارداری حکم وسایل کشتار بی‌دردسر مردم جهان را داشت. بانک جهانی از دوره مدیریت این فرد، اعطای وام‌های بین‌المللی به کشورهای غیرغربی را مشروط به اجرای پروژه کنترل جمعیت کرد. به نظر می‌رسد بعد از انقلاب اسلامی، انگیزه اصلی احیای سیاست تحدید نسل و بسیج همگانی نیروهای دولتی در راستای این سیاست، دریافت این وام‌ها بوده است. همچنین شواهد و قرائن نشان می‌دهد پذیرفتن مفاد بیانیه

1. Robert Strange McNamara.
2. World Bank.
3. The Population Problem: Time Bomb Or Myth.

کنفرانس جمعیت و توسعه قاهره (ICPD) از جمله ارائه تعهد برای به صفر رساندن رشد جمعیت کشور - که اقدامی مغایر منافع ملی و علیه امنیت ملی به شمار می آید - از سوی ایران نیز به طمع دریافت همین وامها بوده است.^۱ اما در مورد ساختارهای سخت افزاری می توان به نهادها و سازمان هایی اشاره کرد که به استخدام این پروژه درآمدند؛ مانند تمام آژانس های سازمان ملل یا نهادها و سازمان هایی که ابتدائاً برای این پروژه ایجاد شدند. آژانس های سازمان ملل در پیشبرد این پروژه نقشی بی بدیل داشته اند و همچنان این نقش را حفظ کرده اند. این نهادها به اصطلاح بین المللی که طبق سند دکترین امنیت ملی امریکا به طور مستقیم زیر نظر پنتاگون مدیریت می شوند، هر یک گوشه ای از پروژه تحدید نسل ایرانیان را نیز بر عهده داشته اند؛ برای نمونه صندوق جمعیت (UNFPA) اعتبار تأسیس نه مرکز آموزشی وازکتومی و توبکتومی (عقیم سازی دائم در مردان و زنان) را در اختیار وزارت بهداشت قرار داد؛ سپس عده ای از پزشکان را برای آموختن شیوه های جدید این دو عمل جراحی به خارج از کشور اعزام کرد و پس از آنکه «طرح عقیم سازی میلیونی ایرانی ها» به ثمر رسید، هیئت هایی از کشورهای مسلمان را به ایران آورد تا از شیوه تحدید نسل در ایران الگو بگیرند. این صندوق به دکتر محمد جلال عباسی شوازی، استاد جمعیت شناسی دانشکده

۱. در شهریورماه ۱۳۷۳، هیئتی بلند پایه از طرف دولت ایران عازم قاهره شده، با حضور در کنفرانس بین المللی جمعیت و توسعه متعهد می شوند نرخ رشد جمعیت ایران را به صفر برسانند («تحلیلی بر سازوکار حاکم بر دستگاه هاضمه استکبار جهانی، عبرت های "پروژه تحدید نسل ایرانیان"»، خبرگزاری نسیم آنلاین، ۱۳/۰۲/۱۳۹۶).

علوم اجتماعی دانشگاه تهران، پول داد تا بر اساس خواسته‌های این نهاد، در محتوای مربوط به جمعیت کتب درسی کارشناسی و کارشناسی ارشد بازننگری کند. صندوق همچنین به صورت مکرر مدیران و برخی کارکنان بهداشتی کشور را برای طی دوره‌های آموزشی به خارج از کشور اعزام کرد.^۱

در کنار صندوق جمعیت، سازمان جهانی بهداشت (WHO) نیز صدها هزار دلار صرف ترویج تنظیم خانواده در ایران کرد. صندوق کودکان سازمان ملل متحد (UNICEF) در جهت کنترل جمعیت، به توانمندسازی زنان پرداخت و مواد آموزشی را برای رابطین بهداشت تهیه کرد. بانک جهانی برای واردات وسایل ممانعت از بارداری، وام داد و کتاب/حکام تنظیم خانواده را منتشر کرد. حتی کمیساریای عالی پناهندگان (UNHCR)

۱. حجت‌الاسلام عبدالرسول هاجری خاطره جالبی از ملاقاتش با عبدالعزیزین سلطان، نماینده صندوق جمعیت سازمان ملل، در کنفرانس بین‌المللی جمعیت در اندونزی بیان کرده است. وی می‌گوید: در حاشیه این کنفرانس، به سراغ نماینده صندوق جمعیت رفتم و گفتم: ایران در آینده‌ای نزدیک دچار رشد منفی و نزولی جمعیت می‌شود و برخی صاحب‌نظران جمعیت گفته‌اند کاهش سطح باروری در ایران از نظر سرعت در دنیا بی‌نظیر است و اکنون نیز جمعیت ایران در حال پیر شدن است. با وجود این، برنامه‌های تنظیم خانواده با حمایت صندوق جمعیت سازمان ملل به همان قوت در حال اجراست. آیا وقت آن نرسیده که صندوق جمعیت سازمان ملل که متولی تنظیم خانواده در جهان است، به فکر افزایش باروری در ایران باشد و اجازه ندهد جمعیت ایران پیر شود؟ عبدالعزیز در پاسخ می‌گوید: «صندوق جمعیت تاکنون به تنظیم خانواده با جهت‌گیری مثبت فکر نکرده و هیچ برنامه‌ای برای آن در دستور کار ندارد. اگر روزی بخواهد در این زمینه وارد شود، به کشورها توصیه می‌کند به جای افزایش فرزندآوری، از کشورهای پرجمعیتی مثل بنگلادش آدم وارد کنند» («جمعیت و چالش‌ها در هزاره سوم»، حوراء، ش ۲۴).

برنامه‌ای مفصل برای کاهش فرزندآوری مهاجران افغانستانی تدارک دید تا مبدا فرزندآوری این مهاجران کمکی به وضع جمعیت ایران بکنند؛ برنامه‌ای که همچنان نیز ادامه دارد.^۱

چنان‌که گفتیم، غرب مؤسسات و سازمان‌های بسیاری را نیز صرفاً برای اجرای این پروژه ایجاد کرد که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

- شورای جمعیتی، نام یک سازمان بین‌المللی مستقر در امریکاست که به بهانه سلامت باروری و جلوگیری از ابتلا به ایدز و از طریق پیگیری برابری جنسیتی به کنترل جمعیت در دنیا می‌پردازد. این سازمان در سال ۱۹۵۲ با حمایت مالی بنیاد راکفلر^۲ و توسط جان دی. راکفلر سوم تأسیس شد. شورای جمعیتی، قبل و بعد از انقلاب اسلامی، برنامه‌ها و مداخلات متعددی در موضوع جمعیت ایران داشته است؛^۳

- «سازمان ارتباط جمعیت»^۴ سازمانی امریکایی است که به کنترل جمعیت در جهان می‌پردازد. نام پیشین این سازمان «رشد صفر جمعیت»^۵ بود که به‌خوبی هدف استعماری این سازمان را روشن می‌کند. جان سیگر،^۶ رئیس این نهاد، در ۱۱ مارس ۲۰۱۵ و در بیانیه‌ای، بررسی لایحه «افزایش نرخ باروری و پیشگیری از کاهش رشد جمعیت» و «طرح جامع جمعیت و

۱. «نقش جمعیت در اقتدار ملی»، خبرگزاری صداوسیما، ۱۳۹۶/۰۹/۰۲.

2. The Rockefeller Foundation.
3. <https://www.popcouncil.org>.
4. Population Connection.
5. Zero Population Growth.
6. John Seager.

تعالی خانواده» در مجلس شورای اسلامی ایران را نقض شدید حقوق بشر دانست و خواستار توقف بررسی این لوایح شد.^۱

- مؤسسه پیشرو^۲ مؤسسه‌ای امریکایی است که در بیست کشور دنیا (عمدتاً آفریقایی) به بهانهٔ مقابله با ایدز و سلامت باروری، به تحدید نسل و ترویج جنایت سقط جنین می‌پردازد. مؤسس این سازمان از طرفداران اصلاح نژاد انسانی بوده است. این سازمان در طول دههٔ ۱۹۷۰ به توزیع مواد ضدبارداری نایمن متهم شد. بیشتر بودجهٔ پیشرو را آژانس توسعهٔ بین‌المللی امریکا (USAID) و دولت امریکا تأمین می‌کنند؛^۳

- مؤسسهٔ اقدام بین‌المللی جمعیتی^۴ مؤسسه‌ای امریکایی است که در پوشش اقدامات انسان‌دوستانه به کنترل جمعیت کشورهای در حال توسعه به‌خصوص در افریقا می‌پردازد؛^۵

- دفتر مرجع جمعیتی (PRB) سازمانی امریکایی است که با تمرکز بر مسائل آماری، به بهانهٔ مسائل زیست‌محیطی و بحث سلامت و موضوع برابری جنسیتی، با تصمیم‌سازان دولتی کشورهای در حال توسعه ارتباط گرفته، ایشان را مجاب به کنترل جمعیت می‌کند. این نهاد همچنین با رسانه‌ها و جامعهٔ مدنی برای پیشبرد پروژهٔ تحدید نسل جهانی همکاری می‌کند.

1. Statement on Irans attack on reproductive rights and family planning, population connection, 11/03/2015.

2. pathfinder.

3. <https://www.pathfinder.org>

4. Population Action International.

5. <http://www.populationaction.org/>

برخی حامیان این سازمان عبارت‌اند از: آژانس توسعه بین‌المللی امریکا (USAID)، بنیاد بیل و ملیندا گیتس، شورای جمعیتی، بنیاد ویلیام و فلورا هولت،^۱ بنیاد دیوید و لوسیل پاکارد^۲ و سازمان ارتباط جمعیت. این نهاد نیز به صورت ویژه درباره جمعیت ایران تحقیق کرده است که نمونه آن مطالعات فرزانه رودی فهیمی درباره جمعیت ایران است؛^۳

- مؤسسه دیده‌بان جهانی^۴ مؤسسه‌ای امریکایی است که از اهدافش توقف هرچه سریع‌تر رشد جمعیت جهانی از طریق مقابله با فرزندآوری ناخواسته و ناسالم است؛^۵

- مرکز رسانه‌ای جمعیت^۶ سازمانی امریکایی است که با آموزش مردم در مورد فواید خانواده‌های کوچک، آنها را به استفاده از تنظیم خانواده ترغیب می‌کند تا از این طریق برابری جنسیتی را ارتقا دهد. محصولات رسانه‌ای این مرکز قریب به پانصد میلیون مخاطب در سرتاسر دنیا دارد. حامیان مالی این مرکز عبارت‌اند از: بنیاد فورد،^۷ وزارت امور خارجه آمریکا، دولت کانادا، بنیاد مک آرتور،^۸ بنیاد دیوید و لوسیل پاکارد، صندوق

1. William and Flora Hewlett Foundation.
2. David and Lucile Packard Foundation.
3. <https://www.prb.org/>
4. Worldwatch Institute.
5. <http://www.worldwatch.org/>
6. Population Media Center.
7. Ford Foundation.
8. MacArthur Foundation.

جمعیت سازمان ملل، صندوق کودکان سازمان ملل (UNICEF) و برنامه جهانی غذا (WFP)^۱؛

- مؤسسه رشد منفی جمعیت^۲ مؤسسه‌ای امریکایی است که به دنبال کاهش جمعیت در امریکا از طریق توقف مهاجرپذیری و اخراج مهاجران غیرقانونی، همچنین کاهش جمعیت در مابقی دنیا از طریق کاهش موالید است. احتمالاً به دلیل پیگیری کاهش جمعیت در امریکاست که دولت امریکا هیچ کمکی به این سازمان نمی‌کند.^۳

- البته به صورت بسیار محدود و محدود، مؤسسات مخالف پروژه تحدید نسل جهانی نیز در امریکا اجازه فعالیت یافته‌اند؛ از جمله مؤسسه تحقیقاتی جمعیت^۴ که افزایش بی‌رویه جمعیت دنیا را افسانه‌ای فریبنده می‌داند و جزو گروه‌های طرفدار حق حیات جنین به‌شمار می‌آید.^۵ رئیس این مؤسسه استیون موشر^۶ دانشمندی کاتولیک است که خود نه فرزند دارد. تارنمای این مؤسسه ضمن مقاله‌ای در مورد تغییر سیاست جمعیتی ایران، با نام بردن از دکتر ملک‌افضلی به‌عنوان معمار اصلی کنترل جمعیت ایران که در دانشگاه کالیفرنیا تحصیل کرده است، به این مسئله اشاره می‌کند که بیشتر طرفداران کنترل جمعیت در دنیا درس‌خوانده‌های امریکایند.^۷

1. World Food Programme.
2. Negative Population Growth.
3. <http://www.npg.org/>
4. Population Research Institute.
5. pro-life.
6. Steven Mosher.
7. Iran's Islamicists Orchestrate a Baby Bust: Who Would Have Imagined?, Population Research Institute, 06/08/2012.

القای افکار و عقاید ضد جمعیتی در قالب مطالب شبه علمی

غرب در دهه‌های اخیر، از طریق القا و ترویج مطالب شبه علمی، نگرش مردم کشورهای دیگر را به جمعیت و فرزندآوری تغییر داده و آنها را راغب به تحدید نسل کرده است. عناوین برخی از این مطالب به قرار ذیل اند:

- منابع زمین محدود است و جمعیت بسیار به نابودی مردم و زمین می‌انجامد: مصداق برجسته ترویج این فکر، نگارش کتاب بمب جمعیتی بوده است. پول ارلیش^۱ با همکاری همسرش در سال ۱۹۶۸ این کتاب را نوشت. او صرفاً سه هفته برای نوشتن این کتاب سفارشی زمان گذاشت و در آن پیش‌بینی کرد که میلیون‌ها نفر از مردم دنیا بر اثر گرسنگی در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ خواهند مرد؛ امری که البته هیچ‌گاه محقق نشد.^۲ این کتاب با تمام بزرگ‌نمایی‌ها و مطالب غیر علمی خود تا سالیان متمادی تنور پروژه کنترل جمعیت جهانی را داغ نگه داشت.

- رشد جمعیت مانع توسعه است: غرب به بهانه توسعه و در قالب برنامه‌های توسعه، کنترل جمعیت را به بسیاری از کشورهای دنیا تحمیل کرده است؛ اما آیا شواهد و نظریات علمی، این گزاره را که رشد جمعیت مانع توسعه است، تأیید می‌کند؟ آیا کشورهای در حال توسعه برای رسیدن به توسعه باید باروری خود را کاهش دهند؟ دست‌کم تجربه تاریخی غرب

1. Paul R. Ehrlich.

۲. فیلیپ لانگمن می‌گوید: بمب جمعیتی را غیر جمعیت‌شناسان و نشریات در دهه هفتاد مطرح کردند و جمعیت‌شناسان واقعی حتی در همان زمان می‌دانستند که جهان به سمتی می‌رود که هم‌اکنون درباره آن سخن می‌گوییم.

خلاف این دیدگاه را اثبات می‌کند؛ زیرا تمام کشورهایی که در حال حاضر توسعه یافته به شمار می‌آیند، زمانی که در حال صنعتی شدن بودند (حدود صد سال قبل) نرخ باروری بالایی داشتند و به‌طور کلی هیچ کشوری با جمعیتی سالخورده و رو به زوال نمی‌تواند پیشرفت کند. نظریات توسعه متعددی هم وجود دارند که دیدگاه شبه‌علمی فوق را با تردید مواجه می‌سازند؛ برای نمونه خوب می‌توان به نظر فردریک هاربیسون^۱ اشاره کرد: منابع انسانی تشکیل‌دهنده عنصر نهایی ثروت کشورهایند. منابع طبیعی و سرمایه مادی، متغیرهای منفعل و انسان‌ها عاملان فعال تولیدند. این انسان است که باعث انباشت سرمایه، بهره‌برداری از منابع طبیعی و برقراری نظام های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شده، کشور را به سوی پیشرفت، توسعه و تعالی هدایت می‌کند.^۲

- جمعیت جوان: عامل خشونت و ناامنی و مانع دموکراسی: در سالیان اخیر گروهی از دانشمندان غربی کوشیده‌اند برای سالخوردگی جمعیت مزایایی بیان کنند تا مگر از این طریق مانع اتخاذ سیاست افزایش باروری در کشورهای در حال توسعه شوند؛ مانند اینکه جوانی جمعیت باعث خشونت می‌شود و بیداری اسلامی را نیز به‌عنوان مصداق این مسئله معرفی کرده‌اند؛ درحالی‌که به نظر می‌آید ایشان بیشتر نگران نابودی حکومت های دیکتاتوری حامی غرب به دست جوانان مسلمان بوده‌اند.

1. Frederick Harbison.

۲. عباس معدن‌دار آرانی و محمدرضا سرکار آرانی، آموزش و توسعه: مباحث نوین در اقتصاد آموزش، ص ۱۱۵.

برخی از اظهارات شبه‌علمی دانشمندان غربی بدین شرح‌اند:

- جک گولدستون: زمانی که میانه سنی جمعیت کشور تقریباً به سی سال می‌رسد، جامعه با کاهش خشونت سیاسی و افزایش احتمال ثبات و قوام دموکراسی مواجه خواهد شد... در آن دوره‌هایی از تاریخ بشر که حجم جمعیت تقریباً ثابت بود، به لحاظ سیاسی نیز ثبات و آرامش حاکم بود. برعکس در دوره‌هایی که در جوامع رشد جمعیت روی داد (برای مثال از سال‌های ۱۵۵۰ تا ۱۶۵۰ میلادی یا از سال‌های ۱۷۳۰ تا ۱۸۵۰ میلادی)، هرج و مرج‌های سیاسی نیز به‌طور جدی بروز کرد؛^۱

- اریک کافمن^۲ و مونیکا دوفی تافت: ^۳ رشد تورمی جمعیت جوانان و بالا بودن میزان بیکاری در میان مردان جوان نه‌تنها باعث افزایش احتمال خشونت و انقلاب می‌شود، بلکه می‌تواند دستیابی به دموکراسی را نیز به تعویق اندازد.^۴

- این دانشمندان غربی که به‌خوبی متوجه غیرعلمی بودن مطالب خویش اند، گاهی کوشیده‌اند پیش‌دستانه در جایگاه متهم از خود رفع اتهام کنند؛ برای نمونه نیل هووی و ریچارد جکسون می‌گویند: «این برنامه‌های کنترل باروری و کاهش جمعیت در کشورهای در حال توسعه به آن سبب نبود که از تبدیل آنها به کشورهای قدرتمند جلوگیری نماید، بلکه بیشتر به آن دلیل

۱. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۱۰ و ۴۸-۴۹.

2. Eric P. Kauffman.

3. Monica Duffy Toft.

۴. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۲۴.

بود که موانع جمعیت برای دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی را برطرف کند و شیوه مبتنی بر دموکراسی را در میان آنان ترویج کند.^۱

- سالخوردگی جمعیت مهم نیست؛ پنجره جمعیتی را دریابید: با کنترل جمعیت و کاهش نرخ باروری، از درصد جمعیت صفر تا پانزده سال جامعه کاسته می‌شود و درصد بیشتری از افراد جامعه (بیش از دوسوم جمعیت) در سنین فعالیت بالقوه اقتصادی (پانزده تا شصت سال) قرار می‌گیرند؛ مسئله‌ای که به‌عنوان پنجره جمعیتی شناخته می‌شود و می‌تواند به صورت مقطعی آثار مثبتی در اقتصاد کشور داشته باشد (سود جمعیتی). غرب کوشیده است با بزرگ‌نمایی این فرصت، مردم و مسئولان کشورهای در حال توسعه را از عواقب اقتصادی، اجتماعی و به‌خصوص امنیتی سالخوردگی جمعیت غافل کند. آثار این تفکر خطرناک را می‌توان در اظهارات برخی جمعیت‌شناسان ایرانی نیز یافت؛ برای مثال دکتر محمد میرزایی، استاد جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران، در مصاحبه‌ای می‌گوید: امروز چالش اصلی کشور باروری بالای در دهه شصت است... بنابراین به‌منظور تأمین نیازهای این افراد باید متمرکز عمل کرد؛ زیرا آنها در حال ورود به پنجره جمعیتی‌اند. توان‌مندی‌سازی این افراد در دهه آینده سبب بازده بسیار آنها و جهش توسعه‌ای خواهد شد. مسئولان فکر سالخوردگی جمعیت ایران را نکنند و چالش‌های متولدان این دهه را حل کنند.^۲

- کنترل جمعیت برای سلامت مردم است: در مورد مسئله سلامت

۱. همان، ص ۷۴.

۲. «بحران سالمندی نخواهیم داشت»، سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۹۷/۰۲/۳۱.

گزاره‌های شبه‌علمی متعددی به‌منظور تحدید نسل تبلیغ و ترویج شدند که یک نمونه مهم آن پرخطر خواندن بارداری‌های خارج از بازه سنی ۱۸ تا ۳۵ زنان بوده است. دکتر علی سنگی، مدیرکل پیشین دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس وزارت بهداشت، در این زمینه گفته است: «در دهه ۱۳۶۰ سازمان بهداشت جهانی (WHO) با توجه به رشد بالای نرخ باروری در ایران که به ۶۷ رسیده بود، محدود کردن سن ایمن برای باروری را به‌عنوان یکی از راه‌های کاهش نرخ رشد جمعیت مطرح کرد. رسانه‌ها باید مردم را از بی‌خطر بودن باروری در سنین بالا به شرط رعایت مراقبت‌های بهداشتی آگاه کنند»^۱.

استفاده از ابزارهای ضدانسانی و غیراخلاقی

غرب در مسیر اجرای پروژه تحدید نسل، از هیچ کار ضدانسانی فروگذار نکرد و به روال گذشته‌اش برای جلوگیری از به وجود آمدن قدرت‌های رقیب، جنگ‌های داخلی را به راه انداخت و از این طریق با تجزیه کشورهای پرجمعیت، آنها را به چند کشور کم‌جمعیت تبدیل کرد. همچنین با فشار بر سران کشورهای در حال توسعه، آنها را به پذیرش سیاست کنترل جمعیت وادار کرد؛ برای مثال بانک جهانی در «گزارش توسعه جهانی ۱۹۸۴»، دولت‌هایی را که سرعت حرکتشان در مسیر اجرای تحدید نسل کند باشد، با «گام‌های جدی که با آزادی و انتخاب فردی سازگار نخواهد بود»، تهدید کرد.^۲

۱. «مخفی‌کاری که به مرگ خاموش زنان خواهد انجامید»، رجانیوز، ۱۳۹۴/۰۵/۰۷.

2. World Development Report 1984, World Bank, Oxford university press, p. 8.

به نظر می‌رسد برخی جنگ‌ها و عملیات‌های نظامی نیز اهداف جمعیتی داشته‌اند. تجاوز نظامی به کشورهایی با بیشترین رشد جمعیت در مناطقی مانند افغانستان، یمن و عراق، حمله به غزه که یکی از مترکم‌ترین جمعیت‌های دنیاست، کودک‌کشی تعمدی صهیونیست‌ها، حملات پهبادی به عروسی‌ها و وقایع این‌چنینی، هر یک می‌توانند علل جمعیتی نیز داشته باشند.

غرب برای جمعیت‌زدایی، از شیوه‌های بیولوژیک نیز استفاده کرده است. این فرضیه همچنان مطرح است که یکی از اهداف تولید محصولات تراریخته، کنترل جمعیت بوده است. سردار غلامرضا جلالی، رئیس سازمان پدافند غیرعامل کشور، در این خصوص بیان می‌دارد: «ما در اطلاعات به این جمع‌بندی رسیدیم که "کاهش نرخ جمعیت کشورهای مسلمان" یکی از اهداف بلندمدت اسرائیلی‌ها و بعضاً امریکایی‌هاست. این کشورها برای تغییر توازن جمعیت به نفع غیرمسلمانان "دستکاری غذا" را در دستور کار قرار داده‌اند تا با تغییر در نرخ باروری جمعیت در یک فرایند سی تا چهل ساله، جمعیت کشورهای مسلمان پیر شود و توان و مؤلفه قدرت آنها کاهش یابد».^۱

نمونه دیگری از روش‌های غیرانسانی غرب برای تحدید نسل را می‌توان در موضوع واکسیناسیون دید که یک نمونه آن در سال ۲۰۱۴ و به دست انجمن پزشکان کاتولیک کنیا افشا شد. در آن سال، سازمان بهداشت جهانی

۱. «تراریخته» روی میز مراجع امنیتی/کاهش جمعیت مسلمانان از طریق غذا، در دستور کار صهیونیست‌ها، خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۵/۰۸/۰۳.

و صندوق کودکان سازمان ملل (UNICEF) به بهانه ریشه‌کنی کزاز، از طریق واکسیناسیون چندمرحله‌ای و گسترده مادران کنیایی، به عقیم‌سازی آنها اقدام کرده‌اند. سازمان ملل نیز بابت شرکت در این برنامه به دولت کنیا مشوق مالی داده است.^۱ البته این مسئله امر شگفت و تازه‌ای به‌شمار نمی‌آید و سازمان ملل پیش از این نیز دقیقاً همین جنایت را در کشورهای مکزیک، فیلیپین و نیکاراگوئه مرتکب شده بود.^۲

جالب آنکه برخی دانشمندان غربی معتقدند ویروس‌های عامل ایدز و ابولا نیز به دست دانشمندان امریکایی برای تحدید نسل جهانی ساخته شدند. در بخشی از کتاب پرفروش سال امریکا با عنوان *ویروس‌های نوظهور: ایدز و ابولا؛ طبیعی، اتفاقی یا عملی؟* به قلم دکتر لئونارد هورowitz^۳ آمده است: در سال ۱۹۶۹... وزارت دفاع امریکا یک بودجه ده میلیون دلاری را برای تولید ویروس ایدز به‌عنوان سلاح سیاسی - نژادی علیه سیاه‌پوستان درخواست کرد. امکانات لازم و آزمایشگاه تا سال ۱۹۷۵-۱۹۷۴ آماده شد و ویروس بین سال‌های ۱۹۷۵-۱۹۷۴ به مرحله تولید رسید. در سال ۱۹۷۷ سازمان بهداشت جهانی شروع به تلقیح واکسن‌های آبله آلوده به ایدز در بین بیش از صد میلیون آفریقایی نمود (طرح کاهش جمعیت).^۴

۱. «کمپین ضد کزاز: برنامه مخفیانه ضدباروری در آفریقا»، شبکه اطلاع‌رسانی راه دانا، ۱۳۹۵/۱۲/۱۷.

2. Kenyan gvmt launches probe into claim UN is using vaccines for 'mass sterilization', life site news, 12/11/2014.

3. Leonard G. Horowitz.

4. Leonard G. Horowitz, *Emerging Viruses: AIDS and Ebola: Nature, Accident or Intentional*, p. 17.

جمعیت و امنیت در ایران

گفتنی است بحران جمعیت در ایران صرفاً از طریق ابعاد نظامی و جمعیتی به تضعیف امنیت کشور نمی‌انجامد و موضوعاتی مانند سالخوردگی جمعیت، کاهش سرباز، کاهش نیروهای جوان و خلاق که بتوانند فناوری‌های نظامی را به روز کنند و مجبور شدن به پذیرش مهاجرین بین‌المللی به عنوان نیروی کار که تغییرات هویتی و فرهنگی را به دنبال دارد، هر یک تنها گوشه‌ای از مخاطرات امنیتی بحران جمعیت را نشان می‌دهند.

درواقع اگرچه بحران جمعیت و خانواده در امریکا تضعیف ابرقدرتی این کشور را در پی داشت، این موضوع برای ایران با توجه به خیل گسترده دشمنانش متفاوت خواهد بود و هرگونه تضعیف قدرت نظام جمهوری اسلامی می‌تواند عواقب شدید امنیتی داشته باشد. بحران جمعیت برای کشوری با شرایط ایران از طریق سازوکارهای بسیار مختلفی به معضلات امنیتی می‌انجامد. بحران جمعیت از آن رو که به بحران نیروی کار می‌انجامد، به افزایش شدید هزینه تولید و افزایش قیمت ارائه خدمات منجر می‌شود و بار اقتصادی عظیم ناشی از سهم بالای جمعیت سالمند تا حد زیادی امکان پیشرفت را از کشور سلب می‌کند. هر یک از این معضلات اقتصادی، صرف نظر از وجود مؤلفه‌های متعدد هویت‌بخش ملی، می‌توانند از طریق ایجاد نارضایتی عمومی، عواقب امنیتی داشته باشند.

از سوی دیگر کاهش سرمایه اجتماعی^۱، افزایش سن ازدواج و زندگی

۱. توسعه اجتماعی نیازمند سرمایه اجتماعی است و سرمایه اجتماعی، نیروی انسانی مرتبط با دیگر نیروهای انسانی است و خانواده‌های تک‌فرزند یا دوفرزند در فعال‌سازی این روابط ضعیف‌تر از خانواده‌های چندفرزندند.

هاي مجردي، افزايش طلاق به دنبال غلبه يافتن فردگرايي، جمع شدن چتر حمايتي خانواده از سالمندان و شكاف نسلي و مسائلي از اين دست كه چالش هايي فرهنگي - اجتماعي و از عواقب بحران جمعيت اند، هر يك با تضعيف قدرت ملي، عواقب مهم امنيتي خواهند داشت.

كم فرزندآوري حتي مي تواند به كم رنگ شدن «ايمان عمومي» كه آن نيز از مؤلفه هاي قدرت يك ملت به شمار مي آيد، بينجامد. فيليپ جنكينز^۲ در سال ۲۰۰۷ در اين زمينه نوشته است: از گذشته، بيشتر كشورهاي خاورميانه و جوامع اسلامي نرخ (باروري) بيشترى داشته اند؛ ولي در سال هاي اخير، نرخ باروري در منطقه کاهش يافته و اين کاهش در هيچ كشوري غيرعادي تر از ايران نيست. نرخ باروري كم ممكن است ايران را به صورت اساسي تري تغيير دهد... با وقوع كمتر آيين هاي مذهبي (آموزش قرآن و آداب مذهبي به كودكان) كه بنيان تجربه مذهبي براي بسياري از افرادند، روابط شما با كليسا يا مسجد ضعيف مي شود. وقتي شما مي بينيد برخي از بالاترين نرخ باروري در جهان اسلام در جاهايي مثل عراق، سومالي، سودان، افغانستان و غزه است، درحالي كه كمترين نرخ باروري در كشورهايي مانند ايتاليا، ژاپن و آلمان است، واضح است كه نرخ باروري پايين در ايران مي تواند تغييرات بي سابقه و بسيار مثبتي به ما نشان دهد. يك نتيجه آن (كاهش بچه) فروپاشي ارزش هاي سنتي است. زماني كه شما در كشوري زندگي مي

1. Philip Jenkins.

۲ دکترای تاریخ از دانشگاه کمبریج، استاد برجسته تاریخ و مدیر برنامه مطالعات تاریخی دین در مؤسسه مطالعات دین امریکا.

کنید که تنها می‌توانید انتظار یک یا دو بچه داشته باشید (یا اصلاً بچه نداشته باشید)، درک شما از ازدواج تغییر می‌کند. به جای اینکه ازدواج را عمدتاً به عنوان روشی برای تولد و پرورش کودکانی با کارایی بالا در اجتماع ببینید، به این نتیجه می‌رسید که آن را با چیزهای دیگری نظیر هم‌باشی معنا کنید.^۱ گفتنی است جمعیت قومیت‌های ایرانی نیز زوایای سیاسی مهمی دارد؛ برای نمونه آگاهی مسئولان از میزان رشد جمعیت قومیت‌های ایرانی مشخص می‌کند که برای افزایش وفاق و هم‌گرایی ملی، چه حد از سرمایه‌گذاری و چه میزان از توان را باید به هر یک از این اقوام اختصاص داد.

مداخلات غرب در سیاست‌گذاری جمعیتی ایران

به‌منظور افزایش فهم سیاسی و امنیتی از بحث جمعیت، به گوشه‌ای از اقدامات اخیر غرب با هدف «جلوگیری از تغییر سیاست‌های جمعیتی ایران» اشاره می‌کنیم:

- در مهرماه ۱۳۹۱ خانم میشله باچلت،^۲ معاون سابق دبیرکل و دبیر اجرایی نهاد زنان، سازمان ملل، از تعطیلی طرح تنظیم خانواده در ایران ابراز نگرانی کرد و در مورد عواقب پیگیری طرح‌های افزایش جمعیت به وزیر سابق بهداشت، دکتر مرضیه وحید دستجردی، هشدار داد؛^۳

- پس از به وجود آمدن برخی حساسیت‌ها بر نرخ باروری کل در ایران،

1. Infertile Crescent, The New Republic, 08/11/2007.

2. Michelle Bachelet.

۳. «خانواده مستحکم و جمعیت جوان: دیگ‌هایی که برای غرب نجوشید»، مشرق، ۱۳۹۴/۰۲/۰۵.

جريان استكبار با هدف كاهش اين حساسيت‌ها و استمرار روند سياست‌هاي ضد جمعيتي در ايران، به تحريف واقعيت‌هاي آماري پرداخت. در اين زمينه و در سال ۲۰۱۲ سازمان ملل با همكاري و همراهي يكي از استادان جمعيت شناسي دانشگاه تهران، با تغيير آمار نرخ باروري کشور و افزايش آن و با دستاويز قرار دادن اين آمار جعلي، در پيش‌بيني‌هاي جمعيتي سال ۲۰۱۰ بازنگري مي‌کند. در پيش‌بيني جمعيتي ۲۰۱۰، اين امکان مطرح شده بود که جمعيت ايران در سال ۱۴۸۰، به ۳۱ ميليون نفر برسد که قريب به نيمي از آن جمعيت، سن بالاي شصت داشته باشند.^۱

- در سال ۱۳۹۲ پيتر مک‌دونالد،^۲ رئيس اتحاديۀ بين‌المللي مطالعات علمي جمعيت، به ايران سفر مي‌کند و در جلسه‌اي با نمايندگان مجلس به راهنمايي ايشان مي‌پردازد و پس از او نيز چند ده نفر از مسئولان و دانشمندان مطرح جمعيتي دنيا به ايران سفر مي‌کنند تا ايران را از پيگيري سياست افزايش جمعيت منصرف سازند يا با ارائه تحليل‌هاي مغرضانه، دستگاه محاسباتي مسئولان را مختل کنند؛^۳

۱. «نقش مرموز يك جريان در حذف "جمعيت" از برنامه ششم توسعه»، خبرگزارى نسيم‌آنلاين، ۱۳۹۴/۱۱/۱۴.

2. Peter McDonald.

۳. «نقش مرموز يك جريان در حذف "جمعيت" از برنامه ششم توسعه»، خبرگزارى نسيم‌آنلاين، ۱۳۹۴/۱۱/۱۴.

- در شهریور ۱۳۹۳، تدریس ملسه،^۱ رئیس فدراسیون بین‌المللی تنظیم خانواده (IPPF) که از مروجان جنایت سقط جنین و روابط نامشروع در دنیاست، به ایران می‌آید و با سخنرانی در مجلس شورای اسلامی با مسئولان مجلس دیدار می‌کند؛^۲

- در مهرماه ۱۳۹۳ سمینار ضد جمعیتی «پویایی جمعیت در کشورهای مسلمان» با حمایت صندوق جمعیت سازمان ملل و سفارت سوئیس در تهران، یزد و شیراز برگزار می‌شود. در سمینار مزبور، دکتر هانس گروث،^۳ رئیس هیئت‌مدیره انجمن جهانی جمعیت و سالمندی دانشگاه سنت گالن سوئیس، پیشنهاد کرد: «باید با افزایش سطح تحصیلات زنان مسلمان، سن ازدواج را در آنها بالا برد تا از این طریق فرزندآوری این زنان کمتر شود و نهایتاً ثروت و رفاه این زنان افزایش یابد».^۴

جریان وابسته طرفدار کنترل جمعیت در کشور، با شناخت عمیق و دقیق از ابزار و علل وقوع بحران جمعیت، در سالیان اخیر نیز کوشیده است کماکان این علل و ابزار را حفظ کند و مانع تغییر عملی در سیاست‌های کنترل جمعیت شود. این افراد سعی کرده‌اند در بالاترین سطوح بر تصمیم‌سازان کشور اثر گذاشته، با اخبار دروغ و تحلیل‌های فریبنده، دستگاه

1. Tewodros Melesse.

۲. «خانواده مستحکم و جمعیت جوان؛ دیگ‌هایی که برای غرب نجوشید»، مشرق، ۱۳۹۴/۰۲/۰۵.

3. Hans Groth.

۴. «کسانی که آهنگ رشد جمعیت "صفر" را به نظام پیشنهاد می‌دهند»، مشرق، ۱۳۹۴/۰۸/۲۶.

محاسباتی مسئولان را مختل کنند. همین افراد که تأثیر عینی قانون تنظیم خانواده مصوب ۱۳۷۲ را دیده‌اند، مانع تصویب قانونی در جهت افزایش جمعیت شده‌اند و پیگیر افزایش سن قانونی ازدواج نیز هستند. این عناصر مصرانه مانع تغییر اساسی برنامه‌های وزارت بهداشت در جهت سیاست‌های جدید جمعیتی شده‌اند و تا سرحد توان تلاش کرده‌اند روال سابق تحدید نسل پابرجا بماند.

امنیت و جمعیت از منظر اسلام

اغلب ادیان متأخر (حداقل ادیانی که نقش مهمی در تاریخ ایفا کرده‌اند) همواره مشوق خانواده‌های بزرگ و پرفرزند بوده‌اند. این نکته در تمام ادیان توحیدی اصلی (اسلام، مسیحیت، یهودیت)، زرتشت و آیین کنفوسیوس مصداق دارد؛^۱ اما در این میان، دین مبین اسلام، برای ازدواج و فرزندآوری اهمیت ویژه‌ای قائل شده است. قرآن کریم در آیات متعدد به موضوع جمعیت پرداخته است:

وَيُمَدِّدْكُمْ بِأَمْوَالٍ بَيْنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا؛ «و [خداوند] شما را با اموال و فرزندان فراوان کمک کند و باغ‌های سرسبز و نهرهای جاری در اختیارتان قرار دهد».^۲

ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ بَيْنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا؛ «آن‌گاه

۱. جک گولدستون، اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، ص ۶۹.

۲. نوح، ۱۲.

دولت شما را بازگردانده، شما را بر آنها غلبه دهیم و شما را به واسطه مال و فرزندان مدد رساننده، عده جنگجویان شما را بسیار نماییم»^۱.
... وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرَكُمْ...؛ «به یاد آورید زمانی را که گروهی اندک بودید و خدا شما را بسیار نمود»^۲.

علامه طباطبایی رحمته الله در تفسیر شریف المیزان ذیل آیه اخیر می گوید:
پرواضح است که برای چنین موجودی (انسان به مثابه یک موجود اجتماعی) کثرت افراد، نعمت بسیار بزرگی است؛ زیرا هرچه بر عدد افراد اجتماعش افزوده شود، نیروی اجتماعی اش بیشتر و فکر و اراده و عمل آن قوی تر می گردد و به دقایق بیشتر و باریک تری از حواجیح پی برده، در حل مشکلات و تسخیر قوای طبیعت راه حل های دقیق تری را پیدا می کند. روی این حساب مسئله ازدیاد نسل و اینکه عدد افراد بشر به تدریج رو به فزونی می گذارد، خود یکی از نعمت های الهی و از پایه ها و ارکان تکامل بشر است. آری، هیچ وقت یک ملت چند هزار نفری نیروی جنگی و استقلال سیاسی و اقتصادی و قدرت علمی و ارادی و عملی ملت چندین میلیونی را ندارد (۵۹).

همچنین در روایات و ادعیه به این موضوع پرداخته شده است:
عن ابی عبدالله رحمته الله قال: قال رسول الله صلی الله علیه و آله: اکثروا الولد اکثر بکم الامم غدا؛ «امام صادق رحمته الله از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل فرمودند: بر تعداد فرزندان بیفزایید؛ زیرا من در

۱. اسراء، ۶.

۲. اعراف، ۸۶.

روز قيامت به فزونی شما بر امت‌ها تفاخر می‌کنم». گفتنی است تشویق و توصیه پیامبر اکرم ﷺ به ازدیاد جمعیت در زمان رفاه مسلمانان نبود، بلکه در زمانی بود که انصار و مجاهدین با هم از امکانات اندک زندگی استفاده می‌کردند و جنگ‌های پی‌درپی توان اقتصاد مردم را به شدت تحلیل برده بود.

حضرت زین‌العابدین ؑ نیز در دعای بیست‌وهفتم صحیفه سجاده از خداوند می‌خواهند که تعداد مرزبانان را زیاد کند: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَكَثِّرْ عِدَّتَهُمْ؛ خداوندا، بر محمد و آل او درود فرست و بر شمار مرزبانان بیفز. اللَّهُمَّ أَفَلِّ بِذَلِكَ عَدُوَّهُمْ... وَأَنْقُصْ مِنْهُمْ الْعَدَدَ؛ «بارخدايا، بدین وسیله دشمنان‌شان را در هم شکن... و از تعدادشان بکاه».

به نظر می‌رسد اسلام به جز تشویق مستقیم، از طرق بسیار دیگر نیز مسلمانان را به افزایش فرزندآوری فراخوانده است:

- ارزش نهادن به ازدواج، خانواده، فرزندآوری و جایگاه مادری و تقبیح طلاق؛

- یادآوری رزاقیت خداوند متعال و ترویج روحیه حسن ظن به خدا؛

- ترویج ارزش‌های قناعت، ایثار، تلاشگری، تعاون و توکل؛

- تشویق به ازدواج در سنین پایین، آموزش برنامه‌ریزی برای معاش،

پرهیز دادن از مصرف‌گرایی؛

- تقسیم کار جنسیتی بین زوجین.

عمل به آموزه‌های اسلام درباره خانواده و فرزندآوری، تنها راه مقابله با

بحران جمعیت و عواقب سیاسی - امنیتی آن است.

نتیجه گیری

جمعیت یکی از اصلی ترین مؤلفه های قدرت دولت ها به شمار رفته و جایگاه برجسته ای در راهبرد دفاعی کشورها داشته است. تأثیر جمعیت در قدرت ملی به اندازه ای است که حتی با افزایش نقش عواملی نظیر پیشرفت های فناوری در تولید ثروت و قدرت کشورها توانسته اهمیت خود را حفظ کند. از این رو در غالب گستره های تاریخی حاکمان و سیاستمداران، افزایش جمعیت را تشویق می کرده اند.

دانشمندان و پژوهشگران بسیاری نیز درباره «مؤلفه های قدرت ملی» تحقیقات، مدل ها و نظریات متفاوتی عرضه کرده اند که در همه آنها مساله «تعداد تراکم جمعیت» از شاخصه های اساسی بوده است.

البته بدون شک هر جمعیتی نمی تواند اقتدارآفرین باشد بلکه جمعیتی می تواند اقتدارآور و پویا باشد که حداقل ویژگی های ذیل را داشته باشد: دارای ساخت سنی جوان یا دست کم میان سال باشد؛ دارای میزان باروری مناسب و پویا (بیش از میزان جانشینی) باشد و به تعداد کافی نیروی انسانی ماهر و متخصص در آن وجود داشته باشد.

از سوی دیگر دشمنان نیز برای کاهش اقتدار یک ملت به جنگ جمعیتی ، توجه داشته اند. نیمه دوم قرن بیستم نقطه عطفی در این گونه جنگ ها به شمار می آید. زیرا غرب با بکارگیری واقعه ای اجتماعی به نام «انقلاب جنسی» به جنگ جمعیتی دامن زده است.

این امر می تواند خطرات سیاسی و امنیتی برای کشورها به دنبال داشته

باشد. روند کاهشی جمعیت می‌تواند به معنای کاهش ایفای نقش در رقابت های بین‌المللی و مناقشات منطقه‌ای باشد. به اذعان برخی از اندیشمندان غربی، این گونه جنگ‌های جمعیتی در مواجهه با تمدن اسلامی، با جدیت بیشتری و با ابزار گوناگون از سوی غرب دنبال می‌شود که لازم است از سوی کشورهای مسلمان با حساسیت و دقت بیشتری مورد توجه قرار گیرد. خصوصا با توجه به این امر که اسلام یکی از راه‌های کسب اقتدار جامعه اسلامی را، بهره‌گیری از جمعیت زیاد، می‌داند.

پرسش‌ها

۱. نظر غالب حاکمان و سیاست‌مداران در مورد موضوع جمعیت چه بوده است؟
۲. مؤلفه‌های قدرت ملی کدام‌اند و کدام‌یک مهم‌تر است؟ چرا؟
۳. چهار عامل عینی وقوع انقلاب جنسی را توضیح دهید.
۴. چرا تمدن غرب پروژه کنترل جمعیت جهان را طراحی و اجرا کرد؟
۵. چرا کنترل جمعیت مسلمانان اهمیت ویژه‌ای برای غرب داشت؟
۶. چهار مورد از مطالب شبه‌علمی را که برای کنترل جمعیت ترویج شد، توضیح دهید و سپس با ادله علمی رد کنید.
۷. غرب برای به ثمر رساندن پروژه کنترل جهانی جمعیت از چه ابزارهای ضدانسانی و غیراخلاقی استفاده کرد؟
۸. بحران جمعیت چه عواقب امنیتی برای ایران خواهد داشت؟

منابع و مآخذ

۱. دوران، ویل و اری یل دوران، درس‌های تاریخ، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۰.
  ۲. اسکات، ریک، «واقعیت اقتصادی زمستان جمعیتی» (مستند تلویزیونی)، مرکز مستند سوره.
  ۳. جهانفر، محمد، مبانی جمعیت‌شناسی، تهران، دهخدا، ۱۳۷۶.
  ۴. گولدستون، جک و اریک کافمن و مونیکا دوفی تافت، جمعیت‌شناسی سیاسی، تهران، مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور، ۱۳۹۵.
<http://snn.ir/001F8x>
  ۵. «چیرگی بر کشورها بدون جنگ و خونریزی، سیاست‌های جمعیتی چطور می‌توانند ملت‌ها را نابود کنند»، خبرگزاری دانشجو، ۱۳۹۲/۱۲/۱۶.
mshrgh.ir/409131
  ۶. خانواده مستحکم و جمعیت جوان؛ دیگ‌هایی که برای غرب نجوشید، مشرق، ۱۳۹۴/۰۲/۰۵.
<http://www.irna.ir/fa/NewsPrint.aspx?ID=81482854>
  ۷. «نگاهی به فرایند رشد جمعیت ترکیه»، خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۳/۱۱/۰۸.
  ۸. نعمت الله تقوی، جمعیت و تنظیم خانواده، تهران، دانیال، ۱۳۷۹.
http://www.iribnews.ir/files/fa/news/1396/9/2/1615080_174.pdf
  ۹. «نقش جمعیت در اقتدار ملی»، خبرگزاری صداوسیما، ۱۳۹۶/۰۹/۰۲.
<http://www.analytickecentrum.cz/upload/soubor/original/measure-power.pdf>
10. Chin Lung Chang, A Measure Of National Power.

۱۱. علیئی، محمدولی، «نقش جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در استحکام ساخت درونی قدرت نظام جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه آفاق امنیت، ش ۲۸، ۱۳۹۴.

http://psq.kiau.ac.ir/article_529000.html

۱۲. عباسی، محمد، «نسبت مفهومی قدرت و امنیت نرم در دولت ملی»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، دوره ۱۲، ش ۳۷، زمستان ۱۳۹۵.

<https://www.igi-global.com/chapter/arctic-regional-security/218606>

Alexander Sergunin, Arctic Regional Security.

۱۳. کوهن، نانسی ال، «چگونه انقلاب جنسی آمریکا را برای همیشه تغییر داد؟»، ماهنامه سیاحت غرب، ش ۱۰۵، قم، انتشارات مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما، اردیبهشت ۱۳۹۱.

<http://www.vatanemrooz.ir/Newspaper/BlockPrint/189983>

mshrgh.ir/193340

۱۴. «اثرات انقلاب جنسی بر زنان آمریکا+ اسناد»، مشرق، ۱۳۹۱/۱۲/۲۹.

<http://www.infowars.com/25-signs-american-women-are-being-destroyed-by-the-sexual-revolution-and-our-promiscuous-culture/>

15. Signs American Women Are Being Destroyed By The Sexual Revolution And Our Promiscuous Culture, infowars, 2013/01/22.

<https://www.csmonitor.com/USA/Society/2015/0614/Singles-nation-Why-so-many-Americans-are-unmarried>

16. Singles nation: Why so many Americans are unmarried, The

- Christian Science Monitor, 14/06/2015.
https://www.cdc.gov/nchs/nvss/marriage_divorce_tables.htm
17. Centers for Disease Control and Prevention, Marriages and Divorces, 13/01/2017.
18. Huntington, Samuel P., the clash of civilizations and the remaking of world order, Simon and Schuster Publication, 1996.
۱۹. امیری وحید، مجتبی، نظریه برخورد تمدن‌ها: هانتینگتون و منتقدانش، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۵.
<http://www.magiran.com/npview.asp?ID=2555492>
۲۰. «مخاطرات سیاست‌های کنترل جمعیت: نیم‌نگاهی به نقش جمعیت در چالش اسلام و غرب»، روزنامه رسالت، ۱۴/۰۵/۱۳۹۱.
<http://www.alarabnews.com/alshaab/2005/11-02-2005/yehia.htm>
۲۱. هانتینگتون، ساموئل، تمدن اسلامی و چین؛ دو چالش پیش روی تمدن غرب، ماهنامه سیاحت غرب، س ۳، ش ۳۲، اسفند ۱۳۸۴، مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.
<https://www.springer.com/la/book/9783642278808#reviews>
<http://snn.ir/001BWi>
۲۲. «تحدید نسل، توطئه‌ای از پیش تعیین شده»، خبرگزاری دانشجو، ۱۳۹۲/۱۰/۰۶.
۲۳. محمودی، محمدجواد، «سالخوردگی جمعیت: یک مسئله اجتماعی جمعیتی»، نشریه مطالعات راهبردی زنان، س ۱۹، پاییز ۱۳۹۵.
24. Nicholas Eberstadt, Apoorva Shah, 'Fertility Decline in the

- Muslim World: A Veritable Sea-Change, Still Curiously Unnoticed', SSRN Electronic Journal, December 2011.
۲۵. حسینی طهرانی، سیدمحمدحسین، رساله نکاحیه: کاهش جمعیت ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین، تهران: حکمت، ۱۳۷۳.
26. Smith, Dick, Population Crisis, The dangers of unsustainable growth for Australia, 2011.
- <https://twitter.com/melindagates/status/981236437289877504?lang=fa>
- <http://www.weeklystandard.com/demography-destiny/article/636998>
27. Demography Is Destiny, The Weekly Standard, 23/04/2012.
28. Longman, Philip, Population Decline and the Remaking of Great Power Politics, Potomac Books, 01/12/2011.
- http://www.huffingtonpost.com/jahandad-memarian/farzaneh-roudi-on-demogra_b_13301086.html
29. Roudi, Farzaneh, on Demography and Development, huffington post, 06/12/2017.
30. http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/MID-02-171213.html
31. "Iran's silent fertility crisis", Asia Times, 17/12/2013.
32. <http://www.mercatornet.com/demography/view/5365>
33. Iran's demographic crisis, mercatornet, 25/06/2009.
34. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704187204575101560801756150>

35. "An Expert's Long View on Iran", The Wall Street Journal, 05/03/2010.
36. <http://www.isna.ir/news/91082012316>
۳۷. «رئیس سازمان ثبت احوال کشور هشدار داد: خطر افزایش تجرد قطعی در جامعه»، خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۱/۰۸/۲۰.
۳۸. روزنامه شرق، ۱۳۸۹/۱۰/۲۳
- <http://www.nasimonline.ir>
۳۹. «تحلیلی بر سازوکار حاکم بر دستگاه هاضمه استکبار جهانی: عبرت‌های پروژه تحدید نسل ایرانیان»، خبرگزاری نسیم آنلاین، ۱۳۹۶/۰۲/۱۳
- <http://www.unhcr.org/561786e29.html>
40. Solutions Strategy for Afghan Refugees, UNHCR, 01/2014.
- <https://www.popcouncil.org>
- <http://www.populationconnection.org/article/statement-on-irans-attack-on-reproductive-rights-and-family-planning/>
41. Statement on Irans attack on reproductive rights and family planning, population connection, 11/03/2015.
42. <https://www.pathfinder.org>
43. <http://www.populationaction.org/>
44. <https://www.prb.org/>
45. <http://www.worldwatch.org/>
46. <https://www.populationmedia.org>
47. <http://www.npg.org/>

48. <https://www.pop.org/irans-islamicists-orchestrate-a-baby-bust-who-would-have-imagined/>
49. Iran's Islamicists Orchestrate a Baby Bust: Who Would Have Imagined?, Population Research Institute, 06/08/2012.
۵۰. معدن دار آرانی، سرکار آرانی، عباس و محمدرضا، آموزش و توسعه: مباحث نوین در اقتصاد آموزش، تهران، نشر نی.
51. <https://www.sabteahval.ir/module/News/Shownews/page-3731/index.aspx?NewsId=118527>
۵۲. «بحران سالمندی نخواهیم داشت»، سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۹۷/۰۲/۳۱
- <http://www.rajaneews.com/news/218232>
۵۳. «مخفی کاری که به مرگ خاموش زنان خواهد انجامید»، رجانیوز، ۱۳۹۴/۰۵/۰۷
54. World Development Report 1984, World Bank, Oxford university press.
- <http://tn.ai/1220107>
۵۵. «تراریخته» روی میز مراجع امنیتی/کاهش جمعیت مسلمانان از طریق غذا، در دستور کار صهیونیستها»، خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۵/۰۸/۰۳
- <http://dana.ir/1057477>
۵۶. «کمپین ضد کزاز» برنامه مخفیانه ضدباروری در آفریقا»، شبکه اطلاع رسانی راه دانا، ۱۳۹۵/۱۲/۱۷
- <https://www.lifesitenews.com/news/kenyan-gvmt-launches-probe-into-claim-un-is-using-vaccines-for-mass-sterili>

57. Kenyan gvmnt launches probe into claim UN is using vaccines for 'mass sterilization', life site news, 12/11/2014.

<http://ethosworld.com/library/Leonard-G.-Horowitz-Emerging-Viruses-AIDS-%26-Ebola-Nature,-Accident-or-Intentional-%281996%29.pdf>

58. Horowitz, Leonard G., *Emerging Viruses: AIDS and Ebola: Nature, Accident, or Intentional*, 1996, p 17.

<https://newrepublic.com/article/61176/infertile-crescent>

59. *Infertile Crescent*, The New Republic, 08/11/2007.

<http://nasimonline.ir/Content/Detail/2008669>

۶۰. «نقش مرموز یک جریان در حذف "جمعیت" از برنامه ششم توسعه»،
خبرگزاری نسیم آنلاین، ۱۳۹۴/۱۱/۱۴.

mshrgh.ir/495992

۶۱. «کسانی که آهنگ رشد جمعیت "صفر" را به نظام پیشنهاد می دهند»،
مشرق، ۱۳۹۴/۰۸/۲۶.

<http://quran.anhar.ir/tafsirfull-13539.htm>

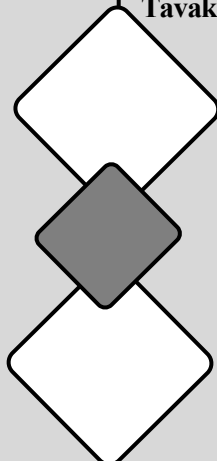
درس سوم

ابعاد اقتصادی جمعیت

محمد جواد توکلی

دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

Tavakoli@iki.ac.ir

از دانش پژوه انتظار می‌رود:

با نظریه‌های اقتصادی موافق و مخالف کنترل جمعیت و نقد و بررسی آنها

آشنا شود؛

رویکرد اقتصاد اسلامی به رشد جمعیت در جامعه اسلامی را فراگیرد؛

شبهات اقتصادی کنترل جمعیت را پاسخ دهد؛

آسیب‌های اقتصادی کنترل جمعیت در جمهوری اسلامی ایران را تبیین کند؛

سیاست‌های تشویقی افزایش جمعیت و فرزندآوری را فراگیرد.

مقدمه

در مباحث اقتصاد توسعه و پيشرفت، جمعيت و رشد آن جايگاه ويژه‌اي دارد. هرچند برخي اقتصاددانان کلاسيک ترديدهايي درباره کارکردهاي اقتصادي مثبت جمعيت ابراز کرده‌اند، بسياري از اقتصاددانان معاصر جمعيت را يکي از عناصر مؤثر در قدرت اقتصادي کشورها قلمداد مي‌کنند.

اجراي سياست‌هاي کنترل جمعيت در دهه‌هاي اخير در کشورهای مختلف باعث بروز مشکلات اقتصادي متعددي همچون کاهش نيروي کار و افزايش هزينه‌هاي بهداشتي و درماني شده است. اعمال سياست‌هاي کاهش جمعيت در جمهوري اسلامي از اوایل دهه هفتاد نيز به تدريج تبعات ناگوار سياسي، اجتماعي، فرهنگي و اقتصادي خود را نمايان مي‌سازد. بر اين اساس سال‌هاست مقام معظم رهبري بر لزوم تغيير اين سياست‌هاي جمعيتي تأکيد مي‌کنند.

هرچند مسئله جمعيت موضوعي بين‌رشته‌اي است، مباحث اقتصادي آن اهميت خاصي دارند. بسياري از شبيهه‌هاي مطرح‌شده در زمينه جمعيت ريشه اقتصادي دارند. در اين درس، مهم‌ترين مباحث اقتصادي جمعيت از جمله سير تحول اندیشه‌هاي اقتصادي جمعيت، رويکرد اسلام به اقتصاد جمعيت، نقش جمعيت در پيشرفت اقتصادي، مشکلات اقتصادي کاهش نرخ رشد جمعيت و راهبردهاي مقابله با کاهش نرخ رشد جمعيت را بررسي و تحليل مي‌کنيم.

سير تحول اندیشه‌هاي اقتصادي جمعيت

اقتصاددانان از ديرباز به مسئله جمعيت و نقش آن در اقتصاد توجه کرده‌اند.

با وجود این، مباحث اقتصادی جمعیت به صورت خاص در اواخر قرن هیجدهم میلادی مورد توجه اقتصاددانان قرار گرفت. در این دوران، اندیشه های بدبینانه درباره جمعیت زمینه سیاست های کنترلی جمعیت را فراهم آورد. هرچند در سال های اخیر دیدگاه های منفی به جمعیت در قالب های جدید مطرح شده، بیشتر اقتصاددانان معاصر بر نقش مثبت جمعیت در اقتصاد تأکید می کنند.

تحولات اندیشه های اقتصادی درباره جمعیت را می توان به سه گروه اندیشه های بدبینانه مالتوسی و نئومالتوسی و اندیشه های خوشبینانه اقتصاددانان معاصر تقسیم کرد.

اندیشه های جمعیتی بدبینانه مالتوسی

مباحث اقتصادی جمعیت به طور خاص در اواخر قرن هیجدهم میلادی هم زمان با انتشار «مقاله ای در باب جمعیت»^۱ نوشته رابرت مالتوس، کشیش و اقتصاددان بدبین کلاسیک، به صورت جدی وارد ادبیات اقتصادی شد.^۲ نظریات مالتوس متأثر از اوضاع نامناسب اقتصادی کشورهای اروپایی در هنگام انقلاب صنعتی بود. در آن زمان، نظام سرمایه داری با دو مشکل مهم مازاد تولید (کمبود تقاضا) و فقر طبقه کارگر روبه رو بود. فقر طبقه کارگر در کنار اضافه تولید باعث شد تقاضای مؤثر برای کالاها و خدمات انبوه تولیدی وجود نداشته باشد. در تحلیل مالتوس، مشکلات اقتصادی پیش آمده ریشه

1. An Essay on the Principle of Population.

۲. فریدون تفضلی، تاریخ عقاید اقتصادی از افلاطون تا دوره معاصر، ص ۱۱۶.

در افزايش جمعيت و ناتواني بخش كشاورزي از تأمين مواد غذايي به ميزان كافي داشت.

مالتوس سعي كرد ديدگاه خود را با استفاده از آمار و ارقام اثبات كند. وي ادعا كرد جمعيت با تصاعد هندسي (۲، ۴، ۱۶، ۲۵۶، ۶۵۵۳۶، ...) رشد مي كند؛ درحالي كه رشد مواد غذايي با تصاعد حسابي (۲، ۴، ۸، ۱۶، ۳۲، ...) است. وي نتيجه واگرائي نرخ رشد جمعيت و نرخ رشد مواد غذايي را بروز قحطي مي دانست. او كنترل داوطلبانه جمعيت همراه با عفاف را راه حل اين مشكل مي شمرد.^۱

بسياري از اقتصاددانان هم عصر مالتوس ديدگاه او را مردود شمردند. مطالعات تجربي نيز حاكي از نادرست بودن محاسبات و پيش بيني هاي مالتوس بود. هم زمان با بهبود فناوري در بخش كشاورزي، نرخ رشد محصولات كشاورزي نيز بالا رفت و در عمل آنچه مالتوس از آن مي ترسيد، اتفاق نيفتاد.^۲

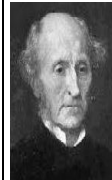
اندیشه های مالتوسی های جدید

برخي طرفداران جديد مالتوس (نئومالتوسی ها) تلاش کرده اند اندیشه مالتوس را با اضافه كردن استدلال هاي جديد احيا كنند. آنان افزايش جمعيت را موجب کاهش نرخ رشد اقتصادي و افزايش تخريب محيط زيست قلمداد مي كنند. جدول شماره ۱ به اختصار اندیشه های جمعيتي اقتصاددانان برجسته قرون هيچدهم و نوزدهم ميلادي را نشان مي دهد.

۱. همان، ص ۱۱۷-۱۱۹.

۲. همان، ص ۱۲۲.

جدول ۱: اندیشه‌های جمعیتی اقتصاددانان برجسته قرون هیجدهم و نوزدهم میلادی^۱

دیدگاه	عنوان	نظریه پرداز	
مجموعه انسان‌ها یعنی جمعیت در هر جامعه‌ای علت فاعلی، غایی و نیز ابزار افزایش ثروت است. میان رشد اقتصادی و رشد جمعیت گونه‌ای هماهنگی طبیعی وجود دارد.	اقتصاددان کلاسیک	آدام اسمیت	
رشد جمعیت و افزایش رفاه دست در دست هم حرکت می‌کنند.	اقتصاددان کلاسیک	کندرسه	
اکثر مشکلات بی‌بضاعتان نه به دلیل اضافه جمعیت، بلکه به سبب بی‌عدالتی‌های نهادهای اجتماعی، طمع و انباشت دارایی‌هاست.	اقتصاددان کلاسیک	ویلیام گادوین	
با توجه به محدودیت منابع طبیعی، متناسب با رشد جمعیت نمی‌توان مایحتاج جمعیت را تأمین کرد.	اقتصاددان کلاسیک بدین	رابرت مالتوس	
خست طبیعت و نه بی‌عدالتی اجتماعی دلیل مهم پیدایش دشواری‌های ناشی از اضافه جمعیت است. با وجود این، مشکل کمبود غذا موقت است و می‌توان آن را با وارد کردن غذا یا مهاجرت مردم حل کرد.	فیلسوف و اقتصاددان قرن نوزدهم	جان استوارت میل	

۱. ر.ک: جان ویکس، جمعیت: مقدمه‌ای بر مفاهیم و موضوعات، ترجمه الهه میرزایی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۵.

<p>تنزل در نرخ رشد جمعيت غيرممکن است؛ زيرا با تغييرات پويا در تقاضا و نيازها و دانش فني هرگونه وقفه از نظر رشد جمعيت و فقدان نيروي کار ماهر از بين مي‌رود.</p>	<p>محقق تاريخ عقايد اقتصادي</p>	<p>پول زفيل تومپتر</p>	
<p>دليلي وجود ندارد که علم و فناوري نتواند غذا و محصولات ديگر را دست کم با همان سرعت رشد جمعيت در دسترس قرار دهد. فقر پيامد غايي جمعيت نيست، بلکه ناشي از استعمار کارگران است.</p>	<p>اقتصاددان برجسته آلماني</p>	<p>کارل مارکس</p>	

اندیشه‌های جدید در اقتصاد جمعيت

در دهه‌های اخير، بسياری از اقتصاددانان برجسته جهان، ضمن نقد
رويکردهای مالتوسی و نئومالتوسی، جمعيت را یکی از عوامل مؤثر در رشد
و توسعه کشورها قلمداد می‌کنند. در اين رويکرد، جمعيت سرمايه انساني
تلقی شده، نقشی بی‌بدیل در توسعه کشورها دارد. به نظر آنها، جمعيت
بسيار یک کشور نه تنها باعث ایجاد بازار مصرف برای محصولات داخلي
می‌شود و به رشد توليد ملی کمک می‌کند، بلکه با فراهم ساختن نيروي کار
و همچنين افزايش احتمال ظهور نيروهای خلاق و نوآور به رشد و توسعه
کشورها ياری می‌رساند. در اين نظريات، به آثار منفي کاهش رشد جمعيت
در هزینه‌های اقتصادي دولت‌ها از جمله هزینه‌های مراقبت از سالمندان و
همچنين هزینه‌های تأمين اجتماعي توجه شده است. برخی از اين دیدگاه‌ها
در جدول ۲ به اختصار معرفی شده است:

جدول ۲: نظریات جمعیتی برخی اقتصاددانان معاصر^۱

دیدگاه	عنوان	نظریه پرداز	
بهترین عامل تحرک و تکامل اقتصاد، نرخ باروری انسانی است.	برنده نوبل اقتصاد ۱۹۷۰	پل ساموئلسن	
همبستگی معناداری بین جمعیت بالاتر و درآمد سرانه پایین تر وجود ندارد.	برنده نوبل اقتصاد ۱۹۷۱	سیمون کوزنتس	
با کنترل جمعیت، رشد اقتصادی کنترل و محدود می شود.	برنده نوبل اقتصاد ۱۹۷۲	کنث ارو	
اینکه با گسترش درآمد و قدرت خرید خانوار (افزایش امکانات انتخاب)، تعداد بیشتری فرزند مورد تقاضای خانواده‌ها قرار بگیرد، درست نیست.	برنده نوبل اقتصاد ۱۹۹۳	گری بکر	
رشد جمعیت، عامل رشد طبیعی اقتصاد است.	اقتصاددان انگلیسی	روی هارود	

۱. ر.ک: همان؛ نورالله صالحی، تأثیر جمعیت بر اقتصاد، وبگاه مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲، در:

وجود یک نرخ رشد مثبت جمعیت، برای فرایند رشد اقتصادی ضروری است.	برنده نوبل اقتصاد ۱۹۸۷	روبرت سولو	
کارایی نهایی سرمایه با نرخ رشد جمعیت برابر است.	برنده نوبل اقتصاد ۲۰۰۶	ادموند فلپس	
عواملی مانند تکنولوژی و رشد جمعیت حجم مخارج سرمایه گذاری را تعیین می کند.	اقتصاددان آمریکایی (معروف به کینز آمریکایی)	آلویس هانسن	
در شرایط مناسب اقتصادی، رشد جمعیت محرک مهمی برای رشد اقتصادی و افزایش سطح زندگی افراد است.	اقتصاددان معاصر	بورس کالدول	

اقتصاد اسلامی و مسئله جمعیت

اقتصاددانان مسلمان کمتر به تحلیل ابعاد اقتصادی جمعیت پرداخته اند. با وجود این، برخی متفکران مسلمان همچون ابن خلدون، ابعاد اقتصادی جمعیت را بررسی کرده اند. تحلیل اقتصاد جمعیت در رویکرد اسلامی، همان گونه که در ادامه می آید، در چارچوب رویکرد هستی شناسانه و ارزش شناسانه مادی گرایی لیبرال و روش محاسبه سود و زیان اقتصادی محض محصور نمی شود، بلکه کارکرد اقتصادی جمعیت در اقتصاد اسلامی در چارچوب دیدگاهی فراق اقتصادی بررسی می شود.

نظریه ابن خلدون در مورد تأثیر مثبت جمعیت در پیشرفت اقتصادی

در میان اندیشمندان مسلمان، ابن خلدون از معدود متفکرانی است که به ابعاد اقتصادی جمعیت پرداخته است. وی توسعه صنعت در جامعه را نتیجه افزایش جمعیت و پدید آمدن تحولات فکری در مردم شهرنشین می‌داند. ابن خلدون ثروت، جمعیت و کار را سه عامل مهم در پیشرفت تمدن‌ها می‌شمارد. به نظر او، نیروی انسانی نقش مهمی در توسعه اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کند. در جوامعی که در سطح تکنولوژی ابتدایی قرار دارند و جنگ‌های متوالی توان جامعه را در هم می‌شکنند، رشد جمعیت در سطح پایینی قرار دارد. بر این اساس ابن خلدون کاهش جمعیت را از عوامل تباهی عمران معرفی می‌کند. وی در این زمینه می‌نویسد:

کیفیت رفاهی را که در پرتو عمران حاصل می‌شود، می‌توان در سرزمین افریقیه و برقه دید که چون ساکنان آن ناحیه تقلیل یافت و از عمران آن کاسته شد، چگونه وضع زندگی مردم آن سامان متلاشی گردید و به فقر و بی‌نوایی دچار شدند و میزان خراج آن نقصان پذیرفت و در نتیجه دولت‌های آن مرز و بوم گرفتار بی‌نوایی شدند.^۱

ابن خلدون در تحلیل اثر کاهش جمعیت در رشد اقتصادی به ابعاد روحی و روانی ماجرا نیز اشاره می‌کند. از این رو همین که عمران آن انحطاط یابد و از ساکنان آن کاسته شود، ساختمان‌های آن هم تقلیل می‌یابد و فاقد بناهای زیبا و بلند و استوار می‌شود و سپس به سبب کمی جمعیت، کار و

۱. ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ج ۲، ص ۳۲۴.

کوشش هم در آن نقصان می‌پذیرد و در نتیجه جلب ابزار مصالح مانند سنگ و مرمر و غیره بدان شهر اندک می‌شود و رفته‌رفته مردم به کلی فاقد این گونه لوازم می‌گردند... و دیری نمی‌گذرد که در ساختن ابنیه به همان وضع بادیه نشینی بازمی‌گردند... آن‌گاه همچنان رو به نقصانی و خرابی می‌رود تا به آخرین مرحله ویرانی می‌رسد.^۱

چارچوب تحلیلی فراققتصادی جمعیت در اقتصاد اسلامی

یکی از اشکالات نظریه اقتصاد متعارف در زمینه جمعیت، اتخاذ مبانی فلسفی مادی‌گرایانه و به‌کارگیری روش‌شناسی هزینه - فایده اقتصادی در حوزه مسائل جمعیت است. نمونه واضح این تحلیل را می‌توان در آثار گری بکر در تحلیل اقتصاد خانواده مشاهده کرد. وی با گسترش فرض انسان شناختی بیشینه‌سازی سود از بازار به خانواده این ادعا را مطرح کرد که رفتار افراد در درون خانواده و تصمیم‌گیری آنها در مورد ازدواج، طلاق و فرزندآوری تابع هزینه - فایده اقتصادی است. بر اساس این نگرش، خانواده‌ها هنگامی به فرزندآوری جدید تمایل پیدا می‌کنند که منافع فرزند جدید بر هزینه‌های آن غلبه کند.

بر اساس مبانی فلسفی اقتصاد اسلامی، تحلیل‌های رفتاری انسان‌ها هیچ‌گاه در چارچوب تحلیل هزینه - فایده اقتصادی محض محصور نمی‌شود، بلکه تصمیم‌گیری افراد تابع نوعی تحلیل هزینه - فایده فراققتصادی است. این نوع تصمیم‌گیری به افراد مسلمان منحصر نیست، بلکه خصلتی

عمومی است. با وجود این، تصمیم‌گیری‌های انسان مسلمان به‌خصوص در حوزه فرزندآوری تحت تأثیر دیدگاه‌های عقیدتی او از جمله دیدگاه وی به رزاقیت خداوند قرار می‌گیرد.

این تمایز رویکرد در مبانی سیاست‌گذاری اقتصاد اسلامی و سیاست‌گذاری جمعیت نیز ظهور و بروز می‌کند. هنگامی که سیاست‌گذار در مورد کنترل یا عدم کنترل جمعیت تصمیم می‌گیرد، می‌باید گستره‌ای از منافع و هزینه‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی را در نظر بگیرد. بر این اساس تحلیل اقتصادی محض در زمینه هزینه‌ها و فواید کنترل جمعیت تحلیل صحیحی نیست.

یکی از جلوه‌های این رویکرد تحلیلی در اقتصاد اسلامی، توجه به ابعاد اقتصاد سیاسی جمعیت است. هنگامی که جامعه اسلامی در فضای اقتصاد سیاسی بین‌الملل در معرض شوک‌های اقتصادی خارجی همچون تحریم اقتصادی قرار دارد، تصمیم‌گیری در مورد کنترل یا عدم کنترل جمعیت به تبعات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی این تصمیم نیز وابسته است.

کارکردهای اقتصادی جمعیت

اقتصاددانان مالتوسی و نئومالتوسی دلایل مختلفی برای مخالفت با رشد جمعیت ارائه می‌کنند. این دلایل عمدتاً مرتبط با کارکردهای اقتصادی جمعیت است. از نگاه آنها، افزایش جمعیت باعث افزایش فقر، تخریب محیط زیست، کاهش نرخ رشد و توسعه اقتصادی، کاهش رفاه خانوارها و بالاخره افزایش مخارج دولت می‌شود.

در ادامه، هریک از تحلیل‌های ارائه شده درباره کارکرد منفی اقتصادی جمعیت را ارزیابی می‌کنیم. استدلال‌های بدبینانه ارائه شده در مورد کارکرد جمعیت در اقتصاد قوت کافی ندارد. دیدگاه‌ها و یافته‌های جدید اقتصادی حاکی از تأثیر مثبت رشد جمعیت در کاهش فقر، افزایش توسعه و پیشرفت اقتصادی و افزایش رفاه خانوارهاست. رشد جمعیت تأثیر منفی در محیط زیست و مخارج دولت ندارد، بلکه این مشکلات دلایل دیگری غیر از افزایش جمعیت دارند که بدانها اشاره خواهیم کرد.

رابطه جمعیت و فقر

یکی از رایج‌ترین شبهات کلان اقتصادی درباره جمعیت استدلالی است که رابرت مالتوس (۱۷۶۶-۱۸۳۴) کشیش، اقتصاددان و آماردان انگلیسی در اواخر قرن هیجدهم میلادی مطرح کرد. به باور وی، افزایش جمعیت باعث افزایش فقر می‌شود. مالتوس - همان‌گونه که اشاره کردیم - بر اساس مطالعاتی که درباره رشد جمعیت در امریکای شمالی کرده بود، به این نتیجه رسید که جمعیت این قاره هر ۲۵ سال دو برابر می‌شود. همچنین در انگلستان نیز جمعیت بسیار افزایش یافته بود؛ به گونه‌ای که در طول ۱۲۵ سال، جمعیت انگلستان از ۸/۵ میلیون (در سال ۱۷۱۲ میلادی) به ۱۲ میلیون نفر رسیده بود. مالتوس این آمار را به تمام کشورهای دنیا تعمیم داد و خاطر نشان ساخت که هر گاه مانعی در سر راه رشد جمعیت پدید نیاید، تعدد آن هر ۲۵ سال ۲ برابر و بعد از

صد سال ۳۲ برابر، پس از دویست سال، ۱۰۲۴ برابر و بعد از سیصد سال ۳۲۷۶۸ برابر جمعیت فعلی خواهد شد.

خلاصه دیدگاه مالتوس

ادعا

تولید غذا نمی‌تواند همگام با رشد جمعیت پیش رود؛

فقر نتیجه اجتناب‌ناپذیر رشد جمعیت است؛

پرهیز اخلاقی تنها بازدارنده پذیرفتنی است.

استدلال

جمعیت در قالب تصاعد هندسی (۲، ۴، ۸، ۱۶، ۳۲، ۶۴، ۱۲۸، ۲۵۶، ...) رشد می‌کند؛

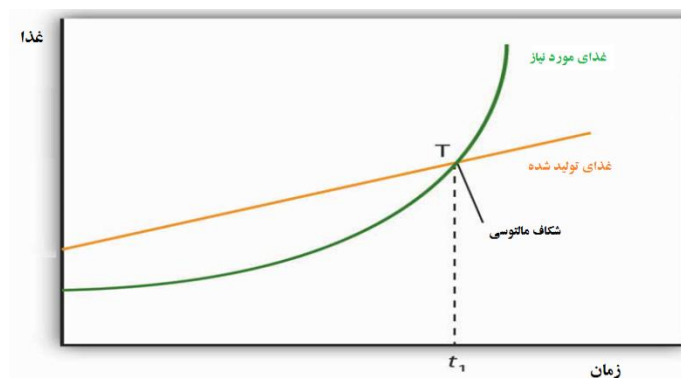
تولید مواد غذایی با تصاعد حسابی (۲، ۴، ۸، ۱۶، ۳۲، ...) افزایش می‌یابد؛

پس افزایش جمعیت باعث فقر و قحطی می‌شود.

همچنین مالتوس استدلال می‌کرد که بر اساس مطالعات تجربی او، افزایش سریع مواد غذایی امری غیرممکن است؛ زیرا عرضه زمین به‌طور کلی و به‌ویژه زمین حاصلخیز، محدود است و دانش فنی نیز سریع پیشرفت نمی‌کند. بنابراین با توجه به نمودار پایین، جمعیت جهان با تصاعد هندسی و تولید مواد غذایی با تصاعد عددی رشد می‌کند و در نهایت رشد جمعیت از رشد تولید مواد غذایی فراتر می‌رود که به ایجاد شکاف جمعیت یا شکاف مالتوس خواهد انجامید.^۱

۱. فریدون تفضلی، تاریخ عقاید اقتصادی از افلاطون تا دوره معاصر، ص ۱۱۶-۱۱۷.

شکل ۱: نظریه جمعیتی مالتوس

مالتوس تنها راه حل را به تأخیر افتادن ارادی سن ازدواج توأم با عفت می داند. از نظر وی، مرد تا حصول اطمینان از تأمین معاش خانواده‌ای بزرگ، باید ازدواجش را به تأخیر بیندازد تا مطمئن شود که می تواند خانواده اش را از فقر و تحقیر ناشی از آن در جامعه محافظت کند.^۱ مالتوس خود نیز تا ۳۹ سالگی ازدواج نکرد؛ ولی پس از ازدواج صاحب سه فرزند شد.

بدبینی مالتوس به جمعیت عمدتاً متأثر از وضعیت اقتصادی در دوران اروپای اوایل انقلاب صنعتی بود که هنوز کشاورزی سنتی و شهرها در حال گسترش بودند. شواهد تاریخی نشان داد که میان سال‌های ۱۸۰۱ تا ۱۸۳۵ در مناطقی از انگلیس که قانون فقر اجرا شد، میزان تولد، ازدواج یا رشد جمعیت به طور کلی بیشتر از مناطق دیگر نبود. شبهه مالتوس با به خدمت درآمدن فناوری‌های جدید در خدمت کشاورزی، عملاً منتفی شد.

از جمله ناقدان مالتوس می توان به اقتصاددانانی همچون گادوین و

۱. رک: همان، ص ۱۱۸.

کندورسه اشاره کرد. به نظر آنها فقر محصول بی‌عدالتی است. کارل مارکس نیز برخلاف نظر مالتوس معتقد بود منابع می‌تواند همگام با رشد جمعیت رشد کند. رشد علم و فناوری می‌تواند باعث رشد غذا دست‌کم با همان سرعت رشد جمعیت شود. جان استوارت میل، یکی از بزرگ‌ترین اقتصاددانان قرن نوزدهم میلادی، معتقد بود خست طبیعت دلیل مهم پیدایش دشواری‌های ناشی از اضافه جمعیت است، ولی این مشکل کوتاه مدت است.

گری بکر، استاد دانشگاه شیکاگو (برنده نوبل اقتصاد در سال ۱۹۹۲)، نیز معتقد است در واقع مشکل اساسی جمعیت نیست، بلکه مدیریت اقتصاد است: تجربه هند به صراحت نشان داده آنچه جلو رشد را می‌گیرد، رشد جمعیت نیست، بلکه سیاست‌های بد اقتصادی است. بعد از دهه نود میلادی که هند شروع به برخی اصلاحات اساسی در نحوه مدیریت اقتصادی خود کرد، ما شاهد رشد عظیمی در اقتصاد هند بودیم. این در حالی است که هم‌زمان هند دارای رشد سریع جمعیت و نرخ تولد است.^۱

نگاه اسلام به شبهه فقرزایی جمعیت

بر اساس آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام، بی‌تمایلی به فرزنددار شدن به سبب ترس از فقر و نداشتن درآمد، سابقه طولانی دارد. خداوند متعال در

۱. رحیم دلالی اصفهانی، «تأثیرات تغییرات جمعیت: مقیاس اقتصاد و فناوری بر فرایند رشد اقتصادی»، سیاست‌های راهبردی و کلان، ش ۴، ص ۹.

قرآن کریم^۱ اعراب جاهلی را از کشتن فرزندان به واسطه ترس از گرسنگی بر حذر داشته، به روزی‌دهی و رزاقیت خود اشاره می‌کند:

وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ؛ «هرگز فرزندان

خود را از ترس فقر به قتل مرسانید [زنده‌به‌گور مکنید] که ما رازق

آنها و شمایم».^۲

بر اساس تأکیدهای قرآنی و روایی، رشد جمعیت نه تنها موجب فقر نمی‌شود، بلکه اسباب افزایش رزق و روزی را نیز فراهم می‌آورد. طبق بعضی روایات، ازدواج و تشکیل خانواده سبب افزایش روزی انسان می‌شود.^۳ در برخی روایات دیگر، ترک ازدواج به سبب ترس از فقر نشانه بدگمانی به خدا تلقی شده است. آیات قرآن مجید بر این مسئله تأکید کرده که خداوند متکفل تأمین روزی فرزندان است و نباید به سبب داشتن اولاد زیاد از فقر و نداری ترسید. همین مضمون در روایات معصومان^{علیهم‌السلام} نیز وارد شده است. این سنت الهی در فضای کلان اقتصاد جامعه اسلامی از آن رو تحقق می‌یابد که اسلام تمام مسئولیت تأمین مخارج فرزندان را بر عهده والدین نگذاشته است. در بینش اسلامی، افزون بر والدین، خویشاوندان، عموم مردم و دولت در قبال تأمین مخارج خانواده‌ها تا سطح کفاف مسئول‌اند. اگر به این مسئولیت عمل شود و در کنار آن، خانواده‌ها مخارج خود را در سطح کفاف و اعتدال تنظیم کنند، بی‌شک کارکرد مثبت رشد جمعیت در کاهش فقر

۱. اسراء، ۳۱، انعام، ۱۵۱.

۲. اسراء، ۳۱.

۳. محمدبن یعقوب کلینی، کافی، ج ۵، ص ۳۲۹، ح ۶.

ظهور و بروز می‌کند. افزون بر این معمولاً افرادی که ازدواج می‌کنند یا فرزنددار می‌شوند، تلاش بیشتری برای کسب درآمد می‌کنند و همین مسئله موجب افزایش درآمد خانواده می‌شود. برکت در اموال نیز مسئله مهمی است. در بسیاری از موارد درآمدها برکت ندارد، ولی در خانواده‌های پرجمعیت، معمولاً برکت اموال بیشتر است.

یکی از تصورات غلط در زمینه هزینه‌های فرزندآوری این است که فرزند جدید به شدت هزینه‌های خانواده را زیاد می‌کند یا حداقل به اندازه یک نفر به هزینه‌های خانوار می‌افزاید؛ درحالی‌که تولد فرزند جدید به تناسب تعداد باعث افزایش هزینه‌های خانوار نمی‌شود؛ برای نمونه تولد فرزند دوم در یک خانواده سه‌نفره بر هزینه‌های خانوار به همان میزان نمی‌افزاید. هم‌زمان با بزرگ شدن بچه‌ها، هزینه‌های آنها نیز زیاد می‌شود؛ ولی به واسطه صرفه‌جویی‌های مقیاس، عملاً در بسیاری از هزینه‌های خانوار صرفه‌جویی می‌شود. با افزایش تعداد فرزند، هزینه‌ها به همان میزان افزایش نمی‌یابد و بسیاری از هزینه‌ها سرشکن می‌شود. نمونه بارز آن در هزینه پوشاک است. خانواده‌ای با دو فرزند، اگر دو فرزند دیگر هم داشته باشد، هزینه‌هایش دو برابر نمی‌شود؛ برای مثال در بسیاری موارد، از لباس‌های نوزاد اول می‌توان برای نوزاد بعدی نیز استفاده کرد.

در زمان‌های قدیم، فرزندان کمک‌کار خانواده در کسب درآمد و امرار معاش به‌شمار می‌آمدند. این مسئله کمابیش در مناطق روستایی و شهرهای کوچک صادق است. هرچند به‌واسطه رواج آموزش عمومی و تحصیلات تکمیلی، بسیاری از جوانان و نوجوانان عملاً از چرخه کمک به معیشت

خانواده خارج شده‌اند، فرزندان یک خانواده را می‌توان سرمایه‌های آن خانوار تلقی کرد. خداوند متعال فرزندان را در کنار امول کمک‌کار خانواده‌ها می‌داند: «وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَيْنَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا؛ «و ما شما را با اموال و فرزندان یاری بخشیدیم»^۱. این تحلیل را می‌توان با توجه به منافع پیدا و پنهان فرزند بیشتر و هزینه‌های مخفی فرزند کمتر بسط و گسترش داد.

در جوامع کنونی، فرزند بیشتر منافع پنهانی همچون کاهش صدمات از دست دادن فرزند و کمک در امور منزل از جمله نگهداری بچه‌ها دارد. در مقابل، خانواده‌های کم جمعیت با هزینه‌های پنهانی همچون تنها شدن زود هنگام والدین، پرتوقع شدن بچه‌ها و خلأ عاطفی ناشی از نداشتن برادر و خواهر مواجه می‌شوند. منافع و هزینه‌های پنهانی می‌تواند شکل اقتصادی نیز بیابد؛ برای نمونه تقسیم کار در خانواده، سرشکن شدن هزینه سرانه فرزندان و کاهش هزینه‌های آموزش فرزندان از منافع پنهانی اقتصادی افزایش تعداد فرزندان است. هزینه‌های اقتصادی از دست دادن تک‌فرزند در قالب هزینه‌های مراجعه به روانپزشک و مانند آن را نیز می‌توان از جمله هزینه‌های اقتصادی مخفی تعداد کم فرزند برشمرد.

نقش جمعیت در توسعه و پیشرفت اقتصادی

به اعتقاد اقتصاددانان مالتوسی و مالتوسی‌های جدید، رشد جمعیت تأثیری منفی در رشد و توسعه کشورها دارد. از نظر آنها، با افزایش جمعیت، کشورها نمی‌توانند از منابع کمیاب خود برای توسعه اقتصادی استفاده کنند و به همین سبب طرح‌های توسعه و پیشرفت با شکست مواجه می‌شود.

اقتصاددانان مسلمان از دیرباز به تأثیر مثبت جمعیت در توسعه و پیشرفت تأکید کرده‌اند. همان‌گونه که پیش‌تر گفتیم، ابن‌خلدون که برخی متفکران از او به‌عنوان پدر اقتصاد یاد می‌کنند، در قرن چهاردهم میلادی تحلیل جامعی از تأثیر جمعیت در آبادانی و عمران بلاد و شهرها ارائه داده است. ابن‌خلدون جمعیت را به‌واسطهٔ تحریک هر دو طرف عرضه و تقاضا در رشد و توسعهٔ اقتصادی مؤثر می‌داند. نکتهٔ مهم در تحلیل ابن‌خلدون رویکرد فرااقتصادی او در تحلیل آثار جمعیت است. وی به‌صورت خاص به نقش جمعیت در ایجاد تحولات فرهنگی پیش‌نیاز توسعهٔ صنعتی و اقتصادی توجه کرده است.^۱

در ادبیات جدید توسعه، ادعای تأثیر منفی جمعیت در توسعه، هم از جهت نظری و هم از جهت عملی، مردود شمرده شده است. در نظریات جدید توسعه، نیروی انسانی عامل رشد و توسعه قلمداد شده است. بر اساس این نظریات، افزایش جمعیت نه‌تنها باعث فراهم ساختن بازار مصرف برای تولیدات داخلی می‌شود، بلکه زمینهٔ افزایش جمعیت مولد و نیروی کار را نیز فراهم می‌آورد. شواهد عملی نیز بیانگر موفقیت برخی کشورهای پرجمعیت از جمله چین در دستیابی به نرخ‌های بالای رشد اقتصادی است.

تجربهٔ کشورهای پیشرفتهٔ صنعتی نشان می‌دهد رشد جمعیت عامل مهمی در ارتقای صنعتی آنها بوده است. رشد جمعیت به این دلیل عاملی

۱. در این باره به بخش «نظریهٔ ابن‌خلدون در مورد تأثیر مثبت جمعیت بر پیشرفت» در این درس رجوع کنید.

مؤثر در رشد اقتصادی به شمار می‌آید که اکثر کشورهای غنی، به‌رغم بهره‌مندی از منابع چشمگیر و فراوان سرمایه، با کمبود نیروی کار مواجه‌اند. در این کشورها، منحنی عرضه نیروی کار برای بخش صنعت با کشش است. در این صورت حتی اگر نرخ رشد جمعیت بسیار زیاد باشد، به علت پیشرفت فناوری و فراوانی سرمایه، بر بازده نیروی کار افزوده خواهد شد. بر این اساس هر افزایشی در جمعیت، به مقدار بیشتری بر درآمد خالص ملی می‌افزاید.^۱

در مورد تأثیر رشد جمعیت در توسعه کشورهای در حال توسعه، تردیدهایی مطرح شده است. برخی معتقدند نرخ سریع رشد جمعیت در این کشورها موجب بروز مشکلاتی چون افزایش نسبت جمعیت به زمین، افزایش هزینه تولید کالاهای مصرفی و کاهش نرخ تمرکز سرمایه می‌شود.^۲ این اشکالات تا حدودی تحت تأثیر غلبه دیدگاه‌های منفی به جمعیت در میان اقتصاددانان و از طرفی بی‌توجهی به سایر متغیرهای اثرگذار در رشد و توسعه است. در تحلیل‌های بدبینانه درباره اثر جمعیت در رشد و توسعه اقتصادی، به اثر سایر متغیرها از جمله رشد فناوری و همچنین ایجاد ظرفیت‌های جدید در کشورهای در حال توسعه توجه نشده است.

برخی محققان برجسته اقتصادی به تأثیر رشد جمعیت در توسعه توجه کرده‌اند؛ برای نمونه هریشمن معتقد است: «فشار جمعیت بر استاندارد زندگی سبب بروز فشارهای متقابل از جمله فعالیت بیشتر برای کسب درآمد

۱. مرتضی قره‌باغیان، اقتصاد رشد و توسعه، ج ۲، ص ۶۴۰.

۲. همان، ص ۶۴۲.

بیشتر می‌شود. تلاش در حفظ استانداردهای سنتی زندگی جامعه که سبب کاهش توانایی جامعه در کنترل محیط زیست می‌شود، بسیج هرچه بهتر عوامل تولید برای توسعه اقتصادی را به بار می‌آورد.^۱ کلارک نیز دیدگاه‌های مشابهی دارد: «رشد جمعیت بر روند توسعه اقتصادی با استفاده از وسایل سنتی بر سطح زندگی تأثیر منفی دارد. این پدیده تنها منبع بالقوه قوی‌ای است که قدرت کافی برای تغییر این روش‌های نامطلوب را دارد و در بلندمدت سبب انتقال این جوامع از شکل سنتی به شکل مدرن‌تر، پیشرفته‌تر و مولدتر خواهد شد».^۲

دیدگاه‌های جدید در مورد تأثیر جمعیت در توسعه

بسیاری از اقتصاددانان معاصر همچون ساموئلسون،^۳ هارود،^۴ سولو،^۵ فلیس،^۶ کوزنتس^۷ و ارو^۸ بر تأثیر مثبت جمعیت در توسعه تأکید کرده‌اند. پل ساموئلسون، برنده جایزه نوبل اقتصاد در سال ۱۹۷۰ میلادی، در مقاله‌ای که

1. A. O. Hirschman, The Strategy of Economic Development, p. 101.

به نقل از: مرتضی قره‌باغیان، اقتصاد رشد و توسعه، ج ۲، ص ۶۴۳.

2. C. Clark, Population Growth and Land Use, p. 98.

به نقل از: مرتضی قره‌باغیان، اقتصاد رشد و توسعه، ج ۲، ص ۶۴۳.

3. Paul Samuelson.

4. Harrod.

5. Robert Solow.

6. Edmund Phelps.

7. Simon Kuznets.

8. Kenneth Arrow.

در سال ۱۹۵۸ با عنوان «یک مدل دقیق وام مصرفی با یا بدون قرارداد اجتماعی پول» منتشر کرد، اثبات کرد بهترین عامل تحرک و تکامل اقتصاد «نرخ باروری انسانی» است.^۱

هارود، اقتصاددان انگلیسی پیرو مکتب کینز، نیز رشد جمعیت را عامل رشد طبیعی اقتصاد می‌داند. رابرت سولو، برنده جایزه نوبل اقتصادی در سال ۱۹۸۷، نیز وجود یک نرخ رشد مثبت جمعیت را برای توضیح فرایند رشد اقتصادی ضروری می‌شمارد. به نظر او، زمانی که سیستم اقتصادی بر اساس یک نرخ برونزای رشد جمعیت، مسیر رشد خود را مشخص کرد، هر افزایشی در نرخ رشد جمعیت (نسبت به نرخ قبلی)، ذخیره سرمایه سرانه و تولید سرانه کمتری در وضعیت تعادلی اولی برای اقتصاد به همراه خواهد داشت، ولی رشد پایا و توان اقتصادی بالاتری به وجود خواهد آورد.^۲

ادموند فلپس، برنده جایزه نوبل اقتصاد در سال ۲۰۰۶، نیز رابطه دقیق رشد اقتصادی و رشد جمعیت را در قالب «قاعده طلایی رشد» مطرح می‌کند. بر اساس این قاعده، کارایی نهایی سرمایه با نرخ رشد جمعیت برابر است. به عبارت دیگر رشد اقتصادی تابع مستقیم نرخ رشد جمعیت است. این نظریه را اقتصاددانان دیگری مانند موریس اله (۱۹۶۱)، سوان (۱۹۵۶) و مید (۱۹۶۱ و ۱۹۶۳) نیز تأیید کرده‌اند.^۳

۱. نورالله صالحی، تأثیر جمعیت بر اقتصاد.

۲. همان.

۳. همان.

کنث ارو، اقتصاددان امریکایی برندهٔ جایزهٔ نوبل اقتصاد در سال ۱۹۷۲، و همکارانش (۲۰۰۳) جمعیت را متغیر وضعیتی و نه متغیر کنترلی می‌دانند. در این نظریه، جمعیت شکلی از سرمایه است و بنابراین باید آن را به صورت یک متغیر وضعیتی در مدل برنامه‌ریزی وارد کرد. بر این اساس با کنترل جمعیت، رشد اقتصادی کنترل و محدود می‌شود. بدین ترتیب برنامه‌ریز اقتصادی باید اقتصاد را متناسب با جمعیت تنظیم کند (و نه عکس آن). ارو و همکارانش فرض برون‌زا بودن جمعیت را کنار گذاشته و کوشیده‌اند تغییرات ایجادشده در سیستم به دلیل تغییرات رشد جمعیت را بررسی کنند. از نظر آنها، اگر ارزش زندگی از دیدگاه اقتصادی مثبت باشد (مثبت‌بودن ارزش زندگی در قالب یک تابع بین زمانی تعریف می‌شود)، افزایش جمعیت سبب رشد ارزش جمعیت خواهد شد. بنابراین هنگامی که ارزش زندگی از دیدگاه اقتصادی مثبت است، افزایش جمعیت به توسعهٔ پایدار کمک خواهد کرد.^۱

جمعیت حداقل از سه کانال گسترش بازار مصرف (افزایش تقاضا برای محصولات داخلی)، افزایش عرضهٔ نیروی مولد و همچنین افزایش احتمال ابداع و اختراع به توسعه و پیشرفت اقتصادی کشورها کمک می‌کند. تأثیر جمعیت در عرضه و تقاضای نیروی کار و همچنین عرضه و تقاضای کالاها و خدمات می‌تواند زمینهٔ افزایش توان صادراتی کشورها و بهره‌مندی از مزیت‌های آن را نیز فراهم سازد.^۲

۱. همان.

۲. همان.

جمعيت به منزله بازار مصرف

يکي از عوامل مؤثر در رشد و توسعه کشورها دستيابي به بازار مصرف گسترده و توان عرضه محصولات در آن بازار است. تجربه کشورهای همچون چين و هند نشان داده است که اين کشورها به دليل جمعيت بسيار، توانايي بالايي براي توليد انبوه کالا و خدمات دارند؛ زيرا جمعيت ميلياردی اين کشورها، بازار مصرف عظيمی را پيش روی توليدکنندگان اين کشورها قرار داده است. در صورتی که اين کشورها بتوانند با تحريك صنايع داخلی زمينه اشتغال جمعيت و همچنين ايجاد درآمد برای افراد را فراهم کنند، درآمد ايجادشده خود به عنوان پشتيبان صنايع داخلی عمل کرده، زمينه تقاضای انبوه محصولات داخلی را فراهم می آورد.

جمعيت به مثابه نيروی مولد

در نظريه های جديد توسعه، جمعيت و نيروی کار به مثابه سرمايه انسانی و عاملی مهم در رشد اقتصادی قلمداد شده است. امروزه اقتصادهای پيشرفته به سمت دانش محور رفته اند. در گذشته، انباشت سرمايه فیزیکی مهم بود. به همین سبب کشورهایی چون آلمان و امریکا تلاش های بسياری برای افزايش سرمايه فیزیکی و کنار گذاشتن جمعيت کردند. در اين سياست از اين مسئله غفلت شده بود که در مسیر بلندمدت توسعه، تعداد نيروی انسانی بيشتر مفيد است، نه انباشت سرمايه؛ زيرا افزايش جمعيت باعث افزايش احتمال کشف ایده های بيشتر می شود.

جمعیت: زمینه‌ساز ابداع

برخی محققان اقتصادی به تأثیر جمعیت در توسعه از کانال افزایش میزان خلاقیت و نوآوری توجه کرده‌اند. از این اثر با عنوان «اثر مقیاس بر کشف نوآوری‌ها و رشد اقتصادی» یاد شده است؛ جورج شومپتر (متفکر بزرگ توسعه و تاریخ عقاید اقتصادی) معتقد است: «رشد و توسعه متأثر از ابداع و فناوری است و ابداع با حجم جمعیت رابطه مثبت دارد. در اقتصادهای دانش‌محور امروزی، کشورهای با جمعیت بزرگ‌تر، به دلیل بازدهی فزاینده نسبت به مقیاس در تولید دانش جدید و درجه تخصص‌گرایی، سریع‌تر پیشرفت می‌کنند»^۱.

در نظریه شومپتر، دانش به این دلیل در معرض بازده‌های فزاینده است که جمعیت‌های بزرگ‌تر باعث سرمایه‌گذاری‌های بزرگ‌تر در دانش و تحریک نوآوری‌ها در زمینه‌های مختلف اقتصاد می‌شوند؛ زیرا زمانی که جمعیت و تقاضای کل در حال افزایش باشد، بازار به سوی نوآوری‌های بیشتر و در نتیجه هزینه بیشتر برای آن گرایش دارد.

دولت و هزینه‌های افزایش جمعیت

برخی مالتوسی‌های جدید قرن بیستم میلادی، مخالفت خود با افزایش جمعیت را به کاهش توان دولت‌ها در تأمین مخارج مربوطه دانسته‌اند. از نظر آنها، افزایش جمعیت موجب می‌شود دولت‌ها نتوانند منابع کافی برای ایجاد

۱. بکر و پوزنر، ۲۰۰۵، به نقل از: ریحانه خانی و زهرا نصراللهی، تأثیر رشد جمعیت بر نوآوری در ایران و کشورهای منتخب در حال توسعه»، سیاست‌های راهبردی و کلان، ش ۴.

مدرسه و پارک صرف کنند. در نتیجه سطح رفاه جامعه کاهش می‌یابد. آنها منابع کشورها و بودجه دولت‌ها را پاسخ‌گوی افزایش جمعیت نمی‌دانند. هرچند ادعای مطرح‌شده در مورد ناتوانی دولت در تأمین مخارج جمعیت موجه به نظر می‌رسد، توجه به تمام عوامل مؤثر در ناتوانی دولت‌ها باعث تضعیف استدلال مطرح‌شده می‌شود. با کمتر توجهی می‌توان دریافت که مشکل تخصیص ندادن کافی منابع توسط دولت‌ها به اموری چون مدرسه‌سازی و احداث پارک و فضاهای تفریحی، عمدتاً ناشی از سوءمدیریت دولت‌ها و توزیع ناعادلانه منابع است. دولت‌ها به سبب مشکلات ساختاری از جمله بزرگ بودن دولت، ایفای فعالیت‌های غیرحاکمیتی و مشکل مالیات‌ستانی برای تأمین تولید کالاهای عمومی (مانند مدرسه و پارک) نمی‌توانند امکانات اولیه را ایجاد کنند.

آیت‌الله خامنه‌ای مدظله‌العالی، رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران، در واکنش به شبهه کمبود منابع می‌فرماید: «جمهوری اسلامی ایران ظرفیت افزایش جمعیت تا سطح ۱۵۰ میلیون نفر را داراست». هدف‌گذاری جمعیتی ایشان با اقتضائات اقتصاد ایران هماهنگی دارد. امام خمینی^ع، بنیانگذار انقلاب اسلامی، نیز در سال ۱۳۵۸ بر توانایی کشور برای تأمین جمعیت ۱۵۰ تا ۲۰۰ میلیونی تصریح فرمودند: «مملکت ایران... وسعتش آن قدر است که برای ۱۵۰ میلیون تا ۲۰۰ میلیون جمعیت کافی است؛ یعنی اگر ۲۰۰ میلیون جمعیت داشته باشد، در ایران به رفاه زندگی می‌کنند».^۱

۱. روح‌الله موسوی خمینی، ۱۳۵۸/۲/۳۰.

تأثیر جمعیت در رفاه خانوارها

یکی از استدلال‌های مخالفان رشد جمعیت این است که افزایش رشد جمعیت باعث کاهش رفاه خانوارها می‌شود. این اندیشه در فرهنگ عمومی نیز مطرح شده است و فرزند کمتر باعث زندگی بهتر و رفاه بیشتر تلقی می‌شود. این شعاری بود که برای فرهنگ‌سازی کاهش جمعیت در ایران رواج داده شد. طرح این شعار اثر اقناعی بسیاری در جامعه ایران داشت. هم‌اکنون بسیاری از خانوارها تصور می‌کنند خانواده‌های کوچک‌تر رفاه بالاتری دارند؛ زیرا آنها منابع درآمدی محدود خانوار را صرف تعداد افراد کمتری می‌کنند و به همین سبب سطح رفاه افراد خانواده بیشتر خواهد شد.

شعار «فرزند کمتر زندگی بهتر» از دو جهت با مشکل مواجه است: مشکل اول مرتبط با تفسیر رفاه و معنای بهتر بودن زندگی در صورت داشتن فرزند کمتر است؛ مشکل دوم نیز ناشی از تصویر نادرست از تأثیرگذاری تعداد فرزند در رفاه است. بسیاری از افراد تحت تأثیر اندیشه‌های اقتصادی غیردینی و غیراسلامی، از رفاه تنها معنایی مادی و پولی در نظر می‌گیرند. به نظر آنها، یک فرد یا خانواده مرفه، خانواده‌ای است که نیازهای مادی او به خوراک، پوشاک، مسکن و مانند آن برآورده شود. در این زمینه به‌طور معمول پول‌دار بودن شاخص رفاه در نظر گرفته می‌شود؛ زیرا اعتقاد بر این است که فرد پولدار می‌تواند تمام وسایل آسایش و راحت را برای خود فراهم سازد. این تفسیر مادی‌گرایانه و اقتصادی از رفاه از چند جنبه مشکل دارد: اولاً رفاه تنها به رفاه اقتصادی منحصر نیست؛ بسیاری از جنبه‌های رفاه انسان‌ها غیرمادی و غیراقتصادی است. اینکه پدر و مادر در کنار فرزندان خود

احساس آرامش خیال و راحتی کنند، سرمایه‌ای معنوی است که گاهی با صرف مقادیر بسیاری پول قابل خریداری و تأمین نیست؛ ثانیاً در بینش اسلامی، به واسطه گسترش زندگی به عرصه زندگی آخرت، رفاه این جهانی تنها مقدمه‌ای بر خوشبختی ابدی آن جهانی است. از این رو تحمل برخی مشکلات در زندگی این جهانی همانند مشکلات پرورش فرزندان صالح باعث بهره‌مند شدن والدین از ثواب‌های اخروی و سعادت ابدی می‌شود.

این نکته نیز که افزایش بعد خانوار باعث کاهش رفاه اقتصادی خانواده شود، محل تردید است. برخلاف تصور معمول، هنگامی که تعداد فرزندان خانواده افزایش می‌یابد، افزون بر سرمایه مادی خانواده، سرمایه معنوی خانواده نیز تقویت می‌شود. در خانواده‌های پرجمعیت، حمایت افراد خانواده از یکدیگر بیشتر است و همین زمینه افزایش رفاه افراد خانواده را فراهم می‌آورد. در خانواده‌های پرجمعیت، بزرگ‌ترها به کوچک‌ترها در فرایند یادگیری و تعلیم و تربیت کمک می‌کنند. در مقابل، فرزندان در خانوارهای کم‌جمعیت، از حمایت‌های سایر برادران و خواهران بزرگ‌تر محروم‌اند.

این استدلال نیز مطرح شده است که با افزایش تعداد فرزندان، از میزان حجم سرمایه‌گذاری اقتصادی و غیراقتصادی برای فرزندان کاسته می‌شود و افراد از پس هزینه تربیت فرزند اضافی بر نمی‌آیند. معمولاً خانواده‌ها می‌گویند وقتی تعداد بچه‌ها کمتر باشد، می‌توانیم وقت بیشتری به تربیتشان اختصاص دهیم. در این استدلال، بیشتر بر سرمایه‌گذاری مادی برای فرزندان تأکید می‌کنند؛ در حالی که فرزندان، بیشتر از اینکه نیازمند سرمایه‌گذاری مادی باشند، نیازمند سرمایه‌گذاری روحی و معنوی‌اند.

این تصور نیز که خانواده‌ها باید تمام نیازهای آتی فرزندان را هنگام ازدواج و تشکیل خانواده تأمین کنند، نادرست است. برخی خانواده‌های امروزی تمام اوقات و زندگی خویش را وقف فرزندان می‌کنند و گاه خود را بسیار به زحمت می‌اندازند تا فرزندانشان احساس هیچ کمبودی نکنند. این والدین به‌طور معمول خود دوران کودکی سختی داشته‌اند و می‌کوشند به‌گونه‌ای عمل کنند که فرزندانشان چنین نباشند. این رویه در عمل نتیجه عکس می‌دهد؛ کودکانی که در این خانواده‌ها زندگی می‌کنند، به‌طور معمول بسیار پرتوقع‌اند و از اعتماد به نفس کافی برای تلاش به‌منظور تأمین زندگی خود برخوردار نیستند.

به‌نظر می‌رسد بخش بزرگی از سرمایه‌گذاری‌های مادی و معنوی برای فرزندان سرمایه مشترک فرزندان تلقی می‌شود و نیازی به سرمایه‌گذاری مجزا برای هر فرزند نیست. به‌بیان‌دیگر میزان سرمایه‌گذاری لازم برای فرزندان کاملاً وابسته به تعداد فرزندان نیست. بسیاری از سرمایه‌گذاری‌های ثابت خانوارها با تعداد افزایش فرزندان بین آنها سرشکن می‌شود و به اصطلاح اقتصادی «صرفه مقیاس» پدید می‌آید. به‌طور معمول اگر خانواده‌ای موفق به تهیه مسکن ملکی شده باشد، این سرمایه برای یک یا دو یا حتی تعداد بیشتری فرزند قابل استفاده است. البته این تصور که هر فرزند باید اتاق اختصاصی برای خود داشته باشد، سنت نادرستی است که باعث شده است سرمایه‌های خانوارها هدر برود.

هرچند برخی مطالعات اقتصاددانان نئوکلاسیک نشان می‌دهد جمعیت بالاتر به معنای درآمد سرانه پایین‌تر و در نتیجه رفاه پایین‌تر است، سیمون

کوزنتس، اقتصاددان امريکايي و برنده جايزه نوبل اقتصاد در سال ۱۹۷۱، با بررسي آهنگ رشد درآمد سرانه و آهنگ رشد جمعيت در کشورهاي مختلف، به اين نتيجه رسيد که همبستگي معناداري بين اين دو وجود ندارد. نتايج مطالعات لي (۲۰۰۹) در سطح خانوار و تصميم براي باروري نيز مؤيد همين ديدگاه است.^۱

جمعيت و محيط زيست

مالتوسي هاي جديد در قرن بيستم ميلادي ادعا مي کنند افزايش جمعيت موجب افزايش تخريب محيط زيست مي شود؛ براي نمونه ارليش در کتاب *انفجار جمعيت* مي نويسد: «رشد جمعيت در بيشتر تنگناهاي کنوني انسان از جمله تحليل رفتن منابع تجديدناشدني، تخريب محيط زيست و افزايش تنش هاي بين المللي دخالت دارد».^۲ از نظر وي، نظريه مالتوس کاملاً صحت دارد. با افزايش جمعيت، هم فقيران متضرر مي شوند و هم ثروتمندان؛ تهی دستان از گرسنگي مي ميرند و تهی دستان و ثروتمندان هر دو از پيامدهاي جانبي رفاه يعني آلودگي و فجايع زيست محيطي مي ميرند. به نظر آنها، راه حل، مهار زادوولد حتى با استفاده از اجبار و زور است. طرفداران اين ديدگاه از نوعي استعاره با عنوان «فاجعه مرتع مشترک» استفاده مي کنند:

فاجعه مرتع مشترک: جزيره اي گرمسيري را با درختاني که ميوه هاي

۱. نورالله صالحی، تأثیر جمعیت بر اقتصاد، وبگاه مقام معظم رهبری، در:

<http://farsi.khamenei.ir/others-note?id=24600>

۲. جان ویکس، جمعیت: مقدمه ای بر مفاهيم و موضوعات، ص ۱۰۲.

لذیذ و آبدار شاخه‌های آن آویزان است، در نظر بگیرید. جزیره کوچک است، اما چهارصد نفر در آن ساکن‌اند. بنابراین مقدار میوه‌ها آن قدر است که نمی‌دانند با آنچه کار کنند. آنان ثروتمندند. اکنون چهار هزار نفر را در این جزیره در نظر بگیرید، با همان مقدار میوه. نخست تعداد کمتری میوه به هر نفر می‌رسد؛ دوم، برای دستیابی به میوه‌های بالاتر باید نردبان ساخت؛ سوم، ضایعات میوه‌ها جزیره را آلوده می‌کند. با افزایش تدریجی جمعیت، وضع بدتر و بدتر می‌شود... به بهشت گرمسیری فقیر و آلوده خوش آمدید.^۱

جمعیت را عامل تخریب محیط زیست دانستن، نوعی خلط بحث است. در عمل، صنعتی شدن و مصرف‌گرایی در جوامع مدرن و ضعف اخلاق باعث تشدید تخریب محیط زیست شده است. بر اساس مطالعاتی، شهروندان ایالات متحده چهار برابر سایر مردم جهان مصرف می‌کنند و اگر بنا باشد مردم سایر نقاط جهان نیز مانند آنها مصرف کنند، نیازمند چهار برابر منابع کره زمین خواهیم بود. همین مصرف‌گرایی امریکایی‌ها و کشورهای پیشرفته تأثیر بسیاری در افزایش تخریب محیط زیست داشته است؛ بدین معنا که در تحلیل تخریب محیط زیست، باید به تمام عوامل مؤثر در آن توجه کرد و بدون دلیل و مستند کافی، بر نقش داشتن جمعیت تأکید نکرد.^۲

مشکلات اقتصادی پیر شدن جمعیت

کاهش نرخ رشد جمعیت، مشکلات اقتصادی بسیاری در سه بخش تولید،

۱. همان، ص ۱۰۰.

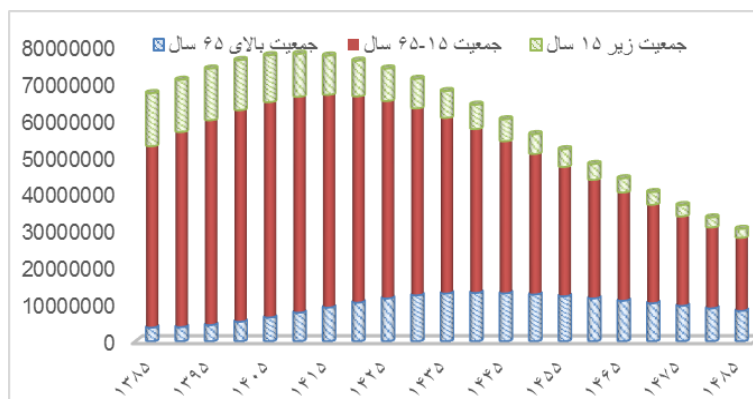
۲. محمد نعمتی، بحران مالی سال ۲۰۰۸؛ ریشه‌ها، پیامدها و راه‌کارها، فصل آخر.

مصرف و توزيع به همراه دارد؛ مانند کاهش سرمايه انساني و نيروي كار، افزايش هزينه‌هاي توليد، کاهش تخصص‌گرایی، افزايش هزينه‌هاي درمانی و افزايش احتمال ورشكستی صندوق‌هاي تأمين اجتماعي. از اين رو در ادامه به اختصار برخی از اين مشكلات را بيان می‌کنيم:

۱. کاهش سرمايه انساني و نيروي كار

یکی از آسیب‌هاي کاهش نرخ رشد جمعيت، کاهش نيروي كار و سرمايه انساني است. هنگامی که جامعه‌ای پير شد، از میزان نيروهاي جوان و مولد جامعه کاسته می‌شود و جامعه در معرض کمبود نيروي كار قرار می‌گیرد. کمبود نيروي كار نیز باعث آسیب دیدن توليد ملی می‌شود.

شکل ۲: ترکیب جمعيت ایران، ۱۳۸۵-۱۴۸۵

گروه اجتماعي سازمان ملل در سال ۲۰۱۰ رشد جمعيت ایران را بر اساس سه سناریوی احتمالی رشد بالا، متوسط و پایین ارائه داده است. اگر سناریوی آخر رخ دهد، جمعيت کشور در سال ۱۴۸۰ به ۳۱ میلیون نفر کاهش یافته، در

حدود نیمی از جمعیت را سالمندان تشکیل خواهند داد.^۱ سازمان ملل در سال های ۲۰۱۲ و ۲۰۱۵ گزارش مزبور را بر اساس داده‌های رسمی جمهوری اسلامی ایران تعدیل کرد. بر اساس گزارش تعدیل‌شده سال ۲۰۱۵ سازمان ملل، ادامه روند کنونی رشد جمعیت ایران در وضعیت رشد پایین موجب کاهش جمعیت ایران به حدود ۴۰ میلیون نفر در سال ۱۴۸۰ می‌شود. در وضعیت رشد متوسط، جمعیت ایران حدود ۷۰ میلیون، و در وضعیت رشد بالا جمعیت در حدود ۱۱۲ میلیون نفر خواهد بود. البته باید توجه کرد که هرچند رشد جمعیت کشور در دهه‌های آتی روندی نزولی خواهد داشت، رشد منفی جمعیت (کاهش میزان جمعیت) تا سال ۱۴۳۰ روی نخواهد داد.^۲

جدول ۳: مقایسه پیش‌بینی تعداد جمعیت ایران بر اساس سه سناریوی سازمان ملل در

سال‌های ۲۰۱۰، ۲۰۱۲ و ۲۰۱۵ برای سال ۱۴۸۰

گزارش سازمان ملل	حد پایین	حد متوسط	حد بالا
در سال ۲۰۱۰	۳۱۳۹۷۰۰۰	۶۲۰۵۹۰۰۰	۱۰۹۱۹۵۰۰۰
در سال ۲۰۱۲	۵۵۱۶۵۰۰۰	۹۴۳۲۴۰۰۰	۱۵۱۳۰۸۰۰۰
در سال ۲۰۱۵	۳۹۹۵۲۰۰۰	۶۹۶۳۷۰۰۰	۱۱۲۰۴۶۰۰۰

منبع: محمدجواد محمودی و همکاران، شاخص‌های جمعیتی و آخرین وضعیت سیاست‌های جمعیتی، ص ۴۷.

United Nations, World Population Prospects, Key findings and advanced Tables, 2015 Revision.

۱. نور الله صالحی، تأثیر جمعیت بر اقتصاد، و نگاه مقام معظم رهبری، در:

<http://farsi.khamenei.ir/others-note?id=24600>

۲. رک: محمدجواد محمودی و محمد اسحاقی و جواد شجاعی، شاخص‌های جمعیتی و آخرین وضعیت سیاست‌های جمعیتی، ص ۴۷ و ۴۹.

۲. افزايش هزينه توليد کالاها و خدمات و کاهش بهره‌وري

کاهش نيروي کار و سرمايه انساني باعث افزايش هزينه‌هاي توليد کالاها و خدمات مي‌شود. اين امر خود موجب کاهش سطح خدمات و تنوع کالاها و خدمات توليدي مي‌شود. تأثير کاهش نرخ رشد جمعيت در توليد را مي‌توان از کانال تأثير منفي سالخوردي در بهره‌وري نيز مطالعه کرد. هنگامي که جمعيت، سالخورده مي‌شود، بهره‌وري توليد کاهش يافته، به تبع آن هزينه هاي کالاها و خدمات توليدي افزايش مي‌يابد.

۳. کاهش تخصص‌گرایی

کاهش جمعيت مي‌تواند موجب کاهش تخصص‌گرایی در اقتصاد شود. در مقابل، افزايش جمعيت مي‌تواند با افزايش نيروي کار در دسترس زمينه تخصصي شدن فعاليتها را فراهم سازد. همان‌طور که در شکل زير نمايش داده شده است، افزايش جمعيت باعث افزايش سطح تقاضا و به تبع آن افزايش توليد مي‌شود. اين روند موجب تخصصي‌تر شدن فرايندهاي توليد و در نتيجه واگذاري کارها به تيم‌هاي تخصصي مي‌شود.^۱

شکل ۳: رابطه افزايش جمعيت و تقويت تخصص‌گرایی

۱. رک: محمدجواد محمودي و مهدي احراري، درآمدی بر اقتصاد جمعيت: نگرش ها، روش ها،

يافته ها، ص ۷.

۴. افزایش هزینه‌های بهداشتی درمانی

کاهش جمعیت و پیر شدن جمعیت باعث افزایش هزینه‌های بهداشتی و درمانی در جامعه می‌شود. افزایش این هزینه‌ها فشار اقتصادی بسیاری بر بخش سلامت و درمان کشورها وارد می‌کند. بر اساس مطالعاتی، اگر روند پیر شدن جمعیت ایران ادامه یابد، تا سال ۱۴۳۰، ایران به سه برابر تخت‌های بیمارستانی، پنج برابر مراکز فیزیوتراپی، و چهار برابر آزمایشگاه‌های موجود نیاز خواهد داشت. همچنین ایران به تربیت سالیانه چند صد متخصص طب سالمندی و هزاران میلیارد ریال فقط برای درمان سالمندان دیابتی نیاز خواهد داشت. البته باید توجه کرد که افزایش زادوولد باعث جلوگیری از افزایش تعداد سالمندان نمی‌شود؛ ولی در شرایطی که رشد جمعیت جوان کند می‌شود، درآمد کشور نیز از آن تأثیر منفی می‌گیرد و در نتیجه تأمین مالی هزینه‌های مذکور با مشکل مواجه خواهد شد.

۵. افزایش خطر ورشکستگی صندوق‌های تأمین اجتماعی

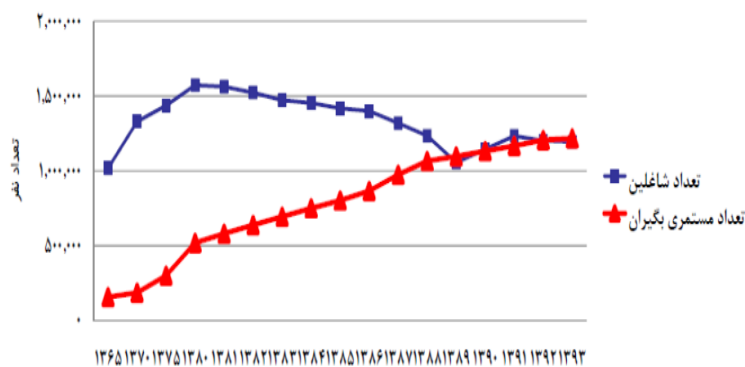
امروزه اکثر کشورهای توسعه‌یافته جهان با کاهش جمعیت و مسن شدن آن مواجه‌اند. گروه کشورهای G8^۱ تا سال ۲۰۴۰ در حدود ۱۲ درصد تولید ناخالص ملی خود را باید صرف پرداخت مستمری به بازنشستگان کند و روسیه در این خصوص در مرتبه نخست قرار خواهد داشت.^۲

۱. گروه هشت شامل کشورهای ایالات متحده، کانادا، انگلستان، فرانسه، آلمان، ایتالیا، ژاپن و روسیه است.

۲. گراهام پی. هرد، پیامدهای کاهش جمعیت بر امنیت روسیه، ص ۱۴۴.

بر اساس مطالعات انجام شده، خطر ورشکستگی صندوق‌های تأمین اجتماعی در کنار مشکل کم‌آبی و تخریب محیط زیست یکی از سه مشکل اساسی پیش روی اقتصاد ایران در دهه‌های اخیر است. با توجه به افزایش سهم جمعیت گروه سنی ۶۵ ساله و بیشتر طی دو دهه گذشته و تداوم آن در دهه آینده، انتظار بر این است که تأمین اجتماعی فراگیر و اثربخش یکی از دغدغه‌های کلیدی سیاست‌گذاری اقتصادی و اجتماعی دولت در آینده باشد. این مشکل در نمودار زیر نشان داده شده است. همان‌گونه که می‌بینیم، نسبت شاغلان پرداخت‌کننده حق بیمه با نسبت مستمری‌بگیران برابر شده است. با افزایش روند پیر شدن جمعیت، تعداد مستمری‌بگیران فراتر از شاغلان خواهد شد.

شکل ۴: روند شاغلان و مستمری‌بگیران صندوق بازنشستگی کشوری، ۱۳۶۵-۱۳۹۵^۱

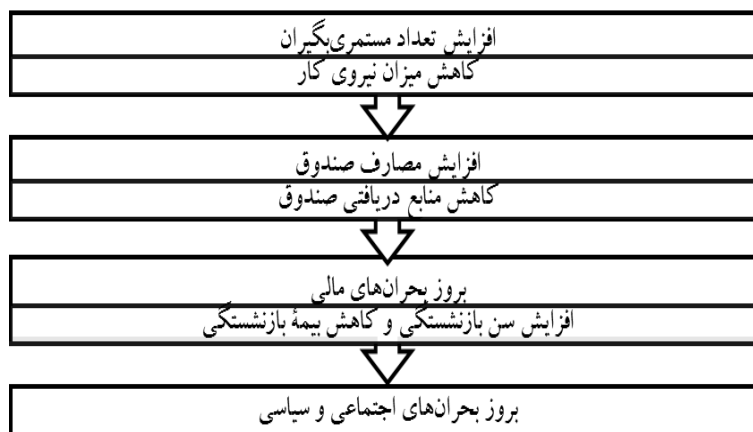

هنگامی که سن جمعیت رو به پیری می‌رود، به‌طور طبیعی تعادل بین

۱. وزارت کار، تعاون و رفاه اجتماعی.

پرداختی‌ها و دریافتی‌های صندوق‌های تأمین اجتماعی بر هم می‌خورد؛ زیرا سهم مستمری‌بگیران بازنشسته بیشتر از سهم پرداخت‌کنندگان حق بیمه می‌شود. نتیجه این امر، افزایش احتمال خطر ورشکستگی صندوق‌های بازنشستگی است.

شکل ۵: خطر ورشکستگی صندوق‌های تأمین اجتماعی بر اثر کاهش جمعیت

علل کاهش نرخ رشد جمعیت در ایران

عوامل مؤثر در کاهش نرخ رشد جمعیت در ایران را می‌توان به دو دسته عوامل و زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی و عوامل و زمینه‌های اقتصادی تقسیم کرد:

۱. عوامل فرهنگی - اجتماعی

عوامل فرهنگی - اجتماعی همچون رواج ارزش‌های فردگرایانه در جامعه به دنبال افزایش شهرنشینی و صنعتی شدن، تأثیر مثبتی در کاهش

تمایل به ازدواج، افزایش نرخ طلاق، بالارفتن سن ازدواج (از دست دادن سن باروری و کاهش تعداد فرزندان) و همچنین کاهش تمایل به فرزندآوری در ایران داشته است. رواج فردگرایی باعث می‌شود که خواسته‌های فردی به جای علایق خانوادگی اهمیت یابد. به نظر می‌رسد گرایش به خودمحوری یکی از آسیب‌های چند دهه اخیر خانواده‌های ایرانی است.

کاهش فرزندآوری تحت تأثیر برخی تغییرات اجتماعی در جامعه ایرانی نیز بوده است؛ برای نمونه گسترش تحصیلات و اشتغال زنان در دهه‌های اخیر باعث کاهش تمایل به فرزندآوری شده است.

افزایش سطح تحصیلات و فزونی تعداد دختران نسبت به پسران در دانشگاه‌ها موجب بالا رفتن سن ازدواج و کاهش تعداد فرزندان شده است.

بر اساس مطالعه مرکز آمار ایران، ۵۶/۵ درصد جوانان تنها دو بچه می‌خواهند. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که بین رفتار فرزندآوری جوانان و زنان ۱۵-۴۹ ساله و تحصیلات آنها رابطه‌ای معکوس برقرار است؛ به گونه‌ای که با افزایش میزان سواد و تحصیلات، به جز افراد با تحصیلات دکتری و تحصیلات حوزوی، از تعداد فرزندان دلخواه کاسته می‌شود. بین رفتار فرزندآوری جوانان و زنان ۱۵-۴۹ ساله و سن ازدواج آنها نیز رابطه‌ای معکوس برقرار است؛ به گونه‌ای که در جوانان با افزایش سن ازدواج تعداد فرزندان دلخواه آنها کمتر می‌شود و میانگین تعداد فرزندان مورد تقاضای زنان ۱۵-۴۹ ساله در بین افرادی که در سنین

۲۵-۳۹ ازدواج کرده‌اند، کمتر از کسانی است که در سنین پایین یا خیلی بالا ازدواج کرده‌اند.^۱

شکل ۶: تعداد فرزندان مورد تقاضای جوانان و زنان ۱۵-۴۹ ساله^۲

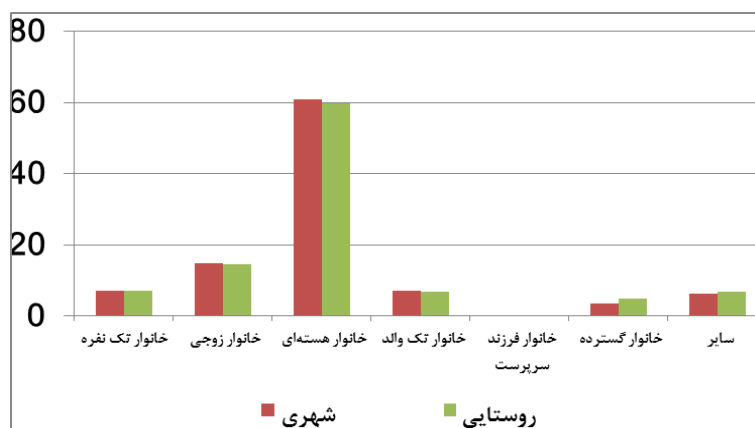

در دهه‌های اخیر، شکل خانواده نیز تغییر یافته و شاهد گسترش خانواده هسته‌ای ایم. در خانواده هسته‌ای، تنها یک نسل زندگی می‌کند؛ در حالی که در خانواده‌های گسترده حداقل دو نسل در کنار هم زندگی می‌کنند. گسترش خانواده هسته‌ای در ایران زمینه کاهش تعداد فرزندان را نیز فراهم ساخته است.

۱. شهلا کاظمی‌پور و همکاران، بررسی نگرش جوانان و زنان همسر دار ۱۵-۴۹ ساله نسبت به فرزندآوری و شناخت عوامل اجتماعی اقتصادی و فرهنگی مؤثر بر آن، ۱۳۹۴.

۲. همان.

شکل ۷: انواع خانوار در نقاط شهری و روستایی ایران^۱

افزایش شهرنشینی (سکونت حدود ۷۱/۴ درصد جمعیت کشور در شهرها در سال ۱۳۹۰) را نیز می‌توان از عوامل مؤثر در کاهش نرخ رشد جمعیت در ایران برشمرد. شهرنشینی افزون بر افزایش هزینه‌های زندگی و تغییر در باورها و ارزش‌ها به تغییر در رفتار باروری کمک کرده، باعث کوچک‌تر شدن خانواده‌ها شده است. گسترش شهرنشینی به صورت خاص باعث کوچک شدن خانه‌ها و در نتیجه کاهش تعداد فرزندان شده است.

۲. عوامل اقتصادی

بروز و تشدید مشکلات اقتصادی در کشور یکی از عوامل اثرگذار در کاهش تمایل خانواده‌های ایرانی برای فرزندآوری بوده است. این مشکلات را می‌توان در دو دسته مشکلات واقعی همچون افزایش نرخ بیکاری، تورم

۱. سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰.

و مشکلات کاذب ناشی از ترویج ناهنجاری‌هایی همچون مصرف‌گرایی و فرزندسالاری جای داد.

هرچند مشکلات واقعی اقتصادی همچون بیکاری و تورم از توان خانوارها برای تأمین مالی فرزندان کاسته است، برخی مشکلات موجود نتیجه رواج سبک‌های زندگی اقتصادی نامطلوب است؛ برای نمونه گسترش فرهنگ مصرف‌گرایی در جوامع اسلامی باعث بالا رفتن هزینه‌ها، توسعه فردگرایی، افزایش سن ازدواج، افزایش نرخ طلاق و کاهش تعداد فرزندان شده است. حتی برخی سبک‌های نادرست در زمینه تهیه جهیزیه و سیسمونی نوزاد باعث کاهش تمایل جوانان به ازدواج و فرزندآوری شده است.

سیاست‌های جمعیتی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران

در برنامه اول توسعه (۱۳۷۰-۱۳۷۴) افزایش جمعیت عاملی بازدارنده در راه توسعه کشور و موجب افزایش بی‌رویه محرومیت‌ها، عدم تعادل‌های اساسی و صدمه دیدن خانوارهای کم‌درآمد تلقی شده است. در این برنامه، کاهش نرخ رشد طبیعی جمعیت به ۲/۹ درصد در انتهای برنامه هدف‌گذاری شد. به‌منظور نیل به این هدف، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی موظف به اجرای برنامه تحدید موالید شد. در این چارچوب، افزون بر تمرکز بر آموزش، همه مقررات مشوق رشد جمعیت لغو شد.

در قانون برنامه اول توسعه پیش‌بینی شده بود که نرخ باروری از ۶/۴ فرزند در سال ۱۳۶۵ به ۴ فرزند در سال ۱۳۹۰ برسد؛ اما در سال ۱۳۷۱ به

اين هدف رسيديم. با اين حال در سال ۱۳۷۲، قانون تنظيم خانواده در مجلس تصويب شد. در سال ۱۳۷۹ نرخ باروري به ۲/۱ فرزند به ازاي هر مادر و در سال ۱۳۹۰ به حدود ۱/۷ کاهش يافت. بر اساس گزارش سازمان ملل، نرخ باروري ايران در سال ۲۰۱۵ به رقم ۱/۶۲ رسيده است.^۱ اگر هر خانواده ايراني به طور ميانگين دو فرزند داشته باشد، آنها تنها جايگزين پدر و مادر مي شوند که در اصطلاح به آن «نرخ جايگزيني» مي گویند؛ ولي نرخ پايين تر به معنای کاهش تدريجي جمعيت و پير شدن آن است.

در برنامه دوم توسعه (۱۳۷۹-۱۳۷۵) نيز تحليل هاي نادرست درباره رشد جمعيت باعث ادامه اعمال سياست هاي کنترل جمعيت شد. در اين برنامه نيز بر گسترش سطح آگاهي عمومي افراد جامعه در زمينه زيان هاي رشد بي رويه جمعيت از طريق نظام آموزش عمومي و آموزش عالي و همچنين رسانه هاي عمومي به خصوص صدا و سيما تاکيد شد. آموزش مسائل جمعيت در قالب مواد درسي در سطوح متوسطه و دانشگاهي، تأمين منابع مالي، تجهيزات و نيروي انساني لازم براي اعمال سياست کنترل جمعيت، تأمين و تعميم گسترده وسايل پيشگيري از بارداري و اختصاص بخشي از فعاليت بیمارستان ها، درمانگاه ها و مراکز بهداشتي در سطح کشور به منظور ارائه مستمر خدمات پيشگيري از بارداري، لغو همه قوانين و مقررات و امتيازهاي اقتصادي - اجتماعي و مشوق خانوارهاي پر جمعيت از جمله بندهاي اين برنامه بود.

سياست هاي کنترل موآلد برنامه هاي قبل به نوع ديگري در برنامه سوم توسعه (۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴) نيز پيگيري شد. تاکيد بر خانواده کوچک، آموزش

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2015.

جمعیت و تنظیم خانواده و برنامه‌های دسترسی به روش‌ها و وسایل پیشگیری دلیلی بر این مدعاست.^۱ همین جهت‌گیری در برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۵-۱۳۸۹) نیز پیگیری شد.

در قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه (۱۳۹۴-۱۳۹۰)، تعدیلات اندکی در سیاست کنترل جمعیت ایجاد شد. در این زمینه استثنائاتی در زمینه قانون تنظیم خانواده و جمعیت (مصوب ۱۳۷۲) از جمله مستثنا کردن فرزندان چهارم دوقلو از محدودیت‌های مزیتی، قانون ایجاد شد.

در قانون برنامه ششم توسعه کشور، سیاست خاصی در زمینه جمعیت و تصحیح اشتباهات قبلی اتخاذ نشده و تنها در مواردی به صورت غیرمستقیم به اموری همچون تقویت جایگاه زنان و خانواده بدون ارائه شاخص‌هایی مشخص اشاره شده است. همچنین از موضوعاتی همچون سن ازدواج، ناباروری، طلاق و رصد وضعیت جمعیتی کشور غفلت شده است.

راهبردهای مواجهه با مشکلات اقتصادی جمعیت

مواجهه با آسیب‌های اقتصادی ناشی از کاهش نرخ رشد جمعیت و پیر شدن جمعیت نیازمند سیاست‌گذاری دقیق، فراگیر و همه‌جانبه است. تدوین سیاست‌های اقتصادی جمعیت به معنای گذاشتن تمام بار مسئولیت مشکلات بر روی دولت نیست، بلکه مستلزم استفاده از همه ظرفیت‌های موجود به خصوص در حوزه فرهنگ‌سازی فرزندآوری و مشارکت در حل مشکلات جوانان در تأمین مخارج فرزندان است.

۱. مستندات برنامه سوم توسعه اقتصادی، ۱۳۷۷.

پيش شرط سياست گذاري اقتصادي جمعيت در جمهوري اسلامي ايران، فهم علل و زمينه هاي کاهش نرخ رشد جمعيت در کشور است. آسيب شناسي مزبور مي تواند زمينه طراحي راهبردهاي مناسب با استفاده از تجربيات موجود در کشور و ساير کشورها را فراهم آورد.

از آنجا که عوامل فرهنگي و اجتماعي نقش برجسته اي در ظهور و بروز شبهه هاي اقتصادي رشد جمعيت دارند، درمان اين مشکل در مرحله اول، درماني فرهنگي است. اين امر نيازمند استفاده از ابزارهاي فرهنگ سازي اقتصادي جمعيت است. فرهنگ سازي جمعيت به تنهائي کافي نيست. اين سياست بايد با توان مندسازي اقتصادي خانوارها با استفاده از تکافل اجتماعي و حمايت هاي دولتي همراه شود.

فرهنگ سازي رشد جمعيت

همان گونه که گفتيم، يکي از دلایل مهم کاهش نرخ ازدواج و فرزند آوري در ميان خانوارهاي ايراني، ترس از مشکلات اقتصادي پيش روی خانواده هاست. رفع اين شبهه نيازمند فرهنگ سازي گسترده و پر دامنه در جامعه است. براي فرهنگ سازي رشد جمعيت مي بايد از تمامی ابزارهاي رسانه اي از جمله رسانه هاي رسمي و غير رسمي استفاده کرد. در اين ميان رسانه هاي رسمي از جمله آموزش و پرورش و آموزش عالي نقشي بي بدیل در فرهنگ سازي رشد جمعيت ايفا مي کنند. کتاب هاي درسي مي بايد به صورت صريح و ضمنی اهميت تشکيل خانواده و فرزند آوري را ترويج، و شبهات اقتصادي جمعيت را برطرف سازند.

رسانه‌های غیررسمی از جمله صداوسیما و همچنین حوزه‌های علمی نیز نقشی بی‌بدیل در فرهنگ‌سازی جمعیت دارند. صداوسیما می‌تواند با استفاده از ابزارهای هنری به تدریج فرهنگ فرزندآوری را در جامعه احیا، و آثار سوء برنامه‌های پیشین در زمینه کنترل جمعیت را خنثا کند. مبلغان دینی نیز می‌توانند با استفاده از ظرفیت‌های تبلیغی، اهمیت جمعیت و رشد آن را به مردم یادآور شوند و زمینه احیای فرهنگ رشد جمعیت را فراهم آورند.

در برنامه‌تعلیم و تربیت جمعیت، چه رسمی و چه غیررسمی، نه تنها باید به رفع شبهات اقتصادی مؤثر در تأخیر در ازدواج و عدم فرزندآوری پرداخت، بلکه باید سبک زندگی متناسب با ارزش‌های اسلامی را نیز آموزش داد. بدین منظور متوجه کردن به صرفه‌های مقیاس فرزند، امکان ازدواج توأم با تحصیل و کار، و مبارزه با رسوم نادرست در ازدواج و فرزندآوری ضروری است.

ترویج فرهنگ اعتماد و خوش‌بینی به خداوند (رازقیت خداوند)

یکی از راه‌کارهای اسلامی جهت فرهنگ‌سازی رشد جمعیت، تقویت فرهنگ اعتماد و خوش‌بینی به رازقیت خداوند است. ترویج این فرهنگ بدین معنا نیست که افراد تلاش را کنار بگذارند و به دنبال افزایش روزی بدون تحمل سختی باشند. تقویت اعتماد و خوش‌بینی به خداوند باعث می‌شود که افراد برای تأمین معاش خود و خانواده به‌تمامی بکوشند و نگران نتیجه آن نباشند. همین سخت‌کوشی و توکل بر خداوند باعث افزایش درآمد خانوار و برکت اموال می‌شود.

تعدیل سطح توقع و انتظار مردم درباره وضع اقتصادی مطلوب

یکی از عواملی که باعث کم شدن تمایل افراد به فرزندآوری می‌شود، افزایش سطح توقعات درباره وضع اقتصادی مطلوب است. بخشی از مشکلات خانوارها در تأمین هزینه فرزندان ناشی از رواج الگوهای غلط مصرفی و همچنین برخی رسوم نادرست است. در این زمینه به سه مسئله جدی باید توجه کرد:

۱. الگوی‌های غلط مصرفی، بخش بزرگی از منابع خانوار را هدر می‌دهد (لزوم اصلاح سبک زندگی)؛
  ۲. بر اساس رویکرد اسلامی، بار فرزند اضافی باید در خانواده توزیع شود (لزوم همیاری بیشتر درون‌خانوادگی)؛
  ۳. دولت اسلامی باید بخشی از هزینه‌های فرزندان را تأمین کند (لزوم مشارکت بیشتر دولت).
- برخی مشکلات موجود ناشی از سبک‌های غلط زندگی عبارت‌اند از:
۱. سبک غلط برخی خانوارها در تهیه سیمونی برای نوزادان؛
  ۲. سبک غلط حمایت از فرزندان که باعث کاستن از توان والدین در کمک به فرزندان می‌شود؛
  ۳. تجملات در زندگی‌های امروزی باعث کاهش توان خانواده‌ها برای کمک به فرزندان‌شان شده است؛
  ۴. سبک غلط تربیت فرزندان و افزایش توقعات آنها نیز باعث افزایش بیش از حد مخارج خانوارها می‌شود.
- در عصر حاضر، رواج مصرف‌گرایی و اسراف نقش بسیاری در کاهش

توان مالی خانوارها برای فرزندآوری داشته است. اسلام مصرف‌گرایی، اسراف، تبذیر و اتراف را نکوهیده و آن را از عوامل فقر دانسته است.^۱ فرهنگ اسلامی بر قناعت و مصرف در حد کفاف، تأکید کرده است.^۲ در خانواده‌ای که قناعت و عدم اسراف جزوی از رفتار اقتصادی اعضایش شده باشد، افزون بر اینکه بسیاری از هزینه‌های فرزندآوری کمتر خواهد شد، فرزندان که در این خانواده‌ها تربیت می‌شوند، قدر ثروت را بهتر دانسته، در مدیریت مصرف آن تواناترند و هنگام کاهش سطح درآمد، یاور پدر و مادر خود خواهند بود.^۳

اسلام مردم را به زندگی فقیرانه دعوت نمی‌کند، بلکه بهره‌مندی در حد کفاف یا همان زندگی متوسط را بهترین اندازه بهره‌مندی از مواهب الهی معرفی کرده است. حد کفاف یعنی اینکه اندازه روزی انسان نه زیاد و نه کم باشد؛^۴ حواجی ضروری او را کفایت کند^۵ و انسان به آن قانع باشد.^۶ خداوند به لزوم رعایت اعتدال در تأمین مخارج همسر هنگام تولد فرزند جدید

۱. عن موسی بن جعفر: «مَنْ اقْتَصَدَ وَ قَنِعَ بَقِيَّتِ عَلَيْهِ النُّعْمَةُ وَ مَنْ بَدَّرَ وَ اسْرَفَ زَالَتْ عَنْهُ النُّعْمَةُ؛» کسی که در زندگی میانه‌روی و قناعت ورزد، نعمت او باقی می‌ماند و آنکه با ریخت‌وپاش و اسراف زندگی کند نعمتش از بین می‌رود» (محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۳۲۷).

۲. ابن‌شعبه حرانی، تحف‌العقول، ص ۳۸۸.

۳. سیدمرتضی موسوی و محمد جعفری، تحلیلی کلامی از عدم تنافی افزایش جمعیت با چالش فقر.

۴. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۹، ص ۳۵.

۵. همان، ج ۸، ص ۳۲۵.

۶. سیدمرتضی موسوی و محمد جعفری، تحلیلی کلامی از عدم تنافی افزایش جمعیت با چالش

توجه کرده است: وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا؛ «و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده [پدر]، لازم است که خوراک و پوشاکشان را به‌طور متعارف تأمین کند و هیچ‌کس به بیش از مقدار توانایی خود موظف نیست»^۱.

هرچند این آیه به تأمین مخارج مادر پس از تولد نوزاد نظر دارد، استدلال مطرح‌شده ضمن آیه کلی است. بر اساس مقتضای آیه، پدران تنها موظف به تأمین هزینه‌های خانواده و فرزند در حد متعارف‌اند (مقدار معروف) و بیش از آن وظیفه‌ای ندارند.^۲ در روایتی از امام صادق علیه السلام نیز نقل شده که حضرت بر لزوم تلاش برای تأمین مخارج خانواده در حد کفاف تأکید می‌فرمایند.^۳ امروزه بی‌توجهی به این حقیقت، فرزندآوری را با چالش‌هایی مواجه ساخته است. برخی والدین برای تأمین حداکثر امکانات رفاهی و مادی فرزندان، خود را به زحمت شبانه‌روزی می‌اندازند؛ درحالی که خداوند این حد از تلاش برای کسب روزی را از آنها طلب نکرده است. این رویه باعث کاهش تمایل به فرزندآوری نیز شده است.^۴ در بینش اسلامی، چهار گروه زیر در تأمین هزینه‌های فرد و اعضای خانواده او مسئول‌اند:

۱. خانواده: افراد باید برای تأمین معاش افراد تحت تکفل خود بکوشند

۱. بقره، ۲۳۳.

۲. سیدمحمد حسین طباطبایی، المیزان، ج ۲، ص ۲۴۰.

۳. محمدبن یعقوب کلینی، کافی، ج ۵، ص ۸۸ ح ۳.

۴. سیدمرتضی موسوی و محمد جعفری، تحلیلی کلامی از عدم تنافی افزایش جمعیت با چالش فقر.

و از روزی حلال نیازهای آنها را تأمین کنند. این امر به معنای حمایت درست و منطقی خانواده از فرزندان است. البته اعضای خانواده نیز موظف اند افزون بر مشارکت در تأمین درآمد خانواده، به تعدیل انتظارات خود و همچنین بهینه‌سازی مخارج مصرفی خود و خانواده در سطح کفاف اقدام کنند؛

۲. خویشاوندان: خویشاوندان نیز در قبال وضعیت خانواده‌های ضعیف در میان اقوام خود مسئول‌اند. گاهی حمایت از خویشاوندان در قالب هدایای نقدی و جنسی به هنگام تولد فرزند است. این رسمی است که در بسیاری از کشورهای اسلامی از جمله ایران رواج دارد؛

۳. عموم مسلمین: یکی از زیبایی‌های دین مقدس اسلام این است که مسلمانان را در قبال سرنوشت همسایگان، همشهریان، هم‌وطنان و حتی مردم سایر مناطق مسئول می‌داند. این رویه می‌تواند باعث کاهش بار زندگی بسیاری از خانواده‌ها شود؛

۴. دولت اسلامی: در اقتصاد اسلامی، دولت نقش حمایتی و توان‌مندسازی خانواده‌ها را بر عهده دارد. بر اساس اقتصاد اسلامی، دولت اسلامی باید زمینه بهره‌مندی شهروندان جامعه از یک زندگی آبرومند را فراهم سازد و در موارد نیاز با اعطای یارانه از خانوارها دستگیری کند.

با توجه به مشکلات موجود در تأمین معاش خانواده‌ها در دوران حاضر، نقش دولت اسلامی در حمایت از خانوارها برای تأمین مخارج فرزندان بسیار ضروری است. به نظر می‌رسد اگر تمام چهار گروه مزبور وظیفه خود را در مورد افزایش جمعیت به‌خوبی انجام دهند، بسیاری از مشکلات

معيشتي خانوارهاي ضعيف برطرف مي‌شود. همچنين برطبق حديثي از رسول خدا ﷺ هرچند خداوند روزي دختران را تضمين کرده، از ديگران نيز خواسته است اين افراد را با ارائه انواع کمک‌هاي مالي، اجتماعي و عاطفي ياري دهند.^۱

روشن است که سرمايه‌گذاري دولت در اين زمينه و اعطاي يارانه براي فرزندآوري منافع بلندمدتي براي دولت خواهد داشت. همان‌گونه که گفتيم، به‌واسطه سرعت گرفتن روند پير شدن جمعيت در ايران، در آينده نزديک صندوق‌هاي بازنشستگي با مشکل پرداخت حقوق بازنشستگان مواجه مي‌شوند؛ زيرا جمعيت مستمري‌بگير در آينده بيشتر از جمعيت پرداخت‌کننده حق بي‌مه مي‌شود. اين مسئله دولت را مجبور به هزينه از محل بودجه عمومي جهت کمک به صندوق‌هاي تأمين اجتماعي خواهد کرد. دولت با سرمايه‌گذاري در حوزه رشد جمعيت مي‌تواند در بسياري از هزينه‌هاي آتي از جمله هزينه‌هاي تأمين اجتماعي و همچنين هزينه‌هاي درماني ناشي از افزايش نسبت سالمندان صرفه‌جويي کند.

تقويت تکافل اجتماعي

سياست‌هاي فرهنگي جمعيت زماني مي‌توانند مؤثر باشند که اقدامات لازم براي توان‌مندسازي اقتصادي خانواده‌ها نيز صورت گيرد. خوشبختانه در فرهنگ اسلامي - ايراني ظرفيت‌هاي بسياري براي توان‌مندسازي خانوارها وجود دارد. در اين زمينه نبايد صرفاً منتظر کمک‌هاي دولتي بود، بلکه بايد از

۱. محمدبن يعقوب کليني، کافی، ج ۶، ص ۵-۶.

ظرفیت‌های مردمی نیز استفاده کرد. بدین منظور می‌توان از ظرفیت اوقاف، مساجد و صندوق‌های قرض‌الحسنه فامیلی به‌منظور تقویت توان‌مندی خانوارها برای فرزندآوری استفاده کرد. در سنت ایرانی - اسلامی، خانواده‌های ایرانی به‌طور معمول هنگام تولد فرزندان با اهدای هدیه به والدین جوان کمک می‌کنند. این سنت را نه‌تنها باید گسترش داد، بلکه باید آن را تقویت کرد تا این کمک‌ها تنها به هنگام ولادت نوزاد منحصر نشود و استمرار یابد.

حمایت دولت

دولت اسلامی رسالتی سنگین در زمینه حمایت از خانوارها جهت تأمین مخارج فرزندان دارد. حمایت دولتی می‌تواند به‌صورت غیرمستقیم در قالب افزایش فرصت‌های شغلی و توان‌مندسازی خانوارها برای افزایش درآمد باشد. دولت به‌صورت مستقیم نیز موظف به ارائه یارانه‌های حمایتی برای تقویت توان فرزندآوری خانوارهاست. اگر دولت‌ها در این زمینه اقدام نکنند، در آینده مجبورند به سبب بروز مشکلاتی همچون پیری جمعیت و کاهش نیروی کار، هزینه‌های به‌مراتب سنگین‌تری را متحمل شوند.

بسیاری از کشورهای جهان به‌واسطه مواجه شدن با آسیب‌های ناشی از کاهش نرخ رشد جمعیت، مجبور به اجرای برخی سیاست‌های تشویقی و حمایتی شده‌اند، هرچند تأثیرگذاری این سیاست‌های دیرهنگام به سبب تغییرات شکل گرفته در فرهنگ جمعیتی، با مشکلاتی مواجه شده است. سیاست‌های مزبور شامل سیاست‌های تقویت مهاجرپذیری و سیاست‌های تشویقی به‌منظور افزایش تمایل به فرزندآوری خانوارها می‌شود.

مهاجرپذیری راه‌کار اولیه برای جبران نیروی کار و عواقب سالخوردگی جمعیت است. راه‌کار ثانویه این کشورها نیز اتخاذ سیاست‌های حمایت از فرزندآوری است.

از جمله سیاست‌های تشویقی سایر کشورها به‌ویژه کشورهای غربی برای ترویج فرزندآوری می‌توان به افزایش میزان مرخصی زایمان مادران و حتی پدران، ارائه مراقبت‌های رایگان از کودکان از محل مالیات و همچنین اختصاص حق اولاد به خانواده‌ها اشاره کرد.^۱ هرچند اجرای سیاست‌های حمایتی در زمینه ترویج فرزندآوری باعث فشار به دولت اسلامی در کوتاه مدت می‌شود، اولویت ندادن به این مسئله باعث افزایش هزینه‌های بعدی دولت و تعمیق آسیب‌های اقتصادی ناشی از آن است. البته افزایش درآمد در صورت شکل‌گیری فرهنگ کاهش جمعیت نمی‌تواند اثربخشی چندانی داشته باشد. چنین سیاستی هنگامی کارساز است که با سیاست‌های مناسب جهت فرهنگ‌سازی رشد جمعیت همراه شود.

نتیجه‌گیری

موضوع تأثیر جمعیت در رشد و توسعه سابقه دیرینه‌ای در ادبیات اقتصادی دارد. دیدگاه‌های بدبینانه به جمعیت را عمدتاً ر اوایل قرن نوزدهم میلادی اقتصاددانان کلاسیک بدبین همچون مالتوس ارائه کردند. آنها معتقد بودند توازنی بین افزایش جمعیت و رشد محصولات غذایی وجود ندارد و عدم

۱. محمدجواد محمودی و همکاران، شاخص‌های جمعیتی و آخرین وضعیت سیاست‌های جمعیتی،

کنترل رشد جمعیت باعث فقر در جامعه می‌شود. مالتوسی‌های جدید با ارائه استدلال‌های مشابهی، رشد جمعیت را عامل تخریب محیط زیست و کاهش نرخ رشد و توسعه قلمداد می‌کنند.

نظریه‌های جدید اقتصاددانان توسعه و تجربیات موجود باعث تردید در دیدگاه‌های بدبینانه به کارکردهای اقتصادی جمعیت شده است. بر اساس این دیدگاه‌ها، رشد جمعیت می‌تواند اثری مثبت در توسعه اقتصادی داشته باشد. تأثیر رشد جمعیت در توسعه اقتصادی اغلب از سه کانال گسترش بازار مصرف، افزایش نیروی مولد و بهبود زمینه ابداع و اختراع است.

هنگامی که به مباحث اقتصاد جمعیت با رویکرد اقتصاد اسلامی توجه می‌کنیم، رابطه مثبت بین رشد جمعیت و توسعه و پیشرفت تقویت می‌شود. رویکرد اسلامی، تشکیل خانواده و فرزندآوری را تشویق و نگاه بدبینانه به تأمین روزی فرزندان را مذمت کرده است. در نظام اسلامی، تمام بار تأمین مالی فرزندان بر عهده والدین نیست، بلکه دولت و عموم مسلمانان نیز در این زمینه مسئولیت دارند.

تجربیات ترویج فرهنگ کنترل جمعیت در کشور طی دو دهه گذشته نشان می‌دهد که این سیاست باعث بروز مشکلات ناشی از پیر شدن تدریجی جمعیت شده است و ادامه این روند می‌تواند مشکلاتی همچون کاهش سرمایه انسانی، افزایش هزینه تولید کالاها و خدمات، کاهش تخصص‌گرایی، افزایش هزینه‌های بهداشتی و افزایش خطر ورشکستگی صندوق‌های تأمین اجتماعی را به دنبال داشته باشد.

برای مقابله با مخاطرات اقتصادی ناشی از پیر شدن جمعیت، چاره‌ای

جز فرهنگ‌سازي فرزندآوري و همچنين اصلاح ساختارهاي حمايتي و تشويقي نيست. فرهنگ‌سازي رشد جمعيت اگر همراه با اصلاح سبك زندگي اقتصادي خانوارها باشد، مي‌تواند فرآيند رشد جمعيت در کشور را تسهيل سازد.

پرسش‌ها

۱. استدلال مالتوسی‌ها بر مطلوب بودن کنترل جمعیت را بیان و نقد کنید.
۲. مالتوسی‌های جدید چه استدلالی بر کنترل جمعیت دارند؟ چه اشکالاتی بر این دیدگاه وارد است؟
۳. در اندیشه‌های جدید اقتصادی، جمعیت چه جایگاهی در رشد و توسعه اقتصادی کشورها دارد؟
۴. نظریه ابن‌خلدون در مورد تأثیر جمعیت در رشد اقتصادی را تبیین کنید.
۵. جمعیت از چه کانال‌هایی می‌تواند به توسعه و پیشرفت جامعه کمک کند؟
۶. برخی باور دارند که فرزندآوری موجب فقر خانواده و کاهش توان سرمایه‌گذاری برای فرزندان می‌شود. پاسخ شما به این شبهه چیست؟
۷. پیر شدن جمعیت چه مشکلات اقتصادی‌ای برای جامعه دارد؟
۸. علل کاهش نرخ رشد جمعیت در ایران را بیان کنید؟
۹. چه سیاست‌های اقتصادی‌ای را می‌توان برای تشویق فرزندآوری در کشور اعمال کرد؟

منابع و مآخذ

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، مقدمه ابن خلدون، بيروت، دارالقلم، ۱۹۷۸.
۲. ابن شعبه حراني، حسن بن علي، تحف العقول، تحقيق علي ابر غفاري، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۳. تفضلي، فریدون، تاريخ عقايد اقتصادي از افلاطون تا دوره معاصر، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲.
۴. خاني، ريحانه و زهرا نصراللهی، «تأثير جمعيت بر نوآوری در ايران و کشورهای منتخب در حال توسعه»، سياست‌های راهبردی و کلان، ش ۴، ۱۳۹۲، ص ۸۷-۱۰۶.
۵. دلالي اصفهانی، رحيم و همکاران، «تأثيرات تغييرات جمعيت: مقياس اقتصاد و فناوری بر فرایند رشد اقتصادي»، معرفت فرهنگي اجتماعي، ش ۱۳، ۱۳۹۱، ص ۶۳-۸۰.
۶. صالحی، نورالله، تأثیر جمعيت بر اقتصاد، ويگاه مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲، <http://farsi.khamenei.ir/others-note?id=24600>
۷. طباطبایي، سيدمحمدحسين، الميزان في تفسير القرآن، ط ۵، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.
۸. قره‌باغيان، مرتضي، اقتصاد رشد و توسعه، تهران، نشر نی، ۱۳۷۰.
۹. کاظمی پور، شهلا و همکاران، بررسی نگرش جوانان و زنان همسر دار ۱۵-۴۹ ساله نسبت به فرزندآوری و شناخت عوامل اجتماعي اقتصادي و فرهنگي مؤثر بر آن، تهران، پژوهشکده آمار، ۱۳۹۴.
۱۰. کليني، محمد بن يعقوب، الکافي، تحقيق علي ابر غفاري و محمد آخوندي، تهران، دارالکتاب الإسلاميه، ۱۴۰۷ ق.

۱۱. پی. هرد، گراهام، پیامدهای کاهش جمعیت بر امنیت روسیه، ترجمه مجید بوالوردی، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۳۸۴، ص ۱۲۵-۱۴۶.
۱۲. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار، جمعی از محققین، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۳. محمودی، محمدجواد و مهدی احراری، درآمدی بر اقتصاد جمعیت: نگرش‌ها، روش‌ها و یافته‌ها، تهران، مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیتی کشور، ۱۳۹۲.
۱۴. محمودی، محمدجواد، محمد اسحاقی و جواد شجاعی، شاخص‌های جمعیتی و آخرین وضعیت سیاست‌های جمعیتی، تهران، انتشارات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۵.
۱۵. موسوی، سیدمرتضی و محمد جعفری، «تحلیلی کلامی از عدم تنافی افزایش جمعیت با چالش فقر»، معرفت، ۱۳۹۵، ص ۷۵-۹۰.
۱۶. نعمتی، محمد، بحران مالی سال ۲۰۰۸: ریشه‌ها، پیامدها و راهکارها، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
۱۷. ویکس، جان، جمعیت: مقدمه‌ای بر مفاهیم و موضوعات، ترجمه الهه میرزایی، تهران، مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۵.
18. Clark, C., *Population Growth and Land Use*, London: St. Martin's P., 1967.
19. Ehrlich, P. & Ehrlich, A., *The Population Explosion*, New Yorks, Simon & Schuster, 1990.
20. Hirschman, A. O., *The Strategy of Economic Development*, New Haven: Yale University Press, 1958.

21. Tobias, A., "The Only Article on Inflation you Need to Read: We're Getting Poorer, but We Can Do Something about it", *Esquire*, 92 (5), p. 49-55, 1979.
22. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2015.
23. United Nations, *World Population Prospects*, Key findings and advanced Tables, 2015 Revision.

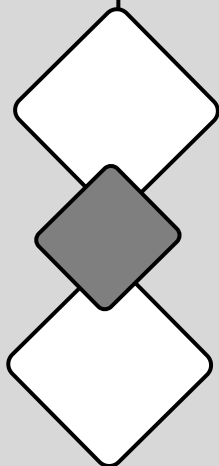

درس چهارم

ابعاد فرهنگ - اجتماع جمعیت

اسماعیل چراغی کویانی

دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی، Esmaeel.cheraghi@gmail.com

از دانش‌پژوه انتظار می‌رود:

جایگاه هویت زنانه و نقش‌های جنسیتی از دیدگاه اسلام را تبیین کند؛

تأثیر عوامل هویت‌ساز در کنش رفتار باروری زنان را توضیح دهد؛

از نقش جریان فمینیسم در تغییرات جمعیتی آگاهی یابد؛

نقش ارزش‌های خانواده‌گرایانه در تغییرات جمعیتی را فراگیرد؛

تأثیر افزایش یا کاهش سن ازدواج در تغییرات جمعیتی را تحلیل کند؛

تأثیر استحکام یا فروپاشی خانواده در تغییرات جمعیتی را بررسی کند.

مقدمه

دگرگونی‌های جمعیتی از عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیاری تأثیر می‌گیرد. یکی از زمینه‌های شکل‌گیری دگرگونی جمعیتی، بستر ازدواج و خانواده است؛ زیرا کنش باروری در متن خانواده در گرفته و دگرگونی‌های آن تابعی از تحولات خانواده است. از این رو ارائه موضوع تغییرات جمعیتی و عوامل مؤثر در آن را باید از مسیر دگرگونی‌ها در خانواده و ازدواج بررسی کرد. از سوی دیگر با توجه به اهمیت تأثیر فرهنگ و ساختارهای فرهنگی در دگرگونی خانواده، نمی‌توان از نقش برجسته آن در تغییرات جمعیتی چشم پوشید. در این درس، به نقش مسائل فرهنگی و اجتماعی در تغییرات خانواده و نیز دگرگونی‌های جمعیتی می‌پردازیم.

جایگاه هویت زنانه و نقش مادری و همسری از دیدگاه اسلام

هویت یا کیستی، برداشتی است که هر فرد از خود دارد.^۱ این برداشت با توجه به موضوع آن می‌تواند هویت‌های متفاوتی پدید آورد؛ بدین معنا که افراد گاهی برداشتی از خود به منزله انسان، و گاهی برداشتی از خود در مقام زن یا مرد دارند. برداشت اول هویت انسانی، و برداشت دوم هویت جنسی فرد را شکل می‌دهند. به عبارت دیگر هویت جنسی برداشتی است که هر فرد به عنوان زن یا مرد از خود دارد؛ به گونه‌ای که اگر از وی بپرسند تفاوت زن و مرد چیست و چه انتظاراتی از آنها می‌رود، بر اساس آن احساس و تصویر پاسخ دهد.

۱. محمدرضا امیدیان، هویت از دیدگاه روان‌شناسی، ص ۱۹.

حال پرسش این است که در رویکرد اسلام چگونه می‌توان به تعریفی از هویت زنانه یا مردانه دست یافت؟ دین به‌طور مستقیم تعریفی از هویت جنسی ارائه نداده است؛ اما با دقت در آموزه‌های آن، گزاره‌هایی می‌یابیم که بر هویت جنسی تأکید می‌ورزند. بر اساس گزاره‌های دستوری دین، می‌توان به توصیفی از واقعیت دست یافت؛ زیرا احکام دستوری دین ناظر بر تفاوت زیستی و روانی بین زن و مرد است. در رویکرد دینی، خداوند صرفاً آفریننده هستی نیست، بلکه برنامه‌ریز و مدبر آن نیز هست. آفرینش هستی هدفمند است و آفرینش متفاوت زن و مرد را نمی‌توان تصادفی دانست. بر این اساس تفاوت‌های زن و مرد، تفاوت‌هایی معنادارند که در برنامه‌ریزی های اجتماعی برای زن و مرد بدانها توجه می‌کنند؛ زیرا در غیر این صورت برنامه‌ریزی ما برخلاف جهت خلقت هدفمند است. این تفاوت‌ها نمودی از حکمت خداوند و انتظارات متفاوتی است که دستگاه خلقت از زن و مرد دارد. این تفاوت‌ها نشانه ارزشمندی یکی بر دیگری نیست، بلکه صرفاً برای کارآمدی هریک در مسیر مورد انتظار و عامل پیوند دو جنس است.^۱ این انتظارات افزون بر اینکه منشأ تفاوت‌های طبیعی است، می‌تواند ارزش‌های جنسیتی و نقش‌های جنسیتی را نیز بازتولید کند. مهم‌ترین نتیجه پذیرش هویت متمایز و قبول نقش‌های متمایز این است که اولاً سازگاری نقش‌ها با طبیعت زنانه و مردانه و هم‌نوایی اعتقاد، گرایش و عمل با طبیعت و فطرت به نشاط و رضایت‌مندی منجر می‌شود. این احساس رضایت‌مندی نتیجه

۱. محمدرضا زیبایی‌نژاد، «بازخوانی هویت زنانه»، تحلیلی بر مهم‌ترین مسائل زن و خانواده در

وجود تعادل ميان درون و برون، ذهن، قلب و جوارح است؛ ثانياً نقش هاي متفاوت و مکمل زن و مرد در حيات خانوادگي به کارآمدي خانواده مي انجامد؛ ثالثاً با زمينه به کارگيري صحيح توان مندي هاي زنانه، احساس ارزشمندی براي زن به دست مي آيد.^۱ بي توجهي به هويت جنسي زن و نپذيرفتن نقش هاي جنسيتي کارکردهاي منفي ذيل را به دنبال دارد:

۱. از خود بيگانگي و عدم تعادل شخصيت: زيرا تصويري که زن تحت تأثير فرهنگ مسلط نشان مي دهد، با ساخت تکويني و فطري وي سازگاري ندارد؛

۲. احساس ناکارآمدي در حيات اجتماعي و خانوادگي: مرد و زن با توجه به سرشت خويش به رفتار و كيفيتي فراخوانده مي شوند که با انتظارات جامعه همخواني ندارد. بي توجهي به خوانش طبيعي و اتخاذ نقش ها و موقعيت هاي يکسان باعث ايجاد احساس ناکارآمدي و بروز تنش هاي اجتماعي درون خانوادگي خواهد شد. اين احساس ناکارآمدي سبب کاهش احساس ارزشمندی در زنان خواهد بود؛

۳. کاهش رضامندي از زندگي خانوادگي: احساس نشاط از نقش هاي زنانه جاي خود را به احساس تنفر از نقش هاي ويژه زنان چون مادري و همسري داده، چنين نقش هايي را خسته کننده جلوه مي دهد.

آموزه هاي ديني به ضرورت توجه به تفاوت هاي تکويني و نقش هاي جنسيتي به ويژه نقش هاي مادري و همسري تاکيد مي کند؛ به گونه اي که مهم ترين نقش هاي زن همسري و مادري تلقی شده، هيچ يک از ديگر فعاليت

های زنان هم‌پای این دو نقش نیست. بنابراین همتراز دانستن همسررداری و بردباری در مواجهه با مشکلات ناشی از آن با جهاد مردان،^۱ بهشت را زیر

۱. عن أسماء بنت يزيد الأنصارية أنها أتت النبي ﷺ وهو بين أصحابه فقالت: بأبي أنت وأمي إني وافدة النساء إليك... . إنكم معاشر الرجال فضلتم علينا بالجمعة والجماعات وعبادة المرضى وشهود الجنائز والحدج بعد الحج وأفضل من ذلك الجهاد في سبيل الله وإن الرجل منكم إذا خرج حاجاً أو مُعْتَمِراً أو مرابطاً حفظنا لكم أموالكم وغزلنا لكم أثوابكم وربينا لكم أموالكم فما نشارككم في الأجر يا رسول الله... . قَالَ لَهَا: انصرفي أيتها المرأة وأعلمي من خلفك من النساء إن حسن تبعل إحداكن لزوجها وطلبها مرضاته واتباعها موافقته يعدل ذلك كل فادبرت المرأة وهي تهمل وتكبر استبشاراً؛ «زنی به نام اسما خدمت پیامبر اکرم ﷺ رسید؛ درحالی که آن حضرت در میان یاران خود بودند. عرض کرد: پدر و مادرم قربان شما، من نماینده و فرستاده زنان به سوی شما، و بدان - جانم فدایت باد - هیچ زنی در شرق و غرب عالم نیست که بر این آمدن من مطلع شود، مگر اینکه او هم بر همین نظر و فکر من است: خداوند شما را به حق و سزاواری به سوی مردان و زنان برانگیخت و ما هم به شما و خدایی که شما را فرستاد، معتقد شدیم و ایمان آوردیم؛ ولی ما جمعیت زنان محدود به خانه و در پرده و ماندگار در منزل‌های شما، برآورنده لذت‌های جنسی تان و باردار فرزندانیم و شما گروه مردان بر ما رجحان و امتیاز یافته‌اید؛ به حضور در نماز جمعه و جماعت و عیادت و دیدار بیماران و شرکت و تشییع مردگان و حج‌های بی‌درپی و برتر از همه به جهاد و پیکار در راه خداوند. از شما مردان وقتی برای حج یا عمره یا جنگ و یاری دین می‌روند، مال و دارایی تان را برای شما حفظ و حراست می‌کنیم؛ لباس‌هایتان را بافته، مهیا می‌سازیم و فرزندان تان را پرورش داده، بزرگ می‌کنیم. آیا ای رسول خدا، در اجر و پاداشی که شما مردان می‌برید، سهم نیستیم؟... حضرت رو به آن زن کردند و فرمودند: ای زن، برگرد و به زنان باقی [که تو را فرستاده‌اند] خبر ده که خوب شوهرداری یکی از شما با همسرش و خواستن خشنودی او و در پی هماهنگی و سازگار بودن با او، با تمام آن اجر و پاداش‌ها برابری می‌کند. بعد از این فرمایش حضرت، زن برگشت؛ درحالی که به سبب آن مزده و خیر خوش، از روی شادی، تهلیل [لإله الا الله] و تکبیر [الله اکبر] می‌گفت» (عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی، التفسیر الدر المشور فی التفسیر بالمأثور ج ۲، ص ۵۱۸).

قدم مادران توصيف كردن،^۱ عبادت دانستن و ثواب زياد مقرر داشتن براي بارداری، زایمان و شیردهی،^۲ همه نشان‌دهنده جایگاه ارزشمند نقش‌های جنسیتی زنان است.

از نظر اسلام، نقش‌های همسری و مادری، دو نقش بی‌بدیل زنان در جهان آفرینش است که امنیت و سلامت روانی بشر را در درون خانواده تضمین می‌کند و کسی جز همسران و مادران نمی‌توانند این رسالت را بر عهده گیرند. زن در جایگاه همسری از منظر قرآن، نقش‌های مهمی را در ساحت خانواده عهده‌دار است؛ مانند کامل‌کننده و تمامیت‌بخش وجود و هستی مرد،^۳ تداوم‌بخش نسل آدمی، عامل آرامش همسر و برآورنده نیازهای روحی و روانی او.^۴ همچنین یکی از مهم‌ترین، سازنده‌ترین و ارزشمندترین نقش‌هایی که زن می‌تواند ایفا کند، نقش مادری است. در آموزه‌های دینی، مادری ارزش به‌شمار می‌آید که به دلیل ویژگی‌های زیستی و روانی، بر عهده زنان نهاده شده است. نقش مادری تنها در وضع حمل و شیر دادن خلاصه نمی‌شود، بلکه سلسله مسئولیت‌های پرورشی و تربیتی بر عهده مادر

۱. وقال ﷺ: تحت أقدام الأمهات، روضة من رياض الجنة (میرزاحسین نوری الطبرسی، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۸۱).

۲. إذا حملت المرأة كانت بمنزلة الصائم القائم المجاهد بنفسه وماله في سبيل الله، فإذا وضعت كان لها من الاجر ما لا يدرى أحد ما هو لعظمه، فإذا أرضعت كان لها بكل مصة كعدل عتق محرر من ولد إسماعيل، فإذا فرغت من رضاعه ضرب ملك كريم على جنبها وقال: استأنفى العمل فقد غفر لك. أقول: وتقدم ما يدل على ذلك (محمد بن الحسن الحر العاملي، وسائل الشيعه، ج ۱۵، ص ۱۷۵).

۳. نساء، ۱.

۴. روم، ۲۱.

گذاشته شده است که ثمره آن در هدایت کل جامعه بشری خود را نمایان می‌سازد. همان‌گونه که لقمه و غذا و شیر مادر در تربیت فرزند تأثیر مستقیم دارد، اندیشه و تربیت و رفتار مادر نیز در روح فرزند تأثیرات انکارناپذیری دارد که مسئولیت زنان را در این بُعد بیشتر می‌کند. به همین دلیل برای زحمات مادر، پاداش‌های عظیمی همانند ثواب جهاد و شهادت قرار داده شده است.

نقش فمینیست‌ها در تغییرات جمعیتی

ظهور فرایند نوسازی (مدرنیته) با دگرگونی‌های ژرفی در عرصه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها همراه بوده است. خانواده نیز به عنوان ساحتی مهم از حوزه زندگی بشر، از این دگرگونی‌های گوناگون بی‌نصیب نمانده است. یکی از پیامدهای این تغییرات، تحولات جمعیتی بود که در برهه‌ای از زمان، افزایش جمعیت (به دلیل تحول علم در پیشگیری و درمان بیماری‌ها)، و در مقطعی دیگر کاهش آن، جوامع بشری را با چالشی جدی مواجه ساخت. نوسازی در نیم قرن اخیر از طریق سازوکارها و بسترهای متنوعی در کاهش باروری در جوامع انسانی تأثیر گذاشته است که یکی از عوامل، اشاعه اندیشه‌های فمینیستی است. جامعه‌شناسان معتقدند دگرگونی‌های خانواده بیشتر متأثر از انقلاب صنعتی، مدرنیته و تغییرات ارزشی ناشی از فرایند مدرنیته مانند فمینیسم است.^۱ کاستلز بر این باور

۱. وکیل احمدی و وحید قاسمی و شهلا کاظمی‌پور، «بررسی نقش‌گذار جمعیتی در تغییرات جامعه

شناختی خانواده»، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، دوره ۱، ش ۱۰، ص ۸۲

که سه علت در تغییرات خانواده معاصر نقش دارد: اقتصاد و اطلاعات جهانی، فناوری‌های جدید تولید مثل و فمینیسم به منزله نهضتی چندبعدی. یکی از تغییرات ساختاری در نهاد خانواده که نظریه فمینیستی در آن نقش ایفا کرده است، کم شدن ابعاد خانواده بر اثر کاهش باروری در دهه‌های اخیر است. در حال حاضر، در اکثر کشورهای اروپایی، میزان باروری کل بین ۱/۳ تا ۱/۸ در نوسان است؛ به گونه‌ای که در برخی از این کشورها، نسبت به میزان باروری در سال ۱۹۶۰، ۳۵ درصد کاهش یافته است.^۱

نظریه فمینیستی با داعیه دفاع از حقوق زنان و شناسایی و برطرف کردن بسترهای نابرابری و ستم بر زنان، در سپهر اندیشه اجتماعی برای خود جایگاهی علمی فراهم آورد. دلالت آشکار این اندیشه، ارتقای وضعیت زنان بود؛ اما این اندیشه دلالت‌های آشکار و پنهان دیگری نیز دارد که نقشی اساسی در تحولات اجتماعی دارند. نظام معنایی این نظریه به گونه‌ای ساخت یافته است که محصول آن، محو باروری در زنان یا دست‌کم کاهش آن است. فمینیسم از طریق ترویج فردگرایی، مبارزه با خانواده و ازدواج، نفی مادری، تشویق به سقط جنین، مخالفت با کار خانگی و ترویج روابط آزاد جنسی در رفتار باروری زنان تأثیر می‌گذارد.

در رویکردهای فمینیستی، خانواده نه تنها محور نیست، بلکه ساختاری ستم‌آلود است که باید آن را دگرگون کرد. دگرگونی در ساختار خانواده و سوق دادن زنان به شغل‌های عمومی و تضعیف نقش ویژه مادران در نهاد

۱. صمد کلاتری و دیگران، «بررسی جامعه‌شناختی گرایش به فرزندآوری و برخی عوامل مرتبط با آن در بین جوانان متأهل شهر تبریز»، جامعه‌شناسی کاربردی، ش ۲، ص ۱۶۶.

خانواده، از اصول برنامه‌های بیشتر فمینیست‌هاست. سیمون دوبووار^۱ معتقد بود دو نهاد ازدواج و مادری، زن را در قید بندگی نگه داشته است. وی به نظام خانواده به‌منزلهٔ رکنی برای حیات اجتماعی و پرورش انسان‌های سالم به‌شدت حمله می‌کرد و ازدواج را نوعی «فحشای عمومی» و عامل بدبختی زنان می‌دانست و با تولید مثل و شکل رایج روابط جنسی به‌منزلهٔ مسائل اساسی جنبش فمینیسم مخالفت می‌کرد.^۲ جسی برنارد، فمینیست لیبرال، با بخش‌بندی ازدواج به «ازدواج فرهنگی» - که برای زنان جنبهٔ آرمانی دارد - و «ازدواج نهادی»، ازدواج نوع دوم را به نفع مردان و به ضرر زنان می‌دانست و خواستار رهایی زنان از آن بود.^۳ فمینیست‌های رادیکال نیز روی خوش به نهاد خانواده نشان نداده‌اند و ازدواج را نهادی دانسته‌اند که انقیاد مستمر زنان را به لحاظ اقتصادی، مالی، حقوقی، سیاسی و عاطفی تضمین می‌کند. از نظر آنها، خانواده، هم علت و هم معلول کم‌ارج کردن زنان است.^۴ با توجه به اینکه صورت پذیرفته‌شدهٔ باروری از نظر اجتماعی، در خانواده ظهور پیدا می‌کند، رویکرد خصمانه به ازدواج و خانواده با هر دلیل و منطقی که شکل گرفته باشد، مانعی بزرگ فراسوی پدیدهٔ باروری و بازتولید نسل انسانی است. انحلال نهاد خانواده یا پذیرش جایگزین‌های آن به شکلی که اغلب فمینیست‌ها در تمنای آن‌اند، پیامدی جز کاهش باروری نخواهد داشت.

1. Simon de Beauvoir.

۲. مؤسسه فرهنگی طه، نگاهی به فمینیسم، ص ۱۷.

۳. جورج ریتزر، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمهٔ محسن ثلاثی، ص ۴۷۵-۴۷۶.

۴. حمیرا مشیرزاده، از جنبش تا نظریه اجتماعی: تاریخ دو قرن فمینیسم، ص ۲۸۳.

در نظر فمینیست‌ها، کارکرد تولید مثل و نقش مادری نیز جایگاهی چالش‌برانگیز است. در نظر برخی فمینیست‌ها، تولید مثل و مادری، باری بر دوش زنان و بخشی از فرایند ستم و سرکوبی است که باید آن را از سر راه زنان برداشت. این گروه غالباً فناوری‌های جدید را - که فشار تولید مثل بر زنان را کاهش می‌دهند - کلید رهایی زنان از انقیاد مردان تلقی کرده‌اند. به باور فمینیست‌ها، تفاوت‌های زیستی زن و مرد، به‌ویژه قابلیت زنان در تولید مثل، عامل مهم نابرابری جنسی است. شولامیث فایرستون، فمینیست رادیکال، معتقد بود تقسیم‌بندی زیست‌شناختی که وظیفه باروری را به زنان می‌سپرد، زمینه‌ساز سرکوب زنان است؛ زیرا از نظر وی، تولید مثل سرمنشأ سلطه مردان بر زنان است و تنها راه آزادی حقیقی زنان وارهاندن آنها از بار ستم‌ساز تولید مثل از رهگذر فناوری‌های علمی جدید است.^۱ سیمون دوبووار نیز تولید مثل را بردگی خوانده و فناوری جدید را نویدبخش رهایی زنان از این بردگی دانسته است: «به یاری آبستنی مصنوعی، تحولی کمال می‌پذیرد که به بشریت اجازه می‌دهد بر کار تولید مثل تسلط یابد. این تغییرها به‌خصوص برای زن اهمیت فراوان دارد و زن می‌تواند تعداد آبستنی‌ها را محدود کند؛ از روی عقل آنها را جزئی از زندگی خود کند، نه اینکه برده آنها باشد».^۲ در تحلیل تأثیرگذاری این اندیشه‌ها در تحولات جمعیتی، باید بر این نکته تأکید کرد که آنچه به مادری و کنش باروری زنان شکل می‌دهد، نوع نگرش به دو مقوله مادری و باروری است. اگر تولید مثل

۱. همان، ص ۱۱۰.

۲. سیمون دوبووار، جنس دوم، ترجمه قاسم صنعوی، ص ۲۰۷.

به‌گونه‌ای برای زنان بازنمایی شود که از آن بوی مانعیت برای آزادی، پیشرفت، تحقق نفس و آرامش زنان از یک‌سو و برهم‌زننده‌ی هماهنگی اندام از سوی دیگر استشمام شود، انگیزه‌ای برای باروری در بین زنان پدید نخواهد آمد.

همچنین فمینیست‌ها با تأکید بر اینکه کار مفید آن است که برای جامعه مفید باشد و چیزی را تولید کند، بر این باورند که کار زن در خانه هیچ فایده‌ی مستقیمی برای اجتماع ندارد؛ زیرا کار زن در خانه هیچ چیزی تولید نمی‌کند. زن خانه‌دار فرودست، درجه دوم و طفیلی است. به نظر دوبروار، زن نمی‌تواند در خانه وجود خود را پی‌ریزی کند؛ زیرا زن در خانه فاقد ابزارهای مورد نیاز برای بروز استعدادهای خود به‌عنوان فرد است و در نتیجه فردیت او به رسمیت شناخته نمی‌شود.^۱ این بدان معناست که تنها راه مفید بودن، جهت‌دهی کار به سوی کار تولیدی اجتماعی و به‌صورت اشتغال خارج از خانه است و در این صورت، هم فایده‌مندی کار زن برای جامعه و هم احساس خوشایند بروز استعداد برای خود زن به‌وجود می‌آید. روشن است که ارزش‌گذاری به اشتغال خارج از خانه از یک‌سو و کم‌ارج کردن و تحقیر کار خانگی از سوی دیگر، به‌نوعی تشویق زنان به حضور و مشارکت اجتماعی و اقتصادی افزون‌تر است. وقتی حضور زن در خانه را تلف شدن و تباهی شخصیت او بدانند و کار خانه‌داری و نقش‌های همسری و مادری را نوعی اسارت و تحقیر به‌شمار آورند، طبیعی است رواج این نگرش به کم‌ارزش شدن و تحقیر این نقش‌ها در جامعه

۱. کارولین گراگلیا، فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، ج ۲، ص ۶۷.

خصوصاً بين زنان مي‌انجامد و در نهايت در کاهش باروري بسيار تأثيرگذار خواهد بود؛ زيرا وقتي از يك سو كار خانگي در نگرش زنان و دختران جوان بي‌ارزش جلوه‌گر شود و از سوي ديگر اشتغال خارج از خانه تنها عامل يا دست‌كم مهم‌ترين عامل دستيابي به پايگاه اجتماعي بالا معرفي شود، تمايل به حضور در حوزه عمومي افزايش مي‌يابد و از آنجا كه اشتغال، بخش بزرگي از وقت و نيروي زنان را در خارج از خانه مي‌گيرد، ديگر توان و فرصتي براي باروري آنان باقي نخواهد گذاشت. سازوکار اين رابطه معنادار بدين صورت است كه اولاً زنان شاغل به‌ويژه زماني كه تمام وقت به اشتغال روي مي‌آورند، با انبوهي از مشغله‌هاي روحي، ذهني و زماني مواجه مي‌شوند كه ديگر فرصت انديشيدن به بارداري را نيز نخواهند داشت؛ زيرا كار بيرون از خانه بار جديد و سنگيني بر دوش ايشان مي‌گذارد؛ به‌گونه‌اي كه نوبت‌هاي كاري آنان را مضاعف مي‌كند. كار براي دريافت مزد، خانه‌داري، پرورش كودك و وظائف شوهرداري نوعي فشار نقش براي ايشان به وجود مي‌آورد. در اين ميان، زنان به انتخاب روي مي‌آورند و براي رهايي از اين فشار مجبور مي‌شوند باروري و فرزندآوري را به دليل مزاحمت با نقش‌هاي ديگر كنار بگذارند.

نظريه فمينيستي بر اين باور است كه براي رهايي زنان از ستم، به انقلابي جنسي نياز است. انقلاب جنسي فمينيستي بر اين باور است كه آميزش جنسي چيزي جز احساس جنسي لذت‌بخش نيست كه هيچ معنای نمادين يا قيد اخلاقي نيز ندارد. از اين رو حق آزادي جنسي زنان كه از آثار فردگرایی نظريه فمينيستي بود، از موج دوم فمینیسم به بعد به‌طور چشمگیری در رأس

مطالبات فمینیستی قرار گرفت.^۱ تقاضای آنان، آزادی زنان در انتخاب رفتارهای جنسی مورد علاقه (همجنس‌گرایانه یا ناهمجنس‌گرایانه) بود. در نظریه فمینیستی، اعتقاد بر این است که تربیت جنسی آرمانی، تربیتی است که طی آن هر فرد بتواند آزادانه مناسب‌ترین سبک زندگی را برای خود برگزیند و این‌گزینه‌ش مورد احترام دیگران باشد، هرچند این انتخاب، زندگی مجردی یا نوعی ارضای جنسی انعطاف‌پذیر باشد.^۲ این اندیشه به مثابه چراغ سبزی برای برچیدن هر گونه مانع فراروی آزادی جنسی است. از این‌رو نظریه فمینیستی باروری و زایمان را نیز به علت ظرفیت محدودیت‌ساز آنها به چالش می‌کشد.

فمینیسم از طریق بازتعریف هویت زنانه نیز در تغییرات جمعیتی تأثیرگذار است. منظور از هویت زنانه، تصویر و احساسی است که زن از زن بودن خویش دارد و انتظاراتی است که در مقام زن برای خود تعریف می‌کند.^۳ به باور کاستلز، جوهر نهضت فمینیسم، بازتعریف هویت زنان است.^۴ در واقع فمینیسم هویت سنتی مورد ستایش در طول تاریخ را به چالش کشیده و به بازتعریف هویت زنانه از منظر تجربه زنان همت‌گمارده است. این هویت‌سازی از طریق تعریف نقش‌های جدید است؛

۱. الیزابت فاکس، «زنان و آینده خانواده: آزادی رفتار جنسی و تأثیر آن بر خانواده»، ترجمه اصغر افتخاری و محمد تراهی، کتاب زنان، ش ۱۷، ص ۲۳۳.

۲. جورج ریتزر، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، ص ۴۷۶.

۳. مگی هام، فرهنگ نظریه‌های فمینیستی، ترجمه نوشین احمدی خراسانی و دیگران، ص ۲۱۷.

۴. مانوئل کاستلز، عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ، ترجمه حسن چاووشیان، ص ۲۱۷.

زيرا در نگرش‌هاي پسامدرن و فمينيستي، «نقش» عامل مهم پيدايش هويت است. از اين رو کاهش باروري به دليل تغيير نقش‌هاي جنسيتي هويت‌ساز رخ مي‌دهد. در نظريه فمينيستي، مفهوم زن از تمام صفات، ويژگي‌ها و نقش‌هايي که به طور سنتي به او نسبت داده مي‌شود، منسلخ شده، به جاي آن، ارزش‌ها، حقوق و نقش‌هاي مردانه به عنوان وضعيت مطلوب و آرمانی زنان مطرح مي‌شود.^۱ به بيان ديگر نظريه فمينيستي هويت زنانه را از زن گرفته، او را در جايگاه مرد مي‌نشانند. کمترین اثر اين مردانگاري زن، افزون بر تحقير وي، احساس ارزشمند نبودن را به آنها انتقال مي‌دهد و وي را در وادي تذبذب بين هويت طبيعي و فطري از يك سو و هويت بازتعريف شده از سوي ديگر، حيران نگاه مي‌دارد. به تعبير وندي شليت، در جامعه امريکا، زنان داراي روحيه لطيف زنانه، بيمار شناخته مي‌شوند. زنان مي‌توانند قاضي شوند، وارد ارتش شوند، سقط جنين کنند و رابطه جنسي با ديگران داشته باشند؛ اما تنها يك چيز است که دختر نمي‌تواند انجام دهد و آن زن بودن است. زنان از زن بودنشان احساس شرمندگي مي‌کنند و ناراضي‌اند.^۲ يکي از ابعاد هويت زنان، صفات مادرگونه آنان چون احساس تعهد و مسئوليت‌پذيري در قبال فرزند است. نظريه فمينيستي با انکار اين هويت، سبب شده است بسياري از زنان مادري را نادیده بگيرند يا دست کم فرايند مادري را به تعويق اندازند و

۱. هميرا مشيرزاده، از جنبش تا نظريه اجتماعي: تاريخ دو قرن فمينيسم، ص ۱۰۱.

۲. وندي شليت، «بازگشت به حيا»، فمينيسم در امريکا تا سال ۲۰۰۳، ترجمه سمانه مدني، ص ۴۸-۴۹.

بیشتر به دنبال ارضای نیازهای شخصی خود باشند. همچنین به تشکیل خانواده و مردان، پایداری کمتری نشان دهند.^۱ امروزه این مسئله زمینه‌ساز افزایش سن ازدوج و تأخیر در فرزندآوری شده است.

تأثیر هویت‌یابی زنان در کنش فرزندآوری

نوع نگرش به امور گوناگون در جهت‌گیری رفتاری تأثیر بسزایی خواهد داشت. نگرش منفی یا مثبت به پدیده‌های پیرامون، در داشتن یا نداشتن گرایش عملی به آنها نقش دارد. تغییر نگرش زنان به نقش‌ها و مؤلفه‌های هویت‌ساز در رفتار باروری آنان تأثیرگذار است.

مادری

مفهوم «مادری» از جمله مفاهیمی است که واکنش‌های متفاوتی در زنان برمی‌انگیزاند. برخی آن را امری لذت‌بخش برای زنان و نمادی از هنر آفرینندگی زن دانسته و بدان تمایل دارند؛ اما برخی دیگر آن را ستم‌پذیری و سبب‌ساز عقب‌ماندگی زن دانسته‌اند و به همین دلیل تمایلی به آن ندارند. نوع نگرش به مادری، در انگیزه‌مندی یا بی‌انگیزگی زنان برای تجربه مادری ایفای نقش می‌کند. امروزه به دلیل رواج اندیشه‌های برابری‌طلبانه فمینیستی، فرایند مادری با نگرش منفی برخی زنان مواجه شده است. کارکرد اشاعه این نوع نگاه را می‌توان به‌روشنی در کاهش باروری زنان مشاهده کرد. در واقع آنچه به‌ویژه در دهه اخیر رخ داده، تحول در نگاه زنان به خود و نقش مادری‌شان

۱. تونی گرن، زن بودن، ترجمه فروزان گنجی‌زاده، ص ۶۴.

است. هویت زنان امروز دیگر با مفهوم مادری و فرزندآوری تداعی نمی شود. آنچه هویت زن امروز را می سازد، تحصیلات و اشتغال اوست. امروزه بسیاری از زنان در سازمان‌ها، ادارات، مراکز دولتی و خصوصی مشغول به کارند. این موضوع باعث شده است زنان بیشتر در خارج از خانه و مشغول به کار باشند؛ مسئله‌ای که به ارزشی هویت‌ساز برای آنان تبدیل شده است؛ به گونه‌ای که زنان شاغل به زنانی که در خانه و مشغول تربیت فرزندند، به دیده تحقیر می‌نگرند؛ درحالی که بسیاری از اندیشمندان در غرب، فمینیسم افراطی را مخرب‌ترین و عقب‌افتاده‌ترین جنبش دانسته‌اند که در زندگی زنان آثار منفی گذاشته است.^۱ از نظر آنان، فمینیسم بدون اینکه دستاورد چندانی برای زنان داشته باشد، با تحمیل مشکلاتی جدید، باعث سردرگمی و ایجاد نارضایتی‌های کاذب در زنان امروزی شده است.^۲ این نگرش انتقادی نه تنها در سطح گفتمان‌های علمی، بلکه در سطح فرهنگ عمومی نیز رواج یافته است. محور این انتقادات مشکلات زنانی است که بر اثر ترویج آموزه‌های فمینیستی از ازدواج و مادری به نفع اشغال پست‌های مهم روی گردانده‌اند؛ برای نمونه نیویورک‌تایمز نوشته است: «زنان بدون فرزند، افسرده و سرگردان هستند و روزبه‌روز نیز بر تعدادشان افزوده می‌شود».^۳ نشریه نشنال ریویو نیز می‌نویسد: «آزادی زنان به جبران فسادها و تباهی‌های خود،

۱. رابرت. اچ. بورک، در سراسیس گومورا: لیبرالیسم مدرن و افول امریکا، ترجمه الهه هاشمی حائری، ص ۴۳۹-۴۴۰.

۲. همان، ص ۴۴۱.

۳. سوزان فالودی، «اگر زنان با مردان برابرند، پس چرا؟»، مجله زنان، ش ۱۲، ص ۱۹.

درآمد بیشتر، سیگار مخصوص زنان، اجازه داشتن بچه بدون شوهر، روابط آزاد جنسی... را به نسل ما عطا کرده است؛ در عوض علت اصلی خوشبختی زنان یعنی مرد را از ما دزیده است».^۱ در این میان، داستان زنانی که خود روزی فمینیست بوده‌اند، خواندنی‌تر است. الزابت مهران، نویسنده نشریه *لوس آنجلس تایمز* می‌گوید: «نسل ما را چون قربانی، در راه جنبش زنان سر بریدند. زنان ساده‌لوحی چون من، فریب فمینیسم را خوردند».^۲ در مجله دیگری نیز چنین آمده است: «جنبش زنان باعث شد به جای کسب موقعیت تازه، موقعیت‌های موجود را هم از دست بدهیم».^۳

درواقع فمینیسم با تعریف هویت جدید، هویت زنانه را از زن گرفت و هویت مردانه را به جای آن نشانده. تونی گرننت معتقد است: «فمینیسم دروغ‌های زیادی به زنان غرب گفته است؛ از جمله اینکه زن هیچ فرقی با مرد ندارد و دیگر اینکه زن می‌تواند همپای مردان حرکت کند. گویی فمینیسم درصدد آن بود که زن را مرد کند، غافل از اینکه مرد بودن - وقتی یک شخص واقعاً زن است - کار خسته‌کننده‌ای است».^۴ به گفته دیویدسن، «هیچ یک از ادله نظری فمینیست‌ها نمی‌تواند این واقعیات را نادیده بگیرد که بسیاری زنان در صحنه اجتماعی گرفتار شده، مزایای خانه و خانواده را

۱. همان.

۲. همان.

۳. همان.

۴. تونی گرننت، زن بودن، ترجمه فروزان گنجی‌زاده، ص ۲۱-۲۴.

از دست داده‌اند».^۱ به باور وی، «فمینیسم گرچه شعار مبارزه با تحقیر و زن ستیزی سر می‌دهد، اما خود به تحقیر زن می‌پردازد و به گونه‌ای دیگر زن ستیز است. شوهرداری و مادری که از راه‌های کمال زنانه است، از سوی فمینیسم به شدت مورد حمله قرار می‌گیرد».^۲ از این رو بسیاری از زنان به این نتیجه رسیده‌اند: «فمینیست بودن به معنای دور انداختن قسمت‌های خوب و زیبای زن بودن است».^۳

بر این اساس در الگوی افزایش باروری باید به احیای ارزش مادری بر اساس آموزه‌های دینی همت گماشت. اشاعه ارزش مادری، انگیزه معنوی نیرومندی است که می‌تواند در رفتار باروری کنونی زنان تحول ایجاد کند و به افزایش آن یاری رساند. این کار در سطح کلان بر عهده دولت اسلامی است تا از طریق نهادهای فرهنگی و آموزشی تحت نفوذ خود به این امر مباردت ورزد. افزون بر این، توسعه مفهوم مادری نیز در تقویت ارزش مادری و گرایش به باروری تأثیر بسزایی دارد؛ زیرا امروزه زنان بیش از هر دوره دیگر هم در خانه و هم در بیرون کار می‌کنند و این موجب فشار نقش بر دولت است. به همین دلیل مردها نیز می‌توانند از طریق توسعه بخشیدن به فرایند مادری و شرکت در تعهدات مربوط به تربیت، پرورش و نگهداری فرزند، انگیزه باروری را در زنان ایجاد کنند. از سوی دیگر دولت‌ها نیز در

۱. نیکلاس دیویدسن، «نقائص نظریه فمینیسم»، نگاهی به فمینیسم: تازه‌های اندیشه، ش ۲، ص ۵۸.

۲. همان، ص ۶۰.

۳. سیلویا آن هیولت «معیشت محقر»، ترجمه سمانه، در: مدنی، فمینیسم در امریکا تا سال

۲۰۰۳، ص ۱۸۷.

تقویت ارزش مادری می‌توانند نقش ایفا کنند. این کار از طریق فراهم ساختن تسهیلاتی مانند مرخصی زایمان، بازنشستگی زودرس، انعطاف ساعات کار، حقوق بیکاری و امنیت شغلی برای زنان تحقق‌یافتنی است. از این‌رو راه‌کارهایی در تغییر نگرش زنان به مادری می‌توان پیشنهاد داد.

راه‌کارهای تغییر نگرش زنان به مادری

۱. کاهش بار منفی ارزش‌های فرزندان یا به‌عبارتی کاهش هزینه‌های عاطفی، اقتصادی، جسمانی و فرصت‌های ازدست‌رفته از طریق کاهش تعارض‌های نقشی زنان؛ بدین معنا که در سیاست‌گذاری‌ها به‌گونه‌ای عمل شود که تا حد ممکن، مسئله تعارض بین نقش‌های جنسیتی (کار خانگی و مادری) و اشتغال زنان به حداقل ممکن تقلیل یابد؛

۲. تقویت روحیه همکاری و تعاون در بین مردان در محیط خانواده به ویژه همکاری جدی در تربیت و پرورش فرزندان به‌منظور کاهش بار وظایف و مسئولیت‌های مادران شاغل: وقتی بسیاری از زنان فرزندآوری را مانع ایفای نقش‌های اجتماعی خود ببینند، رغبت کمتری به فرزندآوری خواهند داشت؛

۳. تدوین و تصویب قوانین حمایتی از تعداد فرزند بیشتر: این کار می‌تواند از طریق اعطای معافیت و کاهش نظام خدمت وظیفه پدران دارای دو فرزند و بیشتر، اعطای مرخصی، دورکاری به زنان کارمند باردار و نیز اولویت استخدام پدران خانواده‌های بیش از دو فرزند درگیرد؛

۴. ترویج برکات فرزند بیشتر: این راه‌کار بر اموری چون افزایش روزی

به واسطه فرزندآوري، افزايش نسل شيعه، شادابي و آثار مثبت روحي در خانواده به سبب فرزند بيشتر، دادن انگيزه معنوي به زن با يادآوري ثواب هاي باروري و شيردهي و تعبير از اين دوره زماني به جهاد در راه خدا تاكيد مي كند؛

۵. برنامه ريزي در زمينه تقويت نگرش ديني در خصوص رزاقيت الهي، توكل و اجتناب از ترس از فقر به خاطر زادآوري بيشتر؛

۶. حمايت و مشاركت دولت با خانواده ها در تأمين اعتبار براي طرح هاي مختلف آتیه فرزندان مانند مسكن و ازدواج؛

۷. تبیین نقش مادري و فرزندآوري در سلامت جسمي و روحي زنان و تاكيد بر اين نکته كه جلوگيري از باروري، آسيب هاي جسمي و روحي براي زنان به دنبال خواهد داشت: نتايج تحقيقات پژوهشگران دانشگاه بريگهام يانگ امريكا از دويست هزار خانواده از ۸۶ كشور جهان بين سال هاي ۱۹۸۱ تا ۲۰۰۵ نشان مي دهد داشتن فرزند موجب کاهش فشار خون مي شود؛ تمايل والدين به يادگيري را افزايش مي دهد؛ باعث ارتقاي سطح فكري والدين مي شود؛ بر اعتماد به نفس والدين مي افزايد؛ درك زيبايي ها را امكان پذير مي سازد و شادي را براي والدين به ارمغان مي آورد.^۱

۱. «۹ ويژگي بچه دار شدن»، روزنامه خراسان، ص ۶، در:

تغییر نگرش زنان و دختران به زیبایی و بدن

توجه به بدن و معیارهای جدید زیبایی از مؤلفه‌های هویتی زنان در جهان مدرن است. از این رو از هر آنچه زیبایی، فرم و فریبایی اندامشان را به خطر اندازد، اجتناب می‌کنند. از جمله اموری که منافی زیبایی تصور می‌شود، باروری و ایفای نقش مادری است. بر این اساس باید نگرش زنان و دختران به زیبایی و بدن به گونه‌ای دگرگون شود که آن را منافی با باروری ندانند. برای تحقق این راهبرد راهکارهای ذیل را می‌توان پیشنهاد داد:

۱. برنامه‌ریزی برای تغییر معیارهای زیبایی در بین زنان: آنچه امروزه به منزله معیار زیبایی در بین زنان جامعه ما تبلیغ می‌شود، بر اساس معیارهای زیبایی‌شناختی غربی است که در قالب «باربی‌ایسم» تجلی یافته است؛ در حالی که اساساً معیارهای زیبایی در خود غرب نیز تاریخ‌تطور یافته‌ای داشته است؛ بدین معنا که ذائقه زیبایی‌شناختی زنان را می‌توان بر اساس معیارهای بومی و فرهنگی تغییر داد. این کار از طریق بازنمایی سبک زندگی ایرانی - اسلامی و اجتناب از عرضه الگوهای زیبایی غربی در رسانه‌ها تا حدودی قابل اجراست؛

۲. تغییر نگاه زنان از محوریت زیبایی‌های ظاهری به ارزشمندی و محوریت زیبایی‌های معنوی: این راهکار را می‌توان از طریق تبیین ناپایداری زیبایی‌های ظاهری و ماندگاری زیبایی‌های معنوی در قالب‌های علمی، اخلاقی، هنری و غیره به جامعه عرضه کرد؛

۳. با استفاده از ظرفیت نهادهای آموزشی، بهداشتی و پزشکی این آگاهی را به زنان داد که بر فرض وجود تغییر در اندام بر اساس باروری، می‌توان با ورزش و تمرین‌های خاص آثار مقطعی تغییر اندام را ترمیم کرد.

تأثیر ارزش‌های خانواده‌گرایانه در تغییرات جمعیتی

منظور ما از ارزش‌های خانوادگی، مجموعه پیچیده‌ای از ارزش‌های درهم تنیده از جمله ارزش‌های ازدواج، همسررداری و فرزندآوری است. در این میان دگرگونی در این ارزش‌ها می‌تواند نقش مهمی در تغییرات سطح باروری و به دنبال آن تغییرات رشد جمعیتی جامعه ایفا کند. با شناخت ارزش‌های خانوادگی و تغییر و تحولات در آن، می‌توان سیاست‌ها و برنامه‌هایی را به منظور تغییر شرایط فرهنگی، بینش‌ها و نگرش‌های اجتماعی طراحی کرد و بستر مناسبی برای تغییر رفتارهای باروری افراد فراهم آورد. در ادامه، به دو مورد از این ارزش‌ها اشاره می‌کنیم:

الف) ارزش ازدواج

ازدواج از عوامل بی‌واسطه باروری است. از این رو هر عاملی که زمینه‌ساز کاهش ازدواج باشد، از عوامل کاهش باروری نیز به‌شمار می‌آید. به همین دلیل در جوامعی که به هر دلیل ارزش ازدواج کاهش یافته، از نرخ باروری نیز کاهیده شده است. بر این اساس در الگوی افزایش باروری باید با تبیین ارزش ازدواج و رفع موانع آن، هم‌عمومیت ازدواج و هم‌بهنگام بودن آن در نظر باشد. خوشبختانه در ایران برخلاف بسیاری از کشورها، عمومیت ازدواج در سطح بسیار بالایی قرار دارد و حدود ۹۸ درصد ایرانی‌ها تا پنجاه سالگی حداقل یک‌بار ازدواج می‌کنند؛ اما این کافی نیست. از آنجاکه درصد بالایی از کاهش باروری در ایران متأثر از افزایش سن ازدواج است، به تبیین و تشویق ارزش ازدواج به‌نگام در الگوی افزایشی باید به‌طور جدی توجه

کرد. با توجه به اینکه اکثر اعضای جامعه ایرانی معتقد به دین و مسلمان‌اند، لازم است از ظرفیت آموزه‌های دینی در این باره استفاده کرد.

برای افزایش آمار ازدواج، در آغاز باید عوامل کاهش یا تأخیر ازدواج را بررسی کرد. بخشی از این عوامل به مسائل اقتصادی و معیشتی و نیز بیکاری برمی‌گردد. بخشی نیز به فرهنگ‌ها و سنت‌های سخت‌گیرانه ازدواج همچون مهریه و جهیزیه بالا ارجاع‌دانی است که بیانگر کاهش سرمایه اجتماعی اعتماد در جامعه ایرانی است. از سوی دیگر رفع مشکلات ازدواج نیاز به فرهنگ‌سازی و آموزش همگانی دارد. تشویق خانواده‌ها به آسان‌گیری ازدواج و ساده‌زیستی در زندگی، ایجاد فضای گفتمان ازدواج در جامعه، ترغیب رسانه‌های عمومی به ویژه صداوسیما به اختصاص ویژه‌برنامه‌هایی در خصوص ازدواج و خانواده با برشمردن کارکردهای مثبت ازدواج بهنگام و آسیب‌شناسی ازدواج‌های دیرهنگام، تهیه و تولید فیلم‌های آموزنده در مورد ازدواج، ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی در موضوع ازدواج و خانواده می‌تواند فرهنگ جامعه را در این زمینه اصلاح کند.

ب) ارزش فرزندان

تغییر نگرش زنان به کارکرد مثبت فرزندان در توسعه، تکامل و خودشکوفایی مادران، کسب هویت جدید خانوادگی و تقویت بنیان خانواده، پیوستگی و التزام به خانواده از طریق زایش و پرورش فرزندان در محیط امن و گرم خانواده از دیگر عوامل هویت‌یاب زنان است. با شناخت ارزش‌ها و ایدئال‌های فرزندآوری، می‌توان سیاست‌ها و برنامه‌هایی را به

منظور تغيير شرايط فرهنگي، بينش‌ها و نگرش‌هاي اجتماعي طراحي كرد و بستر مناسبی برای تغییر رفتارهای باروری افراد فراهم آورد. از این رو در الگوی افزایش باروری، لازم است ارزش‌گذاری فرزند بر اساس منافع مادی صرف (اقتصادی و عاطفی، چنان‌که در فرهنگ مدرن مورد توجه است) تغییر یابد و ارزش‌گذاری بر اساس عناصر معنوی به‌منزله محور فرزندآوری برجسته شود. در رویکرد دینی، کارکردهای معنوی فرزندان بیشتر مورد توجه بوده، تشویق به فرزندآوری نیز بر همین اساس است. بی‌شک گسترش انگیزه‌های دینی فرزندآوری، زمینه‌ساز تحمل سختی‌ها و رنج‌های ناشی از باروری و فرزندآوری از سوی والدین به‌منظور کسب رضایت الهی و نیل به منافع معنوی خواهد بود.

نقش افزایش یا کاهش سن ازدواج در تغییرات جمعیتی

امروزه کاهش تمایل به فرزندآوری، تأخیر ازدواج و در نتیجه افزایش میانگین سن ازدواج یکی از مسائل اجتماعی در ایران است؛ به گونه‌ای که اندیشمندان اجتماعی کاهش فراگیر باروری در کشورهای مختلف از جمله ایران را بیشتر نتیجه ازدواج در سنین بالاتر دانسته‌اند؛^۱ در حالی که یکی از علل اساسی افزایش باروری در جوامع سنتی، ازدواج در سنین آغازین جوانی است. پژوهش‌های جمعیت‌شناختی نشان داده‌اند که طی دوره ۱۳۶۵-۱۳۷۵،

1. Mohammad Jalal Abbassi- Shavazi, "Effects Of Marital Fertility And Nuptiality On Fertility Transition In The Islamic Republic Of Iran, 1976-1996", Demography Program Research School Of Social Sciences, P. 4.

۱۵ درصد تغییرات باروری به تغییرات سن ازدواج، و باقی مانده آن به کاربرد روش‌های پیشگیری از بارداری مربوط بوده است؛ در حالی که سهم تغییرات سن ازدواج در تغییرات باروری دهه بعد (۱۳۷۵-۱۳۸۵)، به ۳۵ درصد افزایش یافته است.^۱ نتایج تحقیق عرفانی (۲۰۱۳) نیز نشان داد که ۲۳ درصد کاهش باروری در تهران ناشی از تعویق ازدواج بوده است.^۲ بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰ میانگین سن ازدواج مردان و زنان کشور به ترتیب ۲۶/۷ و ۲۳/۴ سال بوده است. این میزان در سال ۱۳۳۵ برای مردان ۲۴/۹ سال و برای زنان ۱۹ سال بوده که این روند همچنان در حال افزایش است.^۳ نسبت زنان هرگز ازدواج نکرده واقع در گروه سنی ۲۵-۲۹ سال از ۹/۴ درصد در سال ۱۳۶۵ به ۲۶/۲ درصد در سال ۱۳۹۰ افزایش یافته است که بیانگر مجرد بودن یک زن از هر چهار زن واقع در این دسته سنی است. طی همین مدت، نسبت مردان هرگز ازدواج نکرده ۲۵-۲۹ ساله نیز دو برابر شده است و از ۱۸/۳ درصد در سال ۱۳۶۵، به ۴۰/۳ درصد در سال ۱۳۹۰ رسیده است.^۴ آمارها نشان می‌دهد متوسط سن ازدواج زنان در

1. Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi and Peter McDonald and Meimanat Hosseini-Chavoshi, "The fertility transition in Iran: Revolution and reproduction", Canadian Studies In Population, p. 203.

2. Amir Erfani "A reversal in the population policy of Iran: Do curbing family planning programs raise low fertility?" Abstract, p. 2.

۳. سایت مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۴۵ تا ۱۳۹۰.

۴. فاطمه ترابی، «تأخیر ازدواج در ایران: عوامل و پیامدها»، مجموعه مقالات همایش ملی جمعیت، تعالی و راهبردها، ج ۱، ص ۶.

ایران طی چهار دهه گذشته با تحول بسیاری مواجه بوده و از رقم ۱۸/۴ در سال ۱۳۴۵ به ۲۳/۴ در سال ۱۳۹۰ رسیده است.^۱ این مسئله را به گسترش باورهای فردگرایانه و مادی‌گرایانه و رواج هم‌زیستی و فرزندآوری خارج از ازدواج مرتبط دانسته‌اند؛^۲ اما در ایران، به‌رغم تأخیر در ازدواج، عمومیت آن همچنان بالاست. عوامل فرهنگی، به‌ویژه آموزه‌های اسلامی، عاملی مهم در خانواده‌گرایی ایرانیان برآورد شده است.^۳

در تحلیل علل افزایش سن ازدواج در ایران، مطالعات مختلفی در گرفته که همه آنها در یک علت مهم اشتراک داشته و آن نفوذ جریان نوسازی در جامعه و خانواده ایرانی است.^۴ برخی اندیشمندان معتقدند الزامات اقتصادی و اجتماعی هر دوره، زمان تشکیل خانواده و الگوهای آن را تعیین می‌کند.^۵ بر اساس تحلیل‌های مرکز آمار ایران نیز در سال ۱۳۸۵ مهم‌ترین متغیرهای مستقل تبیین‌کننده این پدیده، میزان باسوادی، بیکاری، شهرنشینی و میزان تحصیلات عالی است. در سطح کلی، سه متغیر میزان باسوادی، بیکاری و شهرنشینی، ۳۵ درصد تغییرات (افزایشی میانگین سن ازدواج زنان) را شامل شده و این رابطه مستقیم بوده است؛ یعنی با افزایش

۱. سایت مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۴۵ تا ۱۳۹۰ و آمارگیری جاری جمعیت ۱۳۷۰.

2. D. J. Van De Kaa, "Second Demographic Transition" p.872.

۳. وکیل احمدی و وحید قاسمی و شهلا کاظمی‌پور، «بررسی نقش گذار جمعیتی در تغییرات جامعه

شناختی خانواده»، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، دوره ۱، ش ۱۰، ص ۸۱.

۴. جمشید بهنام و شاپور راسخ، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، ص ۱۶۵.

۵. باقر ساروخانی، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، ص ۱۲۸.

متغیرهای مستقل، سن ازدواج افزایش می‌یابد.^۱ بنابراین می‌توان گفت شاخص توسعه‌یافتگی یکی از مهم‌ترین متغیرهای باواسطه و مداخله‌گر در میانگین سن ازدواج زنان به‌شمار می‌آید؛ اما عوامل دیگری نیز در افزایش سن ازدواج تأثیر داشته‌اند که برخی متأثر از فرایند نوسازی بوده و برخی نیز به‌صورت مستقل بر آن تأثیر گذاشته‌اند؛ مانند افزایش سطح تحصیلات، شیوع روابط آزاد جنسی، بیکاری و ناامنی شغلی، فردی شدن انتخاب همسر، تغییر ساختار سنی و جنسی (مضیقۀ ازدواج)، نگرش‌های تساوی طلبانه زنان، نسبت خویشاوندی، فرهنگ قومی و مناسک و سنت‌های ازدواج؛^۲ درحالی‌که اسلام با رویکردی مثبت به ازدواج، خواستار تحقق این رویداد مهم در آغازین سال‌های بلوغ است. از منظر قرآن، ازدواج مایه آرامش روان آدمی و یکی از نشانه‌های رحمت و بزرگی خداوند است.^۳ اسلام از یک‌سو برای ازدواج کارکردهای بسیاری چون پیروی از سنت پیامبر،^۴ به خشم آوردن شیطان،^۵ کامل شدن ایمان،^۶ زیاد شدن روزی^۱ و

۱. مرکز آمار ایران، در: www.amar.org.ir

۲. اسماعیل چراغی کوتیانی، بحران خاموش: واکاوی جامعه‌شناختی علل فرهنگی اجتماعی کاهش باروری در ایران، ص ۱۹۱-۲۱۴.

۳. روم، ۲۱.

۴. فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَتَّبِعَ سُنَّتِي، فَإِنَّ مِنْ سُنَّتِي التَّزْوِيجَ (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۵۸۳).

۵. مَا مِنْ شَابٍّ تَزَوَّجَ فِي حَدَاثَةٍ سِنَّهُ إِلَّا عَجَّ شَيْطَانُهُ: يَا وَيْلَهُ، يَا وَيْلَهُ! عَصَمَ مِنِّي ثُلْثِي دِينِهِ، فَلْيَتَّقِ اللَّهَ الْعَبْدُ فِي الثَّلَاثِ الْبَاقِي (محمد ری شهری، میزان‌الحکمه، ج ۵، ص ۸۲).

۶. إِذَا تَزَوَّجَ الْعَبْدُ فَقَدْ اسْتَكْمَلَ نِصْفَ الدِّينِ، فَلْيَتَّقِ اللَّهَ فِي النِّصْفِ الْبَاقِي (همان).

برتری عبادت^۲ را بیان کرده است و از سوی دیگر مسلمانان را تشویق می کند که ازدواج را به تأخیر نیندازند.

امام صادق علیه السلام می فرماید: جبرئیل امین بر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نازل شد و عرض کرد: ای محمد، پروردگارت به تو سلام می رساند و می فرماید: دختران و زنان باکره مانند میوه درختان اند و همان طور که میوه وقتی می رسد، چاره ای جز چیدن ندارد، و گرنه تابش خورشید و وزش باد آن را فاسد می کند، دختران و زنان باکره هم چاره ای جز ازدواج ندارند، و گرنه از گرفتار شدن به فتنه و انحراف در امان نیستند؛ چون بشرند.^۳ برخی روایات یکی از نشانه های خوشبختی مرد را این دانسته اند که دخترش در خانه پدری حیض نبیند.^۴

بی شک تشویق به تشکیل خانواده و عدم تأخیر ازدواج بستری مقبول و مشروع برای زادآوری و نیز زادآوری بسیار است. وقتی جوانان در سنین پایین تر ازدواج کنند، بازه زمانی بیشتری برای فرزندآوری در اختیار خواهند داشت.

۱. اَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله، فَشَكَا إِلَيْهِ الْحَاجَةَ، فَقَالَ: تَزَوَّجْ، فَتَزَوَّجْ، فَوَسَّعَ عَلَيْهِ (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۵۸۶).

۲. قَالَ: الرَّكَعَتَانِ يُصَلِّيهِمَا رَجُلٌ مُتَزَوِّجٌ أَفْضَلُ مِنْ رَجُلٍ أَعَزَبَ يَقُومُ لَيْلَهُ، وَيَصُومُ نَهَارَهُ (همان، ص ۵۸۴).

۳. أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ جِبْرِيْلَ أَتَانِي عَنِ اللَّطِيفِ الْخَبِيرِ، فَقَالَ: إِنَّ الْأَبْكَارَ بِمَنْزِلَةِ الثَّمَرِ عَلَى الشَّجَرِ، إِذَا أُذْرِكَ ثَمَرُهُ فَلَمْ يُجْتَنَى، أَفْسَدَتْهُ الشَّمْسُ، وَتَثَرَتْهُ الرِّيحُ؛ وَكَذَلِكَ الْأَبْكَارُ إِذَا أُذْرِكْنَ مَا يُذْرِكُ النِّسَاءَ، فَلَيْسَ لَهُنَّ دَوَاءٌ إِلَّا الْبُعُوْثُ، وَإِلَّا لَمْ يُؤْمَنْ عَلَيْهِنَّ الْقَسَادُ؛ لِأَنَّهُنَّ بَشَرٌ (همان، ص ۶۰۳-۶۰۴).

۴. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ أَنْ لَا تَطْمَثَ ابْنَتُهُ فِي بَيْتِهِ (همان، ص ۶۰۳).

تعدد زوجات و رابطه آن با افزایش جمعیت

چندهمسری در قالب چندزنی عمری به درازای زندگی بشر دارد. در فرهنگ‌های مختلف به دلایل گوناگون، مردان مجاز بودند با بیش از یک زن پیمان زناشویی ببندند. فزونی تعداد زنان بر مردان، نازایی زنان، نیاز به نیروی کار بیشتر و کسب منزلت اجتماعی بالاتر را می‌توان از مهم‌ترین عوامل چندزنی دانست. در رویکرد دینی نیز مردان اجازه دارند چهار زن را به همسری دائم خود انتخاب کنند، هرچند این فرایند شرایطی دارد که در قرآن و سنت آمده است. آنچه مسئله چندزنی را با افزایش جمعیت پیوند می‌دهد، نقش تأثیرگذار چندهمسری در تحولات باروری است. اضافه شدن هر زن به زنان یک مرد می‌تواند سبب‌ساز افزایش باروری باشد؛ همان‌گونه که اکتفا به یک زن نیز موجبات محدودیت و کاهش باروری را فراهم می‌آورد. امروزه در پی اشاعه فرایند نوسازی، چهره غالب بسیاری از جوامع از حیث تعداد همسر، تک‌همسری است. مشکلات اقتصادی، افزایش سطح دانش و آگاهی زنان و بالارفتن سطح مشارکت آنها در جامعه، وجود قوانین محدودکننده مبنی بر رضایت زن در انتخاب همسر جدید برای مردان و فعالیت زنان و سازمان‌های مدافع حقوق آنان را می‌توان از عوامل اصلی تقویت تک‌همسری دانست.^۱ نوسازی با تأکید بر ارزش‌های جدیدی چون فردگرایی، پیوندهای زناشویی عاشقانه و نیز بازنمایی چندزنی به‌مثابه امری ناسازگار با حقوق زنان، نگرش جامعه ایرانی را به این مقوله تغییر داد. از سوی دیگر امروزه دیگر برخی کارکردهای چندزنی آن‌چنان‌که در فرهنگ

۱. تقی آزادارمکی، جامعه‌شناسی خانواده ایرانی، ص ۱۰۴.

های سنتی بود، وجود ندارد. در گذشته یکی از انگیزه‌های چندزنی تولید و بازتولید نیروی کار برای فعالیت در زمین‌های کشاورزی بود. در نظام سنتی تولید، هم خود زن نیروی کار کم‌هزینه‌ای به‌شمار می‌آمد و هم فرزندان که به دنیا می‌آورد، هر کدام می‌توانستند به‌منزله نیروی فعال به‌کار گرفته شوند؛ اما با صنعتی شدن و مدرن شدن زندگی و نیاز کمتر به نیروی کار بدی، فرزند بیشتر نه‌تنها باری از دوش خانواده بر نداشته که خود افزایش هزینه بر آن است. از این رو امروزه فرزند بسیار، امری بی‌کارکرد شده و این امر به زوال این عنصر فرهنگی سنتی انجامیده است. کاوش در سرشماری‌های ایران نشان می‌دهد در تمام آنها چندهمسری وجود داشته است. در اولین سرشماری پس از انقلاب (سرشماری ۱۳۶۵) میزان چندهمسری به بالاترین حد خود می‌رسد؛ یعنی ۱۰۲۲ زن شوهردار در مقابل هزار مرد زن‌دار را نشان می‌دهد؛ اما در ده سال بعد (سرشماری ۱۳۷۵) این میزان به یک‌سوم تقلیل یافته است.^۱ این کاهش می‌تواند نشان‌دهنده تغییر نگرش جامعه به پذیرش چندهمسری باشد. در تحلیل این تغییرات می‌توان این احتمال را مطرح ساخت که بین افزایش چندهمسری و افزایش باروری رخ داده پس از انقلاب رابطه وجود داشته باشد؛ همان‌گونه که بخشی از کاهش باروری در دهه اخیر را می‌توان به کاهش چندهمسری ارجاع داد. در پیمایش‌هایی ملی که تاکنون در کشور در گرفته، برخی گویه‌ها به مسئله نگرش جامعه ایرانی به چندزنی اختصاص یافته و نتایج مهمی داشته است. محسنی در بررسی

۱. مهدی امانی، «نگاهی به چهل سال تحولات جمعیت‌شناختی ازدواج در ایران (۱۳۳۵-۱۳۷۵)»،

نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی نشان داده است که ۹۱/۱ درصد پاسخ‌گویان، با ازدواج یک مرد با بیش از یک زن مخالف بوده‌اند.^۱ نکته درخور توجه اینکه وضعیت تأهل و سن پاسخ‌گویان در این زمینه رابطه معناداری با یکدیگر نداشته؛ اما با متغیر جنسیت و سواد رابطه معناداری داشته است؛ بدین معنا که ۸۹/۵ درصد مردان و ۹۲/۷ درصد زنان با چندهمسری مخالف بوده‌اند. در خصوص وضعیت تحصیلی نیز بی‌سوادها ۸۵ درصد و افراد با تحصیلات لیسانس و بالاتر ۹۴/۶ درصد مخالف چندهمسری بوده‌اند.^۲ در پیمایش سال ۱۳۸۲ نیز مخالفت‌های پیشین همچنان پابرجاست؛ با این تفاوت که مخالفت زنان بیشتر شده است؛ به‌گونه‌ای که ۹۶ درصد زنان با آن مخالف بوده‌اند. نکته درخور توجه در پیمایش مذکور این است که این نگرش در بین افراد کم‌سواد و بی‌سواد نیز افزایش یافته است؛ به‌طوری‌که تفاوت برحسب سطح تحصیلات دیگر مثل گذشته نیست؛^۳ بدین معنا که نگرش قشرهای مختلف جامعه با همه تفاوت‌های جنسیتی، شغلی و طبقه اجتماعی به ناپسند بودن چندزنی، یکسان است. نابهنجار تلقی کردن این فرهنگ در ساحت نظری زمینه‌ساز کاهش آن در عرصه عملی بوده است و این مسئله می‌تواند در رفتار باروری خانواده ایرانی تأثیر منفی بگذارد؛ درحالی‌که افزایش رفتار باروری در برخی قومیت‌های ایرانی و اقلیت‌های مذهبی متأثر از تجویز و عمل به این متغیر است.

۱. منوچهر محسنی، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران، ص ۹۴.

۲. همان، ص ۱۱۸.

۳. محسن گودرزی، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: پیمایش ملی در ۲۸ مرکز استان کشور، ص ۴۷.

مطالعه طالب و گودرزی نشان می‌دهد در استان سیستان و بلوچستان تفاوت های قومی - مذهبی در نگرش به الگوهای ازدواج و هنجارهای خانواده به گونه‌ای است که نگرش شیعیان (غیربلوچ‌ها) به خانواده حول محور ارزش های فردگرایانه و استقلال خانواده با عملکرد جمعیتی پایین است؛ ولی اهل سنت (بلوچ‌ها) بیشتر به الگوهای سنتی ارزش‌های خانوادگی گرایش دارند.^۱ در الگوی سنتی خانواده، نه‌تنها چندهمسری مذموم نیست که گاه تشویق نیز می‌شود.

گفتنی است در جامعه ما در حالی تک‌همسری صورت غالب را پیدا کرده است که بسیاری از افراد در سن ازدواج، هنوز ازدواج نکرده‌اند. افرادی که ازدواج نکرده‌اند، سه دسته‌اند: یا در سن ازدواج‌اند و هنوز ازدواج نکرده‌اند یا سابقه ازدواج داشته‌اند و الان بدون همسرند و بر اثر طلاق یا فوت همسر مجرد شده‌اند یا در سن مجرد قطعی‌اند. این سه دسته در سال ۱۳۹۲ در مجموع تقریباً چهارده میلیون نفر می‌شوند که در این میان آنها که هرگز ازدواج نکرده‌اند، اعم از مرد و زن حدود ۱۱ میلیون و ۲۴۰ هزار نفرند. ۱۴ میلیون به نسبت کل جمعیت کشور تقریباً حدود ۱۹ درصد می‌شود. البته این نرخ نسبت به کل جمعیت است؛ ولی اگر بخواهیم به جمعیت در معرض ازدواج محاسبه کنیم، برای مردان در سن ازدواج ۴۶ درصد به نسبت جمعیت در سنشان و ۴۸ درصد زنان هرگز ازدواج نکرده‌اند.^۲ بر اساس آمار

۱. مهدی طالب و محسن گودرزی، «قومیت، نابرابری آموزشی و تحولات جمعیتی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۱، ص ۱۳۲.

۲. «گفت‌وگو با علی‌اکبر محزون، مدیرکل دفتر آمار و اطلاعات جمعیتی و مهاجرت سازمان ثبت

سال ۱۳۹۳، ۶ میلیون و ۶۰۰ هزار زن ۱۵-۴۹ ساله ازدواج نکرده در کشور وجود دارد.^۱ این وضعیت در روستاها بدتر است. بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰، تعداد دختران هرگز ازدواج نکرده در مناطق روستایی در همه گروه های سنی بیش از ۲ میلیون و ۷۶۱ هزار نفر بوده است. اگر این عدد را در مقابل ۴۲۲ هزار و ۶۱۷ دختر سه گروه سنی مذکور در نقاط شهری قرار دهیم، درمی یابیم که جمعیت دختران هرگز ازدواج نکرده روستایی تقریباً معادل نیمی از دختران هرگز ازدواج نکرده شهری است.^۲

نقش استحکام یا فروپاشی خانواده در تغییرات جمعیتی

خانواده نهادی با کارکردهای حیاتی و فراهم آورنده نیازهای ضروری بشر است؛ کارکردهایی مانند بازتولید نسل انسانی، تنظیم روابط جنسی، تأمین عاطفه، جامعه پذیری و نیز تأمین اقتصاد و معیشت اعضا. اما تضمین کننده این نقش ها پایایی، پویایی و استحکام خانواده است. خانواده باثبات برخلاف خانواده متزلزل یا فروپاشیده، فرصت تولید نسل را دارد. هر عاملی که پایه های خانواده را محکم تر کند، در تغییرات جمعیتی تأثیرگذار

احوال کشور»، در:

<http://mehrkhane.com/fa/news/11928/1393/4/18>

۱. «مصاحبه محمد اسماعیل مطلق، مدیرکل سلامت، جمعیت و خانواده وزارت بهداشت»، در:

<http://alef.ir/vdcfyxd0jw6deja.igiw.html?270414.1394/2/20>

۲. «دخترانی که بی شوهر ماندند، پسرانی که بی همسری برگزیدند»، در:

[http://www.khabaronline.ir/\(X\(1\)S\(xw2yyasemnphubdrwtpxcqi\)\)/print/618897](http://www.khabaronline.ir/(X(1)S(xw2yyasemnphubdrwtpxcqi))/print/618897)

خواهد بود؛ زیرا عناصر تأثیرگذار در پایایی خانواده، فرصت ایفای نقش فرزندآوری را برای خانواده فراهم می‌آورند. همچنین طلاق به منزله نمود فروپاشی خانواده، چه در سطح عاطفی و چه در سطح قانونی، یکی از مهم ترین عوامل تغییرات جمعیتی است؛ چون فروپاشی خانواده به معنای به هم خوردن زمینه ایفای نقش زادآوری خانواده است. بروس کوئن در واکاوی ریشه‌ای ترین عامل طلاق در جوامع نوسازی شده، بر تغییرات ارزشی و نگرشی جامعه تأکید کرده، معتقد است پدیده طلاق بیش از آنکه معلول گسیختگی و تباهی خانواده باشد، محصول دگرگونی در ارزش‌ها و نگرش‌های جامعه است. امروزه دیگر زن و شوهر برای تأمین نیازمندی‌ها و خدمات خود، تنها به خانواده متکی نیستند. از این رو گسست پیوند زناشویی بسیار آسان‌تر است و ننگی بزرگ نیست.^۱ عوامل خرد و کلان بسیاری در بروز طلاق مؤثرند که می‌توان آنها را در تقسیم‌بندی‌ای کلی به عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و روانی تقسیم کرد. عوامل طلاق از هر نوعی که باشند، می‌توانند در تغییرات جمعیتی تأثیر بگذارند. مهم‌ترین عوامل فرهنگی طلاق را می‌توان اموری چون آزادی‌های جنسی، فردگرایی، ضعف پایبندی به مذهب، افزایش سن ازدواج، تحول نقش‌های جنسیتی، تحول در سبک زندگی و الگوی مصرف‌گرا، ضعف مهارت‌های زندگی، تغییر در ساختار خانواده و کاهش هزینه‌های روانی و اجتماعی طلاق برشمرد.

در تبیین رابطه طلاق و تغییرات جمعیتی، ذکر چند نکته مهم ضروری

۱. بروس کوئن، درآمدی بر جامعه‌شناسی، ترجمه محسن صبوری، ص ۱۳۳.

است: نخست، هم‌اکنون بسیاری از زنان مطلقه در خانه‌های مجردی زندگی می‌کنند. فضای مستقل آپارتمان‌نشینی، این امکان را به آنان می‌دهد که به روابط نامشروع تن دهند یا با نگاه مثبت، به صورت غیررسمی به همسری دائم یا موقت کسانی درآیند که فرهنگ مسلط اجتماعی، امکان ثبت رسمی ازدواج و به طریق اولی فرزندآوری را به آنان نمی‌دهد؛ دوم، از سال ۱۳۷۹ تاکنون، نسبت ازدواج به طلاق، روند کاهشی داشته و از دوازده ازدواج در برابر یک طلاق در سال ۱۳۷۹، به پنج ازدواج در برابر یک طلاق در سال ۱۳۹۲ رسیده است؛ یعنی ۲۰ درصد ازدواج‌ها به طلاق انجامیده است. از این رو می‌توان انتظار داشت که ترس از ناپایداری خانواده، فرزندآوری را بیش از گذشته به تأخیر اندازد و در نتیجه بُعد خانوار کاهش یابد. بسیاری از زوج‌ها در سالیان نخست ازدواج، از شریک زندگی خویش آسوده‌خاطر نیستند و احتمال طلاق را در زندگی خود متفی نمی‌دانند. این مسئله می‌تواند دستاویزی برای کاهش باروری آنان باشد؛ سوم، وقوع طلاق موجب برانگیختن احساسات در تعاملات اجتماعی شده، راه را بر بازهمسرگزینی می‌بندد و از این طریق نیز بر کنش فرزندآوری تأثیر می‌گذارد. تلخی‌ها و مرارت‌های طلاق سبب‌ساز شکل‌گیری نگرش منفی به جنس مخالف می‌شود؛ به طوری که مرد یا زن گمان می‌کند هیچ‌کس قابل اعتماد نیست و باید تا پایان عمر از جنس مخالف بپرهیزد یا برعکس برای دوری‌گزیدن از تنهایی و بی‌سامانی پس از طلاق، خود را به سرعت درگیر روابط جدید کند. وجود هر دو گونه این حالت‌ها واکنش طبیعی به طلاق قلمداد می‌شود؛ اما هر دو این واکنش‌ها آسیب‌زاست. نتایج پژوهش‌ها در ایران نشان می‌دهد که

هم زنان و هم مردان مطلقه از ازدواج مجدد بيزار بوده‌اند. اين بيزاري ناشی از تجارب تلخ و دردناکی است که در دوران زندگی مشترک در طلاق خود دیده‌اند. بنابراین حاضر نیستند تجربه مشابهی را بپذیرند.^۱ بر اساس نتایج این تحقیقات، ۲۷ درصد زنان و ۲۱ درصد مردان اظهار کرده‌اند که به میزان زیادی از ازدواج مجدد تنفر دارند.^۲ اگر پاسخ متوسط به این میزان افزوده شود، این نرخ برای زنان و مردان به ترتیب به ۳۹ و ۲۹ درصد خواهد رسید. افزون بر این بروز طلاق‌های عاطفی زوجین نیز که اغلب خانواده‌های آنها از آن بی‌خبرند، می‌تواند زمینه دگرگونی رفتار باروری را فراهم آورد؛ درحالی‌که در خانواده گسترده، به جهت الگوی حکمیت خانوادگی و دخالت شبکه خویشاوندی در مسئله اختلافات خانوادگی، کمتر پدیده طلاق دیده می‌شود.

نکته دیگر اینکه طلاق پیامدهای منفی چشمگیری در زندگی زنان دارد. همین امر باعث می‌شود زنان به صرف احتمال طلاق - هرچند اندک - به فرزندآوری تمایلی نداشته باشند. بر اساس آمارهای اقتباس شده از مردان و زنان مطلقه، ۶۸ درصد اظهار کرده‌اند بر اثر طلاق بیمار و رنجور، و ۶۰ درصد دچار اضطراب دائم شده‌اند؛ ۸۲ درصد نیز احساس گناه می‌کنند و ۶۲ درصد به پریشانی مبتلایند. این عده پس از طلاق، دچار خستگی و کاهش کمیت و کیفیت در شغل، بی‌علاقگی به آن و بی‌اعتمادی به دیگران،

۱. مهناز اخوان تفتی، «پیامدهای طلاق در گذار از مراحل آن»، مطالعات زنان، دوره ۱،

ش ۳، ص ۱۴۵.

۲. همان، ص ۱۴۱.

دل‌تنگی و بی‌حوصلگی در تربیت و نگهداری فرزندان، ستیزه‌جویی، تمایل به خودکشی و مواردی از این دست شده‌اند.^۱ همه این موارد با نداشتن تمایل به فرزند بیشتر و کاهش جمعیت به‌طور مستقیم در ارتباط است. در پایان این بخش، ذکر دو نکته ضروری می‌نماید: نخست، در پدیده طلاق زنان بیشتر از مردان در معرض آسیب‌اند؛ زیرا مردان پس از طلاق، بیشتر از زنان، موفق به ازدواج مجدد می‌شوند. بر اساس آمار، در سال ۱۳۹۴ افراد بدون همسر بر اثر طلاق ۶۵۷ هزار نفر بوده‌اند که شامل ۲۱۴ هزار مرد و ۴۴۳ هزار زن‌اند.^۲ از این‌رو افزون بر بروز آسیب‌های اجتماعی برای آنان، این‌گونه زنان از چرخه باروری خارج می‌شوند؛ دوم، خانواده‌هایی که فرزند دارند، به میزان کمتری به طلاق گرایش پیدا می‌کنند؛^۳ بدین معنا که فرزنددار بودن خانواده تأثیر مثبت و معناداری در جلوگیری از وقوع طلاق دارد.

نتیجه‌گیری

هویت زنانه و نقش‌های مادری و همسری در اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد و کارکردهای مثبت بسیاری برای آن بیان شده است؛ به‌گونه‌ای که بی‌توجهی به آن آثار منفی فراوانی در جامعه و خانواده خواهد داشت. جریان فمینیسم با اشاعه اندیشه‌هایی چون فردگرایی، مبارزه با خانواده و ازدواج، نفی تولید

۱. محمدحسین فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی: ستیزه‌های خانواده و طلاق، ص ۳۴۰-۳۴۲.

۲. «مصاحبه علی‌اکبر محزون، مدیرکل دفتر آمار و اطلاعات جمعیتی و مهاجرت سازمان ثبت احوال کشور»، در: <http://mehrkhane.com/fa/news/24007>

۳. محمدرضا زیبایی‌نژاد، «تحولات جمعیتی ایران: عوامل، پیامدها، راهبردها»، تحلیلی بر مهم‌ترین مسائل زن و خانواده در ایران، ص ۴۴۴.

مثل و نقش مادري، تشويق به سقط جنين، مخالفت با كار خانگي و تشويق به اشتغال خارج از خانه و بازتوليد هويت زنانه در تغييرات جمعيتي تأثيرگذار بوده است.

بازتعريف هويت‌هاي واقعي زن از ديدگاه اسلام و ايجاد انگيزه در زنان براي ايفاي نقش مادري و متوجه كردن به ابعاد معنوي فرزندان و نيز تغيير نگرش آنان از زيبايي‌هاي ظاهري به زيبايي‌هاي معنوي در تغيير نگرش و رفتار باروري ايشان تأثيرگذار است.

ارزش‌هاي خانواده‌گرايانه به‌ويژه ازدواج و ارزش فرزند مي‌توانند انگيزه افراد را در افزايش باروري تحت تأثير مثبت قرار دهند.

عوامل بسياري در افزايش سن ازدواج تأثير گذاشته‌اند كه برخي متأثر از نوسازي و مدرنيسم بوده‌اند و برخي نيز به‌صورت مستقل نقش داشته‌اند؛ عواملی مانند افزايش سطح تحصيلات، شيوع روابط آزاد جنسي، بيكاري و نامني شغلي، فردي شدن انتخاب همسر، تغيير ساختار سني و جنسي (مضيقه ازدواج)، نگرش‌هاي تساوي‌طلبانه زنان، نسبت خويشاووندي، فرهنگ قومي و مناسك و سنت‌هاي ازدواج.

تعدد زوجات در تحولات باروري و جمعيت تأثيرگذار است. اضافه شدن هر زن به زنان يك مرد مي‌تواند سبب‌ساز افزايش باروري شود؛ همان گونه كه اكتفا به يك زن نيز موجبات محدوديت و کاهش باروري را فراهم مي‌آورد.

هر عاملی كه پايه‌هاي خانواده را محكم‌تر كند، عاملی تأثيرگذار در تغييرات جمعيتي خواهد بود؛ زيرا عناصر تأثيرگذار در پايي خانواده

فرصت ایفای نقش فرزندآوری را برای خانواده فراهم می‌آورند. از سوی دیگر طلاق نیز به‌عنوان نمود فروپاشی خانواده، چه در سطح عاطفی و چه در سطح قانونی، یکی از مهم‌ترین عوامل تغییرات جمعیتی است؛ زیرا فروپاشی خانواده به معنای به هم خوردن زمینه‌ایفای نقش زادآوری خانواده است.

پرسش‌ها

۱. هويت جنسي را تعريف كرده، جا يگاه آن را در اسلام توضيح دهيد.
۲. فمينيسم از چه راه‌هايي در تغييرات جمعيتي تاثير گذار بوده است؟
۳. افزايش يا کاهش ازدواج چگونه در تغييرات جمعيتي تاثير مي‌گذارد؟
۴. تعدد زوجات چگونه در تغييرات جمعيتي تاثير گذار است؟
۵. نقش استحکام يا فروپاشي خانواده در تغييرات جمعيتي چيست؟

منابعي براي مطالعه بيشتر

۱. آبوت، پاملا و والاس كلر، درآمدی بر جامعه‌شناسی نگرش‌هاي فمينيستي، ترجمه مريم خراساني و حميد احمدی، تهران، دنياي مادر، ۱۳۷۶.
۲. چراغي کوتياني، اسماعيل، بحران خاموش: واکاوي جامعه‌شناختي علل فرهنگي اجتماعي کاهش باروري در ايران، قم، مؤسسه آموزشي و پژوهشي امام خميني (ع)، ۱۳۹۷.
۳. فريدمن، جين، فمينيسم، ترجمه فيروزه مهاجر، تهران، آشيان، ۱۳۸۱.
۴. لوکاس، ديويد و مير پاول، درآمدی بر مطالعات جمعيتي، ترجمه حسين محموديان، چ ۲، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۵. زيبايي نژاد، محمدرضا، «بازخواني هويت زنانه»، تحليلي بر مهم‌ترين مسائل زن و خانواده در ايران، قم، دفتر مطالعات و تحقيقات زنان، ۱۳۹۳.

منابع و مأخذ

۱. اچ. بورک، رابرت، در سرانشیبی به سوی گومورا: لیبرالیسم مدرن و افول آمریکا، ترجمه الهه هاشمی حائری، تهران، حکمت، ۱۳۷۸.
۲. احمدی، وکیل، وحید قاسمی و شهلا کاظمی پور، «بررسی نقش گذار جمعیتی در تغییرات جامعه‌شناختی خانواده»، *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، دوره ۱، ش ۱۰، ۱۳۹۱.
۳. اخوان تفتی، مهناز، «پیامدهای طلاق در گذار از مراحل آن»، *مطالعات زنان*، دوره ۱، ش ۳، ۱۳۸۲.
۴. السیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، التفسیر الدر المثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۲، بیروت: دار الفکر، ۱۳۷۲.
۵. امانی، مهدی، «نگاهی به چهل سال تحولات جمعیت‌شناختی ازدواج در ایران (۱۳۳۵-۱۳۷۵)»، *نامه علوم اجتماعی*، ۱۳۸۰.
۶. امیدیان، محمدرضا، *هویت از دیدگاه روان‌شناسی*، یزد، دانشگاه یزد، ۱۳۸۸.
۷. آبوت، پاملا و والاس کلر، *درآمدی بر جامعه‌شناسی نگرش‌های فمینیستی*، ترجمه مریم خراسانی و حمید احمدی، تهران، دنیای مادر، ۱۳۷۶.
۸. آزادارمکی، تقی و مهناز زند و طاهره خزایی، «بررسی تحولات اجتماعی و فرهنگی در طول سه نسل خانواده تهرانی: با تأکید بر مقایسه مراسم، آداب و کارکردهای حمایتی»، *نامه علوم اجتماعی*، ش ۱۶، ۱۳۷۹.
۹. *آزادارمکی، تقی، جامعه‌شناسی خانواده ایرانی*، چ ۲، تهران، سمت، ۱۳۸۹.
۱۰. بهنام، جمشید و شاپور راسخ، *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی ایران*، تهران، خوارزمی، ۱۳۴۸.

۱۱. ترابي، فاطمه، «تأخير ازدواج در ايران: عوامل و پيامدها»، مجموعه مقالات همایش ملی جمعیت، تعالی و راهبردها، ج ۱، تهران، دفتر آمار و اطلاعات جمعیتی و مهاجرت سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۹۲.
۱۲. چراغی کوتیانی، اسماعیل، بحرانی خاموش: واکاوی جامعه شناختی علل فرهنگی اجتماعی کاهش باروری در ایران، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۷.
۱۳. حر العاملی، محمدبن الحسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تحقیق و تصحیح عبدالرحیم ربانی شیرازی (۲۰جلدی)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، [بی تا].
۱۴. دویووار، سیمون، جنس دوم، ترجمه قاسم صنعوی، تهران، توس، ۱۳۸۰.
۱۵. دیویدسن، نیکلاس، «نقائص نظریه فمینیسم»، نگاهی به فمینیسم: تازه‌های اندیشه، ش ۲، قم، مؤسسه فرهنگی طه، ۱۳۷۷.
۱۶. ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۵، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۹.
۱۷. ریتزر، جورج، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علمی، ۱۳۸۰.
۱۸. زیبایی‌نژاد، محمدرضا، «بازخوانی هویت زنانه»، تحلیلی بر مهم‌ترین مسائل زن و خانواده در ایران، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۹۳.
۱۹. _____، «تحولات جمعیتی ایران: عوامل، پيامدها، راه‌کارها»، تحلیلی بر مهم‌ترین مسائل زن و خانواده در ایران، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۹۳.
۲۰. ساروخانی، باقر، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران، سروش، ۱۳۷۰.

۲۱. سایت مرکز آمار ایران، www.amar.org.
۲۲. شلیت، وندی، «بازگشت به حیا»، فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳، ترجمه سمانه مدنی، تهران، معارف، ۱۳۸۳.
۲۳. طالب، مهدی و محسن گودرزی، «قومیت، نابرابری آموزشی و تحولات جمعیتی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۱، ۱۳۸۲.
۲۴. عبدی، عباس، مباحثی در جامعه‌شناسی حقوقی در ایران: تضاد واقعیت و حقوق، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱.
۲۵. فاکس، الیزابت، «زنان و آینده خانواده: آزادی رفتار جنسی و تأثیر آن بر خانواده»، ترجمه اصغر افتخاری و محمد تراهی، کتاب زنان، ش ۱۷، ۱۳۸۱.
۲۶. فالودی، سوزان، «اگر زنان با مردان برابرنند پس چرا؟» ترجمه زهره زاهدی، مجله زنان، ش ۱۲، ۱۳۷۲.
۲۷. فرجاد، محمدحسین، آسیب‌شناسی اجتماعی ستیزه‌های خانواده و طلاق، تهران، ۱۳۷۲.
۲۸. فریدمن، جین، فمینیسم، ترجمه فیروزه مهاجر، تهران، آشیان، ۱۳۸۱.
۲۹. کاستلز، مانوئل، عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ، ترجمه حسن چاووشیان، ج ۲، تهران، طرح نو، ۱۳۸۰.
۳۰. کلانتری، صمد و دیگران، «بررسی جامعه‌شناختی گرایش به فرزندآوری و برخی عوامل مرتبط با آن در بین جوانان متأهل شهر تبریز»، جامعه‌شناسی کاربردی، ش ۲، ۱۳۷۹.
۳۱. کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی (الفروع)، به اهتمام محمدحسین الدرایتی، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۸.

۳۲. كوئن، بروس، *درآمدی بر جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن صبوری، تهران، توتیا، ۱۳۷۵.
۳۳. گراگلیا، کارولین، *فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳*، ج ۲، تلخیص، ترجمه و تدوین معصومه محمدی، معارف، قم، ۱۳۸۵.
۳۴. گرنت، تونی، *زن بودن*، ترجمه فروزان گنجی‌زاده، تهران، ورجاوند، ۱۳۸۱.
۳۵. گودرزی، محسن، *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان*، پیمایش ملی در ۲۸ مرکز استان کشور، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲.
۳۶. حسنی، منوچهر، *بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران*، تهران، شورای فرهنگ عمومی، ۱۳۷۹.
۳۷. مشیرزاده، حمیرا، *از جنبش تا نظریه اجتماعی: تاریخ دو قرن فمینیسم*، تهران، شیرازه، ۱۳۸۵.
۳۸. مؤسسه فرهنگی طه، *نگاهی به فمینیسم*، قم، معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی، ۱۳۷۷.
۳۹. نوری الطبرسی، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، ج ۱۵، قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیا التراث، ۱۴۰۸ق.
۴۰. هام، مگی، *فرهنگ نظریه‌های فمینیستی*، ترجمه نوشین احمدی خراسانی و دیگران، تهران، توسعه، ۱۳۸۲.
۴۱. هیلوت، سیلویا آن، «*معیشت محقر*»، ترجمه سمانه مدنی، در: *فمینیسم در آمریکا تا سال ۲۰۰۳*، ترجمه معصومه محمدی و فرزانه دوستی، تهران، معارف، ۱۳۷۸.

42. Abbasi-Shavazi, Mohammad Jalal, "Effects Of Marital Fertility And Nuptiality On Fertility Transition In The Islamic Republic

- Of Iran:1976-1996", *Demography Program Research School Of Social Sciences*,The Australian National University, Working Papers In: *Demography*,84, 2000.
43. Abbasi-Shavazi, Mohammad Jalal and Peter Mc donald, And Meimanat Hosseini-Chavoshi,," The Fertility Transition In Iran: Revolution And Reproduction", *Canadian Studies In Population* 38, No. 1-2, 2011.
44. Erfani, A "A Reversal In The Population Policy Of Iran: Do Curbing Family Planning Programs Raise Low Fertility?" Paper Accepted For Presentation At The 27Th Iussp International Population Conference, Busan, South Korea, 2013.
45. Van De Kaa, D. J. (2003) " Second Demographic Transition" In Encyclopedia Of Population, Demeny,P And Mcnicoll. G (Eds). New York: Macmillan Reference. Pp872-875

سایتها

46. <http://alef.ir/vdcfyxd0jw6deja.igiw.html?270414>
47. <http://mehrkhane.com/fa/news/11928>
48. [http://www.khabaronline.ir/\(X\(1\)S\(xw2yyasemnphubdrwtpxcqi\)\)/print/618897](http://www.khabaronline.ir/(X(1)S(xw2yyasemnphubdrwtpxcqi))/print/618897)
49. http://khorasannews.com/content/newspaper/Version18363/0/Page6/newspaperpdf_18363_6.pdf

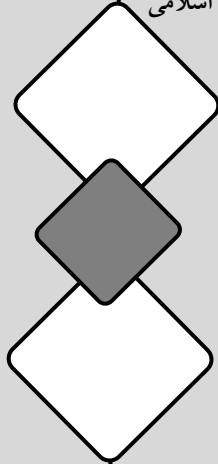

دوس پېنجم

ابعاد بهداشتی و پزشکی جمعیت

دکتر خلیل علی محمدزاده

دانشیار گروه مدیریت خدمات بهداشتی و درمانی دانشگاه علوم
پزشکی آزاد اسلامی

از دانش پژوه انتظار می‌رود:

عوامل کاهنده نرخ باروری کل در کشور ایران را بشناسد؛
دلایل انتخاب سزارین از طرف بیمار و پزشک را تحلیل کند؛
از مزایای زایمان طبیعی آگاه شود؛
وضعیت آماری سزارین در ایران و جهان را بررسی کند؛
ناباروری را تعریف کند؛
علل پزشکی ناباروری در زنان و مردان را تبیین کند؛
با علل ناباروری مربوط به سبک زندگی آشنا شود؛
بیماری‌ها و رفتارهای زمینه‌ساز ناباروری را بشناسد؛
با روش‌های درمانی در اختلالات ناباروری آشنا شود؛
مشکلات ناشی از ناباروری را توضیح دهد.

مقدمه

سياست‌های باروری در همه کشورهای دنیا تابع شرایط و زمینه‌هاست. در ایران، بیش از دو دهه سیاست‌های کاهش جمعیت در قالب برنامه تنظیم خانواده پیگیری می‌شد و در بین عموم مردم به «کنترل جمعیت» معروف شد. بعد از این مرحله، بررسی روندها نشان داد که نرخ باروری کل به زیر حد جایگزینی سقوط کرده است. بنابراین تغییر سیاست‌ها از کاهش جمعیت به تناسب جمعیت پذیرفته شد. در این درس، علل، عوامل و زمینه‌های کاهش نرخ باروری در ایران به‌ویژه در حوزه علوم پزشکی بررسی شده است و با اشاره به جایگاه و موقعیت ایران در نقشه جهانی، لزوم فرهنگ سازی و قانون‌گذاری به منظور مدیریت کمی و کیفی جمعیت برای رسیدن به جمعیت جوان، پویا و بالنده مورد تأکید است.

بحث جمعیت بحثی مهم و استراتژیک است. در بعد کمی، اتخاذ تدابیری برای ازدیاد یا کاهش جمعیت و ابعاد شهرها مطرح می‌شود و افزون بر تعداد و حجم جمعیت در این مقطع - که پنجره جمعیتی نیز به روی کشور باز شده است - بحث ساختار، هرم و ترکیب سنی جمعیت اهمیت دارد.

تا دهه ۱۹۷۰ نرخ زادوولد هیچ کشوری در جهان کمتر از حد جایگزینی نبود. از این رو همه کشورهای تا چند دهه پیش، به دنبال مهار جمعیت بودند و جنبش رشد جمعیت کاملاً صفر^۱ را دنبال می‌کردند؛ اما در شرایط کنونی،

1. Zero population growth (ZPG) movement.

نرخ باروری پایین، همه این کشورها را نگران ساخته و این موج را در جهت عکس سوق داده است.^۱

هم اکنون در بیش از هشتاد کشور در جهان، نرخ باروری کمتر از حد جایگزینی یعنی زیر ۲/۱ فرزند به ازای هر زن است. این کشورها بیش از چهل درصد جمعیت دنیا را تشکیل می‌دهند. همه کشورهای اروپای غربی و کشورهایی مانند چین، ژاپن، روسیه، لهستان و کانادا چنین وضعیتی دارند.^۲

نرخ باروری کل در دنیا به‌طور میانگین ۲/۴ فرزند است.^۳ این عدد در ایران کمتر از ۲ فرزند است. سال ۱۳۶۸ این عدد برای ایران ۶/۴ فرزند بود. طی برنامه کنترل جمعیت می‌بایست این شاخص تا سال ۱۳۹۰ از ۶/۴ به ۴ برسد^۴ که در سال ۱۳۷۱ به عدد ۳/۶ رسید. طی ۲۵ سال اخیر، نرخ باروری کل بیش از سه برابر کاهش یافت؛^۵ در حالی که طی ۲۵ سال اخیر، نرخ باروری کل یا TFR در امریکا از ۲/۱ به ۲/۰۶، در فرانسه از ۱/۱ به ۲/۰۸، در انگلیس از ۱/۸ به ۱/۹، و در ایتالیا از ۱/۳ به ۱/۴ رسیده است.^۶

1. G. Becker, Low Birth Rates: Causes, Consequences, and Remedies, The Becker & Posner Blog, Access Blog, www.becker-posner-blog.com, 8/15/2013.

۲. گری بکر (Gary Becker) می‌گوید: آیا جنبش برخاسته به طرف‌داری از رشد جمعیت کاملاً صفر را به یاد دارید؟ این موج اکنون به جهت عکس برگشته است.

3. Weisman Alan, Countdown: Our Last, Best Hope for a future on earth? Little, Brown Book Group, 2013.

۴. عطاءالله متین و سایرین، جمعیت و تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران.

۵. خلیل‌علی محمدزاده، گفتارها و گفتگوهای جمعیتی: تأملی در مدیریت سلامت و تناسب جمعیت.

۶. گزارش اطلاعات مرکزی امریکا، نرخ باروری به ازای هر زن و شاخص امید زندگی در کشورهای جهان.

تعريف حد جايگزيني يا جانشيني

عدد حد جايگزيني يا جانشيني $2/1$ فرزند است؛^۱ يعني براي بقاي نسل، هر خانواده حداقل بايد دو فرزند داشته باشد. نکته مهم در اين ميان اين است كه تاكنون كمتر كشوري توانسته است نرخ باروري كل خود را از زير حد جايگزيني به بالاي اين نرخ بكشاند و اين مفهوم، منطقه خطري است كه در هشدارهاي آيت الله خامنه‌اي مدظله‌العالی نیز وجود دارد. كشور آلمان براي از بين بردن شكاف بين نرخ باروري كل حدود $1/4$ و ميزان باروري جانشيني، نيازمند ۲۵ درصد افزايش در تعداد تولدهاست.^۲ براي جبران اين شكاف، اين ميزان براي كشور ما نيز بايد مورد سنجش قرار گيرد.

رابطه باروري پايين و نرخ نوآوري

از جمله عوارض سوء باروري پايين، نيروي جوان كمتر، سالمندان بيشتر، درآمد بازنشستگي افزون‌تر، كمبود نيروي كار و صندوق‌هاي بيمه ورشكسته است. در اين صورت همه بچه‌هاي به دنيا آمده نيز حتماً بايد به سرمايه انساني ناب تبديل شوند.

به تقويت زن نخبگي در كشور بايد از زاويه ديگري نيز نگريست. باروري پايين، کاهش نرخ نوآوري‌هاي علمي و ساير نوآوري‌ها را نيز به

۱. محمدجواد محمودي و محمود مشفق، تحولات جمعيتي، چالش‌هاي پيش رو و لزوم تجديد نظر در سياست‌هاي جمعيتي ايران.

2. G. Becker, Low Birth Rates: Causes, Consequences, and Remedies, The Becker & Posner Blog, Access Blog, www.becker-posner-blog.com, 8/15/2013.

دنبال دارد؛ زیرا اغلب نوآوری‌ها به دست جوانان روی می‌دهد و به همین دلیل بنگاه‌های جدید فناوری پیشرفته معمولاً نیروهای جوان را استخدام می‌کنند.^۱

ازدواج مناسب

ازدواج بموقع و درست، هم کمک به کیفیت زندگی و تحکیم بنیان خانواده و هم یکی از عوامل افزایش نرخ باروری کل در کشور است. ازدواج آسان و ساده در جامعه بسیار مطرح شده است؛ اما باید بیش از پیش بر ازدواج مناسب، صحیح و پایدار متمرکز شد. در سال‌های اخیر، امر مبارک ازدواج، سیر نزولی و پدیده شوم طلاق سیر صعودی داشته است. میانگین ازدواج برای پسران در سال ۱۳۹۳ به ۲۸/۱ سال و برای دختران به سن ۲۳/۵ سال رسیده است.^۲ تأخیر در ازدواج و افزایش طلاق، هر دو کاهنده نرخ باروری کل اند. نرخ باروری کل در ایران اکنون ۱/۸ فرزند است.^۳ بر اساس گزارش ۲۰۱۱، از میان ۲۲۴ کشور، جایگاه فرزندآوری زنان ایرانی در رتبه ۱۴۶ است و اسرائیل ۷۵ پله و آمریکا ۲۰ پله از ایران بالاترند.^۴

سن مادر برای بارداری

درباره سن مناسب مادر برای بارداری باید گفت بارداری معمولاً در محدوده

۱. همان.

۲. وبسایت مرکز آمار ایران.

۳. نرخ باروری با محاسبه مرکز آمار ایران بر مبنای روش غیرمستقیم برای سال ۱۳۹۰، ۱/۷۵ فرزند، و برای دوره سه‌ساله ۱۳۸۸-۱۳۹۰ ۱/۸ فرزند به ازای هر زن اعلام شده است.

۴. دایرةالمعارف جهانی سی. آی. ای، سازمان اطلاعات مرکزی آمریکا.

۴۹-۱۸ سال است. بهترين دوره باروري قبل از ۳۵ سالگي مادر توصيه مي شود و اين به سبب عوامل مختلفي است که در سنين بالاتر در زايمان تأثيرگذار است؛ ولي با توجه به افزايش سن ازدواج در جامعه، بسياري از بارداري‌هاي تا ۴۵ سال در سايه رعايت تمام مقدمات و بهداشت دوران بارداري و مراقبت‌هاي مناسب و باکيفيت مي‌تواند به زايمان ايمن و تولد سالم بينجامد.

فاصله‌گذاري مناسب بين فرزندان

بهترين فاصله زماني بين دو بارداري، اعم از اينکه فراغت از بارداري اول به صورت سزارين يا زايمان طبيعي باشد، حداکثر سه سال است. آمارها نشان مي‌دهد بين ازدواج و اولين فرزندآوري در ايران، به طور ميانگين بيش از سه سال فاصله وجود دارد.^۱ البته در صورتي که مادر براي مثال به علت کم‌خوني، شرايط جسماني لازم براي بارداري بعدي را نداشته باشد، بايد بيماري او درمان شود. فاصله بيشتر بين بارداري‌ها - براي نمونه بيش از پنج سال - مشکل آفرين، و در افزايش مسموميت دوران بارداري^۲ مؤثر است.

۱. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکي، اولين پيش‌نويس سياست‌هاي دفتر سلامت جمعيت؛ خانواده و مدارس در راستاي ارتقاي نرخ باروري کلي، ۱۳۹۲.
۲. افزايش فشار خون در دوران بارداري، دفع پروتئين از طريق ادرار و تورم بيش از حد دست‌ها و حتي پاها از نشانه‌هاي مسموميت در دوران بارداري است. اين احتمال در خانم‌هاي که فاصله بارداري آنها بيشتر از پنج سال است، بيش از ديگران بروز مي‌کند.

سزارین: بلای جان مادر و کودک

یکی از دلایل کاهش میزان باروری، افزایش میزان سزارین است. در ایران که ده‌ها هزار مامای تربیت‌شده و متخصص زنان و کودکان برجسته و شبکه بهداشت و درمان موفق (دارای خانه و مرکز در جای‌جای این کشور و حتی مناطق محروم و دورافتاده) دارد، آمار بالای سزارین محل اشکال است. نادیده گرفتن رواج این مسئله طی سالیان اخیر نشانه یک بیماری بزرگ فرهنگی و عدم توجه فنی به موضوع سلامت در کشور است.

سزارین غیرضروری^۱ به‌نوعی ترجمه عملی همان شعار یک یا دو بچه کافی است، می‌باشد. مادری که با روش سزارین دو فرزند دارد، غالباً برای به دنیا آوردن فرزند سوم با روش سزارین، با محدودیت‌ها و مخاطراتی روبه‌روست که این امر او را از تداوم فرزندآوری منصرف می‌کند. البته هر کدام از عوامل مذکور به‌تنهایی ترجمان وضعیت جمعیتی ما نیست، بلکه هر کدام از عوامل کاهنده نرخ باروری کل، درصدی تأثیرگذارند. امروزه ثابت شده است نوزادانی که با روش سزارین انتخابی متولد می‌شوند، بیش از سایر نوزادان به بیماری‌هایی مانند آسم، چاقی و دیابت مبتلا می‌شوند.^۲ هم‌اکنون ایران در رتبه دوم جهان در سزارین است^۳ و بر اساس آمارهای

۱. سزارینی که به انتخاب مادر یا پزشک است و از نظر پزشکی لزومی ندارد.

2. Blustein et al., "Association of caesarean delivery with child adiposity from age 6 weeks to 15 years", *Int J Obes (Lond)*. 2013 Jul, 37 (7), 900-6.

۳. فرحناز محمدی سعادت، عضو هیئت‌مدیره جمعیت مامایی در گفت‌وگو با ایسنا، کد خبر:

۹۲۰۶۱۱۰۶۴۴۱، شهریور ۱۳۹۲.

وزارت بهداشت در بخش دولتي، بيش از ۵۱ درصد زايمان‌ها در شهرها و بيش از ۳۵ درصد زايمان‌ها در روستاها به روش جراحي و سزارين است.^۱

دستاوردهای کشورهای موفق در زمينه بارداري و زايمان

ميزان سزارين‌ها در کشور انگليس کمتر از ۱۵ درصد است.^۲ در امريکا سزارين طی دو دهه اخير حدود ۱۰-۱۳ درصد افزايش يافته و به بيش از ۳۳ درصد رسيده است. اين مقدار افزايش، نگرانی‌هایی پديد آورده است که کشورها به دنبال حل اين مشکل‌اند. درحالی‌که تغييرات در ايران طی ۲۵ سال اخير، افزايش بيش از سه‌برابري داشته است،^۳ ميزان سزارين‌های درماني در کشورهای پيشرفته، معمولاً ۱۵ درصد است. آيا به نظر شما تبديل عمل طبيعي و غيراورژانسی به مداخله جراحي و اورژانسی، بدون هيچ دليل پزشکی عقلانی است؟ سزارين نبايد به دليل اشکالاتی که در کنترل دردهای زايمانی هست، به رویه‌ای معمول تبديل شود. در اين زمينه بايد از روش‌های مدرن در زايمان‌های طبيعي مثل زايمان‌های بدون درد استفاده کرد.

۱. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، مروری بر شاخص‌های برنامه جمعيت و باروري سالم، سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۱.
۲. خليل علی‌محمدزاده، سلامت باروري: چالش‌ها و راهبردهای مدیریتی، تهران، شورای فرهنگي - اجتماعي زنان و خانواده شورای عالی انقلاب فرهنگي، فروردين ۱۳۹۳.
۳. خليل علی‌محمدزاده و سيده‌فاطمه محبی و طاهره لياق، «مرور نظام مند سه دهه مقالات علمی - پژوهشی "علل سزارين" و راهبردهای مدیریت سلامت جمعيت»، فصلنامه مطالعات راهبردي زنان، س ۱۶، ش ۶۱، پائيز ۱۳۹۲.

برخی دلایل بیمار در انتخاب سزارین

ترس از زایمان طبیعی و درد ناشی از آن عوامل مهمی دارد که برخی از آنها عبارت‌اند از: کمبود امکانات در زایمان طبیعی، تسهیلات کمتر بیمه و روش نامناسب زایمان طبیعی در شرایط فعلی، برخورد نامناسب با زنان باردار در بلوک زایمان، سزارین به‌منزلهٔ مد و فرهنگ، احتمال کمبود مهارت در کادر پزشکی یا مامایی در فوریت‌ها، نداشتن اطمینان به حضور بموقع پزشک و عمل بر طبق میل و خواستهٔ پزشک.^۱

برخی دلایل پزشک در انتخاب سزارین

استفاده از تکنولوژی در زایمان، ترس از شکایت بیماران، ترجیح پزشکان به زایمان در زمان کمتر، سیستم آموزش پزشکی و نگرش پاتولوژیک به زایمان در برخی دانشگاه‌ها و عوامل مربوط به قابل پیش‌بینی بودن سزارین و مشخص بودن برنامهٔ پزشک از جمله عوامل انتخاب سزارین است.^۲

عوارض سزارین

عوارض جسمی سزارین چندین برابر زایمان طبیعی است که این خود نشان دهندهٔ بهتر بودن زایمان طبیعی است.^۳ از جمله عوارض بارز سزارین، حجم بالای خونریزی پس از زایمان، ایجاد لخته‌های خونی که در برخی موارد

۱. همان.

۲. همان.

۳. افسانه محمدزاده و ناهید خداکرمی، میزگرد سزارین در پژوهشگاه ابن‌سینا، خبرآنلاین، کد خبر:

۴۷۲۳۲، ۲۰ مهر ۱۳۹۲.

بسیار خطرناک‌اند و چسبندگی در رحم و لوله‌هاست. عفونت یکی دیگر از عارضه‌های این نوع عمل است که نباید بدان بی‌اعتنا بود. وجود درد در ناحیه شکم و کمر و اجتناب از برخی فعالیت‌های روزمره - آن هم به مدت چند روز یا چند ماه - مثل بلند کردن اشیای سنگین، بالا و پایین رفتن از پله‌ها و فعالیت‌های ورزشی و رانندگی به مدت چند هفته از مشکلات پس از عمل سزارین است که در زایمان طبیعی اغلب وجود ندارند. عفونت‌های ادراری در سزارین به علت ضربه و صدمه‌ای که ممکن است به سیستم ادراری وارد شود، بیشتر است. خطر عفونت محل بخیه‌ها، احتمال ایجاد یبوست به علت استفاده از داروهای بیهوشی و خطر پارگی رحم به علت باز شدن محل بخیه‌ها در حاملگی‌های بعدی نیز وجود دارد. پژوهش‌ها در ایران نشان می‌دهند سزارین مهم‌ترین خطر جدی افسردگی پس از زایمان نیز تلقی می‌شود. همچنین مادران سزارینی از مادران با زایمان طبیعی، رضایت کمتری از تجربه زایمان خود دارند.^۱

در کنار عوارض سزارین برای مادر، عوارضی هم برای جنین محتمل است. به عبارت دیگر این عوارض در نوزادان سزارینی بیشتر از نوزادان زایمان طبیعی است؛ مثل یرقان (زردی)، مشکلات تنفسی (ریوی)، خطر ابتلا به دیابت نوع اول (وابسته به انسولین)، ابتلا به آسم و آلرژی.^۲ برخی

1. Dimatteo MR, "Caesarean childbirth and Psychological Outcomes: A meta-Analysis", Health Psychology, 1996.

۲. رک: بروس ال. فلام، چرا سزارین؟، ترجمه فریبا جعفری نمینی، تهران، انتشارات نسل نواندیش، ۱۳۸۷.

بررسی‌ها نشان داده است فرزندان‌انی که به‌طور طبیعی به دنیا می‌آیند، باهوش‌تر از کودکان سزارینی‌اند. همچنین سندرم مرگ ناگهانی نوزادان در ماه‌های نخست، در نوزادان سزارینی تا سه برابر بیشتر است. افزون بر این، داروهای بی‌هوشی می‌تواند عوارضی برای جنین داشته باشند.^۱ نوزادانی که به روش سزارین به دنیا می‌آیند، تا چهار برابر بیشتر از دیگر نوزادان در معرض خطر نارس بودن ریه‌اند و به همین علت بیشتر امکان دارد در بخش مراقبت‌های ویژه نوزادان بستری شوند. مادری که قبل از شروع دردهایش به اتاق عمل می‌رود و نوزادش را با سزارین به دنیا می‌آورد، نوزادش به دلیل کاهش ترشح هورمون «کورتیزول»، فرصت کافی برای بلوغ ریه‌ها نخواهد داشت.^۲ بررسی‌های جهانی ارتباط معنادار آمار مرگ‌ومیر در حوالی تولد (زیر ده درصد) در سزارین در برخی کشورها را نشان می‌دهد.

مزایای زایمان طبیعی

مدت بستری شدن و توانایی بازگشت به کارهای عادی و روزمره بعد از زایمان طبیعی بسیار کمتر از سزارین است. به‌طور میانگین مدت اقامت مادران سزارینی در بیمارستان دوونیم برابر مادرانی است که زایمان طبیعی داشته‌اند. حجم خونی که مادر طی زایمان طبیعی از دست می‌دهد، بسیار کمتر از عمل سزارین است. خطرات و ریسک بیهوشی برای زایمان طبیعی

۱. در اغلب بیمارستان‌ها، در سزارین، بیهوشی عمومی صورت می‌گیرد و متأسفانه داروهای بیهوشی مادر از طریق جفت به بدن نوزاد می‌رسد [۲۳].

۲. از نظر علمی، نباید در تاریخ زایمان دخالت کرد. در هنگام درد زایمان، هورمون‌هایی ترشح می‌شود که از طریق بند ناف وارد خون نوزاد می‌شود و این نوزادان سالم‌ترند [۲۱].

وجود ندارد. بازگشت به وزن ايدئال در خانم‌هايي که زايمان طبيعي دارند، بسيار زودتر از زناني است که عمل سزارين انجام داده‌اند؛ زيرا فعاليت‌هاي روزانه و حرکت‌هاي ورزشي براي زناني که زايمان طبيعي داشته‌اند، به دليل نداشتن عوارض بيهوشي و درد ناشي از بخيه‌ها و فشارهاي شکمي، آسان‌تر است. افزون بر اين آنان به‌راحتي قادرند به نوزادشان شير دهند و همين شيردهي موجب سوختن پانصد کالري در طول شبانه‌روز خواهد شد. از نظر اقتصادي، زايمان طبيعي چهار يا پنج برابر به نفع مادر، بهداشت و تندرستي جامعه و بيمه‌هاست. نرخ عفونت در بين مادران سزارين شده بيشتر از مادران با زايمان طبيعي است. مادراني که زايمان طبيعي داشته‌اند، در شيردهي و دادن آغوز يا کلستروم به نوزاد خود که در حکم واکسن براي کودک است، موفق‌ترند.^۱

برخلاف برخي شايعات، نه‌تنها زايمان طبيعي به تناسب بانوان خدشه‌اي وارد نمي‌سازد، بلکه پس از آن، مادران با ورزش‌هاي مناسب، به‌مراتب سريع‌تر از زماني که سزارين مي‌شوند، مي‌توانند تناسب اندام خود را به‌دست آورند.^۲ بعضي بانوان دوست دارند در طول مدت زايمان هوشيار باشند و در جريان فرايند زايمان قرار گيرند. چه‌بسا در مدت عمل سزارين از بيهوشي عمومي استفاده شود و درنتيجه تماس اوليه نوزاد با مادر و شروع شيردهي به نوزاد به تاخير مي‌افتد.

1. Clement S, Psychological Aspects of Caesarean Section, Best Practice and Research Clinical Obstetric and Gynecology, 2001.

۲. رک: بروس ال. فلام، چرا سزارين؟، ترجمه فرينا جعفري نميني، تهران، انتشارات نسل نوآنديش، ۱۳۸۷.

نتیجه اینکه بهتر است تسهیلات لازم برای زایمان طبیعی سالم و مطمئن و با ترویج روش‌های مختلف فراهم آید و نیز مسئولیت زایمان‌ها به دست ماماها سپرده شود و آنها نیز طوری مهارت یابند که از عهده این کار به درستی برآیند و فقط در موارد حاد و اضطراری از پزشکان متخصص کمک گرفته شود.^۱

روش‌های جراحی پیشگیری از بارداری

یکی دیگر از عوامل کاهنده نرخ باروری، جراحی‌های پیشگیری از بارداری در مردان و زنان است. بر اساس گزارش ۲۰۰۹ سازمان ملل، میانگین آمار وازکتومی (بستن لوله‌ها در مردان) در مقایسه با دیگر روش‌ها در جهان ۲/۴ درصد و در آسیا ۲/۲ درصد است. در این آمار، میانگین آمار توبکتومی در جهان ۱۸/۹ درصد و در آسیا ۲۳/۴ درصد ذکر شده است.^۲

در بعضی کشورها، این نوع جراحی‌ها ممنوع یا دارای محدودیت شدید است و تبلیغاتی هم در این زمینه صورت نمی‌گیرد. در فرانسه تا سال ۱۹۹۹ وازکتومی نقص عضو به‌شمار می‌آمد و ممنوع بود و پزشکان متخلف در صورت نقض مقررات به دو تا پنج سال زندان محکوم می‌شدند؛^۳ اما از

۱. خلیل علی محمدزاده و سیده فاطمه محبی و طاهره لباف، «مرور نظام‌مند سه دهه مقالات علمی - پژوهشی "علل سزارین" و راهبردهای مدیریت سلامت جمعیت»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، س ۱۶، ش ۶۱، پاییز ۱۳۹۲.

2. United Nations, department of economic & social affairs, population division, world contraceptive patterns, 2009 & 2011 & 2013.

3. "Vasectomies less common in France", the connexion newspaper, access: www.connexionfarance.com, September 2010.

زمان برداشته شدن ممنوعيت تاکنون، با مراجعان عادي که حداقل دو تا چهار فرزند دارند، به گونه‌اي رفتار مي‌شود که ظرف سه تا چهار ماه بر اثر مشاوره و راهنمائي از خواسته خود منصرف شوند و پس از آن در صورتي که فرد متقاعد نشود، با سپردن اسپرم به بانک ذخيره اسپرم، مي‌تواند وازکتومي کند. بر اساس قانون فرانسه، اگر بيماري از پزشک بخواهد او را تحت عمل وازکتومي قرار دهد، پزشک بايد او را به ساير روش‌هاي پيشگيري از بارداري ترغيب کند.^۱ آمار وازکتومي و توبکتومي در اين کشور به ترتيب ۰/۸ و ۳/۸ درصد اعلام شده است.^۲

درصد وازکتومي و توبکتومي از مجموع روش‌هاي پيشگيري از بارداري در بخش دولتي ايران در دو دهه اخير تا سال ۱۳۹۱ در حدود ۴ تا ۵ درصد بود.^۳ بعد از تذکرات مکرر جمعيتي مقام معظم رهبري و با پيگيري‌هايي، در اين زمينه در بخش دولتي تغييرات عمده ايجاد شد.

آمار توبکتومي در بيشتر کشورها چند برابر وازکتومي است. بر اساس همين آمارها در ايران نيز وضع به همين صورت است. معمولاً توبکتومي بيش از چهار برابر وازکتومي گزارش مي‌شود.^۴ در گزارش ۲۰۱۲ سازمان

1. Ibid.

2. United Nations, department of economic & social affairs, population division, world contraceptive patterns, 2009 & 2011 & 2013.

۳. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکي، مروري بر شاخص‌هاي برنامه جمعيت و باروري سالم، سال‌هاي ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۱.

۴. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکي، دفتر سلامت جمعيت، خانواده و مدارس اداره تنظيم خانواده و جمعيت، وازکتومي: باورها و پرسش‌ها، تهران، مهرآوش، ۱۳۸۸.

ملل متحد،^۱ ایران در روش‌های جراحی پیشگیری از بارداری در بین بیش از ۱۸۰ کشور دنیا، در رتبه شانزدهم قرار دارد؛ در حالی که آمار درج‌شده برای ایران در این گزارش، مربوط به سال ۲۰۰۲ است.^۲

جنگ علیه جمعیت^۳

جنگ جمعیتی غرب به‌ویژه امریکا علیه کشورهای جهان اسلام و در حال توسعه، حقیقت دارد.^۴ یکی از پروژه‌های ارتش امریکا رصد همین مسئله است. ابزارهای مهم این جنگ نرم مواردی مانند رواج سقط جنین، عقیم سازی‌ها به روش‌های مختلف، ایجاد بلوغ زودرس جنسی و اشاعه روحیه فردگرایی و مسئولیت‌گریزی است. در این جنگ، ازدواج، تشکیل خانواده، فرزندآوری و فرزندپروری مورد هدف قرار گرفته است.

تعریف سقط جنین و انواع آن

سقط جنین^۵ به خارج شدن یا تخلیه جنین از رحم قبل از هفته بیست‌ودوم

1. United Nations, Department of Economic & Social Affairs, Population Division.

2. L. Janet, The swinging pendulum of population policy in Iran, earth policy institute, June 2014.

۳. پرفسور ژاکلین کاسون طی بررسی خود در کتاب جنگ علیه جمعیت نشان می‌دهد که کنترل جمعیت جهانی کاملاً منطبق با پارامترهای دکترین نظامی و یک جنگ تمام‌عیار است.

۴. احمد کتابی، درآمدی بر اندیشه‌ها و نظریه‌های جمعیت‌شناسی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.

5. Abortion.

حاملگي اطلاق مي شود.^۱ در اين هنگام، وزن جنين زير پانصد گرم است. تفاوت سقط جنين با مرده زايي اين است که مرده زايي به فوت جنين در رحم پس از هفته بيست و دوم حاملگي يا در وزن بالاتر از پانصد گرم گفته مي شود.^۲ سقط جنين مي تواند خود به خود انجام شود. اين نوع سقط، ناخواستۀ و غير عمدی است يا مي تواند خود خواسته و ارادي باشد که به آن سقط جنين عمدی مي گويند.

مهم ترين نشانه سقط، خونريزي است. هر گونه خونريزي در بارداری را بايد جدی گرفت و بهترين توصيه در اين باره استراحت و مراجعه به پزشک متخصص زنان و زایمان است. سقط عمد و خارج از دایره درمانی، علاوه بر مسئله پزشکی، موضوعی اخلاقی، فقهی و حقوقی نیز هست و بايد در سايه فرهنگ سازي و عمل به قانون و کنترل تخلفات به ويژه از سوی عوامل غير حرفه ای، به تمام جوانب آن توجه کرد. قرآن مي فرمايد: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْءًا كَبِيرًا»^۳ «و فرزندان خود را از

1. George J. Annas and Sherman Elias, "51. Legal and Ethical Issue in obstetric practice". In Gabbe, Steven G.; Niebyl, Jennifer R.; Simpson, Joe Leigh. *Obstetrics: Normal problem pregnancies* (5 ed.), Churchill Livingstone. P.669. ISBN 978-0-443-06930-7. "A preterm birth is defined as one that occurs before the completion of 37 menstrual weeks of gestation, regardless of birth weight, 2007.

۲. پایگاه اطلاع رسانی هفته نامه سلامت، «گفت و گو با دکتر سولماز پیری (متخصص زنان و زایمان)»، بهمن ماه ۱۳۹۰.

۳. اسراء، ۳۱.

ترس فقر و تنگدستی نکشید. ماییم که آنها و شما را روزی می‌دهیم. حقا که کشتن آنها گناهی است بزرگ».

علل مرده‌زایی و نقص‌های جنینی

مرگ نوزاد در رحم مادر می‌تواند دلایل بسیاری از جمله نارسایی جفت،^۱ نقص ژنتیکی یا کروموزومی، خونریزی شدید در اواخر بارداری یا در حین زایمان داشته باشد یا به علت بیماری‌هایی مانند دیابت و عفونت توکسوپلاسموز،^۲ شیوه زندگی مانند چاقی، نوشیدن مشروبات الکلی و سیگار کشیدن در دوران بارداری، مشکلات از دست دادن بند ناف یا پیچیده شدن آن در اطراف گردن نوزاد و دلایلی از این دست باشد.

ناباروری^۳

ناباروری می‌تواند در پی عاملی منفرد یا ترکیبی از عوامل مختلف در فرد یا همسرش یا هر دو ایجاد شود. نشانه اصلی ناباروری، ناتوانی زوج در باردار شدن پس از یک سال از ازدواج، با وجود فعالیت جنسی مداوم و بدون استفاده از روش‌های پیشگیری از حاملگی است. بهترین راه برای تشخیص زودرس ناباروری و دسترس به درمان کامل در صورت وجود ناباروری،

۱. دوسوم نوزادانی که دچار مرگ داخل رحمی می‌شوند، به این دلیل است که رگ‌های خونی یک مادر که از طریق جفت، متصل به نوزاد است، تنگ می‌شود و در نتیجه مواد مغذی و اکسیژن به جنین نمی‌رسد.

۲. توکسوپلاسموز یک عفونت انگلی است که انواع مختلف دارد. زن باردار دارای این عفونت، می‌تواند آن را به جنین منتقل کند که اغلب با گرفتاری شدید جنین همراه است.

3. Infertility.

ازدواج در سن مناسب و در ۱۸-۲۵ سالگي است. تغذيه مناسب و منظم، ورزش هفتگي، مديریت استرس، سبك زندگي سالم و درمان بموقع بيماري هاي زمينه‌اي از مهم‌ترين عواملی اند که در پيشگيري از ناباروري نقش مهمی دارند.

تعريف ناباروري

ناباروري به دست نيافتن زوج به حاملگي پس از دوازده ماه يا يك سال از نزديكي مرتب، منظم و محافظت نشده می‌گویند.^۱ بنابراین اگر زوجی شش ماه پس از ازدواج با شکایت عدم حاملگي مراجعه کنند، باید به آنها توصیه کرد شش ماه ديگر مراجعه کنند. ناباروري خود بيماري نیست، ولی گاهی بحرانی همراه با استرس‌های گوناگون اجتماعي، رواني، جسمي و مالي و حتی چالشی برای رابطه زوجين است.

انواع ناباروري

ناباروري به دو صورت اوليه و ثانويه رخ می‌دهد. ناباروري اوليه^۲ هنگامی است که زوج هيچ‌گاه باردار نشده‌اند. ناباروري ثانويه^۳ بدین معناست که حاملگي حداقل يك بار در گذشته اتفاق افتاده است.

ناباروري در جهان

طبق گزارش سازمان بهداشت جهانی، هشت ميليون نفر در دنيا با ناباروري

۱. تعريف سازمان بهداشت جهانی.

2. Primary infertility.
3. Secondary infertility.

مواجه‌اند.^۱ میزان ناباروری در سراسر دنیا متفاوت است و از کمتر از ۵ درصد تا بیش از ۳۰ درصد تخمین زده شده است. شیوع نازایی اولیه در چین ۹ درصد، در آمریکا ۱۰-۱۵ درصد و در استرالیا ۱۹ درصد گزارش شده است. شیوع نازایی در انگلیس کمتر از ۷ درصد و در کشورهای افریقایی بیش از ۳۰ درصد است.^۲

می‌توان گفت به‌طور میانگین تقریباً از هر ده زوج، یک زوج مبتلا به ناباروری اولیه یا ثانویه‌اند. در مطالعه‌ای، میزان شیوع نازایی اولیه در کشورهای توسعه‌یافته و کمتر توسعه‌یافته به‌ترتیب ۶-۲۶ درصد و ۵-۲۵ درصد گزارش شده است.^۳

در گزارش DHS^۴ سازمان بهداشت جهانی (۲۰۰۴)، ۲۵ درصد از زنانی که حداقل یک بار ازدواج کرده‌اند، در کشورهای در حال توسعه دچار ناباروری اولیه یا ثانویه‌اند.^۵

1. E. Vayena, Current practices and controversies in assisted report of a meeting on "Medical, ethical and social aspects of assisted reproduction" held at WHO headquarters in Geneva. Switzerland: World Health Organization; 2002.

۲. پایگاه اطلاع‌رسانی سلول‌های بنیادی ایران، «نگاهی بر آخرین دستاوردهای علمی دنیا در درمان ناباروری»، ۳۰ خرداد ۱۳۹۲، در:

www.bonyannews.ir

۳. مهراندخت عابدینی، بررسی وضعیت ناباروری و مراکز ناباروری در ایران، اداره سلامت مادران، دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۰.

4. Demographic and health survey.

۵. مهراندخت عابدینی، بررسی وضعیت ناباروری و مراکز ناباروری در ایران، اداره سلامت مادران، دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۰.

ناباروري در ايران

بر اساس يکي از مطالعات منتشر شده در سال ۱۳۸۸، در ايران حدود يک چهارم زوج‌هاي ايراني ناباروري اوليه را در طول زندگي مشترک خود تجربه کرده‌اند.^۱ در مطالعه‌اي ديگر با عنوان موربيدتي‌هاي باروري در زنان ايراني (۱۳۸۹)، ۱۹ درصد زنان مورد مطالعه دچار ناباروري بودند.^۲ پژوهشکده باروري و ناباروري ابن‌سينا، آمار ناباروري در کشور را ۲۰/۲ درصد اعلام کرده است. متأسفانه اين آمار از ميانگين سازمان جهاني بهداشت بالاتر است.^۳ در مناطق شهري، ميزان ناباروري ۱۹/۹ درصد و در مناطق روستايي ۲۲ درصد است.^۴

علل ناباروري

علل ناباروري مي‌تواند مربوط به زن يا مرد يا هر دو باشد. معمولاً ناباروري ۴۰ درصد علت مردانه، ۴۰ درصد علت زنانه، حدود ۱۰ درصد مربوط به هر دو جنس و حدود ۱۰ درصد هم علت نامشخص دارد.^۵ در موارد

۱. ناهيد خداکرمي و سايرين، «تجربه زندگي با ناباروري: يک بررسي پديدارشناسي»، باروري و ناباروري، س ۱۰، ش ۴، ۱۳۸۸.
۲. مهراندخت عابديني، بررسي وضعيت ناباروري و مراکز ناباروري در ايران، اداره سلامت مادران، دفتر سلامت جمعيت، خانواده و مدارس. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکي، ۱۳۹۰.
۳. شيوع ناباروري در کل دنيا، ۱۲-۱۵ درصد زوج‌هاي ۱۵-۴۴ سال را شامل مي‌شود.
۴. محمد کاظم، طرح ملي بررسي وضعيت باروري در کشور، پژوهشگاه ابن‌سينا، ۱۳۹۲-۱۳۹۰.
۵. محمدمهدی آخوندی، «گفت‌وگو با رئيس مرکز فوق تخصص درمان ناباروري و سقط مکرر ابن‌سينا»، پایگاه تحلیلی خبری خانواده و زنان، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۲، در:

نامشخص، آزمایش‌های مربوط به هر دو نفر، مشکل خاصی را نشان نمی‌دهند، اما آنها به علل نامشخصی بیچه‌دار نمی‌شوند.

علل ناباروری در زنان

علل ناباروری در زنان پنج دسته است:

۱. **اختلال عملکرد تخمدان:** اختلال در تخمک‌گذاری^۱ یکی از علل مهم و شایع ناباروری در زنان است و ۳۹ درصد ناباروری‌ها را شامل می‌شود.^۲ در صورتی که تخمک‌گذاری نشود، لقاح روی نمی‌دهد و در نتیجه زن باردار نمی‌شود. اختلال در تخمک‌گذاری ممکن است با اختلال در عادت ماهیانه همراه باشد.

۲. **آسیب‌های لوله‌ای و صفاقی:** سی درصد ناباروری‌ها در زنان مربوط به اختلال در لوله‌های رحمی است.^۳ در صورتی که لوله‌های رحمی به‌طور کامل یا ناقص بسته شده باشند، مانع رسیدن اسپرم به تخمک می‌شود و به ناباروری می‌انجامد. اختلال در لوله‌های رحمی ممکن است به دلیل عفونت، چسبندگی‌های پس از عمل جراحی یا آندومتریوز باشد.

۳. **آندومتریوز:**^۴ «آندومتریوز» حالتی است که در آن بافت پوشش سنگ فرشی رحم در جاهای دیگری غیر از رحم رشد کرده، لوله‌های رحمی را می‌پوشاند و عمل تخمک‌گذاری را مختل می‌کند. ۱۳ درصد ناباروری‌ها به

۱. اختلالات اوولاسیون.

۲. پژوهشگاه رویان، «علل ناباروری»، ۱۰ شهریور ۱۳۹۲، در: www.royaninstitute.org

۳. همان.

۴. Endometriosis.

علت آندومتريوز است.^۱ معمولاً در ۷۰ درصد زنانی که آندومتريوز دارند،^۲ ناباروری رخ می‌دهد. ۵۰ درصد موارد در لگن و از این میان نزدیک به ۴۰ درصد تخمدان‌ها گرفتار می‌شوند؛

۴. **اختلال در گردن رحم یا رحم:** اختلال در گردن رحم یا رحم ممکن است به علل ساختمانی، عفونت، زخم، تومورهای بدخیم یا ترشحات نامناسب رحم باشد. این ناهنجاری‌ها می‌تواند درصدی از ناباروری‌ها را در بر گیرد.

۵. **اختلالات دستگاه ایمنی بدن:** عوامل ایمنی نیز در ایجاد ناباروری نقش دارند. در برخی زنان، علیه اسپرم مرد آنتی‌بادی ترشح می‌شود که اسپرم‌ها را غیرفعال می‌کند یا می‌کشد. معمولاً تشخیص و درمان این نوع اختلالات ناباروری مشکل است.

علل ناباروری در مردان

عوامل مردانه در ناباروری شامل سه دسته است:

۱. **اختلالات مربوط به کمیت و کیفیت اسپرم:** محل تولید اسپرم، بیضه است. در هنگام انزال، اسپرم از بیضه خارج می‌شود. در صورتی که اسپرم مرد، تعداد کمتری داشته باشد یا به بلوغ کاملی نرسیده یا شکل آن غیرطبیعی باشد و نیز از تحرک لازم برای رسیدن به تخمک برخوردار

۱. فریفته فتانه، «علل ناباروری»، بیمارستان عرفان، ۲۴ فروردین ۱۳۹۳، در:

www.erfanhospital.ir

۲. پژوهشگاه رویان، «علل ناباروری»، ۱۰ شهریور ۱۳۹۲، در:

www.royaninstitute.org

نباشد، شانس عمل لقاح کمتر شده، مرد نابارور به‌شمار می‌آید. از عوامل تأثیرگذار در این اختلالات می‌توان به بیماری‌های عفونی مانند اوریون،^۱ اختلالات هورمون اف. اس. اچ. (FSH) و ال. اچ. (LH) که در تولید تستوسترون و اسپرم، اثر منفی می‌گذارند^۲ و نیز مشکلات ایمونولوژی نظیر آنچه در علل ناباروری در زنان گفتیم، اشاره کرد؛

۲. ناهنجاری‌های ساختمانی: بسته شدن لوله‌هایی که اسپرم را از بیضه خارج می‌کنند (دفران، اپیدیدیم) از جمله ناهنجاری‌های ساختمانی است که می‌تواند باعث ناباروری مردان شود. این مسئله می‌تواند به علت عفونت، جراحی‌های قبلی یا التهاب در دستگاه ادراری و تناسلی باشد. گاهی علت ناباروری در مردان، واریکوسل^۳ است. در این بیماری که شایع‌ترین علت اصلاح‌پذیر ناباروری در مردان است، دریچه‌های وریدی بیضه نارسا یا دچار اشکال در تخلیه می‌شوند. واریکوسل با اتساع و پیچ‌خوردگی غیرطبیعی رگ‌ها درون کیسه بیضه همراه است. شناسایی افراد دارای واریکوسل بسیار بااهمیت است.^۴ شیوع این بیماری در افراد زیر ده سال نادر است؛ ولی در بالغان جوان، ۱۵ درصد و در مردان نابارور ۲۰-۴۰ درصد ناباروری‌ها را تشکیل می‌دهد. واریکوسل بیماری‌ای خوش‌خیم است؛ اما درمان دارویی ندارد و تنها روش درمان آن جراحی است. میزان باروری پس از عمل

۱. حدود یک‌چهارم مردانی که پس از بلوغ دچار اوریون می‌شوند، نابارور می‌شوند.

۲. اختلالات هورمونی حدود ۵-۲ درصد مشکلات ناباروری در مردان را تشکیل می‌دهند.

3. Varicocele.

۴. محمدرضا نوروزی، «واریکوسل و راه‌های درمان آن»، ۱۰ خرداد ۱۳۹۳، در:

جراحی در این بیماری ۳۰-۶۰ درصد گزارش شده است. واریکوسل به طور مستقیم اثری در توانایی جنسی یا ایجاد انزال زودرس ندارد، ولی کیفیت اسپرم را کاهش می دهد.^۱

۳. سایر عوامل: از مهم ترین این عوامل می توان به ناتوانی جنسی یا انزال زودرس اشاره کرد. ناباروری در مردان در ۳۰ درصد موارد علل ناشناخته ای دارد.^۲

دیگر عوامل مؤثر در ناباروری

وزن بدن

طبق پژوهش های انجمن پزشکی زادوولد امریکا در سال ۲۰۰۹، ۱۲ درصد ناباروری ها ناشی از وزن نامناسب و نامتعادل زنان است. سلول های چربی افزون بر اندام های اولیه جنسی، استروژن تولید می کنند. گاهی میزان کم چربی بدن، مقدار هورمون استروژن را کاهش داده، قدرت باروری را از بین می برد. در برخی موارد هم زیادی چربی، میزان هورمون استروژن را افزایش داده، همانند قرص های ضدبارداری، تخمک گذاری را مختل کرده، به ناباروری می انجامد. در مجموع، هم زنان دارای کمبود وزن و هم زنان با اضافه وزن، سیکل های نامنظم دارند که تخمک گذاری در آنها رخ نمی دهد و به اندازه کافی هم نیست.

۱. پژوهشگاه رویان، «علل ناباروری»، ۱۰ شهریور ۱۳۹۲، در: www.royaninstitute.org
 ۲. مهدیه فرجی و همکاران، «بررسی جهش های ژن گیرنده آندروژن در مردان مبتلا به ناباروری ایدیوپاتیک»، مجله دانشگاه علوم پزشکی مازندران. (۲-۹) دوره ۲۲، ش ۹۸، اسفند ۱۳۹۱.

کاهش قدرت باروری به علت وزن، مختص زنان نیست. برخی پژوهش‌ها بیانگر این است که در مردان نیز چاقی تولید اسپرم‌های ناسالم را افزایش می‌دهد. برخی محققان به مردان توصیه می‌کنند برای حفظ قدرت باروری، از سبزیجات و میوه‌های تازه استفاده کنند تا اسپرم‌های سالم و پرتحرکی داشته باشند. مردان و زنان با فعالیت‌های بدنی مناسب و نیز کنترل وزن می‌توانند در افزایش قدرت باروری، اثرگذار باشند.

کم‌خونی (آمی)

کم‌خونی به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن تعداد یا اندازه گلبول‌های قرمز و مقدار هموگلوبین موجود در خون کاهش یافته، تبادل اکسیژن و دی‌اکسید کربن بین خون و سلول‌ها دچار اختلال می‌شود. کمبود گلبول‌های قرمز سالم می‌تواند به علت کمبود آهن، ویتامین ب ۱۲ و ویتامین ب ۹ باشد. کاهش همه این مواد می‌تواند با ناباروری رابطه‌ای مستقیم داشته باشد. بنابراین بانوان با داشتن رژیم غذایی سالم و صحیح می‌توانند از انواع کم‌خونی‌ها پیشگیری کنند و بدین طریق شیوع ناباروری با این علت را تا حد زیادی کاهش دهند.

برای جلوگیری از کمبود آهن که یکی از شایع‌ترین اختلالات تغذیه‌ای در کشورهای در حال توسعه و مهم‌ترین علت کم‌خونی تغذیه‌ای در کودکان و در زنان سنین باروری است، می‌توان از منابع غذایی آهن‌دار مانند جگر، قلوه، گوشت قرمز، ماهی، زرده تخم‌مرغ، سبزی‌های دارای برگ سبز تیره مانند جعفری و اسفناج، حبوبات مثل عدس و لوبیا و همچنین برگه زردآلو و دانه‌های روغنی استفاده کرد. استفاده از منابع غذایی حاوی ویتامین

سى مانند پرتقال، گريپفروت، كلم، فلفل سبز، ليموترش، طالبى، گلابى، گوجه‌فرنگى، آلو، خربزه و ريواس در هر وعده غذايى، در جذب بهتر آهن مؤثر است. براى جلوگيرى از كم‌خونى فقر آهن و جذب مناسب آهن، يك قاعده كلى، برطرف كردن مشكلات گوارشى و يبوست و اجتناب از مصرف چاى و قهوه از يك ساعت قبل تا يك ساعت بعد از صرف غذاست. همچنين خانم‌هاى باردار بايد از ماه چهارم حاملگى تا سه ماه پس از زايمان، حتماً روزانه يك قرص آهن مصرف كنند. نياز روزانه بدن به اين ماده مغذى حدود يك ميلي‌گرم است. با توجه به اينكه نان غذاى اصلى مردم ايران است، مى‌توان با غنى‌سازى آرد با آهن و اسيد فوليك تا حدود زيادى از كمبود آنها در جامعه كاست.

براى پيشگيرى از كمبود ويتامين ب ۱۲ بهترين منابع غذايى دل‌گوساله، گاو و مرغ، قلو، مغز، گوشت قرمز، گوشت مرغ، ماهى و غذاهاى دريائى، تخم مرغ و محصولات لبنى است. از عواملى كه به كمبود ويتامين ب ۱۲ مى‌انجامد، مى‌توان ناتوانى بدن در جذب ويتامين ب ۱۲، كمبود فاكتور داخلى^۱، كمبود حالت اسيدى معده، بيمارى‌هاى خودايمنى، بيمارى‌هاى مزمن روده و عمل جراحى معده يا روده را نام برد.

ويتامين ب ۹ (اسيد فوليك) ارتباط نزديكى با ويتامين ب ۱۲ براى تشكيل گلبول‌هاى قرمز خون و خون‌سازى دارد. به‌منظور جلوگيرى از كمبود اين ويتامين مى‌توان از اين منابع غذايى استفاده كرد: اسفناج، شلغم،

۱. اين فاكتور از طريق معده ترشح، و با غذا تركيب مى‌شود و آن را به‌صورت قابل جذب براى روده درمى‌آورد.

چغندر، جوانه گندم، لوبیا (سفید، چشم بلبلی، قرمز و چیتی)، بادام‌زمینی، ماهی آزاد، توت فرنگی و مانند اینها. از آنجا که بخشی از اسید فولیک هنگام تهیه، طبخ و نگهداری مواد غذایی ازدست می‌رود، پیشنهاد می‌شود سبزی‌های تازه را حتماً در یخچال نگهداری کرد، با آب کم پخت و حتی در صورت پختن در آب، مجدداً از آب آن در انواع سوپ‌ها و خورش‌ها استفاده کرد و نیز میوه‌ها و سبزی‌ها را به صورت خام مصرف کرد.

سازمان جهانی بهداشت، مکمل یاری روزانه با شصت میلی‌گرم آهن المنتال و چهارصد میکروگرم اسید فولیک را برای زنان باردار توصیه می‌کند. مصرف داروهای ضدالتهاب مانند آسپرین، ایبوپروفن و استامینوفن در طولانی مدت نیاز بدن به اسید فولیک را افزایش می‌دهد. ترکیبات کتراتسپتو (قرص‌های ضدبارداری) و داروهای پایین‌آورنده کلسترول، میزان اسید فولیک را در خون کاهش می‌دهد. همچنین آنتی‌اسیدها، سایمتیدین و رانیتیدین که در زخم معده، سوزش معده و اختلالات گوارشی مصرف می‌شود و متفورمین یا گلوکوزفاژ که برای دیابت استفاده می‌شود، از جلب اسید فولیک جلوگیری می‌کنند. بنابراین مصرف اضافی فولات همراه با این داروها توصیه می‌شود.

عادت‌های غذایی نامتعادل و ناسالم

در پژوهشی گسترده‌ای که هفده هزار پرستار در سال ۲۰۰۹ در آن مشارکت داشتند، نشان می‌دهد زنانی که رژیم غذایی مناسب دارند، بیش از ۶۶ درصد کمتر به اختلالات باروری و تخمک‌گذاری مبتلا می‌شوند. در رژیم غذایی این زنان، چربی‌های اشباع‌نشده (مانند چربی‌های موجود در روغن زیتون،

تخمه و آجیل) و پروتئین‌های گیاهی فراوان و چربی‌های ترانس و اشباع شده کمتر وجود داشت. وجود این نوع عادات غذایی با تنظیم میزان انسولین، آنتی‌اکسیدهای ضروری برای بدن را مهیا می‌سازد. آن دسته از غذاهای چرب که کالری بیهوده به بدن تحمیل می‌کنند، در ردیف رژیم‌های غذایی ناسالم‌اند که از آن جمله می‌توان به انواع کنسروها، فست‌فودها، انواع نوشابه‌های گازدار و بسیاری از شیرینی‌ها، مواد قندی و مواد افزودنی و رنگی به خوراکی‌ها اشاره کرد. اخیراً تحقیقات محققان دانشگاه نوادا نشان داده است که مصرف بیش از حد قهوه به دلیل داشتن کافئین، به کاهش باروری در زنان می‌انجامد. بنابراین به زنان توصیه می‌شود با کاهش مصرف قهوه یا حذف آن، بیشتر با مصرف چای سبز، نعناع و بابونه این خطر را از خود دور سازند. منابع غنی از روی^۱ مثل دانه کنجد، تخم کدو، بادام‌زمینی و گوشت بره در حفظ قدرت باروری زنان به‌ویژه مردان نقش مهمی دارند. افزون بر این یکی از بهترین راه‌های اطمینان از وجود انواع ویتامین‌ها و مواد مغذی در غذا مصرف رژیم غذایی سرشار از میوه و سبزی‌هاست که در افزایش قدرت باروری نقش مؤثری دارد.

تأثیر مصرف سیگار، تنباکو، مواد مخدر و مشروبات الکلی

سیگار کشیدن، میزان باروری در مردان و زنان را کاهش می‌دهد.^۲ استعمال دخانیات در مردان باعث کاهش تعداد اسپرم و کاهش جریان خون در آلت

1. Zinc.

۲. زمانی که هم مرد و هم زن سیگار می‌کشند، احتمال ناباروری تا ۶۴ درصد بالا می‌رود.

تناسلی و ناتوانی جنسی می‌شود. در زنان نیز کشیدن سیگار، میزان چسبندگی رحم را کاهش می‌دهد و مانع اتصال تخمک به دیواره رحم می‌شود. تحقیقات نشان می‌دهد که در دود سیگار ماده‌ای رادیواکتیو به نام پلونیوم ۲۰۱ است که موجب ایجاد اشکال غیرطبیعی اسپرم در مردان می‌شود. کشیدن سیگار طی دوران بارداری آثار سوء فراوانی در سلامت مادر و جنین دارد. زنان سیگاری که قرص‌های ضدبارداری نیز مصرف می‌کنند، احتمال بیشتری در ابتلا به بیماری‌های قلبی و عروقی دارند. میزان ناباروری در بین زنان سیگاری بیش از زنان غیرسیگاری است. آثار سوء سیگار کشیدن در باروری همسر افراد سیگاری نیز درخور توجه است. استعمال دخانیات، رضایت و تمایلات جنسی را کاهش می‌دهد. مصرف سیگار همچنین موجب انزال زودرس و کاهش حرکت اسپرم‌ها می‌شود. یافته‌های برخی تحقیقات در امریکا حاکی از این است که در زوج‌های سیگاری در مقایسه با افراد غیرسیگاری، باروری به‌طور متوسط هفت ماه بیشتر به تأخیر می‌افتد. تأثیر سیگار در کاهش میزان نشاط، شادابی و سرزندگی فرزندان متولدشده نیز اثبات شده است. سیگار افزون بر کاهش باروری مردان و زنان، نخستین عامل سرطان مثانه و عاملی مهم در بروز بیماری‌های قلبی و عروقی است.

مصرف تنباکو نیز تهدیدکننده قدرت باروری در زنان و مردان است. تنباکو در زنان اولاً خطر جهش‌های ژنتیکی در تخمک را افزایش می‌دهد؛ ثانیاً به دلیل داشتن نیکوتین و دیگر مواد شیمیایی، با کاستن از میزان ترشح استروژن، تخمک‌گذاری را مختل می‌کند. همچنین مصرف تنباکو در مردان

باعث کاهش ميزان توليد اسپرم، ايجاد اسپرم ناسالم و نيز اختلال در حرکت اسپرم‌ها می‌شود.

محققان اسپانيا و کلمبيایی در مطالعه‌ای مشترک^۱ اعلام کرده‌اند سوء مصرف مواد حتی سال‌ها پس از ترک آن، عملکرد جنسی مردان و لذت جنسی را به صورت منفی تحت تأثیر قرار می‌دهد. همچنين ارضای جنسی بر اثر مصرف هروئین، کوکائین و ترياک با مشکل مواجه می‌شود. مصرف ماریجوانا به مدت طولانی باعث عقیم شدن در مردان و زنان می‌شود.

مصرف الكل در مردان منجر به انزال زودرس و تضعیف عملکرد جنسی شده، در درازمدت با اثر در کیفیت اسپرم‌ها قدرت باروری را کاهش می‌دهد. بررسی‌ها نشان می‌دهد زنان الكلی از زنان غیرالکلی فرزندان بیشتری با نشانه‌های کمی حافظه، عقب‌ماندگی ذهنی، ناراحتی‌های قلبی در بدو تولد و مانند آن دارند. به‌طور کلی مواد مخدر و مشروبات الکلی از سه جنبه جسمانی، روانی، رفتاری و ارتباطی در زندگی جنسی افراد تأثیر منفی می‌گذارند. از این رو به همه مردان و زنان در سنین باروری توصیه می‌شود از استعمال انواع دخانیات، مواد مخدر و مشروبات الکلی اکیداً پرهیزند.

سندرم پلی‌کیستیک تخمدان^۲

این ناهنجاری، شایع‌ترین اختلال غدد درون‌ریز در زنان و یکی از دلایل

۱. نتایج این تحقیق در ابتدای سال ۲۰۱۳ در نشریه رسمی انجمن بین‌المللی سلامت جنسی چاپ شده است.

2. Polycystic ovary syndrome.

مهم ناباروری به‌شمار می‌رود.^۱ این اختلال در ۵-۱۰ درصد زنان وجود دارد و در صورت درمان نشدن به نازایی می‌انجامد.^۲ در زنان مبتلا به این بیماری، افزون بر هورمون‌های جنسی، انسولین نیز به‌طور نامتعادل ترشح می‌شود و چرخه قاعدگی و تولید تخمک دچار اختلال است. در درمان این بیماری، کاهش وزن، فعالیت‌های فیزیکی منظم و رژیم غذایی حاوی فیبر (الیاف) تأثیر گذارند.

تأثیر روش‌های پیشگیری^۳ از بارداری در ناباروری

زنانی که دارای اختلالات هورمونی و تخمک‌گذاری یا مبتلا به بیماری‌هایی اند که در بارداری آنها تأثیر منفی می‌گذارد یا بعد از ازدواج فرزندآوری نداشته‌اند، نباید به مدت طولانی از روش‌های پیشگیری از بارداری استفاده کنند؛ زیرا در این صورت احتمال ناباروری در آنها افزایش خواهد یافت. درضمن به روش‌های دائم پیشگیری از بارداری مانند وازکتومی در مردان و توبکتومی در زنان طی سنین باروری (۱۵-۴۹ سال) توصیه نمی‌شود. این روش‌های جراحی، بازگشت‌پذیری کمتری دارند و در صورت تمایل به بازگرداندن باروری، نیاز به عمل جراحی ظریف، گران و پیشرفته است.

۱. به تخمدان پلی‌کیستیک، تنبلی تخمدان هم می‌گویند.

۲. میترا مولانی‌نژاد، «بیماری زنانه‌ای به نام تخمدان پلی‌کیستیک»، ۱۰ خرداد ۱۳۹۳، در:

تأثير سن در ناباروري

ميزان باروري در زنان از ۲۷ سالگي شروع به کاهش مي‌کند و در ۳۵ سالگي به بعد، کاهش باروري تسريع مي‌شود. ذخيره تخمدان از حيث تخمک در يک زن در سي سالگي به ۱۲ درصد و در چهل سالگي به حدود ۳ درصد مي‌رسد. بنا بر اين به جوانان توصيه مي‌شود در سن مناسب ازدواج کنند تا در صورت هر گونه اشکالي در باروري يا ناباروري به‌ويژه در زنان، احتمال موفقيت‌هاي درماني افزايش يابد. همچنين استفاده زوج‌ها از روش‌هاي پيشگيري در چند سال اول ازدواج موجب مي‌شود ناباروري در آنها امري طبيعي تلقی شود.^۱ هرچه سن بانوان در آغاز درمان‌هاي ناباروري بيشتر باشد، به همان نسبت احتمال موفقيت درماني نيز کاهش خواهد يافت.

تأثير استرس^۲ در ناباروري

همان‌طور که گفتيم، ناباروري مشکلي چندعاملی است که يک بخش آن متأثر از ناهنجاري‌هاي ساختمانی، هورمون‌ها، مواد و تغذيه است و بخش ديگر آن با مسائل رواني و عاطفي ارتباط دارد. استرس، سلامت افراد را به خطر مي‌اندازد. تحقيقات نشان داده است که شغل‌هاي پراسترس باعث افزايش فشار خون، اختلال در خواب و دردسر در روابط زناشویی مي‌شود. بررسي پژوهشگران يوتا حاکی از اين است که شغل‌هاي پراسترس، احتمال ناباروري را بيشتر مي‌کند. با ورزش، تغذيه مناسب و خوب،

۱. مرضيه نجومی و همکاران، «بررسي شيوع ناباروري زوج‌ها در غرب تهران در سال ۱۳۷۹»، مجله دانشگاه علوم پزشکی ايران، س ۸، ش ۲۷، زمستان ۱۳۸۰.

معاشرت با دوستان و خانواده و دوری از رقابت‌های ناسالم و غیر ضروری می‌توان بر استرس محیط‌های کسب‌وکار فائق آمد. ناباروری علاوه بر اینکه افراد را مستعد افسردگی و اضطراب می‌کند، احتمال درمان ناباروری را نیز کاهش می‌دهد.^۱

تأثیر سقط جنین^۲ در ناباروری

سقط جنین به از دست رفتن محصول حاملگی (جنین رویان) قبل از هفته بیست و دوم بارداری اطلاق می‌شود. سقط جنین یا خودبه‌خود و ناخواسته روی می‌دهد یا می‌تواند عمدی باشد که در ایران به سقط‌های غیرقانونی (غیرشرعی) معروف است. از آنجاکه این سقط‌ها در محیط‌های ناامن و غیربهداشتی و به دست افراد غیرحرفه‌ای و خارج از حیطه پزشکی و با وسایل خطرناک انجام می‌شود، عوارض و عواقب خطرناکی از جمله آسیب‌های جسمی و روانی، معلولیت و ناباروری و حتی مرگ دارد. سازمان بهداشت جهانی، ناباروری ثانویه در آسیا را ۲۳ درصد از کل ناباروری‌ها برآورد کرده که درصدی از آنها متعلق به سقط جنین‌های ناامن است.^۳

۱. اشرف دیرکوند مقدم و همکاران، «بررسی میزان ناباروری در ایران به روش مرور سیستماتیک»، مجله زنان و نازایی زنان ایران، دوره ۱۶، ش ۱۸، هفته سوم دی ۱۳۸۹.

2. Abortion.

۳. عباسعلی کریم‌پور و همکاران، «بررسی فراوانی واریکوسل در مردان با ناباروری اولیه و ثانویه مراجعه‌کننده به دو مرکز ناباروری استان مازندران در سال ۱۳۸۴-۱۳۸۰»، فصلنامه علمی - پژوهشی فیض، س ۱۰، ش ۱، بهار ۱۳۸۵.

ساير موارد دخیل در ناباروری

برخی عوامل که باعث گرم شدن بیضه‌ها می‌شوند،^۱ مانند استفاده از لپ‌تاپ روی پاها، دوش آب گرم، لباس‌های زیر چسبان، رانندگی طولانی مدت و نگهداری تلفن همراه در جیب شلوار می‌توانند احتمال ناباروری را در مردان افزایش دهند. اگر بیضه‌ها خیلی گرم شوند، تحرک اسپرم‌ها و احتمالاً میزان تولید اسپرم‌ها کم می‌شود. کاهش آنتی‌اکسیدان‌ها در خون می‌تواند به کاهش تعداد اسپرم‌ها در مردان بینجامد. یکی از وظایف آنتی‌اکسیدان‌ها که در میوه‌ها و سبزیجات تازه یافت می‌شوند، پاک‌سازی رادیکال‌های آزاد از جریان خون است. کاهش آنتی‌اکسیدان‌ها می‌تواند علاوه بر مصرف کم میوه‌ها و سبزیجات تازه، به علت حشره‌کش‌ها، آلودگی هوا، کافئین، غذاهای آماده و آلودگی آب باشد که احتمال ناباروری را بالا می‌برد.

وجود عواملی در محیط کار مانند سرب، دی‌سولفید کربن، اشعه‌های یونیزان، بلند کردن اشیای سنگین، ایستادن‌ها و نشستن‌های طولانی مدت، رنگ‌ها و مواد شیمیایی، آفت‌کش‌ها، گرما، اکسید اتیلن و مونواکسید کربن می‌تواند احتمال ناباروری را افزایش دهد.^۲

شغل‌های تأثیرگذار در ناباروری

آتش‌نشانی، کار با چوب و سرامیک و جیوه، کار در محیط‌های گرم مانند نانوائی و ریخته‌گری، کارگری مزارع که در معرض انواع سموم، حشره

۱. دمای ایدئال برای تولید اسپرم‌ها زیر دمای طبیعی بدن است.

۲. علی سروری و همکاران، «عوامل خطرساز محیطی و کاهش باروری در مردان و زنان»، فصلنامه باروری و ناباروری، دوره ۱۱، ش ۴، زمستان ۱۳۸۹، ص ۲۲۶-۲۱۱.

کش، آفت‌کش‌ها و مواد شیمیایی است، کار در مراکز درمانی که در معرض گازهای بیهوشی، داروهای سیتواستیک، جیوه و اشعه ایکس قرار دارد، دندان‌پزشکی که در معرض جیوه برای پر کردن دندان است، کفاشی و کارگری چاپخانه‌ها که در معرض انواع رنگ‌ها و حلال‌هاست، کار با باتری برق، کار با دستگاه‌هایی مانند ویدئو، تلویزیون، ماکروویو و سایر دستگاه‌های دارای تشعشعات الکترومغناطیسی و کار زنانی که با مواد شیمیایی و فلزات سنگین در ارتباط‌اند،^۱ بیشتر در معرض ناباروری است. ناباروری در کشورهای دارای ناباروری زیاد، رو به افزایش است. همچنین شیوع ناباروری‌های ثانویه و قابل پیشگیری در کشورهای در حال توسعه در مسیر به رشد است^۲ که متأسفانه در ایران نیز این روند سرعت بیشتری دارد.^۳

توصیه‌هایی به زوج‌های جوان

بسیاری از زوج‌های ایرانی درباره مشکل ناباروری و علل ایجاد آن و همچنین شیوه‌های درمانی آن اطلاعات کمی دارند. همین مسئله باعث می

۱.. «زن، استرس و ناباروری»، روزنامه سلامت، ترجمه مژگان کریمی، ۱۲ خرداد ۱۳۸۸، در:

www.salamat.ir

۲. جلیل حسینی و همکاران، «شیوع ناباروری اولیه و ثانویه در چهار استان منتخب کشور ۱۳۸۹»، مجله زنان و نازایی زنان ایران، دوره ۱۵، ش ۲۹، آذر ۱۳۹۱.

۳. پایگاه اطلاع‌رسانی سلول‌های بنیادی ایران، نگاهی بر آخرین دستاوردهای علمی دنیا در درمان ناباروری، ۳۰ خرداد ۱۳۹۲، در:

www.bonyannews.ir

شود براي درمان بموقع يا حتي پيشگيري از به وجود آمدن مشكل اقدام نكنند. اين بخش درصدد است كه بر آگاهي خوانندگان و دانشجويان عزيز درباره اختلالات ناباروري بيفزايد و به ازدواج بموقع و نيز ارتقاي سبك زندگي سالم در بين آنها كمك كند.

انواع درمان‌هاي ناباروري

در صورتي كه ناباروري درمان‌پذير باشد، سه نوع درمان وجود دارد: درمان دارويي، جراحي و روش‌هاي كمك‌باروري.

به روش‌هاي كمك‌باروري در اصطلاح علمي اي. آر. تي. (ART)^۱ مي‌گويند. متناسب با دلايل و علل مختلف ناباروري در مردان و زنان، شيوه‌هاي مختلفي وجود دارد كه در ذيل بدانها اشاره مي‌كنيم:

۱. **تحريك تخمك‌گذاري:** اين شيوه مختص زنان ناباروري است كه دچار اختلال در تخمك‌گذاري‌اند. آنها با روش‌هايي مانند آي. وي. اف. (IVF)^۲، آي. يو. آي. (IUI)^۳ و آي. سي. اس. آي. (ICSI)^۴ و با استفاده از دارودرمانی و هورمون‌درمانی، مراحل درمان را طی می‌کنند؛

۲. **ميكرو اينجكشن:** شيوه‌اي تخصصي و مؤثر در درمان ناباروري با علت مردانه است. در اين شيوه، تخمدان‌ها را به وسيله داروهاي محرک تخمك‌گذاري تحريك كرده، پس از آماده‌سازي، يك اسپرم را در

1. Assisted reproductive techniques.
2. In – Vitro fertilization (IVF).
3. Intrauterine insemination (IUI).
4. Intra – Cytoplasmic sperm injection (ICSI).

شرایط آزمایشگاهی خاص به داخل تخمک تزریق می‌کنند و تقریباً پس از ۴۸ ساعت، جنین‌های تقسیم‌شده و مناسب، به داخل رحم زن انتقال داده می‌شوند؛

۳. لقاح خارج رحمی: لقاح خارج رحمی همان آی. وی. اف. است که هم در ناباروری‌های با علت مردانه و هم با علت زنانه از آن استفاده می‌کنند. در این روش، تخمک زن با اسپرم مرد در خارج از بدن و در محیط آزمایشگاه با هم ترکیب می‌شوند و پس از بارور شدن تخمک سه تا پنج روز صبر می‌کنند تا زایگوت تقسیمات کافی انجام دهد و رشد کند و سپس آن را در داخل رحم زن قرار می‌دهند^۱ میزان موفقیت این روش در پیشرفته‌ترین مراکز جهان کمتر از ۴۰ درصد است؛

۴. تلقیح داخل رحمی: در این شیوه درمانی که آی. یو. آی. هم نامیده می‌شود، برخلاف آی. وی. اف. اسپرم‌های فعال پس از جداسازی و آماده‌سازی به شکل مصنوعی هم‌زمان با تحریک تخمک‌گذاری به رحم هدایت می‌شوند. احتمال بارداری و باروری در این شیوه درمانی بسیار است. بهترین زمان تلقیح در فاصله زمانی شش ساعت قبل و بعد از تخمک‌گذاری است. در مجموع میزان موفقیت روش‌های کمک‌باروری حدود ۲۵-۳۰ درصد است.^۲

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی سلول‌های بنیادی ایران، نگاهی بر آخرین دستاوردهای علمی دنیا در درمان

ناباروری، ۳۰ خرداد ۱۳۹۲، در: www.bonyannews.ir

۲. محمدرضا صفری‌نژاد، روش‌های کمک‌باروری - گیفت (GIFT)، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۳، در:

www.safarinejad.com

روش‌های جایگزین برای درمان ناباروری

روش‌های جایگزین برای درمان ناباروری هنگامی به کار می‌روند که از شیوه‌های قبلی، نتیجه‌ای به دست نیاید. از جمله روش‌های جایگزین می‌توان به استفاده از تخمک، جنین اهدایی یا رحم جایگزین نام برد. برای استفاده از این روش‌ها، زوج‌ها به مراکز خاص معرفی می‌شوند تا پس از احراز ضرورت درمان به روش جایگزین و انتخاب اهداکنندگان و دریافت‌کنندگان و وجود شرایط لازم، مشاوره نهایی با متخصصان رشته‌های مختلف زنان و زایمان، حقوقی و فقهی، جنین‌شناسی، غدد داخلی، ژنتیک، عفونی و روان پزشکی انجام شود.

افزون بر این، شرط مهم و بسیار ضروری و لازم برای استفاده از این شیوه‌ها اطمینان از توافق و رضایت کامل زوجین است.

هزینه‌های درمان ناباروری

هزینه‌های درمان ناباروری در دنیا سرسام‌آور است. در ایران نیز این هزینه‌ها بالاست، ولی درکل، یک‌پنجم هزینه‌های درمان ناباروری در اروپا و یک‌دهم هزینه‌های درمانی ناباروری در آمریکا و کانادا است.^۱ نتایج یک بررسی در ۲۵ کشور در حال توسعه نشان می‌دهد هزینه سیکل منفرد درمانی بیش از نصف میانگین درآمد سالانه افراد بوده است.

تا پایان سال ۱۳۹۰ در ایران ۵۲ مرکز ناباروری اعلام فعالیت کرده‌اند.

۱. محمدمهدی آخوندی، «گفت‌وگو با رئیس مرکز فوق تخصصی درمان ناباروری و سقط مکرر

حدود هفده دانشگاه علوم پزشکی مرکز ناباروری دارند. یک‌سوم مراکز ناباروری در ایران، آموزشی، درمانی و تحقیقاتی‌اند. در مجموع در تمام مراکز ناباروری به‌طور متوسط ماهانه بیش از ۳۹ هزار بیمار پذیرش می‌شود.^۱ ۲۱ مرکز ناباروری در ایران دولتی، ۲۷ مرکز خصوصی و ۴ مرکز وابسته به جهاد دانشگاهی است.^۲ هزینه‌های درمان ناباروری به فاکتورهای بسیاری بستگی دارد که مهم‌ترین آن تشخیص نوع ناباروری است. چه‌بسا این هزینه‌ها برای هر زوج متفاوت باشد. با توجه به اینکه اکثر مراکز ناباروری خصوصی‌اند، طبق برآورد سال ۱۳۹۰، برای درمان به‌طور معمول حداقل به سه تا پنج میلیون نیاز است [۳].^۳

هزینه درمان به هزینه‌های تشخیص، عمل جراحی تشخیصی، هزینه جراحی برای درمان و هزینه دارویی تقسیم می‌شود. هزینه‌های تشخیصی معمولاً بین پنجاه تا پانصد هزار تومان و شامل هزینه‌های سونوگرافی و آزمایش است که تحت پوشش بیمه است.^۴ هزینه جراحی تشخیصی شامل زوجینی می‌شود که تشخیص علت ناباروری آنها مستلزم عمل جراحی است. بیشترین هزینه درمان مربوط به داروهاست که عمدتاً وارداتی‌اند. اخیراً وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی نه قلم دارو

۱. مهراندخت عابدینی، بررسی وضعیت ناباروری و مراکز ناباروری در ایران، اداره سلامت مادران، دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۱۳۹۰.

۲. همان.

۳. همان.

۴. مجله اینترنتی برترین‌ها، «علل ناباروری در ایران و روش‌های درمان»، کد خبر: ۲۲۲۴۴، تاریخ: ۴ اردیبهشت ۱۳۹۱.

در اين زمينه را مشمول تخفيف پنجاه درصدی کرده که کمک نسبتاً مناسبی برای اين دسته از زوجين است.

هزينه‌های عمل درمانی با توجه به نوع درمان متفاوت است. عمل آی. يو. ای از پنجاه تا دويست هزار تومان و عمل آی. وی. اف و عمل تزریق سیتوپلاسمی اسپرم از ۱ تا ۲/۵ ميليون تومان هزينه دارد.^۱ هر سيکل درمان ناباروری در کشور سه تا پنج ميليون هزينه دارد. گاهی برای برخی زوج‌ها اين سيکل باید سه بار تکرار شود. با توجه به هزينه های بالای درمان ناباروری، چند سالی است که برخی شرکت‌های بیمه هزينه‌های درمان ناباروری را تحت شرایطی تا ده ميليون تومان تحت پوشش گرفته‌اند. از جمله شرایط اين بیمه‌ها برای پوشش ناباروری، خریداری اين بیمه فقط حداکثر تا چهار ماه بعد از ازدواج و همچنین سن زوجه، زیر چهل است. اعتبار اين بیمه‌نامه‌ها ده سال است که به محض فرزنددار شدن زوجين قطع می‌شود و تا ده سال دیگر هم تمدیدشدنی نیست. خوشبختانه وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی در اجرای سیاست‌های جدید جمعیتی درصدد است با همکاری بیمه‌ها و پشتیبانی دولتی، پوشش خدمات و مراقبت‌ها به زوج‌های نابارور را افزایش دهد.^۲

۱. همان.

۲. وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی با جلب نظر موافق دولت و مجلس، جهت راه‌اندازی صندوق حمایت از درمان ناباروری در کشور تلاش می‌کند.

نتیجه‌گیری

هر گاه زن و شوهری در سن باروری، یک سال پس از ازدواج، به‌رغم فعالیت‌های جنسی طبیعی و بدون استفاده از روش‌های پیشگیری صاحب فرزند نشوند، حداقل یکی از آنها دچار ناباروری است. ناباروری می‌تواند منشأ پدری (مانند واریکوسل) یا منشأ مادری (مانند سندرم پلی‌کیستیک تخمدان) داشته باشد.

بر اساس پژوهش‌ها در ایران، به‌طور میانگین ۲۰ درصد زوج‌ها در طول زندگی خود با ناباروری مواجه می‌شوند. علل ناباروری بسیار متفاوت و متنوع است. واریکوسل از دلایل تابع عامل ناباروری در مردان است که درمان‌شدنی است. از علل مهم ناباروری در زنان می‌توان به آندوتیرموز، سندرم تخمدان پلی‌کیستیک، انسداد لوله‌های رحمی (فالوپ) و اختلالات هورمونی اشاره کرد.

در بررسی علل ناباروری، سن، وزن، شغل، اعتیاد و نوع آن، بیماری‌های زمینه‌ای مانند کم‌کاری یا پرکاری تیروئید، تغذیه و سبک زندگی اهمیت خاصی دارند.

درمان ناباروری به علت زمینه‌ای بستگی دارد؛ برای مثال واریکوسل در مردان قابل جراحی است یا در مواردی که هورمون پرولاکتین در زنان بالاست، می‌توان با داروی بروموکریپتین، ناباروری را درمان کرد. به‌طور کلی اگر چنانچه گامت نر (اسپرم) یا ماده (تخمک) وجود داشته باشد، امکان اینکه با روش‌های طبی و آزمایشگاهی، زوج نابارور را صاحب فرزند کرد، وجود دارد.

هزینه‌های درمان ناباروری در جهان فوق‌العاده گران است. با توجه به آمار بالای ناباروری در ایران، پس از ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیتی از سوی مقام معظم رهبری، آگاهی بخشی به جوانان و خانواده‌ها در رسانه‌های گروهی افزایش یافته و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی نیز درصدد است با همکاری بیمه‌ها و تسهیلات دولتی علاوه بر افزایش پوشش خدمات و مراقبت‌ها به زوج‌های نابارور، مراکز درمانی و تحقیقاتی اختلالات ناباروری را در سطح کشور توسعه دهد.

پرسش‌ها

۱. عوارض سزارین را بنویسید و توضیح دهید که چرا نباید در موارد غیرضروری، زایمان را تحت عمل سزارین انجام داد.
۲. سقط جنین را تعریف کنید و عوارض سقط‌های غیردرمانی و خودخواسته را بنویسید.
۳. آیا بین توبکتومی و سزارین رابطه‌ای وجود دارد؟ توضیح دهید.
۴. ناباروری را تعریف کنید و میزان آن را در ایران بنویسید.
۵. علل ناباروری در زنان را نام برید و شایع‌ترین علت ناباروری در زنان را بنویسید.
۶. مهم‌ترین دلایل ناباروری در آقایان چیست؟
۷. نقش عادت‌های غذایی نامتعادل و ناسالم در ناباروری را شرح دهید.
۸. تأثیر سن در ناباروری را توضیح دهید.
۹. انواع درمان‌های ناباروری را نام برده، درباره هزینه‌های درمان ناباروری در ایران و جهان توضیح دهید.
۱۰. چگونه «روش‌های پیشگیری از بارداری» و «استفاده نادرست از لپ‌تاپ» در افزایش نرخ ناباروری تأثیرگذار است؟

منابع

۱. احمدی، وکیل و سیدصمد بهشتی، «بررسی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و رفاهی سالمندان در ایران»، فصلنامه جمعیت، ش ۶۱ و ۶۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.
۲. اسلامی، محمد (مشاور دفتر سلامت خانواده وزارت بهداشت)، روزنامه وطن امروز، ش ۱۳۳۶، ۲۰ خرداد ۱۳۹۳.
۳. آخوندی، محمدمهدی، «گفت‌وگو با رئیس مرکز فوق تخصص درمان ناباروری و سقط مکرر ابن‌سینا»، پایگاه تحلیلی - خبری خانواده و زنان، ۳۰ اردیبهشت ۱۳۹۲.
۴. آخوندی، محمدمهدی، «گفت‌وگو با رئیس مرکز فوق تخصصی درمان ناباروری و سقط مکرر ابن‌سینا»، سلامت‌نیوز، ۲۷ آبان ۱۳۹۱.
۵. بسکابادی، حسن و همکاران، «مقایسه پیامدهای زایمان طبیعی و سزارین در مادران و نوزادان»، مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران، دوره ۷۱، شماره ۱۳۹۲.
۶. پاتریک، نولان و لنسکی گرهارد، جامعه‌های انسانی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۶.
۷. پایگاه اطلاع‌رسانی سلول‌های بنیادی ایران، «نگاهی بر آخرین دستاوردهای علمی دنیا در درمان ناباروری»، ۳۰ خرداد ۱۳۹۲، در:
۸. پژوهشکده ابن‌سینا با همکاری دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، هشتمین سمینار باروری و ناباروری - بررسی جامع ابعاد سقط جنین در ایران، ۷ و ۸ اسفندماه ۱۳۸۱.
۹. پژوهشگاه رویان، علل ناباروری، ۱۰ شهریور ۱۳۹۲، در: حسینی، جلیل و همکاران، «شیوع ناباروری اولیه و ثانویه در چهار استان منتخب کشور ۱۳۸۹»، مجله زنان و نازایی ایران، دوره ۱۵، ش ۲۹، آذر ۱۳۹۱.
۱۰. «چین و مشکلات روحی میلیون‌ها کودک تک‌فرزند»، روزنامه گاردین، ترجمه شفقتا، ۹ شهریور ۱۳۹۳.

۱۱. حسینی، حاتم، *درآمدی بر جمعیت‌شناسی اقتصادی - اجتماعی و تنظیم خانواده*، همدان، انتشارات دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۸۳.
۱۲. خداکریمی، ناهید و سایرین، «تجربه زندگی با ناباروری: یک بررسی پدیدارشناسی»، *باروری و ناباروری*، س ۱۰، ش ۴، ۱۳۸۸.
۱۳. خلیل علی‌محمدزاده و پریش افراد اسبقرانی، «تعیین‌کننده‌های مؤثر بر تمایل به سزارین (مطالعه موردی: زنان باردار شهر تهران)»، *مجله زن در توسعه و سیاست*، ۱۳۹۴.
۱۴. خلیل علی‌محمدزاده، *گفتارها و گفت‌وگوهای جمعیتی تأملی در مدیریت سلامت و تناسب جمعیت (جلد اول و جلد دوم)*، تهران، انتشارات شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۳.
۱۵. *دایرةالمعارف جهانی سی. آی. ای*، سازمان اطلاعات مرکزی امریکا، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۲.
۱۶. دیرکوند مقدم، اشرف و همکاران، «بررسی میزان ناباروری در ایران به روش مرور سیستماتیک»، *مجله زنان و نازایی ایران*، دوره ۱۶، ش ۱۸، هفته سوم دی ۱۳۸۹.
۱۷. رضا پوردست گردان، *علل ناباروری در زنان*، تهران، انتشارات کتاب سبز، ۱۳۹۳.
۱۸. زارع، بیژن، *جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی*، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
۱۹. «زن، استرس و ناباروری»، *روزنامه سلامت*، ترجمه مژگان کریمی، ۱۲ خرداد ۱۳۸۸.
۲۰. زنجانی، حبیب‌الله، *مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی*، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۶۹.
۲۱. ساموئلسون رابرت جی، «ساموئلسون، پایان مادری»، *مجله نیوزویک*، ترجمه روزنامه اعتماد، جولای ۲۰۰۶، ۲۶ تیر ۱۳۸۶، در:

۲۲. سروري، علي و همكاران، «عوامل خطر ساز محيطي و کاهش باروري در مردان و زنان»، فصلنامه باروري و ناباروري، دوره ۱۱، ش ۴، زمستان ۱۳۸۹، ص ۲۱۱-۲۲۶.
۲۳. سيده فاطمه محبي و خليل علي محمدزاده، «اتولوژي ناباروري در مرور سيستماتيک مقالات علمي - پژوهشي کشور»، مجله علوم پزشکي دانشگاه آزاد اسلامي، ۱۳۹۵.
۲۴. شکر بيگي، عاليه، «سالمندي جمعيت: فرصت ها و چالش ها»، نشست مشترکي بين کارگروه هاي سالمندي و مسائل اجتماعي، انجمن جامعه شناسي ايران، ۱۳۹۴.
۲۵. صفري نژاد، محمدرضا، روش هاي کمک باروري - گيفت (GIFT)، ۱۲ ارديبهشت ۱۳۹۳، در:
۲۶. «علل ناباروري در ايران و روش هاي درمان»، مجله ايترنتي برترين ها، کد خبر: ۲۲۲۴۴، ۴ ارديبهشت ۱۳۹۱.
۲۷. عابديني، مهران دخت، بررسي وضعيت ناباروري و مراکز ناباروري در ايران، اداره سلامت مادران، دفتر سلامت جمعيت، خانواده و مدارس. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکي، ۱۳۹۰.
۲۸. علي محمدزاده، خليل و سيده فاطمه محبي و طاهره لباف، «مرور نظام مند سه دهه مقالات علمي - پژوهشي "علل سزارين" و راهبردهاي مديريت سلامت جمعيت»، فصلنامه مطالعات راهبردي زنان، س ۱۶، ش ۶۱، پاييز ۱۳۹۲.
۲۹. علي محمدزاده، خليل، سلامت باروري: چالش ها و راهبردهاي مديريتي، تهران، شوراي فرهنگي - اجتماعي زنان و خانواده شوراي عالي انقلاب فرهنگي، فروردين ۱۳۹۳.
۳۰. علي محمدزاده، خليل، گفتارها و گفتگوهاي جمعيتي: تأملي در مديريت سلامت و تناسب جمعيت، ج ۱، چ ۱، تهران، شوراي فرهنگي - اجتماعي زنان و خانواده، ۱۳۹۳.

۳۱. فرجی، مهدیه و همکاران، «بررسی جهش‌های ژن گیرنده آندروژن در مردان مبتلا به ناباروری ایدیوپاتیک»، مجله دانشگاه علوم پزشکی مازندران (۲-۹)، دوره ۲۲، ش ۹۸، اسفند ۱۳۹۱.
۳۲. فریفته، فتانه، علل ناباروری، بیمارستان عرفان، ۲۴ فروردین ۱۳۹۳.
۳۳. فلاحیان، معصومه، «سزارین به تقاضای مادر»، پژوهش در پزشکی (مجله پژوهشی دانشکده پزشکی)، تهران، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی شهید بهشتی، دوره ۳۱، ش ۲، تابستان ۱۳۸۶.
۳۴. فلام، بروس ال. چرا سزارین؟، ترجمه فریبا جعفری نمینی، تهران، انتشارات نسل نواندیش، ۱۳۸۷.
۳۵. فیروزه غفاری، تشخیص و درمان ناباروری در زنان، تهران، انتشارات پژوهشگاه رویان، ۱۳۹۳.
۳۶. قیصریان، اسحاق، «بررسی ابعاد اجتماعی، اقتصادی پدیده سالمندی در ایران»، فصلنامه جمعیت، ش ۶۹ و ۷۰، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.
۳۷. کاظم، محمد، طرح ملی بررسی وضعیت باروری در کشور، پژوهشگاه ابن‌سینا، ۱۳۹۰-۱۳۹۲.
۳۸. کاظمی‌پور، شهلا، مبانی جمعیت‌شناسی، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه، ۱۳۸۴.
۳۹. کتابی، احمد، درآمدی بر اندیشه‌ها و نظریه‌های جمعیت‌شناسی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.
۴۰. کریمی متین، بهزاد و سایرین، «سالمندی در ایران ۱۴۱۰: هشدار برای نظام سلامت»، فصلنامه علمی - پژوهشی طب و تزکیه، دوره ۲۲، ش ۲، تابستان ۱۳۹۲.

۴۱. کریم‌پور، عباسعلی و همکاران، «بررسی فراوانی واریکوسل در مردان با ناباروری اولیه و ثانویه مراجعه‌کننده به دو مرکز ناباروری استان مازندران در سال ۱۳۸۴-۱۳۸۰»، فصلنامه علمی - پژوهشی فیض، س ۱۰، ش ۱، بهار ۱۳۸۵.
۴۲. کمیسیون زیربنایی دبیرخانه مجتمع تشخیص مصلحت نظام، «ارزیابی روند جمعیتی کشور: چالش‌ها و سیاست‌های پیشنهادی»، فصلنامه سیاست کلان، کمیسیون مشترک (ویژه جمعیت)، س ۳، ش ۳، بهار ۱۳۹۳.
۴۳. کنعانی، محمدامین و سیدجواد حسینی، «انفجار سالمندان و نیازهای بهداشتی - درمانی: داشته‌ها و بایسته‌های ایران تا سال ۱۴۳۰»، همایش تحلیل روندهای جمعیتی کشور، مرکز آمار ایران، آذر ۱۳۹۰.
۴۴. گزارش اطلاعات مرکزی امریکا، نرخ باروری به ازای هر زن و شاخص امید زندگی در کشورهای جهان، سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۴.
۴۵. گزارش شورای عالی انقلاب فرهنگی، «ساختار و روند جمعیتی ایران و لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی»، فصلنامه سیاست کلان، س ۳، ش ۳، بهار ۱۳۹۳.
۴۶. متین، عطاءالله و سایرین، جمعیت و تنظیم خانواده در جمهوری اسلامی ایران، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و صندوق جمعیت ملل متحد، چ ۱، تهران، فوژان، ۱۳۸۳.
۴۷. محمدزاده، افسانه و ناهید خداکرمی، «میزگرد سزارین در پژوهشگاه ابن‌سینا»، خبرآنلاین، کد خبر: ۴۷۲۳۲، ۲۰ مهر ۱۳۹۲.
۴۸. محمدی سعادت، فرحناز، عضو هیئت‌مدیره جمعیت مامایی، در گفت‌وگو با ایسنا، کد خبر: ۹۲۰۶۱۱۰۶۴۴۱، شهریور ۱۳۹۲.

۴۹. محمدی وحیدی، سولماز، «بررسی انواع سقط و ارتباط سقط با پزشکی قانونی»، هشتمین سمینار باروری و ناباروری، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، ۱۳۸۱.
۵۰. محمودی، محمدجواد و محمود مشفق، تحولات جمعیتی، چالش‌های پیش رو و لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی ایران، تهران، ۱۳۹۰.
۵۱. مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۰.
۵۲. مک، کبیر بیل، «تأملی درباره خانواده تک‌فرزندی»، سیاحت غرب، س ۱، ش ۶ و س ۳، ش ۳۲، آذر ۱۳۸۲ و اسفند ۱۳۸۴.
۵۳. ملک‌افضلی، حسین و سایرین، برنامه تنظیم خانواده جمهوری اسلامی ایران، تهران، نخبگان، ۱۳۸۷.
۵۴. مولائی‌نژاد، میترا، بیماری زنانه‌ای به نام تخمدان پلی‌کیستیک، ۱۰ خرداد ۱۳۹۳.
۵۵. میرزایی، محمد و مهری شمش قهفرخی، «جمعیت‌شناسی سالمندان در ایران بر اساس سرشماری ۱۳۸۵-۱۳۳۵»، سالمند، س ۲، ش ۵، پاییز ۱۳۸۶.
۵۶. نجومی، مرضیه و همکاران، «بررسی شیوع ناباروری زوج‌ها در غرب تهران در سال ۱۳۷۹»، مجله دانشگاه علوم پزشکی ایران، س ۸، ش ۲۷، زمستان ۱۳۸۰.
۵۷. نوروزی، محمدرضا، واریکوسل و راه‌های درمان آن، ۱۰ خرداد ۱۳۹۳.
۵۸. واحد جمعیت سازمان ملل، ویژگی‌های جمعیت شناختی ایران (در فاصله سال‌های ۱۹۵۰ تا ۲۰۵۰)، ۲۰۰۷.
۵۹. وب‌سایت مرکز آمار ایران.
۶۰. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی. دفتر سلامت جمعیت، خانواده و مدارس اداره تنظیم خانواده و جمعیت، واکتومی: باورها و پرسش‌ها، تهران، مهرراوش، ۱۳۸۸.

۶۱. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، اولین پیش‌نویس سیاست‌های دفتر سلامت جمعیت؛ خانواده و مدارس در راستای ارتقای نرخ باروری کلی، ۱۳۹۲.
۶۲. وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، مروری بر شاخص‌های برنامه جمعیت و باروری سالم، سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۱
63. Annas; George J. Elias, Sherman, "51. Legal and Ethical Issue in obstetric practice", In Gabbe, Steven G.; Niebyl, Jennifer R.; Simpson, Joe Leigh. *Obstetrics: Normal problem pregnancies* (5ed.), Churchill Livingstone. P.669. ISBN 978-0-443-06930-7. "A preterm birth is defined as one that occurs before the completion of 37 menstrual weeks of gestation, regardless of birth weight, 2007.
64. Anu Bashamboo and Kenneth David McElreavey "Male Infertility", 2012.
65. Bankole, Akinrinola, Singh, Susheela, and Haas, Taylor, "Reasons Why Women Have Induced Abortions: Evidence from 27 Countries", *International Family Planning Perspective* 1998, 24 (3), 117-127 and 152.
66. Becker G., *Low Birth Rates: Causes, Consequences, and Remedies*, The Becker & Posner Blog, Access Blog, www.becker-posner-blog.com, 8/15/2013.
67. Blustein J, Attina T, Liu M., Ryan AM, Cox LM, Blaser MJ, Trasande L. "Association of caesarean delivery with child

- adiposity from age 6 weeks to 15 years", *Int J Obes (Lond)*. 2013 Jul; 37 (7): 900-6
68. Blustein J., Attina T., Liu M., Ryan AM, Cox LM, Blaser MJ, Trasande L, *Association of caesarean delivery with child adiposity from age 6 weeks to 15 years*, *Int J Obes (Lond)*, 2013 Jul; 37 (7): 900-6.
69. "Cesarean delivery and per partum hysterectomy In: Cunningham FG, et al. (Eds), *Williams's obstetrics*, 22 editions New York: McGraw Hill Co., 2005; p: 589-92.
70. Cheng, L. "Surgical versus medical methods for second-trimester induced abortion", *The WHO Reproductive Health Library*, World Health Organization, 2008, Archived from the original on June 17, 2011 .
71. Clement, S., *Psychological Aspects of Caesarean Section*, Best Practice and Research Clinical Obstetric and Gynecology, 2001.
72. Dimatteo MR, "Caesarean childbirth and Psychological Outcomes: A meta-Analysis", *Health Psychology*, 1996.
73. Florica, M., Stephansson, O., Nordstrom, L., "Indications associated with increased caesarean section rates in a Swedish hospital", *Int J Gynaecol Obstet*, 2006 Feb; 92 (2): 181-5. Epub 2005 Dec 20.
74. Harper .MA, Byington RP, Espeland MA, Naughton M, Meyer

- R, Lane K, "Pregnancy – related death and health care services", *Obstet Gynecol*, 2003 Aug; 102 (2): 273-8.
75. Horlacher, David E., *Aging in Japan: Causes and Consequences*, Laxenburg, International Institute for Applied Systems Analysis, 2002.
76. Huh SY, Rifas-Shiman SL, Zera CA, Edwards JW, Oken E, Weiss ST, Gillman MW, "Delivery by caesarean section and risk of obesity in preschool age children: a prospective cohort", *Arch Dis Child*, 2012 Jul; 97 (7): 610-6.
77. Huh SY, Rifas-Shiman SL, Zera CA, Edwards JW, Oken E, Weiss ST, Gillman MW, "Delivery by caesarean section and risk of obesity in preschool age children: a prospective cohort", *Arch Dis Child*. 2012 Jul; 97 (7): 610-6.
78. Janet, L. *The swinging pendulum of population policy in Iran*, earth policy institute, June 2014.
79. Kazem, M., *Avicenna Research Institute (ARI)*, 2011-2013.
80. Laurance, Jeremy, "Vasectomy reversal: first cut isn't final", access: www.independent.co.uk, 30 March 2009.
81. London MB, Hauth JC, Leveno KJ, Spong CY, Varner MW, et al., *Maternal and perinatal outcomes associated with a trial of labor after prior cesarean delivery*, *E Ngl J Med* 2004 Dec 16; 351 (25): 2581-9.

82. Offe, Carole, "Abortion and medicine: A sociopolitical history", In MPaul, ES Li-chtenberg, L Borgatta, DA Grimes, PG Stubblefield, MD Creinin, Management of Unintended and Abnormal Pregnancy (1st ed.), Oxford, United Kingdom: John Wiley & Sons, Ltd 2009. P. 2. ISBN 978-1-4443-1293-5.
83. Pourreza A. and R. Khabiri [Health economics and aging], *Iranian journal of ageing*, 2007.
84. Shah, I.; Ahman, E. "Unsafe abortion: global and regional incidence, trends, consequences, and challenges" (PDF), *Journal of obstetrics and Gynecology Canada*, 2009, 31 (12): 1149-58.
85. Singh, Susheela et al., Adding it up: The costs and benefits of investing in family planning and newborn health: "If woman's contraceptive needs were addressed, The number of unsafe abortion would decline by 73% from 20 million to 5.5 million", A few of the findings in that report were subsequently changed, and are available at: "facts on investing in family planning and maternal and newborn health."
86. Strauss, L. T., Gamble, S. B., Parker W. Y, Cook, D. A. Zane, S. B. and Hamdan, S, *Abortion surveillance – United State*, 2003; Morbidity and Mortality Weekly report 2007, 55 (11), 1-32.
87. United Nations, department of economic & social affairs,

population division, world contraceptive patterns, 2009 & 2011 & 2013.

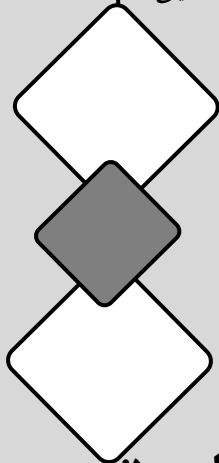
88. "Vasectomies less common in France", the connexion newspaper, access: www.connexionfarance.com, September 2010.
89. Vayena, E., Current practices and controversies in assisted reproduction: report of a meeting on "Medical, ethical and social aspects of assisted reproduction" held at WHO headquarters in Geneva, Switzerland: World Health Organization; 2002.
90. Weisman, Alan, *Countdown: Our Last, Best Hope for a future on earth?* Little, Brown Book Group, 2013.
91. www.bonyannews.ir
92. www.erfanhospital.ir
93. www.mehrkhane.com
94. www.mehrkhane.com
95. www.old.ido.ir
96. www.onlinesalamat.com
97. www.royaninstitute.org
98. www.royaninstitute.org
99. www.safarinejad.com
100. www.salamat.ir
101. www.shafaqna.com

درس ششم

ابعاد تربیت - روان‌شناخته تغییرات جمعیت

سیدعباس ساپوریان

دکتری روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

از دانش‌پژوه انتظار می‌رود:

با آثار و فواید تعدد فرزندان در خانواده آشنا شود؛
ویژگی‌های خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند را فراگیرد؛
ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری فرزندان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند را تحلیل کند؛
از فاصله سنی مناسب بین فرزندان از لحاظ تربیتی آگاهی یابد؛
نقش تعدد فرزندان در تربیت و نکات کاربردی در زمینه فرزندپروری را بیاموزد.

مقدمه

فرزندآوری و تربیت فرزندان از مهم‌ترین وظایف نهاد خانواده به‌شمار می‌آید. از این‌رو انتظار می‌رود در قالب این نهاد، وظیفه اجتماعی جایگزینی و تجدید و تکثیر نسل تحقق یابد. در دهه‌های اخیر، تغییرات مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، نهاد خانواده و تربیت فرزندان را متأثر ساخته است.

با توجه به اینکه بخش بزرگ شخصیت کودک در سال‌های پیش از مدرسه شکل می‌گیرد و زمان اصلی رشد و تربیت کودک همان سال‌های اول زندگی است، او باید در بستری طبیعی و در کنار خواهران، برادران و گروه هم‌سالان خود به این رشد برسد. هر اندازه محیط خانواده از نظر تعداد فرزندان شلوغ‌تر باشد، کودکان به دلیل تعامل بیشتر با همدیگر، در ابعاد عاطفی، اخلاقی و اجتماعی رشد و پختگی و مهارت‌های بهتری خواهند یافت. امروزه تجربه خانواده‌های کم‌جمعیت و هسته‌ای در دنیای غرب تجربه‌ای شکست‌خورده است و اعضای این خانواده‌ها به مشکلات متعدد عاطفی و روان‌شناختی دچار شده‌اند و روان‌شناسان این جوامع برای حل این مشکلات با چالش مواجه‌اند.^۱

نتایج آمارها نشان می‌دهد تعداد فرزند و نرخ باروری در خانواده‌های

۱. عباسعلی اللهیاری، «خانواده هسته‌ای؛ تجربه‌ای از غرب»، ماهنامه حلقه وصل: ویژه نامه نسل

ایرانی به پایین‌تر از نرخ جایگزینی^۱ رسیده است^۲ و ادامه این وضعیت می‌تواند پیامدهای متعددی برای خانواده‌ها و جامعه داشته باشد. بر اساس برنامه رشد جمعیتی که سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۰ منتشر کرده است، اگر ایران به همین صورت به ادامه جایگزینی جمعیتی بپردازد و برنامه‌ای برای تعادل آن نداشته باشد، در هشتاد سال آینده، جمعیت ۳۱ میلیونی را شاهد خواهد بود که ۴۷ درصد آن را افراد سالمند بالای شصت سال در بر می‌گیرد. در حال حاضر، تقریباً یازده روش پیشگیری از بارداری و دو روش عقیم‌سازی^۳ در ایران شایع است؛ درحالی‌که در سایر کشورها حداکثر سه الی چهار روش را تبلیغ و ترویج می‌کنند. افزون بر اینکه سالانه بیش از ۲۵۰ هزار سقط جنین غیرمجاز در کشور روی می‌دهد. نیز آمار شیوع روش‌های عقیم‌سازی در ایران بیش از سه برابر میانگین جهانی است. همچنین میل به فرزندآوری در جامعه

۲. یاید به‌طور متوسط هر زن ۲/۱ فرزند داشته باشد تا پس از مرگ پدر و مادر، دو فرزند جانشین آنها شود.

۲. محمدجواد محمودی، بررسی پیامدهای کاهش باروری جمعیت و عوامل تأثیرگذار در آن، ص ۲۵. به گفته ابرشتات، کاهش نرخ باروری در ایران طی سی سال گذشته حیرت‌انگیز و معادل ۷۰ درصد بوده است که یکی از سریع‌ترین و چشمگیرترین آمارهای کاهش باروری در تاریخ بشر است. تا سال ۲۰۰۰، نرخ باروری ایران به دو زایمان در هر زن کاهش یافته بود که پایین‌تر از سطح مورد نیاز برای جایگزینی جمعیت کنونی است و در ۲۰۱۲ نرخ باروری در ایران از این مقدار نیز کمتر شده است (گزارش اندیشکده بلفر از تغییر الگوی جمعیتی در جهان اسلام، مجله نسل ششم، ص ۲۴).

۳. تویکتومی (بستن لوله‌های انتقال‌دهنده تخمک در زنان) و وازکتومی (بستن لوله‌های انتقال‌دهنده اسپرم در مردان).

به شدت کاهش یافته و در عین حال با افزایش میزان طلاق زوجین، نمودار ازدواج نیز سیر نزولی پیدا کرده است.^۱

درس پیش رو قصد دارد از نگاه تربیتی و روان‌شناختی به موضوع کاهش جمعیت و کوچک شدن خانواده‌ها و رواج تک‌فرزندی بپردازد. بدین منظور ابتدا از آثار متعدد وجود فرزندان در خانواده بحث خواهیم کرد. در ادامه، به مقایسه ویژگی‌های تک‌فرزندها و چندفرزندها و خانواده‌های آنان و فاصله سنی مناسب بین فرزندان، و در پایان به نقش تعداد فرزندان در تربیت خواهیم پرداخت.

آثار و نقش فرزندان در نظام خانواده

فرزندان با تولد خویش افق‌های تازه‌ای پیش روی والدین خود قرار می‌دهند و موجبات رشد و تعالی در زندگی خانوادگی را فراهم می‌آورند. از نظر اسلام، داشتن فرزند و باقی گذاشتن نسل برای هر مسلمانی امری پسندیده^۲ و مطلوب به‌شمار آمده^۳ و شایسته نیست هیچ مسلمانی با اختیار خود، بدون فرزند و ذریه بماند.^۴ در ادامه، به چند مورد از آثار و برکات فرزندان در تقویت نهاد خانواده اشاره می‌کنیم:

۱. احمد صادقی‌پور، «چرا تحدید نسل»، اهانامه حلقه وصل: ویژه نامه نسل ششم، ص ۴۸.
۲. رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا (فرقان، ۷۴).
۳. قال رسول الله ﷺ: تناكحوا تكثروا انى اباهى بكم الأمم يوم القيامة و لو بالسقط (محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۲۰).
۴. سَعِدَ أَمْرٌ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرَى خَلْقًا مِنْ نَفْسِهِ (محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۳۵۷).

۱. آثار و فواید جسمانی

فرزنددار شدن آثار و فوایدی جسمانی برای والدین به‌ویژه مادران دارد. نتایج تحقیقات پژوهشگران دانشگاه بریگهام یانگ امریکا بر دویست هزار خانواده از ۸۶ کشور جهان در بین سال‌های ۱۹۸۱ - ۲۰۰۵ نشان می‌دهد که داشتن فرزند موجب کاهش فشار خون والدین، افزایش اعتمادبه‌نفس، امکان بهتر درک زیبایی‌ها، افزایش دقت در کارهای جزئی و افزایش شادی والدین می‌شود. فرزندآوری برای زنان اهمیت بیشتری دارد و بدن آنها برای تغذیه و پرورش کودکان آماده است. داشتن فرزند برای زن به‌سان حکم سلامت برای اوست و با تأمین شادابی، وی را به زندگی امیدوار و سرگرم می‌سازد. تحقیقات نشان می‌دهد پدر و مادر شدن خطر ابتلا به بیماری‌هایی مانند سرطان و بیماری‌های قلبی که سلامت انسان را تهدید می‌کند، کاهش می‌دهد. این پژوهش‌ها که بر ۱/۵ میلیون نفر انجام شده است، نشان می‌دهد داشتن فرزندان پرشمار، از خطر ابتلا به سرطان سینه در زنان می‌کاهد.^۱ افزون بر این، دانشمندان بر اساس برخی آزمایش‌ها و تحقیقات اعلام کرده‌اند مادرانی که تازه صاحب فرزند شده‌اند، حافظه بصری قوی‌تری دارند و در مقایسه با زنانی که فرزند ندارند، بهتر می‌توانند اطلاعات اطراف خود را دریافت کنند و به خاطر بسپارند. همچنین نتایج این تحقیقات حاکی از این است که داشتن فرزند موجب بهبود عملکرد حافظه مادران می‌شود.^۲ ممکن است این مسئله در میان مادران احساس نشود؛ اما عملکرد حافظه آنها با قبل

۱ «داشتن فرزند برای سلامت شما خوب است»، در: www.jahannews.com

۲ «تأثیر داشتن فرزند بر بهبود حافظه زنان»، در: www.beytoote.com

تفاوت دارد و بارداری موجب می شود مغز آنها عملکرد بهتری داشته باشد.^۱

۲. آثار روان شناختی

الف) اندیشه فرزندآوری و سلامت روان پدر و مادر

اندیشه فرزندآوری یکی از فرایندهای زیربنایی و بسیار مؤثر در ایجاد آرامش و تحکیم و کارآمدی خانواده است؛ به گونه ای که می توان ادعا کرد نخستین و مهم ترین هنجار جایگاه پدری و مادری، پذیرش فرزندآوری است. نوع نگرش والدین به جهان و انسان، اعتقاد به اینکه پدر یا مادر بودن امری مقدس و دارای مسئولیت الهی است و نگاه به فرزند به عنوان نعمت،^۲ هدیه و امانت الهی نقش فراوانی در ایجاد رابطه مطلوب و مؤثر با فرزند و حفظ آن دارد.^۳

پذیرش فرزندآوری، همسویی با نظام آفرینش و همگامی با طبیعت است. زایش از اساسی ترین هنجارهای جایگاه مادری است. پذیرش نقشی که خالق متعالی طبیعت زن را مجهز به ایفای آن تدبیر کرده و آن را ویژگی برتری دهنده توصیف کرده است، طبیعتاً مطلوب او خواهد بود. خداوند

۱. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، ص ۱۸۵-۱۸۶.

۲. در قرآن کریم، از اصل وجود فرزند به عنوان نعمت الهی یاد شده است: وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَوَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ؛ «خدا برای شما از خودتان همسرانی قرار داد و از همسرانتان برای شما پسران و نوادگانی نهاد و از چیزهای پاکیزه به شما روزی بخشید. آیا [باز] به باطل ایمان می آورند و به نعمت خدا کفر می ورزند؟» (نحل، ۷۲).

۳. همایون سراقی، مؤلفه های نقش مادر از نگاه اسلام و روانشناسی، ص ۸۵.

درضمن به ازدواج با زن دارای این ویژگی توصیه کرده است. رسول اکرم ﷺ می‌فرماید: «إِنَّ خَيْرَ نَسَائِكُمُ الْوُلُودُ الْوَدُودُ الْعَفِيفَةُ...»؛ «بهترین زنان آن زن زایا، بسیار مهربان و پاکدامن است...»^۱. آموزه‌های اسلام برای مادر اجر فراوان در نظر گرفته است.^۲

تحقق این جایگاه با زایش ممکن می‌شود و این جایگاه مادری است که نقش ویژه‌ای در ثبات، استحکام و آرامش و نشاط خانواده دارد. هورنای^۳ از احساس بسیار دل‌نشین حاملگی یک موجود زنده برای مادر، سعادت و لذت و صفت‌ناپذیر تولد نوزاد، در آغوش کشیدن فرزند اولین بار پس از تولد، احساس رضایت خاطر از شیر دادن به کودک و سعادت و خوشی تمام دوره‌ای که طی آن کودک به حمایت و مراقبت مادر نیاز دارد، سخن می‌گوید و تجربه مادر شدن را بسیار دل‌نشین و ویژه توصیف می‌کند که به زنان عزت نفس می‌دهد.^۴ از این رو زنانی که به سبب کار بیرون از خانه و غیره از مادر شدن پرهیز می‌کنند، خلاف طبیعت بشری و زنانه خود گام

۱. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۴.

۲. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: هر گاه زنی باردار شود، همانند روزه‌دار و نمازگزار و مجاهدی است که با جان و مالش در راه خدا می‌جنگد و هر گاه زایمان کند، بزرگی پاداش وی را هیچ‌کس نمی‌داند و هر گاه شیر می‌دهد، هر مرتبه مکیدن کودک برابر است با آزاد ساختن برده‌ای از فرزندان اسماعیل و هر گاه از شیردهی فارغ می‌شود، فرشته بزرگواری به پهلویش می‌زند و می‌گوید: خدا تو را آمرزیده است؛ کارت را از نو آغاز کن» (محمدبن حسن حرعاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۵۱).

۳. خانم کارن هورنای، پزشک و روان‌کاو.

۴. کارن هورنای، روانشناسی زنان، ص ۳۵-۴۱.

برمی‌دارند.^۱ کودکان از زمان تولد و حتی از زمان بارداری موجب شادی و هیجان مثبت در خانواده می‌شوند. آنها با افزایش نشاط در روابط همسران، سلامت و بهداشت روانی آنها را نیز تأمین می‌کنند.^۲

ب) لذت پدر و مادر شدن

با وجود فرزند، لذت بسیاری در خانواده جریان دارد و والدین محرک و شادی را به‌منزله‌مزیتی از کودکانشان دریافت می‌کنند. کودکان، والدین را از تنهایی‌های می‌بخشند و موجب نشاط و شادابی آنها می‌شوند.^۳ تولد فرزند، خطاب الفاظ «مامان» و «بابا» به پدر و مادر، نگاه به چهره‌های بشاش و تبسم آفرین فرزندان و بوسیدن و بازی با آنها می‌تواند نشاط و صف‌ناپذیری برای والدین به ارمغان آورد و موجب سلامت روانشان شود. به همین دلیل وقتی از امام صادق^ع پرسیدند از بهترین‌ها برای آدمی چیست، ایشان فرمودند: نگاه کردن به فرزند جوانی که در حضور والدین است.^۴

۱. قاسم ابراهیمی‌پور، شاخص‌های خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، ص ۲۲۶.

۲. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده، ص ۱۸۷.

۳. حسین محمودیان و محمدرضا پوررحیم، «ارزش فرزند از دیدگاه زوجین جوان و رابطه آن با باروری (مطالعه موردی شهرستان بهشهر)»، فصلنامه جمعیت، ش ۴۱، ص ۹۳.

۴. وَقَالَ ابْنُ أَبِي لَيْلَى لِلصَّادِقِ^ع أَيُّ شَيْءٍ أَحْلَىٰ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَقَالَ الْوَلَدُ الشَّابُّ فَقَالَ أَيُّ شَيْءٍ أَمْرٌ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَقَلَدُهُ فَقَالَ أَشْهَدُ أَنَّكُمْ حَجَجْتُمْ اللَّهَ عَلَىٰ خَلْقِهِ؛ [ابن‌ابی‌لیلی از قاضیان اهل سنت] به امام صادق^ع عرض کرد: از جمله چیزها که خداوند عزوجل آفریده است، کدام از همه شیرین‌تر است؟ آن حضرت فرمود: فرزند جوان. باز عرض کرد: از آنچه خداوند عزوجل آفریده است، چه چیز از همه تلخ‌تر است؟ آن حضرت فرمود: مرگ آن فرزند. پس ابن‌ابی‌لیلی گفت: گواهی می‌دهم که شما اهل بیت حجت‌های خداوند بر خلق او هستید (صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۷۲).

به نظر می‌رسد جامعه هنگامی نشاط دارد که خانواده‌ها در نشاط و آرامش باشند. نشاط در خانواده نیز مؤلفه‌هایی دارد که باید بدان توجه کرد. از جمله عوامل زیاد شدن نشاط در زندگی مشترک، فرزندآوری است. در قرآن و کلمات و سیره ائمه معصومین^ع از فرزند با تعبیری چون زینت زندگی،^۱ میوه دل و نور دیده،^۲ مایه خوشبختی،^۳ کسی که انسان را یاری می‌کند^۴ و نیز مایه رحمت و غفران الهی^۵ یاد شده است. رسول اکرم^ص در تعبیری زیبا می‌فرماید: فرزند صالح گلی از گل‌های بهشت است؛^۶ همان طور که گل‌های بهشتی باعث سرور و شادی اهل بهشت می‌شوند. بنابراین فرزندان نه تنها شالوده زندگی زناشویی را استحکام می‌بخشند، بلکه عامل مؤثری در لذت بردن پدر و مادرند و با افزایش این لذت‌ها سلامت و بهداشت روانی همسران نیز تأمین می‌شود.^۷ ویل دورانت می‌گوید: «زندگی

۱. الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا (کهف، ۴۶).
۲. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: أَنَّهُمْ ثَمَرَةُ الْقُلُوبِ وَقُرَّةُ الْأَعْيُنِ (محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۱۲).
۳. سَعِدَ أَمْرٌ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرَى خَلْقًا مِنْ نَفْسِهِ (محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۳۵۷).
۴. امام سجاد^ع: مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ... (محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۱).
۵. مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ وَأَنْ يَبْقَى بَعْدَهَا سَتَغْفِرُ لَهُ بَعْدَ مَوْتِهِ (همان).
۶. أَوْلَادُ الصَّالِحِ رِيحَانَةٌ مِنْ رِيَاحِينِ الْجَنَّةِ (محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۳۵۸).
۷. زنی بعد از تولد نخستین فرزندش می‌گفت: «وقتی او را دیدم و صدای گریه او را شنیدم، غرق در هیجان شدم و وقتی پرستار، او را در آغوشم گذاشت، احساس کردم دارای معرفت عمیقی هستم که با آن تمام زندگی را درک می‌کنم. خاطریم هست که احساس سبکی فوق‌العاده‌ای می‌کردم. گویا هرچه بار بود، از روی دوشم برداشته شده بود. فهمیدم چرا مردم در دین به دنبال تجارب وجدآور مکاشفه هستند» (دافنه دمارنف، غریزه مادری، ترجمه آزاده وجدانی، ص ۷۵).

زناشویی بدون فرزند پژمرده است و پس از فرزنددار شدن شکفته می شود.^۱ گذراندن وقت با فرزند و بازی با او یکی از بهترین لحظاتی است که می تواند به پدر و مادر انرژی و نشاط بخشد.^۲ همان گونه که تولد فرزند موجب شادی و نشاط پدر و مادر است، نگاه به چهره او و کارهای کودکان اش نیز نشاط و سلامت روان والدین را به همراه دارد.^۳

ج) نیاز به دوست داشتن و دوست داشته شدن

بی شک یکی از نیازهای اساسی انسان نیاز به محبت است. با آغاز زندگی مشترک، بخش بزرگی از نیازهای عاطفی همسران جوان تأمین می شود و آنان در صورت بهره مند بودن از الگوی خانواده متعادل، به مرور زمان توانایی پاسخ دادن به نیازهای بیشتر را پیدا می کنند. تولد فرزند نیز زمینه پاسخ گویی بسیاری از این نیازها از جمله نیاز به دوست داشتن و دوست داشته شدن را فراهم می کند. افزون بر اینکه یکی از نیازهای فرزندان مورد توجه بودن و دوست داشته شدن از جانب دیگران به ویژه والدین است، والدین نیز نیاز دارند از کسی حمایت کنند و او را دوست داشته باشند.^۴

۱. ویل دورانت، تاریخ فلسفه، ص ۱۸۷.

۲. راسل، تحول والدگری، ص ۲۹۷.

3. A.M. Argyle, The Psychology of Happiness. P 82.

به نقل از: جمعی از نویسندگان، دانش خانواده، ص ۱۸۷

۴. خواجه نصیرالدین طوسی محبت والدین به فرزندان را طبیعی می داند که نیاز به اراده ندارد، اما محبت فرزندان به والدین را محبتی ارادی می داند و به این سبب است که در شرایع، اولاد را به احسان به آبا و امهات سفارش کرده اند (آیت الله اسماعیلی، «حقوق مادر در قرآن و حدیث»، مجله حدیث اندیشه، ش ۱، ص ۲۸-۱۵).

بنابراین کارکرد نیازهای مذکور به‌گونه‌ای است که والدین و فرزندان مکمل یکدیگرند و حاصل آن رضایت خاطری است که نصیبشان می‌شود. این احساس رضایت موجب انس بیشتر با کسی می‌شود که در تأمین خواسته‌های درونی سهمی دارد و نقش ایفا می‌کند و در نتیجه با گسترش خانواده پس از تولد فرزندان، ظرفیت‌های انس و الفت در زندگی افزایش می‌یابد.^۱

تولد و داشتن فرزند، صفا و صمیمیت خاصی به خانواده می‌بخشد و چون فرزند محبوب پدر و مادر است، هر دو به او دل‌بسته می‌شوند و به او محبت می‌کنند. سیره عملی پیشوایان معصوم^{علیهم‌السلام} نیز بیانگر این موضوع است. پیامبر اکرم^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} فرزندش ابراهیم، حسن و حسین و فاطمه^{رضی‌الله‌عنهم} را در کودکی در دامان خود می‌نشانده؛ به سینه می‌چسباند و می‌بوسید.^۲ حضرت علی^{رضی‌الله‌عنه} نیز دل‌بستگی خاصی به فرزندان خویش داشت.^۳ حضرت فاطمه^{رضی‌الله‌عنها} با خواندن شعر و با حرکت دادن فرزندان خود به آنها مهر می‌ورزید و ابراز علاقه می‌کرد.^۴

۱. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، ص ۱۸۶.

۲. قال رسول الله^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} ... ففاطمة حوراء «انسية» فإذا اشتقت إلى الجنة شممت رائحة فاطمة^{رضی‌الله‌عنها} «پیامبر^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} فرمودند: هر گاه مشتاق بهشت می‌شوم، فاطمه را می‌بویم. فاطمه^{رضی‌الله‌عنها} بوی بهشت می‌دهد. او فرشته‌ای در پوست انسان است» (محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۳، ص ۴۳، ص ۵).

۳. میرزا حسین نوری، مستدرک‌الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۷۱.

۴. وکانت فاطمه^{رضی‌الله‌عنها} ترقص ابنها حسناً وتقول: اشبه اباک یا حسن، واخلع عن الحق رسن، واعید الهماً ذامن، ولا توال ذاالاحن، وقالت للحسین^{رضی‌الله‌عنه} انت شبيه بابي، لیست شبيهاً بعلی (محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۳، ص ۴۳، ص ۲۸۶).

د) احساس مثمر بودن

تولد فرزندان در محیط خانواده احساس مفید و مؤثر بودن را برای والدین به ارمغان می‌آورد. مردان و زنان دوراندیش و هدف‌مند، با توجه به توانایی‌های‌شان، برای خود هدف‌هایی در نظر می‌گیرند و برای دستیابی به آن تلاش می‌کنند. از جمله اهداف تشکیل خانواده، آرامش روان و تولید مثل است. این اهداف زوجین را پیش می‌برد و به آنها انرژی می‌دهد. زندگی هدف‌مند مستلزم پربار بودن است. داشتن فرزند با احساس شایستگی و مثمر بودن در ارتباط است. به همین دلیل در روایات، داشتن فرزند به ثمره وجود والدین تعبیر شده است.^۱ امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: باید بدانی که او [فرزند] از تو و ثمره وجود توست.^۲ بدیهی است که داشتن ثمرات نیکو عامل دل‌گرمی والدین و تداوم حیات مشترک آنهاست و احساس مثمر بودن و اعتماد به نفس را در والدین پدید می‌آورد.

ه) رشد و تعالی شخصیت والدین

دانش، تجربه، گذر زمان و حتی عقد ازدواج و شروع زندگی مشترک، برخی موقعیت‌ها و نقش‌های بزرگ‌سالی را به وجود نمی‌آورند. وجود تجربه فرزندپروری، مجموعه کاملی از ارزش‌ها را به ساختار شخصیت والدین اضافه می‌کند. سازمان روانی انسان با پذیرفتن نقش پدر و مادری به کمال

۱. قال رسول الله ﷺ ان لكل شجرة ثمره و ثمره القلب الولد (پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، ج ۱، ص ۳۳۳).

۲. فتعلم انه منك و مضاف اليك... (صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، من لا

یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۶۲۲).

می‌رسد.^۱ محققان در این زمینه می‌گویند: «معمولاً این‌گونه تصور می‌شود که تغییرات عمده سازمان شخصیت در طول نوجوانی روی می‌دهد؛ اما یافته‌ها نشان می‌دهد که تغییرات بسیار شخصیتی نه در طول نوجوانی، بلکه در انتهای آن یا حتی اوایل جوانی رخ می‌دهد؛ یعنی زمانی که بیشتر مردم در نهایت دچار تغییرات نقش می‌شوند و به اشتغال و ایفای نقش والدینی مشغول می‌شوند».^۲

داشتن فرزند باعث افزایش ظرفیت هیجانی و شناختی مثبت بین والدین می‌شود. پدر و مادر شدن موجب افزایش توانایی تفکر، تفسیر وقایع، تعیین اهداف، پاسخ‌گو بودن همراه با انعطاف و خلاقیت و سهیم شدن لذت خود با دیگران می‌شود.^۳ وجود فرزندان در خانواده موجب افزایش وابستگی زوجین به همدیگر و افزایش اعتماد در زندگی می‌شود شده، انگیزه آنان برای کسب موفقیت در زندگی را دوچندان می‌کند.^۴ بنابراین تجربه پدر و مادری در فراهم کردن امکانات رشد و تعالی افراد اهمیت ویژه‌ای دارد و وجود همین تجارب مجموعه کاملی از ارزش‌ها را به ساختار شخصیت می

۱. آنچه مادران در تجربه مادری رضایت‌بخش می‌یابند، دقیقاً به‌کارگیری برخی مهارت‌ها و مشاهده تأثیری که این مهارت‌ها بر پیچیدگی و غنای شخصیت خود او و فرزندش می‌گذارد، مربوط است» (دافنه دمارنف، غریزه مادری، ترجمه آزاده وجدانی، ص ۸۱).

۲. هان، میلیسپ و هارتکا، به نقل از: محمدصادق شجاعی، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، ص ۳۴۶.

۳. دافنه دمارنف، غریزه مادری، ترجمه آزاده وجدانی، ص ۶۱.

۴. فریدمن، هکچر و کاناواوا، به نقل از: محمدصادق شجاعی، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، ص ۳۴۵.

افزاید. از این رو در آموزه‌های دینی، والدین با قرار گرفتن در کنار اطاعت از خدا تقدیس شده‌اند.^۱

و) محبت به والدین و دستگیری از آنان به هنگام پیری

از دیگر مزایای داشتن فرزند، تحقق بخشیدن به امیدهای والدین در دوران سالمندی و پیری آنهاست. والدین علاقه‌مندند فرزندانشان در هنگام پیری از آنان دست‌گیری کنند. به تعبیر دیگر داشتن فرزند می‌تواند «امید به زندگانی» را در والدینی که فرزند دارند، افزایش دهد. زوجین فاقد فرزند، معمولاً دوران پیری را با حمایت کمتری پشت سر می‌گذارند و بیشتر احساس تنهایی می‌کنند و گاه دست‌خوش احساس پشیمانی از تصمیم خود مبنی بر نخواستن فرزند می‌شوند. امام حسن عسکری علیه السلام فرزند را بهترین یار و مددکار انسان معرفی کرده و نگون‌بخت از نظر ایشان کسی است که فرزندی نداشته باشد.^۲ امام سجاد علیه السلام به حمایت و دست‌گیری فرزندان چشم دوخته، از خداوند می‌خواهد آنها را در یاری وی کمک کند.^۳

ز) دریافت حمایت معنوی پس از مرگ

رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: پنج نفر از دنیا رفته‌اند؛ ولی پرونده آنها بسته نشده است و دائم به آنان ثواب می‌رسد: کسی که درختی کاشته؛ چاه آبی برای

۱. وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا... (اسراء، ۲۳).

۲. فَنِعْمَ الْعَبْدُ الَّذِي قَالَ: مَنْ كَانَ ذَا وَكْدٍ يُدْرِكُ ظُلَامَتَهُ، إِنَّ الدَّلِيلَ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَكْدٌ (محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۳۶۰).

۳. ... وَأَعْيَىٰ بِهِمْ عَلَىٰ حَاجَتِي... (صحیفه سجادیه، دعای ۲۵، ص ۱۴۲).

بهره‌برداری مردم حفر کرده؛ مسجدی ساخته؛ قرآنی نوشته و کسی که فرزند شایسته‌ای از او به‌جای مانده باشد.^۱ همچنین امام صادق علیه السلام فرمودند: مؤمن از شش چیز بعد از وفات استفاده خواهد کرد: فرزندی که برای او دعا کند؛ قرآنی که بعد از او بماند؛ درختی که از وی یادگار بماند؛ چاهی که مردم از وی سود برند؛ صدقه جاریه؛ سنت نیکی [راه و روش نیک] که مردم از آن استفاده کنند.^۲ بنابراین وجود فرزندان نه تنها شالوده زندگی دنیوی را استحکام می‌بخشد، بلکه عامل مؤثری در رشد و تعالی معنوی والدین بعد از مرگ خواهد بود.

ح) امید به آینده

حضور فرزندان در خانواده باعث ایجاد نوعی امنیت روانی و اعتماد به خود و محیط و البته آینده می‌شود. ضمن اینکه حرمت خود و اعتماد به نفس والدین را افزایش می‌دهد.^۳ با ورود فرزند و حضور فرزندان در کانون گرم خانواده، زندگی سرشار از امید و تلاش برای کسب موفقیت می‌شود؛ زیرا شکوفایی و رشد فرزندان برای والدین بسیار رضایت‌بخش خواهد بود و موجب خواهد شد احساس خوشبختی و امیدواری در آنها پدید آید مبنی بر

۱. حَمْسَةٌ فِي قُبُورِهِمْ وَتَوَاتُهِمْ بِحِجْرِي إِلَى دِيْوَانِهِمْ مَنْ غَرَسَ نَخْلًا وَمَنْ حَفَرَ بَرًّا وَمَنْ بَنَى لِلَّهِ مَسْجِدًا وَمَنْ كَتَبَ مِصْحَفًا وَمَنْ خَلَّفَ ابْنًا صَالِحًا (محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۷).

۲. سِنَّةٌ يُلْحَقْنَ الْمُؤْمِنَ بَعْدَ وَقَاتِهِ وَكَدَّ يَسْتَنْفِرُ لَهُ وَ مِصْحَفٌ يُحْلَفُهُ وَ غَرَسٌ يَغْرِسُهُ (وَيُرَى يَحْفَرُهَا) وَصَدَقَةٌ يُجْرِيهَا وَسِنَّةٌ يُؤْخَذُ بِهَا مِنْ بَعْدِهِ (محمدبن یعقوب کلینی، کافی، ج ۷، ص ۵۷. محمدبن حسن حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۴۴۷).

۳ محمدصادق شجاعی، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، ص ۳۵۳.

اینکه در آینده تنها نخواهند بود. فرزندان‌ی که تربیت صحیح می‌بینند، غیر از اینکه خود، مسیر سعادت را در زندگی طی می‌کنند و باعث افتخار پدر و مادر می‌شوند، در زندگی آینده والدین نیز نقش مؤثری خواهند داشت و از آنان حمایت خواهند کرد.^۱

امام سجاد علیه السلام در حق فرزند چنین دعا می‌کند: بار خدایا، بازوی مرا به وسیله ایشان استوار گردان و کمر مرا به آنان راست نما و عدد و شماره مرا به آنان بیفزا و مجلس مرا به ایشان بیارا و یاد مرا به آنها زنده بدار و در نبودم کارم را به وسیله آنان کفایت کن و به دست ایشان در برآمدن خواسته‌ام مرا یاری فرما.^۲ با توجه به این قبیل روایات روشن می‌شود که وجود فرزند در کانون خانواده آثار و برکات بسیاری خواهد داشت. فرزندآوری نه تنها برای والدین مایه خیر و برکت است، در سطح کلان جامعه بشری نیز بسیار ارزشمند به‌شمار می‌آید.

۳. آثار خانوادگی

الف) عشق به زندگی و تداوم خانواده

والدین پس از تولد فرزند، به لحاظ ایجاد شبکه ارتباطی جدید، جاذبه‌ها و دل‌مشغولی‌ها و سرگرمی‌های تازه‌ای می‌یابند که مرکز ثقل آن فرزند است.

۱. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، ص ۱۸۸.

۲. اللَّهُمَّ اشْدُدْ بِهِمْ عَضْدِي، وَأَقِمْ بِهِمْ أَوْدِي، وَكَثِّرْ بِهِمْ عَدَدِي، وَزَيِّنْ بِهِمْ مَحْضَرِي، وَأَخِي بِهِمْ ذِكْرِي، وَأَكْفِنِي بِهِمْ فِي غَيْبِي، وَعَيِّي بِهِمْ عَلَى حَاجَتِي... (علی بن الحسین، سجاد، صحیفه سجادیه، ص ۱۴۲، دعای ۲۵).

نداشتن فرزند یکی از عوامل ناپایداری در زندگی مشترک به‌شمار می‌آید.^۱ از آنجا که بخشی از تعارض‌های زناشویی حاصل اختلاف زوجین در اهداف زندگی است،^۲ حضور فرزندان موجب هم‌گرایی اهداف زوجین و در نتیجه کاهش تعارض‌هایشان می‌شود. از این رو برخی صاحب‌نظران معتقدند فرزند موجب افزایش وابستگی زوجین به همدیگر و افزایش اعتماد در زندگی می‌شود و انگیزه آنان را برای کسب موفقیت در زندگی دوچندان می‌سازد.^۳

فرزند به‌ویژه فرزند خردسال به‌منزله پیوندی بین پدر و مادر است. از این رو بی‌فرزندگی و حتی کم‌فرزندگی می‌تواند باعث تزلزل خانواده‌ها شود؛ زیرا زندگی به‌تدریج عادی، و مشکلات نمایان‌تر شده، در نتیجه علاقه همسران به زندگی مشترک کم خواهد شد. تحقیقات در ایران نیز نشان می‌دهد خانواده‌های بدون فرزند بیش از هر نوع خانواده دیگری، در معرض گسست قرار دارند.^۴

ب) پویایی خانواده

یکی از عوامل پایداری زندگی، داشتن تنوع مناسب است و در مقابل آن،

۱. محمدحسین فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی ستیزه‌های خانواده و طلاق، ص ۱۴۳.

2. R.A, Emmons, , & L.A King, Conflict among personal striving: Immediate and long term implications for psychological and physical well being, P.1040

۳. هراتیان و همکاران، «بررسی تفاوت تعارض زناشویی، باورهای غیرمنطقی، روان‌بنه‌های ناسازگار اولیه و پایبندی مذهبی والدین دارای یک و چند فرزند»، فصلنامه روان‌شناسی و دین، ش ۳، ص ۹۸

۴. باقر ساروخانی، طلاق: پژوهشی در شناخت واقعیت و عوامل آن، ص ۶۷-۷۱.

یک نواختی موجب ملال، سرخوردگی و تضعیف مناسبات بین اعضای خانواده می‌شود. تولد فرزند و فرزندان جدید، فرصتی برای رهایی از دل تنگی، تنوع بخشیدن به زندگی و بالندگی را در آدمی بیدار می‌کند. تماشای صحنه‌های دل‌پذیر رشد کودکان، والدین را به وجد می‌آورد و موجب پویایی و انگیزش آنان می‌شود. اضافه شدن فرزند به جمع خانواده شتاب خاصی به آهنگ زندگی می‌بخشد. ویل دورانت در توصیف حالات پدر و مادر می‌نویسد: «این زن است که توانایی‌های تازه‌ای به دست آورده، مادری چنان شکیب و مهربان شده که حتی در هنگام هیجان و شدت عشق نیز سابقه نداشته است... و این مرد مسئولیتی می‌پذیرد که او را پخته کرده، افق دیدش را وسیع می‌سازد و از یک حس پدری عمیق که ناگهان فرامی‌رسد، لذت می‌برد».^۱

ج) توسعه اقتصادی و برکت در خانواده

آموزه‌های اسلام، تشکیل خانواده و فرزندآوری را نه تنها باعث مشکلات معیشتی در خانواده ندانسته، بلکه توسعه معیشتی را پس از ازدواج و صاحب فرزند شدن به واسطه تلاش و برکت همراه آن تضمین کرده است. البته اعتقاد به رازقیت خداوند و توکل بر او با عاقبت‌اندیشی و برنامه‌ریزی در زندگی منافاتی ندارد؛ زیرا خداوند برای هر پدیده‌ای سببی قرار داده است و یکی از اسباب کسب روزی تا آنجا که به انسان مربوط می‌شود، تلاش و مجاهدت است که نزد خداوند اجر و ثواب هم دارد. پیامبر اکرم ﷺ

۱. ویل دورانت، تاریخ فلسفه، ترجمه عباس زریاب خوئی ص ۱۷۸.

می‌فرمایند: مردی که برای خانواده‌اش به دنبال مال حلال است، مانند رزمنده در جبهه است.^۱

همچنین ترس از فقر و ناکافی بودن منابع طبیعی و ظرفیت جغرافیایی نمی‌تواند دلیل موجهی برای کنترل جمعیت باشد؛ زیرا خداوند و خالق عالم هستی، گنجایش زمین را برای زندگان و مردگان ضمانت کرده است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «آیا ما به زمین گنجایش فراگیری و حمل زندگان و مردگان را نداده‌ایم؟»^۲ بنابراین کثرت نسل از دیدگاه اسلام مطلوب است و ریشه در ابعاد معنوی و فرامادی حیات انسان دارد. همچنین بر اساس آموزه‌های دینی، فقر مانعی در جهت تشکیل خانواده و اندیشه فرزندآوری نیست؛ زیرا خداوند در پرتو ازدواج و فرزنددار شدن، برکت و بی‌نیازی را به انسان عطا می‌کند.^۳

د) کارآمدی خانواده

کارآمدی خانواده عبارت است از اینکه تا چه اندازه الگوهای خانواده در کسب هدف‌های آن مؤثر بوده‌اند. در فرهنگ اسلامی، هسته اولیه خانواده را مرد و زن تشکیل می‌دهند و وجود فرزندان، آن را کارآمد می‌سازد. افراد، نیازمند شکوفایی اند تا به خودباوری برسند. از آنجاکه خداوند متعالی قابلیت فرزندآوری را به مردان و زنان داده است، اگر آنها به هر دلیلی از این قابلیت

۱. الکاد لعیاله کالمجاهد فی سبیل الله (محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۵، ص ۸۸).

۲. ألم نجعل الارض کفأاً أحياء و أمواتاً (مرسلات، ۲۴-۲۵).

۳. اتخذوا الالهل فانه ارزق لکم (محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۴۳): الرزق مع النساء والعیال (همان، ص ۴۴).

بهره‌مند نشوند، درون خویش نوعی احساس سرخوردگی خواهند کرد و به آرامش نخواهند رسید. به‌رحال این ویژگی خاص را خداوند مهربان به همهٔ بندگان عینیت کرده است. طبیعی است مدت زمانی را که والدین صرف پرورش و تربیت فرزندان و ابراز محبت به آنها می‌کنند، موجب جلوگیری از اتلاف وقت و انرژی بیهوده می‌شود و همین مسئله نفوذ بیگانگان (تلویزیون، رسانه‌ها، اینترنت،^۱ فضاهای مجازی و غیره) و فرهنگ آنها^۲ در خانواده و به تبع آن جامعه را به میزان چشم‌گیری کاهش می‌دهد.^۳

مقایسهٔ ویژگی‌های خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند و فرزندان آنان

جامعهٔ ایران در دهه‌های اخیر، در جریان تحولات فرهنگی و اجتماعی وسیعی قرار گرفته است. این تحولات و به معنای دیگر تغییر سبک زندگی

۱. مقام معظم رهبری در توصیف اینترنت امریکایی می‌فرماید: «اینترنت یکی از نعم بزرگ الهی است، اما درعین حال یک نعمت بزرگ هم هست؛ یعنی یک چاقوی دودم و خطرناک... . اینترنت مثل یک جریان افسارگسیخته است؛ مثل آن است که کسی یک سگ وحشی را بیاورد، بگویند قلاده‌اش کو؛ بگویند سفارش کرده‌ایم آهنگر قلاده را بسازد. آدم قلاده را درست می‌کند و به گردن سگ می‌اندازد و سپس او را می‌آورد اینجا می‌بندد» (بیانات رهبری انقلاب در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۱/۹/۲۶).

۲. «امروز رسانه‌ها در دنیا، فکر، فرهنگ، رفتار و درحقیقت هویت فرهنگی انسان‌ها را القا می‌کنند و تعیین‌کننده هستند» (بیانات رهبری در دیدار مدیران و برنامه‌سازان رسانه‌ای کشورهای مختلف ۱۳۸۵/۲/۲۶)

۳. مرکز تحقیقات زن و خانواده، تحولات جمعیتی ایران، ص ۴۵؛ جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، ص ۱۹۳.

به‌ویژه در نهاد خانواده کاملاً مشهود است.^۱ شواهد نشان می‌دهند هرم سنی جمعیت در ایران در حال گذر است؛ یعنی از ساختار سنی کاملاً جوان به سمت ساختاری سالخورده پیش می‌رود.^۲ از آنجاکه نسل جوان وظیفه حمایت از نسل مسن را بر عهده دارد، عدم تعادلی که بین جمعیت جوان و سالمند با ادامه نرخ پایین زادوولد در سال‌های آتی در کشور ایجاد خواهد

۱. تغییر سبک زندگی از شاخص‌های مهم در بحث کاهش جمعیت است. در طول سال‌های اخیر، زندگی ایرانی - اسلامی ما تحت تأثیر سبک زندگی غربی قرار گرفته است؛ برای مثال سن ازدواج بالا رفته است؛ زیرا در سبک زندگی امروزی، داشتن تحصیلات عالی و فارغ‌التحصیل بودن ضرورت تلقی می‌شود که پیامد آن نیز اشتغال بانوان است و اثر بی‌واسطه تحصیل و اشتغال بانوان، نداشتن فرزند یا کاهش فرزندآوری است. بی‌شک اموری مانند ترویج بی‌بندوباری و روابط خارج از عرف و شرع، مشکلات روزافزون ازدواج در جامعه و هجوم بی‌سابقه شبکه‌های ماهواره‌ای به سبک زندگی ایرانی - اسلامی، پدیده‌هایی مانند تجرد و فرار از ازدواج و بی‌علاقگی به خانواده و در یک کلام ترویج سبک زندگی غربی در کاهش جمعیت سهیم‌اند.

۲. امروزه پیر شدن جمعیت، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های کشورهای جهان است. با توجه به پیش‌بینی‌ها می‌توان گفت وضعیت جمعیتی جمهوری اسلامی ایران در صورت ادامه یافتن نرخ رشد کنونی جمعیت، در پنجاه سال آینده در وضعیت مطلوبی نخواهد بود و به سمت سالخوردگی و کاهش جمعیت پیش خواهد رفت. ضمن اینکه جمعیت جوان و فعال کشور نیز به شدت کاهش خواهد یافت. رشد علمی و نوآوری‌ها و موفقیت‌های امروز کشورمان در عرصه دانش و ورزش و تولید به دلیل کثرت نسل فعلی جوان است و با کاهش نسبت جوانان، تداوم این توفیق‌ها بعید خواهد بود. یکی از علت‌های اصلی پدیده سالمندی، کاهش باروری است. سالمندی درجات مختلفی دارد. اگر بیش از ۷ درصد جمعیت جامعه‌ای بالای ۶۰ سال باشد، آن جامعه وارد مرحله اول سالمندی شده است. البته برخی نیز ۶۵ سال را مطرح می‌کنند. در حال حاضر، حدود ۸/۲ درصد جمعیت کشور ما به بالای ۶۰ سال رسیده است. اگر بالای ۱۴ درصد جمعیت سالمند شود، مرحله دوم سالخوردگی، و اگر بیش از ۲۰ درصد جمعیت سالمند شود، فوق سالمندی یا انفجار عمودی سالمندی رخ خواهد داد (محمدجواد محمودی، بررسی پیامدهای کاهش باروری جمعیت و عوامل تأثیرگذار در آن، ص ۲۹).

شد، بايد يکي از بزرگ‌ترين نگراني‌هاي خانواده‌ها، سياست‌گذاران و دولت مردان باشد.^۱ در حال حاضر يک‌سوم خانواده‌هاي ايراني تک‌فرزند يا فرزند ندارند. بنا بر اين جامعه ايران، با افزايش تعداد خانواده‌هاي تک‌فرزند و بدون فرزند مواجه است که ادامه اين وضعيت مي‌تواند زمينه‌ساز آسيب‌هاي جدي براي تک‌تک افراد، خانواده‌ها و در سطح کلان براي کل کشور شود.

ويژگي‌هاي خانواده‌هاي تک‌فرزند و چندفرزند

در اين بخش، ابتدا به ويژگي‌هاي روان‌شناختي خانواده‌هاي تک‌فرزند و چندفرزند، و در ادامه به خصوصيات فرزندان در اين خانواده‌ها مي‌پردازيم:

۱. اضطراب والدين

در خانواده‌هاي تک‌فرزند، والدين و فرزند هر دو احساس مي‌کنند نيازهاي شديدي به يکديگر دارند. پدر و مادر همواره در اضطراب‌اند که مبدا اتفاقي براي فرزندشان بيفتد؛ مبدا تنها فرزندشان را از دست بدهند يا در

۱. در شرايط فعلي، با اينکه هر پدر و مادر پيري از نسل گذشته معمولاً چهار تا شش فرزند دارند، به‌سختي حمايت و مراقبت مي‌شوند. حال بايد تصور کرد که والدين در خانواده‌هايي که يک يا دو فرزند دارند، در سال‌هاي آينده چگونه تحت حمايت قرار خواهند گرفت. افزون بر اين، با افزايش تعداد سالمندان، ميزان هزينه‌هاي درماني و تأمين اجتماعي نيز افزايش مي‌يابد که مضاف بر محدوديت‌هاي منابع انساني و مالي خواهد بود. افزايش هزينه نگاهداری و سلامت سالمندان بدان سبب وضعيت وخيم‌ترى مي‌يابد که جمعيت فعال و جوان، انگيزه کم‌ترى براي نگاهداری از سالمندان دارند و مخارج درماني سالمندان بيشتري از کودکان است. همچنين سالمندان انتظارات خاص خود را دارند که از آن جمله مي‌توان به ارزش دادن به جايگاه و منزلت آنها، ارج نهادن به تجربياتشان، فراموش نشدن و توقع عشق و تعلق خاطر به آنها در قبال يک عمر زحماتشان اشاره کرد که حتي در صورت تأمين نيازهاي اقتصادي، همچنان باقي خواهد ماند...

آینده، او آن‌گونه که دوست دارند، نشود. به‌طور معمول والدینی که دائم می‌ترسند آسیبی به فرزندشان برسد یا مبادا او را از دست بدهند، فعالیت‌های وی را محدود می‌کنند؛ به او اجازه نمی‌دهند به‌کوجه، حیاط یا منزل دوستانش برود؛ اجازه نمی‌دهند با آنها تعامل داشته باشد و بازی کند و به‌طور مستقل کارهای روزمره خود را انجام بدهد. این قبیل والدین مانع رشد طبیعی و همه‌جانبه فرزندشان می‌شوند و به او فرصت نمی‌دهند مهارت‌های مختلف زندگی را بیاموزد؛ درحالی‌که در خانواده‌های پرجمعیت، توجه والدین به‌ویژه مادر معطوف به فرزندان است و بیشتر وقت وی صرف تربیت آنان می‌شود. ازاین‌رو فرصتی برای افکار منفی یا رفتار بیهوده باقی نمی‌ماند. زمانی که تعداد فرزندان بیش از یک فرزند باشد، پدر و مادر در تلاش مستمر برای رسیدگی به فرزندان از زندگی پویا و پرتحرک لذت می‌برند و هنگام فعالیت خویش هم‌زمان آثار و برکات تلاش خویش را در شور و نشاط حاصل از رشد و بالندگی فرزندان‌شان می‌بینند.^۱

در خانواده‌های تک‌فرزند، مشکلات جزئی فرزند، اشتغال ذهنی بسیاری برای پدر و مادر ایجاد می‌کند. گاهی توجه به جزئیات رفتاری در این‌گونه خانواده‌ها سبب درگیری‌های کم‌اهمیت در خانواده نیز می‌شود؛ موضوعاتی که در خانواده‌های چندفرزند وجود ندارد یا کمتر دیده می‌شود.

۱. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، ص ۱۹۲.

۲. کنترل شدید یا حمایت افراطی

پدیده‌ای که به‌طور معمول در خانواده‌های تک‌فرزند می‌توان دید، کنترل شدید یا حمایت افراطی والدین از تک‌فرزندشان است که هر کدام از این دو شیوه می‌تواند تبعاتی در این خانواده‌ها برای والدین و تک‌فرزند داشته باشد.^۱ خانواده‌های تک‌فرزند با حمایت‌ها، کنترل و دخالت‌های افراطی شرایط رشد، استقلال، شکوفایی و خلاقیت‌های اجتماعی را از فرزندان خویش می‌گیرند. از سوی دیگر به سبب روحیه وابستگی و نازپرورده بودن، قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری، مسئولیت‌پذیری و حل مسائل فردی و اجتماعی در چنین فرزندان پایین است؛ اما والدین چندفرزند، پختگی و مهارت‌های بیشتری در زمینه فرزندپروری دارند و دچار افراط و تفریط در کنترل و حمایت از فرزندان خویش نیستند.

۳. فرزندسالاری

برخی می‌پندارند اگر یک فرزند داشته باشند، آینده خوبی برای آن فرزند در راه است و می‌توانند خواسته‌هایش را به‌طور کامل برآورند؛ درحالی‌که رواج تک‌فرزندی پیامدهای منفی برای تک‌فرزندان و خانواده‌هایشان خواهد داشت. در خانواده‌های تک‌فرزند، زمینه گرایش به مصرف‌گرایی و مدگرایی را بیشتر می‌توان دید؛ زیرا در خانواده‌های چندفرزند، ثروت به جای انباشته شدن و خرج یک نفر شدن، میان چند نفر تقسیم می‌شود. در گذشته، فضای

۱. سیدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد-کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، ص ۱۶۶.

حاکم بر خانواده‌های پرجمعیت، غالباً بر محور احترام و اقتدار والدین بود، ولی امروزه با کوچک شدن خانواده‌ها و رشد تک‌فرزندی به تدریج فرزندسالاری پررنگ‌تر می‌شود.

از ویژگی‌های پدیده فرزندسالاری می‌توان به محوریت یافتن خواسته‌ها و شادکامی فرزندان، بالا رفتن انتظارات آنها، افزایش حساسیت والدین به فرزندان و مراقبت‌های ایشان از فرزندان، افزایش هزینه‌های والدین برای فرزندان و تبدیل شدن فرزندان به انسان‌های پرهزینه‌ای اشاره کرد که دائم باید در کانون توجه والدین باشند. طبیعتاً در این شرایط، تمایل به فرزندآوری و تعدد فرزند کاهش می‌یابد؛ زیرا توانایی برآوردن انتظارات بالای فرزندان و رسیدگی و توجه بیش از حد والدین به آنها مانع داشتن فرزندان بیشتر خواهد بود. الگوی تربیتی این خانواده‌ها به فردگرایی نزدیک است، اما مدیریت خانواده‌های پرجمعیت، به دلیل محدودیت امکانات، به انواعی از نظم نیازمند است که نتیجه آن زندگی‌های موفق خواهد بود.^۱

۴. تمرین نکردن نقش‌ها

یکی از ویژگی‌های مهمی که تک‌فرزندان از آن محروم‌اند، رشد و تمرین نقش‌هایی است که در خانواده‌های چندفرزند وجود دارد؛ موقعیت‌ها و نقش‌هایی همچون مربی یا پیرو بودن، انعطاف ورزیدن، دفاع از حق خود، قهر و آشتی، قاطعیت و مشارکت. در خانواده‌های چندفرزند، افزون بر اینکه والدین در تربیت فرزندان دوم به بعد با مهارت بیشتر، متعادل‌تر و پخته‌تر

۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، تحولات جمعیتی ایران، ص ۴۴.

عمل می‌کنند، سایر فرزندان نیز به کمک والدین می‌آیند و بدین ترتیب با همانندسازی با آنها، نقش «پدری» و «مادری» را از همان سنین پایین تمرین می‌کنند و در بزرگسالی آمادگی بیشتری برای پذیرش چنین نقش‌هایی خواهند داشت.

۵. خانواده بدون خویشاوند

با توجه به ادامه روند کاهش جمعیت و رواج تک‌فرزندی، در آینده خانواده‌هایی به وجود خواهند آمد که در آن روابط خویشاوندی وجود ندارد و عملاً نسل بعد و نسل‌های آتی، بدون داشتن عمو، عمه، خاله و دایی به زندگی اجتماعی خود ادامه خواهند داد. هر اندازه تنوع خویشاوندها بیشتر باشد، تنوع روابط و ملاقات‌های خانوادگی نیز بیشتر می‌شود. در واقع همین دیدوبازدیدهای خانوادگی می‌تواند عامل نشاط، حمایت‌های اجتماعی و سلامت باشد. تشویق به صلۀ ارحام به سبب بعد اجتماعی انسان است که با کاهش جمعیت، نیاز انسان به این بعد برآورده نخواهد شد. بنابراین رشد خانواده‌های تک‌فرزند موجب می‌شود در آینده با جامعه‌ای روبه‌رو شویم که فرزندان آن از داشتن روابط خویشاوندی و حمایت‌های عاطفی و اجتماعی آنها محروم باشند و بیش از پیش به انزوا و تنهایی و افسردگی روی آورند.

مقایسه ویژگی‌های فرزندان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند

در این بخش، ابتدا به خصوصیات روان‌شناختی فرزندان در خانواده تک‌فرزندها، و در ادامه به ویژگی‌های روان‌شناختی آنان در خانواده چندفرزند می‌پردازیم:

ویژگی‌های فرزندان در خانواده تک‌فرزند

طبق نتایج پژوهش‌های تجربی و مشاهدات بالینی، فرزندان در خانواده‌های مختلف و حتی فرزندان یک خانواده از نظر ویژگی‌های عاطفی، شخصیتی و خصوصیات رفتاری از جمله میزان سازگاری و مشکلات رفتاری (اعم از مشکلات درونی‌سازی مانند اضطراب و وسواس و مشکلات برونی‌سازی مانند نافرمانی و پرخاشگری) با یکدیگر متفاوت اند.^۱ نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهند تک‌فرزندها و فرزندان اول، بیش از فرزندان میانی و آخر، ممکن است به مشکلات مذکور ش مبتلاوند.^۲ بنابراین به نظر می‌رسد تعداد فرزندان در یک خانواده و رتبه تولد فرزندان می‌تواند در ویژگی‌های شخصیتی و حتی میزان مشکلات رفتاری آنها نقش داشته باشد. در این بخش، همان‌گونه که در جدول ۱ نیز می‌بینیم، ویژگی‌های فرزندان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند در قالب خصوصیات فردی (ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری) و میان‌فردی (مسئولیت‌پذیری، مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی، خودخواهی، محبوبیت میان دوستان، وقت‌گیر بودن و عملکرد اجتماعی) ارائه شده است:

۱. مریم جوان‌بخت و مهشید محمودی، «مقایسه گرایش‌های اضطرابی و وسواسی فرزندان اول با فرزندان وسط و آخر خانواده»، مجله روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)، ص ۲۸۷.
۲. سیدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد-کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، ص ۱۶۴. سیدعباس ساطوریان و و کارینه طهماسیان و محمدرضا احمدی، «مقایسه مشکلات درونی و برونی‌سازی‌شده کودکان در خانواده‌های تک و دو فرزند»، فصلنامه روانشناسی و دین، ش ۲۷، ص ۶۵-۸۰.

جدول ۱: مقایسه فرزندان در خانواده تک‌فرزند با چندفرزند در ویژگی‌های شناختی،

عاطفی و رفتاری

ویژگی‌ها	نوع ویژگی‌ها		تعداد فرزندان
توجه به جزئیات، تقلید و رفتارهای بزرگ‌تر از سن خود، موفقیت و پیشرفت نسبی تحصیلی	شناختی	فردی	تک‌فرزندها
وابستگی، لوس و پرتوقع بودن، تحمل ناپذیری، احساس تنهایی، اعتمادبه‌نفس کمتر، اضطراب	عاطفی		
سازگاری کمتر، مشکلات رفتاری بیشتر	رفتاری		
استقلال فکری، وضعیت بهتر هوشی، عملکرد بهتر در وظایف اجتماعی - شناختی	شناختی	فردی	چندفرزندها
اجتماعی‌تر بودن، داشتن روابط مثبت، استقلال، اعتمادبه‌نفس، نداشتن احساس تنهایی، احساس خودارزشمندی	عاطفی		
نشاط، سازگاری، مشکلات رفتاری کمتر، خودکنترلی بالاتر	رفتاری		
خودخواهی، محبوبیت و مقبولیت کمتر، وقت‌گیر بودن، عملکرد اجتماعی ضعیف‌تر، مسئولیت‌پذیری پایین در خانواده، احساس مسئولیت بیشتر در قبال دیگران	میان‌فردی		تک‌فرزندها
مستقل بودن و نداشتن وابستگی در روابط با دیگران، روحیه تعامل و همکاری، مهارت‌های اجتماعی، سازگاری، تعامل مؤثر با والدین و خواهر و برادران	میان‌فردی		چندفرزندها

۱. خصوصیات فردی

ویژگی‌هایی که در ادامه خواهد آمد، ویژگی‌هایی است که به‌طور معمول با توجه به مشاهدات بالینی و نتایج پژوهش‌ها، در بین فرزندان در خانواده تک‌فرزند و چندفرزند دیده می‌شود، هرچند برخی از این ویژگی‌ها می‌تواند تأثیرات با واسطه تک‌فرزند یا چندفرزند بودن در خانواده باشد:

ویژگی‌های شناختی تک‌فرزندان

کودکانی که تک‌فرزندند، چه‌بسا پیش از زمان معمول، سخن گفتن را آغاز کنند؛ از والدین خود تقلید، و همچون بزرگسالان رفتار کنند؛ به‌گونه‌ای که تحسین و تعجب دیگران را برانگیزند.^۱ تجربه ویژه‌ای که تک‌فرزندان دارند، داشتن تعامل بیشتر با والدین و بزرگسالان است، اما آنها از داشتن تعامل و رقابت با برادران و خواهران محروم‌اند. تک‌فرزندان به جزئیات پدیده‌ها توجه بسیاری نشان می‌دهند. گاهی توجه بسیار آنها به جزئیات و جمع‌آوری فراوان اطلاعات باعث می‌شود نتوانند به جمع‌بندی کاملی از آنها برسند و این امر باعث می‌شود کلیت امور را از دست بدهند و دچار اضطراب شوند.^۲

الف) ویژگی‌های عاطفی

- وابستگی

نداشتن استقلال از جمله ویژگی‌های تک‌فرزندهاست که به دلیل ترس از

۱. علی جعفری، «یک‌دونه‌های درون‌گرا»، مجله نسل ششم، ص ۹۳.

۲. الهام شیرازی، تک‌فرزندی، ص ۱۱-۱۳.

دست دادن تک‌فرزند و کنترل شدید والدین پدید می‌آید. پدر و مادری که یک فرزند دارند، به‌طور طبیعی تمام انرژی و وقت خود را برای تنها فرزند خود خواهند گذاشت. در نتیجه توقع بالایی هم از او خواهند داشت. حتی گاهی اسیر احساسات خود شده، انتظار دارند تک‌فرزندشان تمام آمال و آرزوهای آنها را برآورده سازد. لذا افراط در محبت یا کنترل بیش از حد فرزند می‌تواند به وابستگی او بینجامد. معمولاً چنین خانواده‌هایی شرایط رشد و شکوفایی و خلاقیت‌های اجتماعی را از تنها فرزندشان می‌گیرند و قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری و حل مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی در چنین فرزندانی بسیار پایین است.^۱

– پرتوقع بودن

از تک‌فرزندها معمولاً به‌عنوان دارنده برخی ویژگی‌های نامطلوب مانند پرتوقع بودن، وابستگی، خودگرایی، ناسازگاری، سمج بودن، ناپختگی و ناخوشتن‌داری یاد می‌شود.^۲ تک‌فرزندان از یک‌سو تمام توجه و محبت مادی و معنوی پدر و مادر را به خود جلب می‌کنند. از سوی دیگر والدین از تک‌فرزند خویش انتظار جدی و متناسب نخواهند داشت و به او مسئولیت‌های متناسب را نخواهند داد که همین مسئله باعث لوس و پرتوقع شدن آنها می‌شود. تک‌فرزندان نیاز دارند دیگران به ارزش‌ها و کفایت‌هایشان در مقام فردی مفید که دستاوردهای پرثمری دارد، واقف باشند و آنها را در مجموع

۱. محمدصادق مهدوی و حسن غنیمتی، «فرزندسالاری»، پژوهش‌نامه علوم انسانی، ص ۱۱۴.

۲. علی مصباح و دیگران، روانشناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، ص ۸۷۰.

قبول داشته باشند. آنها دوست دارند دیگران ضعف‌ها و کاستی‌هایشان را به نوعی آشکار نکنند که موجب تحقیرشان شود. تک‌فرزندها از جامعه پیرامونشان انتظار دارند همانند والدین با آنها رفتار کرده، چتر حمایتی خود را بر سر آنان بگسترانند؛ توقعی که به‌طور معمول در جامعه برآورده نخواهد شد.^۱

- تحمل ناپذیری

کودک یا نوجوانی که تنها فرزند خانواده است، کمتر با مشکلات مواجه می‌شود و در معرض شکست، ناکامی و رانده شدن قرار نمی‌گیرد و بنابراین با شرایطی را که لازمه بلوغ روحی و روانی است، روبه‌رو نمی‌شود. اگر والدین مراقبتی افراطی از تک‌فرزند خود کرده، او را به فردی ضعیف و کم‌تحمل تبدیل کنند، فرزندشان از دیگران نیز انتظار خواهد داشت با او چنین رفتار کنند که این موضوع ناتوانی او را شدت خواهد بخشید. تک‌فرزندها معمولاً به برقراری روابطی علاقه‌مندند که دربرگیرنده منافعشان باشد و احساساتشان را نیز جریحه‌دار نکند. آنها ممکن است ناراحتی‌های خود را برای دیگران بیان نکنند و فردی درون‌گرا شوند. هرچه حمایت والدین از تنها فرزندشان بیشتر شود، قدرت و تحمل وی در رویارویی با مشکلات کاهش می‌یابد و از این‌رو بسیار شکننده و آسیب‌پذیر می‌شوند.

- احساس تنهایی

گرایش به انزوا، افسردگی، ضعف در برقراری ارتباط با همسالان، توجه

۱. الهام شیرازی، تک‌فرزندی، ص ۱۷.

بیش از حد به بازی‌های رایانه‌ای و انفرادی، ترس و گاهی تنفر از حضور در گروه‌های اجتماعی از جمله خصوصیات تک‌فرزندهاست. احساس تنهایی برای بزرگ‌ترها اگر قابل تحمل باشد، برای بچه‌ها قابل تحمل نیست. بچه‌ها وقتی در جمعی باشند که همسن و سال خود را در آن جمع نیابند، بسیار زود خسته می‌شوند و با بهانه گرفتن و غر زدن و غیره ناراحتی خود را به والدین ابراز می‌کنند. کودکانی که خواهر و برادر دارند، روابط مثبت بالاتر و احساس تنهایی کمتری دارند. تعامل با خواهر و برادر تجربه بسیار متفاوتی است که تک‌فرزندان از آن محروم‌اند. از این رو احساس تنهایی بیشتری خواهند کرد.^۱

– ضعف اعتماد به نفس

کودکانی که خواهر و برادر دارند، در مقایسه با تک‌فرزندها، اعتماد به نفس بالاتری دارند.^۲ تک‌فرزندان بخش بزرگی از اعتماد به نفس خود را از محیط خارج، دستاوردهای کارهایشان و پذیرفتن دیگران به دست می‌آورند؛ یعنی اگر احساس کنند کارهایشان در دید دیگران صحیح، کامل و پذیرفتنی است، اعتماد به نفس بیشتری پیدا خواهند کرد. هر زمان تک‌فرزندان احساس کنند بی‌کفایت‌اند و توجه و تأیید دیگران را از دست داده‌اند، احساس کاهش

۱ سیدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد - کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، ص ۱۹۰.

2. A. M. Sherman., . J. E ,Lansford., & B. L Voling,. Sibling relationships and best friendships in young adulthood: Warmth, conflict, and well being personal relationships,P.157

اعتماد به نفس، ناامنی و ناامیدی خواهند کرد و چه بسا دچار بی‌تمایلی به برقراری ارتباط، بی‌اعتنایی و گوشه‌گیری شوند.

- اضطراب

برخی تحقیقات نشان داده است که تک‌فرزندها بیشتر از دیگران به اختلالات اضطرابی دچار می‌شوند. این مسئله می‌تواند به دلیل حس مسئولیت‌پذیری بیش از حد و حس کمال‌گرایی آنان یا کنترل‌گری شدید والدین باشد؛ یعنی این احساس که باید هر کاری را به بهترین نحو انجام دهند؛ همیشه در هر کاری بهترین باشند؛ نظر مثبت دیگران را جلب کنند و آنان را از خود راضی نگه دارند، نیز این امر که تأیید دیگران بسیار برایشان مهم است، باعث ایجاد اضطراب در آنان می‌شود؛ زیرا دائم بیم آن دارند که شکست بخورند و نتوانند موفق شوند.^۱

- هویت‌یابی مجازی

از جمله پیامدهای تک‌فرزندی این است که نداشتن خواهر، برادر یا هم‌بازی درون خانواده و به تبع آن کم شدن ارتباطات کلامی، سبب حاکمیت رسانه‌ها می‌شود. از آنجاکه ارتباطات خویشاوندی در خانواده‌های تک‌فرزند و کم جمعیت کمتر است و بسیاری از این فرزندان عمو، دایی، خاله و عمه و برادر و خواهر نداشته و چنین ارتباطاتی را نیازموده‌اند، این فرزندان وقت خود را بیشتر با رسانه‌ها و در فضای مجازی سپری می‌کنند. اعتیاد و وابستگی به فضای مجازی، پرخاشگری، القای ارزش‌های فرهنگی

۱. الهام شیرازی، تک‌فرزندی، ص ۲۸.

ناهمخوان و پیامدهای جسمانی اعم از چاقی، دردهای مفصلی و پیامدهای روانی و آسیب رشته‌های عصبی پیرامونی و شبادراری از جمله آسیب‌های بازی‌های رایانه‌ای‌اند که امروزه بیشتر اوقات کودکان تنها را پر می‌سازد. بنابراین نبود هم‌بازی برای کودکان و نوجوانان، افزون بر اینکه شادابی طبیعی را در این خانواده‌ها کم می‌کند، مرجعیت رسانه‌ها را پررنگ می‌سازد. بنابراین احتمال بیشتری می‌رود که هویت این فرزندان بر اساس آموزه‌های رسانه‌های مدرن شکل گیرد.^۱

ب) ویژگی‌های رفتاری

– سازگاری

یکی از تبعات تک‌فرزند بودن تأثیر آن در مراحل رشد کودک است. تک‌فرزندان کسی را ندارند که با او همکاری، هم‌دلی، مشارکت، رقابت، بازی و حتی دعوا کنند. آنها دوست و همدمی در خانه ندارند. بنابراین برخی احساسات را مانند کودکان دارای خواهر و برادر تجربه نمی‌کنند و فرصتی برای کنترل و مدیریت آنها نخواهند داشت. برخی معتقدند چون تک‌فرزندان بیشتر بین بزرگ‌سالان رشد می‌کنند و با آنها سروکار دارند، زودتر از کودکان دیگر رفتارهای بالغانه نشان می‌دهند؛^۲ اما پژوهش‌ها نشان می‌دهد تک‌فرزندان ناسازگارتر، غیراجتماعی، متکبر و ترسو ترند.^۳

۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، تحولات جمعیتی ایران، ص ۴۵.

۲. الهام شیرازی، تک‌فرزندی، ص ۲۸.

۳. زنگ و دیگران، نگاهی جدید به امپراتور کوچک قدیمی: تغییرات تکاملی در شخصیت تک‌فرزندان در چین، ص ۷۲۷.

– مشکلات درونی‌سازی و برونی‌سازی شده

تک‌فرزندها مشکلات رفتاری بیشتری از فرزندان خانواده چندفرزند دارند.^۱ مشکلات رفتاری کودکان، آن دسته از رفتارهای ناهنجاری‌اند که ضمن نداشتن تناسب با سن، شدید و مزمن یا مداوم بوده، گستره آن شامل مشکلات برونی‌سازی شده و مشکلات درونی‌سازی شده می‌شود.^۲ از آنجاکه میزان نظارت، انضباط متناقض و تنبیه جسمانی در خانواده‌های تک‌فرزند بیشتر از دیگر خانواده‌هاست،^۳ والدین تک‌فرزند، یا به سبب خصوصیات تک‌فرزندشان یا به دلیل کنترلگری بسیار و حمایت افراطی، زمینه بروز مشکلات رفتاری درونی‌سازی شده مانند اضطراب، افسردگی و وابستگی و مشکلات برونی‌سازی شده مانند پرخاشگری، نافرمانی و قانون‌شکنی را فراهم خواهند کرد که با دخالت عوامل مؤثر دیگر مانند شاغل بودن هر دو والد، استرس والدگری، فقدان مهارت‌های اجتماعی به سبب تعامل و بازی نکردن با خواهر و برادر و همسالان و احساس تنهایی و وابستگی، بر میزان این مشکلات افزوده خواهد شد.

۲. خصوصیات میان‌فردی

مراد از خصوصیات میان‌فردی، آن دسته از ویژگی‌هایی است که جنبه

۱. سیدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد - کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، ص ۱۶۴.

2. S. B. Campbell, "Behavior problems in preschool children: A review of recent research, 468

۳. سیدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد - کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، ص ۱۶۲.

اجتماعي دارند و در سايه ارتباط با ديگران مطرح مي شوند. در ادامه به برخي از اين ويژگي ها اشاره مي كنيم:

- ضعف در مهارت هاي ارتباطي و اجتماعي

به طور معمول کودک شيوه سازگاري با ديگران و ايجاد رابطه صميمانه با گروه هاي اجتماعي را ابتدا در محيط خانواده به خصوص در کنش متقابل با خواهران و برادران، بهتر از هر موقعيت ديگري فرامي گيرد. کودکي که تک فرزند است، به دليل محروميت از اين امکان در خانواده، در فراگيري سازگاري اجتماعي با دشواري روبه رو خواهد بود. وقتي کودک رشد اجتماعي پاييني داشته باشد، در سال هاي بعدي زندگي نيز اين ناپختگي را به همراه خواهد داشت. اغلب اين افراد در سنين نوجواني و جواني انسان هايي گوشه گيرند و ارتباط اجتماعي کم تري دارند. اين افراد معمولاً به دليل نداشتن قدرت ريسک، قبل از شروع به کار، از ترس شکست در آن، حتي اقدام به شروع نمي کنند. بنابراين اگر فرد در محيط خانوادگي محدودی رشد کرده باشد، قدرت ابراز وجود و خطر کردن ندارد.^۱

برخي به راحتی دعوا و تعارض هاي خواهر و برادري را دليل ظلم شدن به بچه ها در خانواده هاي چند فرزند مي دانند و به تک فرزندی يا فاصله سني بسيار بين فرزندان حکم مي کنند. گرچه هر نوع دعوا و تعارضی ميان بچه ها مطلوب نخواهد بود، به طور کلي تعارض ها و رقابتي که ميان بچه ها در خانواده هاي چند فرزند به وجود مي آيد، مي تواند در حکم کارگاه آموزش

۱. عباسعلي اللهيار، «خانواده هسته اي: تجربه اي از غرب»، نسل ششم، ص ۹۳.

شیوه تعاملات اجتماعی و مهارت‌های ارتباطی باشد. بسیاری از تک‌فرزندها در رقابت‌های اجتماعی آسیب‌پذیر و کم‌تحمل‌ترند؛ زیرا آنها پیش از این نه تنها در محیط خانواده با دیگران رقابت نکرده‌اند، بلکه همیشه بدون اینکه زحمتی بکشند، در کانون توجه بوده‌اند و به خواسته‌های خود رسیده‌اند. در صورتی که کودک درون خانواده تک‌فرزند باشد، احتمال اجتماعی شدن و توانایی وی در تعامل با دیگران کمتر می‌شود؛ اما هنگامی که در کنار دیگر فرزندان رشد کند، بستر و شرایط اجتماعی شدنش مهیاتر خواهد بود؛ به شرطی که بین فرزندان اختلاف سنی بسیاری وجود نداشته باشد تا ارتباطها و تعامل مؤثر میان آنها برقرار شود.^۱

- مسئولیت‌پذیری بیمارگونه

برخی معتقدند تک‌فرزندان خود را مسئول زندگی دیگران می‌دانند. چه بسا بیش از حد احساس مسئولیت کنند و حتی برای رخدادهایی که تحت کنترل آنها نبوده است، خود را مقصر بدانند و احساس گناه کنند. برخی^۲ مسئولیت‌پذیری در تک‌فرزندان را بیشتر از دیگران می‌دانند؛ اما در خانواده‌های تک‌فرزند، تمایل والدین به حمایت از تنها فرزندشان مانع از آن می‌شود که فرزند عواقب و پیامد اشتباهاتش را ببیند و مسئولیت عملش را بپذیرد. آنها معمولاً در مقام انتقاد از فرزندشان برنمی‌آیند؛ با او مخالفت

۱. سیدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد - کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، ص ۱۷۰.

۲. الهام شیرازی، تک‌فرزندی، ص ۱۵.

نمی‌کنند و همواره تسلیم خواسته‌هایش می‌شوند تا از این طریق مانع نرنجیدن او شوند. این والدین می‌گویند فرزندمان هم مثل ما دوست ندارد برنجد. بنابراین با هم معامله می‌کنیم تا هیچ‌یک از ما آسیب نبیند. پس حمایت بیش از حد والدین، فرزند را با روحیه حساس و ضعیف تربیت بار می‌آورد.

– خودمحوری

معمولاً به تک‌فرزندها با دید منفی می‌نگرند و به آنها برچسب‌هایی می‌زنند که در بیشتر موارد صحت دارد. آنان افرادی خودمدار، کم‌مهارت، خودخواه، مهرطلب، وابسته به دیگران و ناسازگارتر از کودکانی‌اند که خواهر و برادر دارند. خودمحوری بیشتری که تک‌فرزندان در خانواده دارند، موجب می‌شود در عرصه‌های زندگی و بیرون از خانه که محور توجه نیستند، دچار آسیب روانی شوند.^۱ آدلر معتقد است تک‌فرزندها خودخواه‌تر از دیگران‌اند و در دوران بزرگسالی نیز همانند کودکی خود، شدیداً در پی این‌اند که مرکز توجه باشند. به همین دلیل احتمال بیشتری وجود دارد که ضربات شدید روانی ببینند.^۲

– نداشتن محبوبیت و مقبولیت میان دوستان

کودکی که تک‌فرزند است، چنانچه پیش از ورود به مدرسه موقعیت مناسبی

۱ فاطمه بیاتی، مقایسه سازگاری عاطفی، اجتماعی، آموزشی و همدلی مادران و دختران در بین دانش‌آموزان دختر تک‌فرزند و چندفرزند مقطع راهنمایی شهر تهران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، ص ۲۹.

۲ دوان شولتز و سیدنی شولتز، نظریه‌های شخصیت، ترجمه یحیی سیدمحمدی ص ۱۴۸.

برای فراگیری سازگاری و مهارت‌های اجتماعی نیافته باشد، به هنگام ورود به مدرسه با کودکانی برخورد خواهد کرد که از نظر عادت‌ها و خصوصیات رفتاری و اخلاقی بسیار با او متفاوت‌اند و این تفاوت می‌تواند برای وی مشکل‌ساز باشد. البته برخی معتقدند بیشتر این‌گونه کودکان طی سال‌های دبستان سازگاری مطلوب اجتماعی را فراگرفته، به حدی از محبوبیت نزد همسالان دست می‌یابند.^۱ کودکانی که در سن مدرسه‌اند، توانایی‌های ورزشی نقش مهمی در اجتماعی شدنشان بازی می‌کند. این توانایی‌ها موجب مقبولیت و محبوبیت بیشتر آنها در گروه همسالان می‌شود. این احتمال وجود دارد که چون تک‌فرزندان خواهر یا برادری نداشته‌اند که با او بازی کنند، توانایی کمتری در بازی‌های ورزشی و پرتحرک گروهی دارند که آنها را به فعالیت‌های تک‌نفره سوق می‌دهد.^۲

- وقت‌گیر بودن

یکی از معایب بزرگ تک‌فرزندی، وقت‌گیر بودن آن است. برخلاف این تصور که بچه‌های بسیار وقت بیشتری از والدین می‌گیرند، وجود چند فرزند موجب می‌شود والدین وقت کمتری برای بازی با بچه‌ها بگذارند. بهترین کسانی که وقت کودکان را پر می‌کنند، خود کودکان‌اند. کودک به‌ویژه زیر هفت سال، یا در حال بازی است یا در حال خوردن و آشامیدن و یا در حال استراحت. لذا بخش بزرگی از شبانه‌روز کودک به بازی اختصاص می‌

۱. شکوه‌السادات بنی‌جمال و حسن احدی، روان‌شناسی رشد: مفاهیم بنیادی در روان‌شناسی کودک، ص ۹۳.

۲. الهام شیرازی، تک‌فرزندی، ص ۱۲.

يابد. در خانواده‌هاي تک‌فرزند، تمام بار اين حجم از بازي بر دوش پدر و مادر است؛ درحالي که به‌طور طبيعي بسياري از والدين حوصله و وقت کافي براي اين اندازه بازي با کودک ندارند.^۱

- عملکرد اجتماعي ضعيف

برخي بر اين باورند که تک‌فرزندان چون بيشتر با بزرگسالان معاشرت داشته‌اند، در روابط اجتماعي موفق‌تر و پخته‌تر عمل مي‌کنند؛ اما مطالعات و مشاهدات باليني نشان مي‌دهد که کودکان تک‌فرزند فقط به برقراري روابطي علاقه‌مندند که به نفع آنان باشد و احساساتشان را جريحه‌دار نکند.^۲ تک‌فرزندان از افراد ديگر وقت کم‌تری را با دوستانشان مي‌گذرانند. آنان بيشتر به فعاليت‌هاي تک‌نفره تمايل دارند. معمولاً دوستي‌هايشان محدود، ولي عميق است. تک‌فرزندان اهل ارتباط برقرار کردن با ديگران اند، اما چه‌بسا در ارتباط‌هاي اجتماعي دچار درجاتي از اضطراب شوند. آنها هميشه نگران کفايت خود و نحوه پذيرش و ارزيابي ديگران از عملکردشان‌اند.^۳

ويژگي‌هاي فرزندان در خانواده چندفرزند

در اين بخش، به ويژگي‌هاي فردي و ميان‌فردي فرزندان در خانواده‌هاي چندفرزند مي‌پردازيم:

۱. محسن عباسي ولدي، من ديگر ما، ص ۴۶.

۲. علي جعفري، «يک‌دونه‌هاي درون‌گرا»، مجله نسل ششم، ص ۹۲.

۳. الهام شيرازي، تک‌فرزندی، ص ۱۶.

۱. ویژگی‌های فردی

از آنجاکه در منظومه خانواده، خواهران و برادران اوقات بسیاری را با هم می‌گذرانند و با یکدیگر تعامل دارند، چنین ارتباط و تعاملاتی می‌تواند نقش مهمی در رشد اجتماعی، عاطفی و شناختی آنها داشته باشد.

الف) ویژگی‌های شناختی

کودکان دارای خواهر یا برادر، عملکرد شناختی بهتر و استقلال فکری بالاتری دارند. فرزندان دوم به بعد، از نظر هوشی وضعیت بهتری از تک فرزندان و فرزندان نخست دارند. کودکانی که برادر و خواهر بزرگتری دارند، در مقایسه با کودکانی که خواهر و برادر ندارند، در وظایف اجتماعی - شناختی عملکرد بهتری دارند.^۱

ب) ویژگی‌های عاطفی

در خصوص روابط خواهران و برادران، اگر تأکید فقط بر رقابت برای جلب محبت و توجه والدین باشد، بسیاری از وجوه رابطه همشیران که در رشد اجتماعی - هیجانی کودکان و نظام خانواده تأثیرگذارند، از دست می‌رود. افزون بر رنجش، پیوند دوستی و همدمی عاطفی نیز بین همشیران خردسال به وجود می‌آید و آنها درباره احساسات، رقابت سازنده و الگوهای پذیرفتنی رفتار اجتماعی، مهارت‌های بسیاری از

---

1. A. M. Sherman., J. E, Lansford, & B. L Voling, Sibling relationships and best friendships in young adulthood: Warmth, conflict, and well being personal relationships, p.162.

يکديگر مي آموزند.^۱ کودکانی که خواهر و برادر دارند، به سبب تعامل با آنها، روابط مثبت تر، استقلال و اعتماد به نفس بالاتر و احساس تنهائی کمتری دارند.^۲ آنها افزون بر اینکه مسؤليت پذيری اجتماعي بیشتری دارند، ارزش افزون تری برای خود قائل اند و اجتماعي ترند.^۳

ج) ویژگی های رفتاری

خواهران و برادران در خانواده های چند فرزند با تعامل با یکدیگر فرصتی برای کشف و رشد مهارت های اجتماعي، بيان احساسات و ايجاد هم دلی ايجاد می کنند. این نوع تعاملات برای کمک به آنها ضروری است تا یاد بگیرند در موقعیت ها و روابط مختلف، رفتاری مؤثر داشته باشند.^۴

میزان مشکلات درونی سازی شده مانند اضطراب و افسردگی در میان کودکانی که خواهر و برادر دارند، از تک فرزندان به مراتب کمتر است. آنها به سبب داشتن خواهر و برادر و تعامل با آنها و عدم حمایت شدید یا کنترلگری بسیار والدین، استقلال بیشتری دارند و معمولاً دچار وابستگی نمی شوند.^۵

1. S. B. Campbell, "Behavior problems in preschool children: A review of recent research, p.147.

2. A. M. Sherman., . J. E ,Lansford., & B. L Voling,. Sibling relationships and best friendships in young adulthood: Warmth, conflict, and well being personal relationships, P.163.

3. E. R, Anderson,. Sibling, half sibling, and step sibling relationships in remarried families, P.122.

۴. سيدعباس ساطوریان، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد - کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده های تک فرزند و چند فرزند، ص ۱۹۰.

۵. همان ، ص ۱۸۶.

۲. ویژگی‌های میان‌فردی

همان‌گونه که آوردیم و در جدول شماره ۱ نیز دیدیم، خصوصیات میان‌فردی به آن دسته از ویژگی‌ها اطلاق می‌شود که جنبه اجتماعی دارند و هنگام تعامل و ارتباط با دیگران خود را نشان خواهند داد. در ادامه، به این دسته از ویژگی‌های فرزندان در خانواده‌های چندفرزند اشاره می‌کنیم:

الف) استقلال

کودکانی که در خانواده‌های چندفرزند بزرگ شده‌اند، از نظر شخصیتی انسان‌های مستقلی‌اند که در زندگی، زیاد به دیگران تکیه نمی‌کنند. آنها در محیط پرجمعیت خانواده یاد می‌گیرند تمام تلاش خود را به‌کار گیرند و از استعداد خویش بهره‌برند و می‌دانند که از خانواده نباید در جایگاه بیش از یک زمینه‌ساز و کمک‌کار انتظار داشت؛ اما تک‌فرزندان انگیزه تلاش کمتری از فرزندان خانواده‌های چندفرزند دارند؛ زیرا تمام امکانات خانواده در اختیار آنان قرار دارد. از این رو به‌شدت به خانواده وابسته‌اند و استقلال شخصیت خود را از دست می‌دهند.

ب) روحیه تعامل و همکاری

زندگی در کنار برادر یا خواهر روحیه جامعه‌گرایانه کودک را تقویت کرده، مدیریت در روابط اجتماعی را به وی می‌آموزد. کودکانی که خواهر و برادر دارند، نسبت به تک‌فرزندان روابط مثبت‌تری با دیگران برقرار می‌کنند. تک‌فرزندان، بیشتر خودم‌محورند؛^۱ درحالی‌که کودکان دارای خواهر یا

1. S., Ji, G., Jiao., & Q. Jing,. "Comparative study of behavioral qualities of only children and sibling children, P.358.

بردار، خصوصيات مثبتى مانند استقلال فكري، روحيه هم‌دلى و همسويى با افراد خانواده، عشق‌ورزى و سهولت در برقرارى ارتباط با افراد همسن در جامعه و مدرسه، روحيه همكارى و نيز منزلت بيشترى در ميان همسالان خود دارند.

ج) مهارت‌هاى اجتماعى

برخى مطالعات درباره مهارت‌هاى اجتماعى نشان داده است كه تك فرزندها پرخاشگر و مخرب‌تر بودند؛ در بين گروه دوستان محبوبيت كمترى داشتند و بيشتر قربانى مى‌شدند؛ درحالى‌كه كودكانى كه خواهر و برادر داشتند، مهارت‌هاى اجتماعى و همكارى بيشترى در گروه دوستان نشان مى‌دادند.^۱

با توجه به اينكه خواهران و برادران اوقات بسيارى را با هم مى‌گذرانند، كيفيت تعاملات آنها نقش مهمى در رشدشان ايفا مى‌كند. برخى معتقدند روابط آنها بر هم تأثيرگذارتر از روابطى است كه والدين با ايشان دارند؛ زيرا در گستره زندگى‌شان اشتراكات بيشترى در قياس با والدين وجود دارد. همچنين ادعا شده است كه روابط خواهران و برادران به‌عنوان پيش‌الگوى تمام اقسام روابط اجتماعى آنها عمل مى‌كند. اين قبيل مطالعات نشان مى‌دهد كه خواهر و برادر مانند والدين نقش مهمى در اجتماعى شدن كودكان ايفا مى‌كنند.^۲

1. J. .Dunn, & C. Kendrich., Sibling: Love, envy, and understanding, P.69.

2. S. B. Campbell, "Behavior problems in preschool children: A review of recent research, P. 154

د) سازگاری

بی‌شک کودک شیوه سازگاری با دیگران و ایجاد رابطه صمیمانه با گروه‌های اجتماعی را در محیط خانواده به‌خصوص در کنش متقابل با خواهران و برادران، بهتر از هر موقعیت دیگری فرامی‌گیرد و کودکی که در خانواده، تنها یا تک‌فرزند است، به دلیل محرومیت از این امکان، در فراگیری سازگاری و مهارت‌های اجتماعی با دشواری روبه‌رو خواهد بود.^۱ فقدان این مهارت‌ها موجب می‌شود تک‌فرزند گمان کند با دیگر همسالان خود تفاوت دارد و در نتیجه از جمع آنها کناره‌گیری کند و به فعالیت‌های انفرادی بپردازد. برخی تحقیقات نشان می‌دهد کودکانی که خواهر یا برادر دارند و از سوی همشیران خود حمایت می‌شوند، گرایش بیشتری به سازگاری اجتماعی دارند؛ به لحاظ اجتماعی آسان‌تر با دیگران می‌آمیزند؛ نشانه‌های کمتری از افسردگی و تنهایی نشان می‌دهند؛ ارتباط بیشتری با همسالان‌شان دارند و در کنار دیگران احساس راحتی بیشتری می‌کنند.^۲

ه) تعامل مؤثر با والدین

در فرایند اجتماعی شدن متقابل، کودکان همان‌طور که به دست والدینشان اجتماعی می‌شوند، والدینشان را نیز اجتماعی می‌کنند؛ برای مثال لبخندهای کودکان معمولاً بر خوردهای مثبت والدین در پی دارد؛ اما اگر کودک بدقلق

۱. شکوه السادات بنی جمال و حسن احدی، روان‌شناسی رشد: مفاهیم بنیادی در روان‌شناسی کودک، ص ۹۳.

۲. الهه عزیزی، پیوندهای خانوادگی کودکان مبتلا به اختلال ADHD و مقایسه آن با کودکان عادی، ص ۵۳.

يا پرخاشگر باشد، احتمال اينكه پدر و مادر او را تنبيه كنند، بيشتر مي‌شود. به عبارت ديگر رفتار كودكان در سبك والدگري تأثير مي‌گذارد.^۱

كودكان در مراحل مختلف تحول، احساس‌ها و رفتارهاي خاصي در والدين ايجاد مي‌كنند؛ براي مثال نگرش والدين به تحصيل فرزندان، در والديني كه فرزند آنها تازه به دنيا آمده است، در مقايسه با والديني كه فرزندشان در دوره متوسطه تحصيل مي‌كند و در مرحله نوجواني قرار دارد، متفاوت است. والديني كه چند فرزند دارند، با تربيت و بزرگ شدن هر کدام از فرزندان، خود نيز رشد مي‌كنند و به پختگي بيشتري دست مي‌يابند. اين دسته از والدين، ضمن اينكه همانند پدر و مادراني كه تك‌فرزند دارند، دچار افراط در پاسخ‌دهي و كنترل فرزندان نمي‌شوند، از داشتن چند فرزند و تعاملات آنها لذت افزون‌تري مي‌برند؛ احساس رضاييت بيشتري از زندگي مي‌كنند و در سنين بالا كمتر احساس تنهائي خواهند كرد.

و) تعامل مؤثر با خواهران و برادران

رابطه خواهر و برادري تجربه اجتماعي ويژه‌اي است و عملکردي متفاوت با رابطه همسالان در اجتماعي شدن كودكان دارد. درك اجتماعي، رفتار جامعه‌پسند و رشد اخلاقي كودكان تحت تأثير روابط خواهر و برادري و در زمينه‌اي از نظام خانواده و روابط والدين - كودك اتفاق مي‌افتد. كودكان در روابط تنگاتنگ و صميمي خود با خواهر و برادرها، مهارت‌هاي اجتماعي و شناختي مهمي مي‌آموزند. روابط خواهران و برادران نقش مهمي در

۱. جان دبليو سانتراك، زمينه روانشناسي، ترجمه مهرداد فيروزيخت، ص ۲۰۷.

رفتارهای ضداجتماعی و اجتماع‌پسند کودکان و برخی ابعاد شخصیت، هوش و پیشرفت آنان دارد.

دانشمندان در دانشگاه کمبریج دریافته‌اند اختلافات و بحث‌های خواهران و برادران در واقع مهارت‌های اجتماعی، دایره لغات و رشد آنها را افزایش می‌دهد. با این کار توانایی کودکان برای رقابت افزایش می‌یابد و آنها بهتر می‌توانند در مدرسه به موفقیت برسند. این کودکان همچنین شخصیت محبوب‌تری در بین دیگران پیدا کرده، بیشتر توانایی‌های مدیریتی خود را تقویت می‌کنند. تمام این عوامل به موفقیت در زندگی آینده آنها کمک بسیاری خواهد کرد. دعوای و اختلاف کودکان نه تنها مضر نیست، بلکه ایشان با این کار بسیاری از مهارت‌های زندگی مانند حل مسئله، کنترل خشم و هم‌دلی را می‌آموزند.^۱

خواهران و برادران، مستقیم (با الگو شدن یا تقویت رفتارهای مناسب و نامناسب همدیگر) و غیرمستقیم (با ایجاد استرس برای والدین، مهارت‌های فرزندپروری آنها را تحت الشعاع قرار می‌دهد) در رشد یکدیگر تأثیر می‌گذارند.^۲ خواهر و برادر بزرگ‌تر در جایگاه همراه و همدم، موضوع دل بستگی، الگو و معلم، و خواهر یا برادر کوچک‌تر در جایگاه طالب کمک، شاگرد، مقلد و هم‌بازی قرار می‌گیرند. پیوند عاطفی خواهر و برادر تقریباً

1. S. B. Campbell, "Behavior problems in preschool children: A review of recent research, P. 154

۲. کارولین اس. شرودر و بتی‌ان گوردون، سنجش و درمان مشکلات دوران کودکی، ترجمه دهقانی و همکاران، ص ۶۰۵.

هميشه قوی است و به رغم بسياری از وجوه مثبت در اغلب روابط خواهر و برادری، تعارض آنها در ذهن والدين جنبه برجسته تری دارد. کودکان و نوجوانانی که خواهر و برادر دارند، استقلال بالاتری دارند؛ ارزش افزون تری برای خودشان قائل اند، روابط مثبت تر، اعتماد به نفس بالاتر و مسئولیت پذیری اجتماعی بیشتری دارند و در مجموع اجتماعی ترند. افزون بر این، صمیمیت آنها با افزایش کارایی میان همسالان (برای دختران) و کاهش افسردگی در آنان (برای هر دو جنس) همراه است.^۱

با پذیرش این نکته که داشتن خواهر یا برادر می تواند در ابعاد مختلف به رشد کودک یا نوجوان کمک کند، پرسش این است که آیا تفاوت سنی خواهران و برادران مهم است؟ ملاکی در این زمینه وجود دارد یا خیر؟ در ادامه، به تفاوت سنی فرزندان اشاره می کنیم:

فاصله سنی فرزندان

طبیعی است خواهران و برادران با فاصله سنی مختلف از هم متولد شده باشند؛ اما تحقیقات در این حوزه نشان می دهد یکی از عوامل مؤثر در روابط مثبت یا منفی ایشان سن و تفاوت سنی آنهاست. اینکه سن فرزند بزرگ تر، هنگام تولد فرزند جدید چقدر باشد، در چه دوره رشدی باشد و کیفیت رابطه او با پدر و مادرش چگونه باشد، از مواردی است که در ویژگی های عاطفی و روابط فرزند بزرگ تر با خواهر یا برادر کوچک تر و حتی در کیفیت ارتباط او با والدين نیز تأثیرگذار خواهد بود.

۱. سوده آقامحمدی، اثر آموزش مدیریت روابط همشیران به والدين بر بهبود روابط همشیران و کاهش استرس والدگری (پایان نامه کارشناسی ارشد روان شناسی بالینی کودک و نوجوان)، ص ۳۰.

اغلب روان‌شناسان اتفاق نظر دارند که تفاوت سنی دو فرزند اگر کمتر از دو سال باشد، برای مادر و کودکان می‌تواند با آسیب همراه باشد. از آنجاکه کودکان زیر دو سال هنوز حس اعتماد و امنیت لازم را از محیط پیرامون مخصوصاً از مادر دریافت نکردند، دل‌بستگی ایمن آنها نیز به‌طور کامل شکل نگرفته است. افزون بر اینکه معمولاً با تولد خواهر یا برادر جدید، کودکان شاهد تغییر رفتار والدین و کم شدن توجه و محبت مادر به خویش خواهند شد و در نتیجه رفتارهایی درونی‌سازی‌شده (مانند اضطراب و افسردگی) و برونی‌سازی‌شده (مانند پرخاشگری و نافرمانی) نشان می‌دهند. از این رو بهتر است فرزند بعدی زمانی متولد شود که فرزند قبلی بخشی از مراحل اولیه رشد را طی کرده باشد، اما نباید فاصله سنی آنها زیاد شود.

اگر سن فرزند بزرگ‌تر هنگام تولد فرزند جدید، بیشتر از دو سال (منظور بین دو تا سه‌ونیم سال) باشد - به سبب شکل‌گیری دل‌بستگی ایمن که در سایه مراقبت مناسب مادر از کودک خود پدید آمده است و با توجه به گذراندن دوره کامل شیردهی - انتظار این است که نه‌تنها تولد فرزند جدید آسیب چندانی به فرزند بزرگ‌تر وارد نخواهد کرد، بلکه این دو خواهر یا برادر، به سبب فاصله سنی کمی که با یکدیگر دارند، بتوانند به عنوان هم‌بازی و در سایه تعاملات مثبت با هم، زمینه رشد مناسب‌تری برای یکدیگر ایجاد کنند. تعاملات همشیران در این سنین موجب افزایش مهارت‌های اجتماعی مانند مشارکت، هم‌دلی، صلح، خودمهارگری، مدیریت خشم و حل مسئله و همچنین موجب رشد بهتر زبان و انجام بازی‌های مختلف خواهد شد.

طبيعي است اگر فاصله سني كودكان بسيار (بيشتر از چهار يا پنج سال) باشد، عملاً نمي توان فرزند دوم را هم بازي فرزند قبلي به شمار آورد؛ زيرا تا رسيدن او به دو يا سه سالگي و سن بازي، فرزند بزرگ تر وارد محيط مدرسه شده، از بازي هاي كودكانه دور خواهد شد. سنين سه تا شش سال سنين مقابله، برون ريزي، نه گفتن و پرخاشگري كودكان است و چه بسا تولد فرزند جديد اين حالت ها را تشديد كند. البته از جمله فوايد مثبتتي كه فاصله سني بيش از شش سال مي تواند داشته باشد، اين است كه چون فرزند بزرگ تر، سنين لجبازي و تعارض (سه تا شش سالگي) را پشت سر گذاشته، چه بسا شاهد لجبازي ها، تعارض ها و رفتارهاي بازگشتي كم تري باشيم؛ اما نبايد توقع هم بازي بودن دو خواهر يا برادر با تفاوت سني بسيار را داشته باشيم. افزون بر اين، فاصله بسيار مي تواند به منزله مانعي براي تعدد فرزند به شمار آيد.

زمانی که خواهران و برادران از نظر سنی به هم نزدیک باشند، هر دو شانس با هم تجربه کردن جریانها و مسائل رشدی مشترک را دارند. هم زمان با افزایش سن كودكان، روابط خواهر و برادري مساوات طلبانه تر شده، از شدت آن كاسته مي شود؛ محبت ميانشان افزايش، و رقابت و دعوهايشان كاهش مي يابد. اين تغييرات با افزايش سن آنها در تمام دوران كودكي و نيز در دوران بزرگ سالي تا اواخر عمر نشان داده شده است. بنا بر اين يكي از عواملی كه در سازگاري كودك با تولد خواهر يا برادر جديد نقش دارد، سن كودك است و فاصله سني دو تا سه سال و نهايتاً تا سه و نيم سال، در مقايسه با فواصل سني ديگر (فاصله سني كمتر از دو سال، فاصله سني چهار تا

شش سال و فاصله سنی بیشتر از شش سال)، تفاوت سنی مناسب‌تری خواهد بود.^۱

البته منظور این نیست که والدینی که فرزندی چهارساله یا بیشتر دارند، اقدام به فرزندآوری مجدد نکنند، بلکه در چنین فرض‌هایی نیز فرزندآوری مجدد برکات بسیاری خواهد داشت و ضمن اینکه باعث تجدید هویت مادری و پدید آمدن نشاط دوباره برای پدر و مادر و فرزند یا فرزندان بزرگ‌تر می‌شود، موجب شکل‌گیری فضای مشارکت و کمک‌کار شدن فرزند بزرگ در نگهداری و پرورش خواهر و برادر کوچک‌تر خویش خواهد شد. بنابراین اصل مهم در این زمینه همان تعدد فرزند خواهد بود و فرزندان با هر تفاوت سنی با یکدیگر، در آغوش گرم خانواده و با مدیریت و مهارت‌های فرزندپروری والدین، مسیر رشد مناسب خویش را طی خواهند کرد.

نقش تعداد فرزندان در تربیت

بی‌تردید عوامل گوناگونی در شکل‌گیری شخصیت افراد در گذر از مرحله طفولیت تا رسیدن به دوران بلوغ و ورود به اجتماع دخیل است؛ اما در این میان ارتباطات و رویدادهای دوران کودکی به‌عنوان مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌دهی شخصیت انسان‌ها اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد؛ تا جایی که کارشناسان این مرحله را پایه و اساس شکل‌گیری خلیات افراد قلمداد می‌کنند.^۲

۱. سیدعباس ساطوریان، «مشکلات درونی‌سازی شده و برونی‌سازی‌شده در کودکان: ترتیب تولد و تفاوت سنی»، فصلنامه روانشناسی تحولی - روانشناسان ایرانی، ش ۴۶، ص ۱۸۶-۱۷۳.
۲. فرناز رحمانی و همکاران، ارتباط شیوه تربیتی والدین با میزان مشکلات رفتاری دانش‌آموزان، ص ۳۶۶.

یکی از مؤلفه‌هایی که می‌توان در این زمینه به‌منزله عامل مؤثر در تربیت بدان توجه کرد، نوع تعامل کودکان با خواهر و برادر در کنار والدین و آثار مثبت این ارتباط در روند رشد و شکوفایی استعدادهای آنان است. اگرچه از دید برخی والدین، تأثیر متقابل رفتار کودکان بر یکدیگر اهمیت چندانی ندارد یا فاقد جنبه‌های مثبت است، مشاهدات و تحقیقات روان‌شناسان^۱ گویای این حقیقت است که به‌رغم تصور موجود، خانواده‌های دارای چندفرزند (سه فرزند و بیشتر) در مقایسه با خانواده‌های تک‌فرزند یا حتی خانواده‌های دوفرزند، توفیق بیشتری در تربیت کودکان خود دارند؛^۲ موضوعی که ابعاد مثبت آن در دو دهه گذشته به‌ویژه سال‌های اخیر، اغلب انکار یا فراموش شده است؛ زیرا در جامعه امروز، تغییرات در سبک زندگی و پیش رفتن به سمت زندگی ماشینی، اشتغال مادران و افراط در سیاست‌های کنترل جمعیت موجب شده است زوج‌های جوان رغبت چندانی به داشتن فرزند نشان ندهند و اغلب خانواده‌ها به داشتن یک یا حداکثر دو فرزند اکتفا کنند؛^۳ موضوعی که نمی‌توان از کنار آثار منفی و نامطلوب آن به

۱. آلفرد آدلر، روان‌شناسی فردی، ترجمه حسن زمانی شرفشاهی؛ فاطمه بیاتی، مقایسه سازگاری عاطفی، اجتماعی، آموزشی و همدلی مادران و دختران در بین دانش‌آموزان دختر تک‌فرزند و چندفرزند مقطع راهنمایی شهر تهران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، ص ۲۸؛ هارتپ، روابط اولیه، به نقل از: کمپبل، مشکلات رفتاری کودکان پیش‌دبستانی، ص ۲۰۸.

۲. علی مصباح و دیگران، روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، ص ۸۶۶.

۳. از مجموع آیات و روایات در زمینه فرزندآوری درمی‌یابیم که فرزندآوری و ازدیاد نسل مطلوبیت ذاتی دارد و مستحب مؤکد است. برخی می‌گویند فرزندآوری مطلوبیت ذاتی ندارد و اگر مطلوبیت داشته باشد، مطلوبیت در کیفیت است، نه کمیت، و کثرت جمعیت به‌خودی‌خود

سادگی گذشت. صرف‌نظر از دیگر آسیب‌های بی‌میلی والدین به فرزندآوری، در بعد تربیتی نیز محرومیت کودکان از ارتباط و تعاملات مثبت با خواهر و برادر در خانواده موضوعی است که جای تأمل و بحث بسیار دارد.

نکات کاربردی برای فرزندپروری در خانواده‌های چندفرزند

- ◆ والدین روزانه برای هر کدام از فرزندان وقت اختصاصی و مفید بگذارند؛
- ◆ محبت و علاقه خود را در قالب الفاظ زیبا و محبت‌آمیز به فرزندان ابراز کنند؛
- ◆ از محبت فیزیکی (بوسیدن، در آغوش گرفتن و نوازش کردن) به فرزندان غافل نشوند؛
- ◆ نیاز به بازی کودکان زیر هفت سال را جدی بگیرند و برای آن برنامه داشته باشند؛

ارزش نیست. در پاسخ باید گفت که این سخن هیچ مبنایی در آیات و روایات ندارد. باید دو موضوع را از هم تفکیک کرد: نخست، جامعه اسلامی باید جامعه‌ای قوی، عزیز، دانشمند، ثروتمند و صالح باشد، نه ذلیل، جاهل، فقیر و فاسق. اما پرسش این است که آیا برای تحقق این هدف، باید تعداد جمعیت کم شود؟ اینها هیچ ارتباطی با هم ندارند. این وجوه، اعتبارات و استحساناتی است که برخی ارائه می‌دهند؛ درحالی‌که با استحسان نمی‌توان مطلوبیت ذاتی بچه‌دار شدن و ازدیاد نسل را از بین برد؛ زیرا آیات و روایات بسیاری درباره بچه‌دار شدن وجود دارد که نمی‌توان آنها را نادیده گرفت و گفت اسلام صرفاً به فکر کیفیت است. برای داشتن جامعه‌ای نیرومند، عالم و مؤمن نباید ضعف برنامه‌ریزی را با کاهش جمعیت جبران، و در اصطلاح امروزی صورت مسئله را پاک کرد. با پاک کردن صورت مسئله، آیات و روایات ناظر به افزایش جمعیت از بین نمی‌رود (عباس کعبی، مبانی فقهی تغییرات جمعیتی، ص ۱۵).

- ◆ به جاي تماشاي تلويزيون و بازي‌هاي رایانه‌اي، سعی کنند فعاليت‌هاي لذت‌بخش، آموزنده و سرگرم‌کننده به کودکان بيامورند و براي تماشاي تلويزيون و بازي‌هاي رایانه‌اي برنامه مشخص - از نظر محتوا و زمان - داشته باشند؛
- ◆ فرصت بازي با آب و خاک (گل بازي) را براي کودکان فراهم سازند؛
- ◆ آموزش رسمي کودکان را به بعد از هفت‌سالگي موکول کنند؛
- ◆ هنگامي که کودک مي‌خواهد سخن گوید، سعی کنند شنونده خوبی باشند؛
- ◆ والدين به‌ويژه مادران مراقب باشند با پاسخ‌دهي و کنترل متناسب، فرزندان را به خود وابسته نکنند، بلکه استقلال‌طلبي آنها را به رسميت شناسند و آن را رشد دهند؛
- ◆ سعی کنند در امر تربيت فرزندان، آنها را با ناکامي بهينه (محروميت و تأخير بموقع و متناسب در ارضاي نيازهاي فرزند) مواجه سازند؛
- ◆ بکوشند فاصله سني مناسب بين فرزندان را رعايت کنند و در اين باره فقط به فکر راحت خود نباشند؛
- ◆ طبق اصل تفاوت‌هاي فردي و تأثير ترتيب تولد، طبيعتاً بچه‌ها با يکديگر تفاوت‌هاي بسياري دارند. بنابراین والدين بايد مراقب باشند گرفتار مقايسه‌هاي اشتباه نشوند؛
- ◆ بروز اختلاف و تعارض بين کودکان (خواهران و برادران) تا حدودي طبيعي است. بنابراین هنگام بروز تعارض و اختلاف بين فرزندان، والدين لازم نيست در همه موارد و بسيار سريع ميانجيجري کنند، بلکه بايد به فرزندان فرصت دهند تا حد امکان خودشان مهارت حل تعارض و حل مسئله را پيدا کنند؛

- ◆ هنگام تعارض فرزندان، والدین اگر نیاز به دخالتشان بود، سعی کنند شیوه حل مسئله و تعارض را به کودکان آموزش دهند و به اشتباه از یک طرف جانب‌داری نکنند؛
- ◆ رفتار عادلانه با فرزندان داشته باشند و به جای برانگیختن حس رقابت و حسادت، روحیه همکاری و مشارکت آنها را تحسین و تشویق کنند؛
- ◆ از سرزنش و تحقیر شخصیت فرزندان و کنایه به ایشان به‌ویژه در حضور دیگران بپرهیزند؛
- ◆ به جای ویژگی‌ها و رفتارهای منفی فرزندان، به ویژگی‌ها و رفتارهای مثبت آنها توجه کنند؛
- ◆ بچه‌ها را با پیامد رفتارهای مثبت و منفی‌شان مواجه سازند؛ رفتارهای مثبت فرزندان را با پاداش و تحسین بموقع و متناسب تشویق کنند و در برابر رفتارهای منفی از بازگیری پاداش، کم کردن امتیاز و محروم‌سازی استفاده کنند؛
- ◆ رعایت اصول و مهارت‌های فرزندپروری مانند پاداش و تنبیه^۱ بموقع و مناسب، توجه به رفتارهای استقلال‌طلبانه کودک، بازی، ارتباط و تعاملات اجتماعی، جدا کردن اتاق خواب فرزند، محبت و کنترل بموقع و متناسب به والدین کمک می‌کند که در مسیر رشد و تربیت فرزندان عملکرد خوبی داشته باشند و این امر از مشکلات عاطفی - رفتاری فرزندان می‌کاهد؛
- ◆ والدین از خداوند مدد بگیرند تا بتوانند در تربیت فرزندان سالم و صالح کوشا باشند و برای موفقیت خود و فرزندان‌شان همواره دعا کنند.

۱. منظور تنبیه بدنی نیست، بلکه روش‌های تنبیهی مانند ایجاد محدودیت، بی‌توجهی و بازگیری پاداش یا امتیاز است.

نتيجه گيري

فرزندان با تولد خویش افق‌های تازه‌ای پیش روی والدین قرار می‌دهند و موجبات رشد و تعالی در زندگی خانوادگی را فراهم می‌آورند. وجود فرزندان در خانواده آثار و فواید جسمانی، روان‌شناختی و خانوادگی خواهد داشت.

به‌طور معمول در خانواده‌های تک‌فرزند، همهٔ محبت‌ها و حمایت‌ها از یک‌سو و همهٔ سخت‌گیری‌ها و کنترل‌ها از سوی دیگر متوجه همان یک فرزند است. این محبت و حمایت افراطی یا سخت‌گیری و کنترل بیش از حد پدر و مادر و اطرافیان به سلامت روان تک‌فرزند آسیب می‌رساند. از یک‌سو چون همهٔ توجهات به سوی اوست و دیگران برای او تصمیم می‌گیرند، ارادهٔ او خدشه‌دار می‌شود و قدرت و تحمل وی در روبارویی با مشکلات کاهش می‌یابد و از سوی دیگر چون معمولاً همه چیز برای او فراهم است، توقع وی بالا می‌رود و در درازمدت انسانی خودخواه می‌شود که جهان را متعلق به خود می‌داند؛ زیرا عادت ندارد کسی را کنار خویش ببیند و همه چیز را فقط برای خود می‌خواهد.

تک‌فرزندانی که در کانون توجه خانواده قرار می‌گیرند، در مواجهه با مشکلات معمولاً دچار اضطراب و نگرانی می‌شوند؛ درحالی‌که اگر چند فرزند باشند، با تکیه بر یکدیگر و هم‌دلی، مشکلات خود را بهتر حل می‌کنند. یکی دیگر از مشکلات تک‌فرزندی این است که فرزند نمی‌تواند در خانواده با کسی رفاقت، رقابت و حتی دعوا کند. بنابراین فرصتی برای کنترل و مدیریت برخی احساسات مثبت و منفی پیدا نخواهد کرد. تک‌فرزندها معمولاً کمتر با مشکلات مواجه می‌شوند و در معرض شکست، ناکامی و

طرد قرار نمی‌گیرند و از این رو با شرایطی را که لازمه بلوغ روحی و روانی است، روبه‌رو نمی‌شوند. افزون بر این، فرزندسالاری مانع شکل‌گیری شخصیت فعال و مستقل فرزند می‌شود. گرایش به انزوا، افسردگی، ضعف در برقراری ارتباط با همسالان، توجه بیش از حد به بازی‌های رایانه‌ای و انفرادی و ترس یا تنفر از حضور در گروه‌های اجتماعی از جمله خصوصیات است که بیشتر در میان تک‌فرزندها دیده می‌شود. زندگی در کنار خواهر یا برادر روحیه جامعه‌گرایانه کودک را تقویت می‌کند و به وی مدیریت روابط اجتماعی را می‌آموزد. هم‌دلی و همسویی با افراد خانواده، عشق‌ورزی و سهولت در برقراری ارتباط با افراد همسن در جامعه و مدرسه از اصلی‌ترین ویژگی‌های فرزندان در خانواده‌های دارای بیش از یک فرزند است. در این خانواده‌ها، ارتباط با خواهر و برادر نقشی مهم و اساسی در رشد و شکوفایی کودک ایفا می‌کند و این زمینه را فراهم می‌سازد تا نقش‌های متفاوتی را بازی کند؛ او را در افزایش خلاقیت و خودجوشی یاری می‌رساند؛ به او فرصت می‌دهد تا خشم و پرخاشگری خویش را ابراز کند و به او می‌آموزد که چگونه این حس را هدایت کند؛ همان ویژگی‌هایی که او را برای زندگی در جامعه و رویارویی با افراد آماده می‌سازد.

طبیعی است فرزندان با فاصله سنی متفاوتی با همدیگر به دنیا می‌آیند؛ اما با در نظر گرفتن جوانب این موضوع می‌توان گفت فاصله سنی دو تا سه و نیم سال، تفاوت سنی مناسبی است که در کنار تعدد فرزند، هم برای والدین و هم برای فرزندان برکات بسیاری خواهد داشت.

پرسش‌ها

۱. فرزنددار شدن چه فوايد جسماني و روان‌شناختي براي والدين به ارمغان خواهد آورد؟
۲. وجود فرزندان در خانواده چه برکاتي براي نهاد خانواده خواهد داشت؟
۳. تک‌فرزندان و چندفرزندی‌ها از لحاظ شناختي، رفتاري و عاطفي چه تفاوت‌هايي با هم دارند؟
۴. تفاوت سني مناسب بين فرزندان چه مقدار است؟

منابعي براي مطالعه بيشتر

۱. بستان، حسين، *خانواده در اسلام*، قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۲. بستان، حسين و همکاران، *اسلام و جامعه‌شناسي خانواده*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸.
۳. ساطوريان، سيدعباس و همکاران، «مشكلات دروني و بروني‌سازي شده كودكان با توجه به ترتيب تولد و تفاوت سني»، *فصلنامه روان‌شناسي تحولي - روانشناسان ايراني*، ش ۱۴، ۱۳۹۴.
۴. شيخي، محمدتقي، *جمعيت و تنظيم خانواده*، تهران، شركت سهامی انتشار، ۱۳۸۳.
۵. شيرازي، الهام، *تک‌فرزندی*، تهران، قطره، ۱۳۸۶.
۶. عباسي ولدي، محسن، *من ديگر ما: نقش بازي در تربيت*، قم، انتشارات جامعه‌الزهرا، ۱۳۹۲.
۷. مصباح، علي و همکاران، *روان‌شناسي رشد با نگرش به منابع اسلامي*، چ ۴، تهران، سمت، ۱۳۸۵.

منابع و مآخذ

۱. ابراهیمی پور، قاسم، شاخص‌های خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، تهران، مرکز بررسی‌های راهبردی ریاست جمهوری، ۱۳۹۳.
۲. بنی جمال، شکوه السادات، حسن احدی، روان‌شناسی رشد: مفاهیم بنیادی در روان‌شناسی رشد کودک، تهران، پردیس، ۱۳۸۵.
۳. اسماعیلی، آیت الله، حقوق مادر در قرآن و حدیث، دو فصلنامه حدیث اندیشه، ش ۱، ۱۳۸۱، ص ۱۵-۲۸.
۴. اللهیاری، عباسعلی، «خانواده هسته‌ای؛ تجربه‌ای از غرب»، ماهنامه حلقه وصل: ویژه‌نامه نسل ششم، آذر ۱۳۹۳.
۵. آدلر، آلفرد، روان‌شناسی فردی، ترجمه حسن زمانی شرفشاهی، تهران، پیشگام، ۱۳۷۰.
۶. آقامحمدی، سوده، اثر آموزش مدیریت روابط همسیران به والدین بر بهبود روابط همسیران و کاهش استرس والدگری (پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی کودک و نوجوان)، تهران، شهید بهشتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، ۱۳۹۱.
۷. بیاتی، فاطمه، مقایسه سازگاری عاطفی، اجتماعی، آموزشی و همدلی مادران و دختران در بین دانش‌آموزان دختر تک‌فرزند و چندفرزند مقطع راهنمایی شهر تهران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مشاوره و راهنمایی)، تهران، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۳.
۸. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران، دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
۹. جوان‌بخت، مریم و مهشید محمودی، «مقایسه گرایش‌های اضطرابی و سواسی فرزندان اول با فرزندان وسط و آخر خانواده»، مجله روانپزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)، ۱۳۸۹.

۱۰. علی جعفری، «یک‌دونه‌های درون‌گرا»، مجله حلقه وصل، ویژه‌نامه نسل ششم، آذر ۱۳۹۳
۱۱. جمعی از نویسندگان، دانش خانواده و جمعیت، تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۹
۱۲. حر العاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تحقیق و تصحیح عبدالرحیم ربانی شیرازی (۲۰ جلدی)، دار احیاء التراث العربی، بیروت. ۱۴۰۲ق
۱۳. خامنه‌ای، سید علی، بیانات رهبری در دیدار مدیران و برنامه‌سازان رسانه‌ای کشورهای مختلف ۱۳۸۵/۲/۲۶
۱۴. خامنه‌ای، سید علی، بیانات رهبری انقلاب در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۱/۹/۲۶
۱۵. دمارنف، دافنه، *غرینه مادری*، ترجمه آزاده وجدانی، قم، نشر معارف، ۱۳۸۸.
۱۶. دورانت، ویل، تاریخ فلسفه، ترجمه عباس زریاب خونی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴
۱۷. رحمانی، فرناز، نعیمه سیدفاطمی، مهین برادران رضایی، کامران صداقت، اسکندر فتحی آذر، ارتباط شیوه تربیتی والدین با میزان مشکلات رفتاری دانش‌آموزان، مجله روانپزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران، دوره ۱۲، ش ۴۷، ص ۳۶۵-۳۷۰
۱۸. ساروخانی، باقر، طلاق: پژوهشی در شناخت واقعیت و عوامل آن، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲
۱۹. ساتراک، جان دبلیو، زمینه روان‌شناسی، ترجمه مهرداد فیروزبخت، تهران، رسا، ۱۳۸۸.

۲۰. ساطوریان، سیدعباس و کارینه طهماسیان و محمدرضا احمدی، «مقایسه مشکلات درونی و برونی‌سازی‌شده کودکان در خانواده‌های تک و دوفرنزند»، فصلنامه روان‌شناسی و دین، ۱۳۹۳.
۲۱. ساطوریان، سیدعباس، مقایسه ابعاد والدگری، رابطه والد - کودک و مشکلات رفتاری کودکان در خانواده‌های تک‌فرزند و چندفرزند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۲.
۲۲. ساطوریان، سیدعباس «مشکلات درونی‌سازی شده و برونی‌سازی‌شده در کودکان: ترتیب تولد و تفاوت سنی»، فصلنامه روان‌شناسی تحولی - روان‌شناسان ایران، سال ۱۲، ش ۴۶، ص ۱۷۳-۱۸۶.
۲۳. سجاد، علی بن الحسین، صحیفه کامله سجادیه، ترجمه و شرح میرزا ابوالحسن شعرانی، چاپ ششم، تهران، انتشارات قائم آل محمد، ۱۳۸۶.
۲۴. سراقی، همایون، مؤلفه‌های نقش مادر از نگاه اسلام و روان‌شناسی و ساخت پرسشنامه آن از نگاه اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۳.
۲۵. صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، من لا یحضره الفقیه، ج ۲ چاپ دوم، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، قم، ۱۴۱۳.
۲۶. شجاعی، محمدصادق، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، چ ۲، قم، انتشارات مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۶.
۲۷. شرودر، کارولین اس. و بتی‌ان گوردون، سنجش و درمان مشکلات دوران کودکی، ترجمه مهرداد فیروزبخت، تهران، دانه، ۱۳۸۹.

۲۸. شولتز، دوان و سيدنى شولتز، نظريه‌هاى شخصيت، ترجمه يحيى سيدمحمدى، تهران، ويرايش، ۱۳۸۵
۲۹. شيرازى، الهام، تك فرزندى، تهران، قطره، ۱۳۹۹
۳۰. ۶. عباسى و لى، محسن، من ديگر ما: نقش بازي در تربيت، قم، انتشارات جامعه الزهرا، ۱۳۹۲.
۳۱. عرب، هادى، تغييرات جمعيتى و نقش آن در تحولات جامعه: گفتگو با انديشمندان علوم اسلامى و انسانى، قم، انتشارات مؤسسه آموزشى و پژوهشى امام خمينى علیه السلام، ۱۳۹۳.
۳۲. عزيزى، الهه، بررسى پيوندهاى خانوادگى کودکان مبتلا به اختلال ADHD و مقايسه آن با کودکان عادى. پايان‌نامه کارشناسى ارشد خانواده‌درمانى. دانشگاه شهيد بهشتى. ۱۳۹۰
۳۳. فرجاد، محمدحسين، آسيب شناسى اجتماعى ستيزه‌هاى خانواده و طلاق، منصورى، تهران، ۱۳۷۲.
۳۴. کارن هورناى، روان‌شناسى زن، ترجمه محمدحسين سرورى، تهران، دانژه، ۱۳۸۱.
۳۵. کلينى، محمد بن يعقوب، الكافى (فروع)، ج ۵، باهتمام: محمدحسين الدرائتى، دارالحدیث قم، ۱۳۸۸
۳۶. کلينى، محمد بن يعقوب، الكافى (فروع)، ج ۶، باهتمام: محمدحسين الدرائتى، دارالحدیث قم، ۱۳۸۸
۳۷. كعبى، عباس، «مبانى فقهى تغييرات جمعيتى»، در: مبانى فقهى تغييرات جمعيتى، سيدعلى مدرسى، قم، مؤسسه آموزشى و پژوهشى امام خمينى، ۱۳۹۴
۳۸. مجلسى، محمد باقر، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء، بيروت، ۱۴۰۳ق.

۳۹. محمودی، محمدجواد، بررسی پیامدهای کاهش باروری جمعیت و عوامل مؤثر در آن، مشهد، ایران جوان، ۱۳۹۳.
۴۰. محمودیان، حسین و محمدرضا پوررحیم، «ارزش فرزند از دیدگاه زوجین جوان و رابطه آن با باروری (مطالعه موردی شهرستان بهشهر)»، فصلنامه جمعیت، ش ۴۱، ۱۳۸۱.
۴۱. مرکز تحقیقات زن و خانواده، تحولات جمعیتی ایران، تهران، ۱۳۹۲.
۴۲. مصباح، علی و دیگران، روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۸۵.
۴۳. مهدوی، محمدصادق و حسن غنیمتی، «فرزندسالاری»، پژوهش‌نامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۵، ۱۳۸۱، ص ۸۵-۱۱۶.
۴۴. هراتیان، عباسعلیو دیگران، «بررسی تفاوت تعارض زناشویی، باورهای غیرمنطقی، روان‌بنه‌های ناسازگار اولیه و پابندی مذهبی والدین دارای یک و چند فرزند»، فصلنامه روان‌شناسی و دین، ش ۳، ۱۳۹۴.
45. Anderson, E. R. Sibling, *half sibling, and step sibling relationships in remarried families*, Monographs for the Society for Research in Child Development, 64 (4), 1999.
46. Argyle, A.M. *The Psychology of Happiness*, Routledge, 2001.
47. Combrink-Graham, L. (1989). *Children in Family Context: Perspective on Treatment*. New York: Guilford Press.
48. Campbell, S. B. "Behavior problems in preschool children: A review of recent research", *Journal of child psychology and psychiatry*, 36, 1995.

49. Dunn, J., & Kendrick, C. Sibling: *Love, envy, and understanding*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982
50. Emmons, R.A, & King, L.A. Conflict among personal striving: Immediate and long term implications for psychological and physical well being, *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 64, 1988.
51. Jiao, S., Ji, G., & Jing, Q. "Comparative study of behavioral qualities of only children and sibling children", *Child Development*, 57, 1986
52. Lisen, C. R., & Blanton, P. W. "Experience of only children", *Journal of Individual Psychology*, 57 (2), 2001.
53. Mash, E. J, & Barkley, R. A. *Child psychopathology*, 1st ed. New York: Guildford; 2002.
54. Ruffman, T., Perner, J., Naito, M., Parkin, L., & Clements, W. A. "Older (but not younger) siblings facilitate false belief understanding", *Developmental Psychology*, 34. 1998.
55. Sherman, A. M., Lansford. J. E., & Voling, B. L. Sibling relationships and best friendships in young adulthood: Warmth, conflict, and well being personal relationships, 13 (2), 2006.

سایتها

«داشتن فرزند برای سلامت شما خوب است»، در: www.jahannews.com

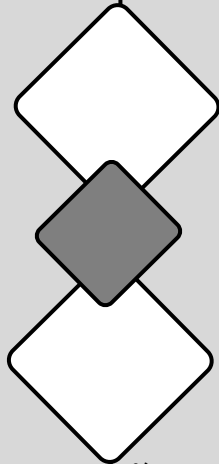
«تأثیر داشتن فرزند بر بهبود حافظه زنان»، در: www.beytoote.com

دروس دهم

ابعاد دین جمعیت

اسماعیل چراغی کوتیانی

دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی، Esmael.cheraghi@gmail.com

از دانش‌پژوه انتظار می‌رود:

با مبانی نظری اسلام در نگرش به جمعیت و باروری آشنا شود؛

رویکرد اسلام به زادآوری و نیز زادآوری بسیار را بشناسد؛

دلالت‌های عام و خاص جمعیت‌شناختی اسلام را مرور کند؛

گزاره‌های دینی شبهه‌آلود در خصوص کاهش باروری و پاسخ به آنها

را بشناسد؛

با جایگاه شرایط زمانی و مکانی در زادآوری بسیار، آشنا شود.

مقدمه

موضوع جمعيت به صورت كلي از ديرباز مورد توجه اديان و مكاتب گوناگون بوده است. نكنه درخور توجه در اين خصوص اين است كه اغلب اديان - اگر نگويم همه - با رويكردى مثبت به افزايش جمعيت، پيروان خود را به زادآورى و تكثير نسل تشويق و ترغيب مى كرده اند. اين ادعا را مى توان از خلال آموزه هاى متنوع آنان مستقيم و گاه غيرمستقيم به روشنى دريافت؛ براى نمونه دين يهود پيروان خود را به افزايش جمعيت و پراكنده شدن در سراسر جهان تشويق مى كند. دين مسيح به طور كلي به ازدواج و افزايش جمعيت سفارش مى كند. كليساي كاتوليك با هر عاملى كه منجر به محدود شدن خانواده براى بچه دار شدن باشد، مخالف است.^۱ آيين پروتستان برنامه پيشگيرى از باردارى را به صورت برنامه عمومى كه به تهديد نسل بينجامد، مجاز نمى داند. در دين زردتشت نيز بسيارى اولاد بركت و نشانه توجه خداوند به شمار آمده است. در اين دين، ازدواج همگانى و داشتن فرزندان نيك پرورش و آموزش ديده جزو مفاخر به شمار رفته است.^۲ به گفته هردوت، ايرانيان باستان به داشتن فرزندان بسيار تمايل داشتند و شاهان به خانواده هاى دارى بيشترين تعداد فرزندان (به خصوص پسر) هدايائى ارسال مى كردند.^۳

بدون شك اسلام نيز به عنوان آخرين دين الهى كه كامل ترين و جامع ترين

۱. احمد كتابى، درآمدى بر اندیشه ها و نظريه هاى جمعيت شناسى، ص ۳۴.

۲. همان، ص ۳۲.

۳. همان، ص ۷۶.

برنامه زیست سعادت‌مندان را برای انسان‌ها به ارمغان آورده، آموزه‌هایی در این خصوص داشته است. در این درس، در پی آنیم که رویکرد اسلام را به مسئله جمعیت بررسی کنیم. اهمیت رویکرد اسلام به جمعیت بدین سبب است که اکثر اعضای جامعه ایرانی پیروان این دین‌اند. از این رو ارائه هر الگویی برای جمعیت مطلوب باید بر اساس سبک زندگی اسلامی باشد. برای فهم دیدگاه اسلام به جمعیت باید به چند سؤال پاسخ داد:

آیا اصل زادآوری از دیدگاه اسلام بار ارزشی دارد؟ در صورت مثبت بودن پرسش پیشین، آیا زادآوری بسیار (تکثیر نسل) از دیدگاه اسلام ارزش تلقی شده است؟ دست آخر، بر فرض ارزشمندی دو متغیر پیشین، آیا اسلام با سیاست‌های کنترلی جمعیت مخالف است؟ به عبارت دیگر آیا ارزشمندی تکثیر نسل امری فرازمانی و فرامکانی و فراجسته از تخصیص و تقیید است؟

مبانی نظری اسلام در نگرش به جمعیت و باروری

بدون شک مبانی نظری هر نظام فکری در شکل‌گیری ارزش‌ها، هنجارها و رفتار در ساحت‌های گوناگون زندگی بشر نقشی تأثیرگذار و بی‌بدیل ایفا می‌کند؛ زیرا مبانی نظری مکاتب به‌مثابه لایه‌های زیرین و شالوده شکل‌دهنده لایه‌های بیرونی در حوزه‌های ارزشی و هنجاری‌اند؛ برای مثال مبانی نظری مادی‌گرایی و معناگرایی دو نظام ارزشی و هنجاری متفاوتی در پی خواهند داشت و شکل‌دهنده دو گونه رفتار خواهند بود.

منظور ما از مبانی نظری در این نوشتار، مبانی هستی‌شناختی (خداشناسی و جهان‌شناسی)، مبانی انسان‌شناسی و مبانی معرفت‌شناسی است. بر اساس

الگوی پیشنهادی، ترویج و اشاعه این گونه مبانی که از سرچشمه زلال فرهنگ دینی سیراب شده‌اند، نقطه آغاز حرکت به سوی حل مسئله کاهش باروری و حرکت به سوی وضعیت مطلوب برای افزایش باروری است. به عبارت دیگر تفاوت در مبانی سبب‌ساز تفاوت در تحلیل وضعیت موجود، تفسیر وضعیت مطلوب، تعیین راهبردها خواهد بود. مقام معظم رهبری در خصوص اسلامی بودن الگوی پیشرفت با تأکید بر مسئله معتقدند: «این الگو مبتنی بر مبانی نظری و فلسفی اسلام و مبانی انسان‌شناختی اسلام استوار است. به عبارت دیگر غایات، اهداف، ارزش‌ها و شیوه‌های کار همه از اسلام مایه خواهد گرفت؛ یعنی تکیه ما به مفاهیم اسلامی و معارف اسلامی است.»^۱ در ادامه، به توضیح مبانی نظری اسلام با لحاظ تأثیرگذاری آنها در الگوی افزایش جمعیت می‌پردازیم:

۱. خداشناسی

پرسش آغازینی که مکاتب گوناگون بر اساس مبانی نظری خود باید به آن پاسخ گویند، این است که خداوند در هستی چه کاری انجام می‌دهد؟ آیا تدبیر و مدیریت هستی به دست خداست یا طبیعت بدون دخالت خدا مدیریت هستی را بر عهده دارد؟ برخی معتقدند پس از خلقت هستی به دست خدا، جریان امور با مدیریت طبیعت پیش رفته و خداوند دیگر دخالتی در مدیریت جهان ندارد؛^۲ اما در نگرش اسلامی، خداوند محور هستی است و به صورت فعال در کار مدیریت آن است. ضرورت مدیریت او بر هستی بدان

۱. سیدعلی خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۹/۹/۱۰.

۲. فردریک چارلز کاپلستون، تاریخ فلسفه: فیلسوفان انگلیسی از هابز تا هیوم، ترجمه امیرجلال‌الدین اعلم، ج ۵، ص ۱۷۹.

میزان است که اگر لحظه‌ای عنایت او از هستی برداشته شود، قالب‌های هستی فروخواهند ریخت. خدای اسلام، تدبیرکننده‌ای^۱ است که تدبیرش با حکمت^۲ آمیخته است. او مالک^۳ همه هستی و حافظ،^۴ مراقب،^۵ فعال،^۶ برپادارنده (قیوم)،^۷ هدایتگر^۸ و روزی‌دهنده^۹ آن است. از نظر اسلام، خداوند نه تنها ایجادکننده هستی که علت استمراردهنده آن نیز هست. او روزی همه آفرینش را از طریق اسباب مادی و غیرمادی تقدیر می‌کند. از این رو زیست مؤمنانه بر محور باورمندی به ربوبیت الهی در دو ساحت تکوین و تشریح و لزوم اطاعت‌پذیری از او نظم می‌یابد. گسترش توجه به توحید الهی و صفات خداوند و تشویق به التزام به آنها می‌تواند از طریق نفوذ به بدنه زندگی بشر، بستری مناسب برای حل مسائل و مشکلات پدیدآمده در جامعه بشری باشد. جامعه‌ای که عمیقاً به مدیریت خدا بر عالم اعتقاد داشته باشد و او را روزی دهنده واقعی بداند، انگیزه بیشتری برای فرزندآوری پیدا می‌کند. با توجه به این سنت است که خداوند مسلمانان را از کشتن فرزند به سبب ترس از فقر بازداشته، تضمین می‌دهد که آنها و فرزندانشان را روزی می‌دهد.^{۱۰}

۱. آل عمران، ۶۲.

۲. سجده، ۵.

۳. آل عمران، ۱۰۹.

۴. هود، ۵۷.

۵. احزاب، ۵۲.

۶. هود، ۱۰۷.

۷. بقره، ۲۵۵.

۸. طه، ۲۰.

۹. زمر، ۵۲.

۱۰. وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا (اسراء، ۳۱)؛ وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِّنْ إِمْلَاقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ (انعام، ۱۵۱).

۲. انسان شناسی

سرشت انسان از دیدگاه مکاتب مختلف به صورتی متفاوت تعریف شده است که از آن به مبانی انسان‌شناسی یاد می‌کنند. با تفاوت در تعریف انسان، نوع ارزش‌ها و هنجارهای تعریف‌شده برای او نیز متفاوت خواهند بود؛ برای مثال در مکاتب لیبرال غرب، انسان موجودی تعریف می‌شود که مالک بی‌رقیب خود و داشته‌های خویش است. آنچه ارزش‌ها را برای او تعیین می‌کند، نه خدا، بلکه امیال و خواسته‌های درونی اوست. این نگرش، خرد انسانی را مرکب شهوات نفسانی تعریف می‌کند. انسان لیبرال موجودی است که با تکیه بر خرد خودبنیاد خویش، خود را ملزم به پذیرش هنجارهای اخلاقی دین، جامعه یا دولت نمی‌داند.^۱ او موجودی آزاد آزاد است، نه موجودی آزاد مسئول؛ به گونه‌ای که آنچه برای این انسان اولویت دارد، لذت و ارضای نیازهای شخصی است. از این رو هر کنش یا کیفیتی که وی را در رسیدن به بیشترین لذت یاری دهد، از نظر او خوب است^۲ و برعکس هر آنچه از کسب بیشترین لذت باشد، از نظر اخلاقی بد تلقی می‌شود. بر این اساس زادآوری بدین سبب که لذت‌های شخصی را محدود می‌کند، امری مذموم خواهد بود.

اما در رویکرد اسلامی، هدف از آفرینش انسان، عبودیت و بندگی خدا^۳ و حرکت به سوی کمال است. در این نگرش، انسان موجودی دوساحتی

۱. آنتونی آریلاستر، ظهور و سقوط لیبرالیسم غرب، ترجمه عباس مخیر، ص ۳۸.

۲. همان، ص ۴۰.

۳. ذاریات، ۵۶.

است: ساحت مادی (بدن) و ساحت مجرد و غیرمادی (روح)؛^۱ ولی آنچه در این میان واقعیت وجودی انسان را شکل می‌دهد، نه بعد مادی که بعدی روحانی اوست.^۲ بر این اساس همراهی روح و جسم در حیات طبیعی بدین سبب است که بدن ابزار کار روح انسانی است. از سوی دیگر دوساحتی بودن انسان، تبیین‌کننده دو نوع نیازمندی نیز هست. برخی نیازهای انسان مربوط به ابعاد مادی است که از آنها به نیازهای غریزی یاد می‌شود (مانند نیاز به تغذیه) و برخی دیگر مربوط به جنبه روحانی اوست که به نیازهای فطری موسوم است (مانند تمایلات متعالی انسان از جمله خداجویی و عدالت‌خواهی). در نگرش اسلامی، انسان اراده و اختیار دارد.^۳ بر این اساس وی می‌تواند با گزینش آزادانه خویش جنبه عقلانی یا حیوانی خود را بر وجود خویش چیره سازد و از این طریق راه کمال یا انحطاط معنوی را طی کند. از این منظر، کمال نهایی انسان نه کسب بیشترین لذت‌های مادی که قرب به خداوند متعالی و رسیدن به مقام عبودیت است. بنابراین هر آنچه موجب نزدیک شدن انسان به خدا شود، ارزش اخلاقی مثبت داشته، هرچه مانع این تقرب باشد یا موجب دوری انسان از خداوند شود، ارزش اخلاقی منفی دارد. انسان اسلام، درست و غلط را از طریق عقل ابزاری به‌دست نمی‌آورد؛ چون دستیابی به کمال نهایی (تقرب الهی) از توان خرد بشری خارج است. از این‌رو انسان، نیازمند وحی برای کمک به عقل است. از سوی دیگر

۱. حجر، ۲۸-۲۹.

۲. انعام، ۶۱.

۳. کهف، ۲۹.

از منظر اسلام، انسان جانشین خدا بر روی زمین^۱ و در مقابل وی مسئول است. خلیفه بودن انسان اقتضا می‌کند مالکیت انسان به مرزهایی که خداوند تعیین می‌کند، محدود شود. از این رو انسان در تصرف در جان و مال خود، به حدودی که خداوند تعیین کرده است، مجاز می‌شود. انسان فقط در مقابل خدا مسئول است و دیگر مسئولیت‌ها در پرتو مسئولیت در مقابل خدا معنا می‌یابد.^۲ از این رو انسان باید در برابر خداوند سر تعظیم فرود آورد و تابع خواسته‌های او باشد. قلمرو این خواسته همه عرصه‌های زندگی انسان است؛ از رابطه با خدا گرفته تا رابطه انسان با خودش و از روابط خانوادگی گرفته تا روابط اجتماعی. پیروی از همه این ارزش‌ها و هنجارها تضمین کننده سعادت این جهانی و آن جهانی انسان است.

۳. معرفت‌شناسی

مراد از معرفت‌شناسی علمی است که درباره شناخت‌های انسان و ارزش یابی انواع، تعیین ملاک صحت و خطای آنها بحث می‌کند.^۳ مهم‌ترین پرسش‌هایی که در معرفت‌شناسی مطرح است، عبارت است از: اثبات امکان شناخت، انواع شناخت، ابزارهای شناخت و ارزش شناخت. در پاسخ به این گونه پرسش‌هاست که مبانی شناخت‌شناسی مکاتب روشن می‌شود. در رویکرد اسلامی، واقعیت به دو بخش مادی و مجرد تقسیم می‌شود.

۱. بقره، ۳۰.

۲. محمدتقی مصباح یزدی، دروس فلسفه اخلاق، ص ۱۸۲.

۳. همو، آموزش فلسفه، ج ۱، ص ۱۳۷.

از این رو هستی از دو نظام علی و معلولی مادی و مجرد تشکیل شده است که با یکدیگر انطباق داشته، مدیریت هر دو به دست خداوند است. از این منظر، ابزارهای شناخت عبارت‌اند از: حس، عقل و قلب. ادراکات شهودی که به وسیله‌ی قلب درک می‌شود؛ عقل تصدیقات و مفاهیم ثانویه فلسفی و منطقی را درک می‌کند و حس زمینه‌ساز درک مفاهیم حسی است.^۱ این در حالی است که از منظر مکاتب مادی اساساً واقعیت غیرمادی وجود ندارد. از این رو برخی از این مکاتب صرفاً تجربه حسی را به منزله ابزار شناخت به رسمیت می‌شناسند.^۲ روشن است که تفاوت در ابزار شناخت موجب تفاوت در منابع شناخت می‌شود. تجربه‌گرایان تنها منبع شناخت را عالم ماده که قابل تجربه است، می‌دانند؛ اما از منظر اسلامی غیر از جهان طبیعت و ماده، منابع دیگری برای شناخت وجود دارد؛ از قبیل عالم مجردات که با ادراک شهودی و عقل قابل شناخت است. آیات قرآن که ادراکات شهودی بدون خطای پیامبر اکرم ﷺ است و روایات معصومان علیهم‌السلام به سبب مصونیت از خطا، شایستگی استفاده برای رسیدن به کمال این جهانی و آن جهانی را دارند. این شناخت‌ها در صورت به کار گرفته شدن در زندگی می‌توانند سعادت انسان را تضمین کنند. به همین سبب است که سنت‌های الهی که از قرآن و سنت استنباط می‌شوند، نقش مهمی در شناخت قوانین علمی حاکم بر جوامع بشری دارند. بر اساس نگرش اسلامی، علل مجرد در کنار علل مادی در تحقق پدیده‌ها و وقایع خارجی دخیل‌اند. تفاوت در این مبانی،

۱. همان، ص ۱۳۴.

۲. همان، ص ۱۸۸.

تحلیل وضعیت موجود را متفاوت می‌کند. نقش تقوا در زیاد شدن روزی^۱ و نقش گناه در سیه‌روزی فردی و اجتماعی^۲ از آن جمله‌اند. از این رو مبانی معرفت‌شناسی یکی از مبانی تأثیرگذار در الگوهای پیشرفت است. مقام معظم رهبری نیز ضمن تأکید بر این نکته می‌فرماید: «تأثیر مبانی معرفتی و مبانی فلسفی و مبانی اخلاقی بر نوع پیشرفتی که ما می‌خواهیم انتخاب کنیم، یک تأثیر فوق‌العاده است. مبانی معرفتی ما به ما می‌گوید این پیشرفت مشروع است یا نامشروع، مطلوب است یا نامطلوب».^۳

۴. جهان‌شناسی

فهم درست از رابطه جهان طبیعت و قوانین حاکم بر این دو حیات نیز یکی از مبانی مهمی است که در پی‌ریزی الگوهای زندگی تأثیرگذار است. از منظر اسلام، همه هستی آیه و آئینه تمام‌نمای خداست. بین زندگانی این جهانی انسان با جهان پس از مرگ ارتباط وجود دارد. درحقیقت کیفیت حیات اخروی انسان در گرو چگونگی زیستن در این جهان است.^۴ بر این اساس بدون توجه به زندگی آن جهانی انسان نمی‌توان برای زندگی این جهانی او برنامه‌ریزی کرد. از این منظر سنت‌های الهی غیر قابل‌تغییر و تبدیل^۵ به عنوان قوانین الهی و بر اساس مشیت الهی بر جهان حاکم‌اند. یکی از این

۱. اعراف، ۹۶.

۲. طه، ۱۲۴.

۳. سیدعلی خامنه‌ای، بیانات در جمع استادان و دانشجویان کردستان، ۱۳۸۸/۲/۲۷.

۴. گروهی از نویسندگان، فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۱۷۹.

۵. فاطر، ۴۳.

سنت‌های الهی این است که تغییر وضعیت جوامع را به اراده خودشان سپرده است؛^۱ بدین معنا که مقدرات جوامع قبل از هر چیز و هر کس در دست خود آنهاست و هر گونه تغییر و دگرگونی در خوش‌بختی و بدبختی اقوام، در درجه اول، به خود آنها بازمی‌گردد. آنچه اساس و پایه است، اینکه ملتی خود بخواهد سربلند و پیشرو باشد یا به‌عکس خود تن به ذلت و زبونی و شکست دهد. حتی لطف خداوند یا مجازات او بی‌مقدمه دامان هیچ ملتی را نخواهد گرفت، بلکه این اراده و خواست ملت‌ها و تغییرات درونی آنهاست که آنها را مستحق لطف یا مستوجب عذاب خدا می‌سازد.^۲

در رویکرد اسلامی، از میان همه گونه‌های لذت‌های بدنی، روحی، دنیوی و اخروی، لذت‌های اخروی از جهت کمیت (تعدد و تنوع) بیشتر^۳ و از جهت کیفیت (بهتر بودن و پایدارتر بودن) پایدارترند.^۴ از این‌رو عقل به ترجیح لذت‌های اخروی بیشتر و پایدارتر و متعالی‌تر بر لذت‌های دنیوی کمتر و پست و ناپایدار حکم می‌کند. از دیدگاه اسلام، انسانی سعادت‌مند است که برآیند لذات دنیوی و اخروی‌اش زیاد باشد و چون لذت‌های اخروی از لذت‌های دنیوی بیشتر، برتر و پایدارترند، در مقام تراحم، مقدم می‌شوند. از این‌رو لذات دنیوی چنانچه به لذات اخروی انسان آسیب وارد نکند، مجاز شمرده می‌شود و می‌تواند در سعادت انسان تأثیری مثبت داشته

۱. رعد، ۱۱.

۲. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱۰، ص ۱۴۵.

۳. زخرف، ۴۳.

۴. اعلیٰ، ۸۷.

باشد. بر این اساس کسی که در کنش‌های خود صرفاً به لذت دنیایی توجه داشته باشد، از سعادت دور شده است؛ اما اگر در رفتارهای خود، آخرت را ملاک قرار دهد، از دو گونه سود بهره‌مند است: سود دنیا و سود آخرت. این در حالی است که در رویکرد لیبرال لذت، خوشی (خوشبختی) و خیر مترادف‌اند و الم، ناخوشی و شر بر یک معنا دلالت می‌کنند. در این رویکرد، لذت و الم به لذت و الم مادی و دنیایی تفسیر می‌شود. در نتیجه هر کس از لذت دنیایی بیشتری برخوردار باشد، سعادت‌مندتر است. بر این اساس هرچه قدرت پاسخ‌گویی انسان به امیالش - که منشأ لذت مادی‌اند - فزون‌تر باشد و از زندگی بیشتر لذت ببرد، سعادت‌مندتر است. از نظر این گروه در ساحت اجتماعی نیز چون منفعت یا مصلحت جامعه به معنای برآیند منافع آحاد جامعه است، بیشترین خوشی بیشترین تعداد ممکن اعضای جامعه مبنا قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر بیشترین میزان خوشی (خوشبختی) فرد یا جامعه تنها غایت مطلوب عمل انسانی است.^۱

بر این اساس برای ایجاد بیشترین لذت لازم است نظام اقتصادی و رشد اقتصادی در اولویت نظام اجتماعی قرار گیرد؛ چون بیشترین لذت مادی حسی را - که اغلب در مصرف‌گرایی نمایان می‌شود - ایجاد می‌کند. به همین سبب امروزه مصرف‌گراترین جوامع، کشورهای اند که در اندیشه لیبرال سیر می‌کنند. روشن است که در گونه جوامع، هر کنشی که سبب‌ساز کاهش لذت دنیایی انسان باشد، از نظر اخلاقی منفی تلقی می‌شود. در نتیجه

۱. فردریک چارلز کاپلستون، تاریخ فلسفه: از بتام تا راسل، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، ج ۸، ص ۲۴-۲۵.

اموری همچون خانواده‌گرایی، قناعت‌ورزی، تقوایب‌پیشگی و زادآوری بسیار، اموری غیرعقلانی به‌شمار می‌آیند.

رویکرد اسلام به اصل زادآوری

بدون تردید اسلام نیز چون ادیان دیگر، از فرزندآوری و تولید نسل حمایت کرده، بر آن تأکید می‌کند. بدیهی بودن این امر نزد اندیشه‌وران دینی به‌گونه‌ای بوده است که اساساً هدف همسرگزینی را زادآوری و استمرار نسل دانسته و معتقدند با توجه به وضعیت زیست‌شناختی زن و مرد می‌توان به این نتیجه رسید که هدفی جز تولید مثل و برجای گذاشتن نوع انسان منظور نبوده است. از نظر آنها سایر احکام مربوط به روابط زن و مرد از قبیل احکام رعایت عفت، زناشویی، اختصاص داشتن زوجه به زوج، احکام طلاق، عده، اولاد و ارث هم بر اساس همین واقعیت وضع شده است.^۱

با مروری گذارا بر متون دست اول دینی (قرآن و سنت)، به آموزه‌هایی برمی‌خوریم که صریح و روشن فرزندآوری را امری خوشایند و مورد پسند معرفی کرده و با برشمردن کارکردهای مثبت زادآوری پیروان را به این کار ترغیب کرده است. آموزه‌های دینی فرزند صالح را نعمتی از نعمت‌های الهی و گلی از گل‌های بهشت،^۲ زینت زندگی^۳ و یاور پدر و مادر،^۴ یادگار و

۱. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۷۷.

۲. قال رسول الله ﷺ: ان الولد الصالح ریحانه من ریحابین الجنه (محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، فروع، ج ۱۱، ص ۳۳۲، ح ۱۰).

۳. الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا (کهف، ۴۶).

۴. ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا (اسراء، ۶). وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا (نوح، ۱۲).

جانشین پدر و مادر^۱ در دنیا، و استغفارگویی و اعمال نیک آنان را سبب آمرزش و خوشبختی والدین در حیات اخروی^۲ معرفی کرده است. این فقط شماری اندک از روایات بسیاری است که بر پسندیده بودن کنش زادآوری تأکید می‌کند. با ضمیمه کردن این دسته آیات و روایات به روایاتی که بعد از این سمی‌آید و بر ارزشمندی تکثیر فرزند دلالت می‌کند، تردیدی نخواهد ماند که اسلام خواستار اصل فرزندآوری به‌عنوان نیازی طبیعی و پدیده‌ای کارکردی برای جامعه اسلامی است.

رویکرد اسلام به زادآوری بسیار (تکثیر نسل)

ارزشمندی مطلق زادآوری بسیار، از نظر اسلام به روشنی و صراحت اصل زادآوری نیست؛ زیرا آموزه‌های دینی در این خصوص یکپارچه و یک‌دست نیستند. از این رو در برداشت ارزشمندی مطلق تکثیر نسل بین اندیشه‌وران مسلمان وحدت‌نظری وجود ندارد. برخی با گزینش دسته‌ای از آیات و روایات و تفسیر آن، به دنبال اثبات ارزشمندی مطلق، و برخی نیز با درآویختن به دسته‌ای دیگر از آموزه‌های دینی و نیز نقد تفاسیر دسته اول، بر عدم اثبات ارزشمندی تکثیر نسل به‌صورت مطلق تأکید کرده‌اند. نتیجه این اختلاف‌نظر در مسئله مهم کنترل مولید یا تحدید نسل نمایان می‌شود؛ بدین معنا که بر اساس دیدگاه اول، کنترل مولید و جلوگیری از بارداری چه در سطح خرد (به

۱. محمدبن‌الحسن الحر العاملی، وسائل‌الشیعه، ص ۳۵۷، ح ۲۷۲۸۹ و ح ۲۷۲۹۰ و ص ۳۵۶، ح ۲۷۲۸۴ و ح ۲۷۲۸۵.

۲. ... فإوحی الله الیه انه ادرك له ولد صالح، فاصلح طریقاً وأویا یتیماً فلهدا غفرت له بما فعل ابته (محمدبن‌یعقوب کلینی، کافی، فروع، ج ۱۱، ص ۳۳۲).

کارگیری روش‌های کنترل موالید) و چه در سطح کلان (پذیرفتن اصل سیاست‌های جمعیتی از سوی دولت‌های مسلمان و حکومت دینی) مغایر با روح اسلام و آیات قرآن است. این گروه با استناد به آیات قرآن و زدودن ترس از فقر و مشکلات معیشتی برای افزایش جمعیت، لزومی به کنترل جمعیت نمی‌بینند و در نتیجه هر سیاست کنترل جمعیتی را مخالف اسلام می‌دانند. علامه طهرانی را می‌توان فرد شاخص این گروه در دوره معاصر دانست.^۱ اما گروه دیگر ضمن پذیرش ارزشمندی تکثیر نسل از نگاه اسلام و رد ارزشمندی مطلق آن، معتقدند اسلام جواز کنترل موالید و جلوگیری از آن را در موارد خاص صادر کرده است. در ادامه، با مراجعه به آیات و روایات تلاش خواهیم کرد رویکرد اسلام به موضوع زادآوری بسیار را بررسی کنیم:

آموزه‌های اسلام درباره افزایش جمعیت

با دقت در آموزه‌های اسلام در خصوص فرزندآوری، به دسته‌ای چند برمی‌خوریم که می‌توان ارزشمندی زادآوری بسیار را از آنها برداشت کرد. آموزه‌های مشوق افزایش را می‌توان در دو دسته آموزه‌های خاص و عام تقسیم‌بندی کرد:

۱. آموزه‌های خاص

الف) آیات و روایات تشویق‌کننده به ازدواج

در قرآن و سنت، به آموزه‌هایی برمی‌خوریم که بر همسرگزینی تأکید، و

۱. محمدولی علی، «تأثیر آموزه‌ها و فتاوی شیعی در رشد و کنترل جمعیت»، فصلنامه شیعه‌شناسی،

مسلمانان را به ازدواج تشویق می‌کند؛ مانند: بی‌همسران خود و غلامان و کنیزان درستکاران را همسر دهید. اگر تنگدست‌اند، خداوند آنان را از فضل خویش بی‌نیاز خواهد کرد و خدا گشایشگر دانا است.^۱ نیز ... هرچه از زنان [دیگر] که شما را پسند افتاد، دو - دو، سه - سه و چهار - چهار به زنی گیرید. پس اگر بیم دارید که به عدالت رفتار نکنید، به یک [زن آزاد] یا به آنچه [از کنیزان] مالک شده‌اید [اکتفا کنید]. این [خودداری] نزدیک‌تر است تا به ستم گرایید [و بیهوده عیال‌وار گردید].^۲ در روایات نیز از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده است: هیچ بنایی در اسلام محبوب‌تر از ازدواج نزد خدا بنا نشده است.^۳ نیز فرمودند: همسر بگیرید که این برای شما بابرکت‌تر است.^۴ ایشان همچنین ضمن تشویق به ازدواج فرمودند: چه چیزی مانع می‌شود که مؤمن همسر برگزیند تا شاید خدا به او فرزندی روزی کند که زمین را با «لا اله الا الله» سنگین کند؟^۵

دلالت این‌گونه آیات و روایات بر این اساس است که از یک‌سو ازدواج غالباً فرزندآوری بسیار را در پی دارد. افزون بر اینکه اساساً در گذشته

۱. وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (نور، ۳۲).

۲. فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ... (نساء، ۳).

۳. مَا بَنِيَ بِنَاءً فِي الْإِسْلَامِ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَىٰ مِنَ التَّزْوِجِ (محمد بن علی بن بابویه صدوق، من لا یحضره فقیه، ج ۳، ص ۳۸۳).

۴. اتَّخَذُوا الْأَهْلَ فَإِنَّهُ أَرْزَقُ لَكُمْ (همان).

۵. مَا يَمْنَعُ الْمُؤْمِنَ أَنْ يَتَّخِذَ أَهْلًا لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَرْزُقَهُ نَسَمَةً تَنْثِلُ الْأَرْضَ بِلَا إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ (همان، ص ۳۸۲).

جلوگیری نکردن و داشتن فرزند بسیار هنجاری پذیرفته شده بود. بنابراین اگر فرزند کم مورد تأکید اسلام می‌بود، باید در کنار تشویق به ازدواج، بر پرهیز از زادآوری بسیار تأکید می‌کرد. به نظر می‌آید استدلال به این آیه در اثبات مقصود، کافی نیست؛ زیرا اولاً روایات و آیات پیش‌گفته در مقام تشویق به اصل ازدواج و تشکیل خانواده است و در مقام بیان پیامدهای آن در ساحت زادآوری نیست. افزون بر اینکه اساساً فلسفه ازدواج، زادآوری بسیار نیست. نهایت چیزی که از ظاهر آیات و روایات برمی‌آید، ارزشمندی اصل ازدواج است که کارکردهای گوناگونی دارد که فرزندآوری تنها یکی از آنهاست. صاحب جواهر در این خصوص می‌گوید: «یافتن فرزند علت مستحب بودن امر به ازدواج نیست تا حکم دایرمدار آن باشد، بلکه حکمت آن است...»^۱

ب) تشویق به ازدواج به سبب محبوب بودن زادآوری بسیار

دسته دوم از آموزه‌های دینی علاوه بر تشویق مسلمانان به ازدواج، علت آن را محبوب بودن زادآوری بیان می‌کند. امام صادق علیه السلام از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کند: ازدواج کنید؛ زیرا من فردای قیامت به فزونی شما بر امت‌ها افتخار می‌کنم؛ تا جایی که فرزند سقط شده با انتظار و ناراحتی بر در بهشت می‌آید و به او گفته می‌شود: وارد بهشت شو. در پاسخ گوید: وارد بهشت نمی‌شوم، مگر اینکه پدر و مادرم پیش از من وارد شوند.^۲

۱. ر.ک: سیدمهدی موسوی، «کنترل جمعیت: ضرورت‌ها و شرایط»، مجله پیام زن، ش ۱۰.
 ۲. تَرَوُّجُوا فِإِنِّي مُكَاتِرٌ بِكُمْ أَلَمَّ غَدًا فِي الْقِيَامَةِ حَتَّىٰ إِنَّ السَّقَطَ لَيَجِيءُ مُحْبِنُطًا عَلَىٰ بَابِ الْجَنَّةِ فَيَقَالُ لَهُ ادْخُلِ الْجَنَّةَ فَيَقُولُ لَأَ حَتَّىٰ يَدْخُلَ أَبَوَايَ الْجَنَّةَ فَيَلِي (محمدبن علی بن بابویه صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۳۸۳).

در روایتی دیگر از امام صادق علیه السلام نقل شده که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: با دوشیزگان ازدواج کنید... [و فرزند آورید]. آیا نمی دانید که من روز قیامت به [جمعیت] شما مسلمانان حتی به سقط شدگان تا بر دیگر امت ها مباحات می کنم؟^۱ نیز فرمودند: ازدواج کنید؛ زیرا پیامبر بارها فرمود: کسی که دوست دار پیروی از سنت من است، باید ازدواج کند. همانا ازدواج جزو سنت من است، و در طلب فرزند باشید؛ زیرا من فردای قیامت به فزونی جمعیت شما بر امت ها تفاخر می کنم.^۲ اطلاق «اطلبوا الولد» محبوبیت زیاد کرن فرزند را در بر می گیرد. افزون بر اینکه علتی که ذیل روایت بیان شده (مباحات پیغمبر حتی بر سقطها) نیز بر مطلوبیت آن دلالت می کند. همچنین پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: ازدواج کنید تا نسل شما فزونی گیرد. همانا من در روز قیامت حتی به فرزندان سقط شده شما به دیگر امت ها مباحات می کنم.^۳ در مورد این دسته روایات به چند نکته باید توجه کرد: نخست، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله این سفارش ها را زمانی بیان کرده اند که مسلمانان در تنگنای اقتصادی سختی قرار داشتند. بر اساس محاسبات عقل ابزاری، توصیه به ازدواج و زادآوری بسیار، توجیه عقلانی ندارد؛ اما اسلام با سفارش به کثرت جمعیت حتی در زمانه سختی، بر این نکته تأکید می کند که مشکلات اقتصادی نمی تواند مانع

۱. تَزَوَّجُوا الْأَبْكَارَ... أَمَا عَلِمْتُمْ أَنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأُمَّمَ - يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى بِالسَّقَطِ (همو، التوحید، ص ۳۹۵).
 ۲. تَزَوَّجُوا فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَثِيرًا مَا كَانَ يَقُولُ مَنْ كَانَ يُحِبُّ أَنْ يَتَّبِعَ سُنَّتِي فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّ مِنْ سُنَّتِي التَّزْوِيجَ وَاطْلُبُوا الْوَلَدَ فَإِنِّي أَكْثَرُ بِكُمْ الْأُمَّمَ غَدًا (همو، کتاب الخصال، ج ۲، ص ۶۱۴).
 ۳. تناكحوا و تناسلوا فاني اباهي بكم الامم يوم القيامة و لو بالسقط (شيخ عباس قمي، سفينة البحار، ج ۱، ص ۵۶۱).

جدی برای فرزندآوری باشد؛ دوم، در این روایات، هرچند سخن از مطلوب بودن ازدواج و اصل زادآوری است و نه ارزشمندی زادآوری بسیار، با توجه به تعلیل‌های بیان‌شده در پایان روایات (مباهات پیامبر تعداد مسلمانان هرچند سقط‌شده)، می‌توان ارزشمندی زادآوری بسیار را نتیجه گرفت.

ج) تشویق به زادآوری بسیار

برخی روایات ضمن ارزشمند تلقی کردن زادآوری بسیار، به‌صراحت مسلمانان را به آن تشویق می‌کنند. از امام صادق ع نقل شده که پیامبر اسلام ص فرمودند: بسیار فرزند آورید تا فردا روز [در قیامت] به زیادی شما بر امت‌های دیگر افتخار کنم.^۱

د) تشویق به انتخاب همسر «ولود» (بسیارفرزندآور)

پیامبر خدا ص در توصیف بهترین زنان فرموده‌اند: بهترین زنان شما آنان‌اند که بچه‌آور و مهربان و پاک‌دامن‌اند...^۲ در اعمال همسرگزینی نیز دعایی وارد شده است که در بخشی از آن از خدا خواسته می‌شود همسر را «ولود» قرار دهد.^۳ همچنین امام باقر ع از قول رسول خدا ص فرمود: با دختر باکره‌ای که فرزند بسیار می‌آورد، ازدواج کنید و با زن نازای زیبا ازدواج نکنید؛ زیرا من

۱. اکثروا الولد اکثر بكم الامم غدا (محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۸، ح ۳).

۲. ان خیر نساءکم الولود الودود العفیفه (همو، الکافی، فروع، ج ۱۰، ص ۵۷۰).

۳. اتی رجل امیرالمومنین ع فقال: انی قد تزوجت فادع الله لی. فقال: قل: اللهم بکلماتک استحللتها و بامانتک اخذتها. اللهم اجعلها ولودا ودودا... (محمدبن الحسن الحر العاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۱۱۶).

به فزونی جمعیت شما در روز قیامت بر امت‌ها مباحثات می‌کنم.^۱ روشن است که تشویق به ازدواج با ولود و بیان علتی که برای آن آورده (مباحثات به فزونی جمعیت)، بر مطلوبیت فرزند بسیار دلالت می‌کند. امام صادق علیه السلام فرمود: مردی نزد حضرت رسول صلی الله علیه و آله آمد و گفت: ای پیامبر خدا، دختر عمویی دارم که زیبایی و حسن و دین او را می‌پسندم، ولی نازاست. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: با او ازدواج نکن؛ زیرا حضرت یوسف در دیدار با برادرش پرسید: چگونه پس از من توانستی با زنان ازدواج کنی؟ پاسخ داد: پدرم به من فرمان داد و گفت: اگر می‌توانی فرزندان پدید آوری که زمین را آکنده از تسبیح کنند، ازدواج کن. امام فرمود: فردای آن روز مردی نزد پیامبر آمد و همان پرسش را مطرح کرد. پیامبر فرمود: با زن سواء که فرزند بسیار می‌آورد، ازدواج کن؛ زیرا من در روز قیامت به فراوانی مسلمانان بر دیگر امت‌ها تفاخر می‌کنم. راوی می‌گوید: سؤال کردم: سواء چیست؟ امام فرمود: زن زشت‌منظر.^۲ این روایت بدان سبب بر ارزشمندی زادآوری بسیار دلالت می‌کند که به ازدواج با ولود تشویق کرده است؛ زیرا واژه «ولود» به معنای کسی است که بسیار بچه می

۱. قال رسول الله صلی الله علیه و آله: تزوجوا بکرا ولودا ولاتزوجوا حسناء جميله عاقرًا: فانی اباهی بکم الامم یوم القیامه (همان، ج ۱۴، ص ۳۳).

۲. صحیحہ عبدالله بن سنان عن ابی عبدالله علیه السلام قال: جاء رجل الی رسول الله صلی الله علیه و آله فقال: یا نبی الله! ان لی ابنه عم قد رضیت جمالها و حسنہا و دینہا و لکنہا عاقر. فقال صلی الله علیه و آله: لاتزوجہا ان یوسف بن یعقوب لقی اخاه فقال: یا اخی! کیف استطعت ان تتزوج النساء بعدی؟ فقال: ان ابی امرنی وقال: ان استطعت ان تكون لک ذریه تنتقل الارض بالتسییح فافعل. قال صلی الله علیه و آله: فجاء رجل من الغد الی النبی صلی الله علیه و آله فقال له مثل ذلک، فقال له: تزوج سواء ولودا فانی مکاتر بکم الامم یوم القیامه. قال: فقلت لابی عبدالله: ما السواء؟ قال القبیحه (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، فروع، ج ۱۰، ص ۵۹۳).

آورد. البته گاه صیغه مبالغه منسلخ از معنای کثرت است و به معنای توانایی انجام فعل زایش است، نه کثرت زایش. در اینجا نیز هرچند ذکر ولود در مقابل عاقر به قرینه مقابله احتمال انسلاخ از معنای کثرت را به ذهن متبادر کند، علت‌هایی که ذیل روایت می‌آید (مباهات پیامبر ﷺ)، بر معنای فرزندآوری بسیار دلالت می‌کند. علاوه بر آن، محبوب بودن سنگینی زمین به وسیله تسبیح‌کنندگان بدین معناست که هرچه شمار فرزندان بیشتر باشد، تسبیح‌کنندگان خدا روی زمین بیشتر خواهند بود. درنهایت، تعلیل به مباهات پیامبر بر امت‌ها در روز قیامت به انبوه جمعیت مسلمانان دلیل بر ارزشمندی زادآوری بسیار در نظر اسلام است.

جمع‌بندی

هرچند دسته‌های پنج‌گانه روایات در اعتبار سندی و دلالتی یکسان نیستند، از مجموع همه آنها، هم ارزشمندی اصل زادآوری و هم ارزشمندی زادآوری بسیار برمی‌آید؛ بدین معنا که بر اساس این روایات می‌توان رویکرد مثبت اسلام را به مسئله ارزشمندی زادآوری بسیار استخراج کرد. این برداشت را می‌توان با استناد به آیاتی که دلالت‌کننده بر سنت الهی «رزاقیت خدا» است، تقویت کرد. بر اساس این آیات، خداوند رزق همه بندگان را تضمین کرده است و در این میان از بندگان خواسته است با تلاش و کوشش و تقوای فردی و اجتماعی و نیز دعا و تضرع به خدا، درهای روزی را بر روی خود بگشایند. قرآن کریم با اشاره به همین مسئله می‌فرماید: «و چه بسا جنبنده‌ای که از ناتوانی روزی خود را برنمی‌گیرد. خداوند او و شما را روزی می

دهد.^۱ نیز می‌فرماید: «و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست، مگر اینکه روزی اش بر خداست».^۲ این مضمون به گونه‌های دیگر در آیات متعددی تکرار شده است.^۳ علامه طباطبایی در تفسیر جمله «علی الله رزقها» معتقدند روزی دادن به آفریدگان بر خداوند واجب است؛ زیرا روزی‌رسانی به آنها از کارهایی است که تنها ویژه خداوند است و حقی از سوی بندگان بر خداست.^۴ افزون بر اینکه خدا مسلمانان را از «کشتن فرزندان به سبب ترس از تنگدستی» نهی کرده و می‌فرماید: «و فرزندان را از بیم تنگدستی نکشید. ما آنان و شما را روزی می‌دهیم».^۵

۲. آموزه‌های عام تشویق‌کننده به باروری در اسلام

پیش‌تر کوشیدیم از طریق آموزه‌های خاصی که اسلام درباره فرزندانآوری بیان کرده بود، به بررسی رویکرد مثبت اسلام به ارزشمندی زادآوری بسیار بپردازیم؛ اما علاوه بر آن، آموزه‌های عامی درباره ازدواج بهنگام، اجتناب از طلاق، حرمت سقط جنین و نیز دوری از ارتباطات جنسی نامشروع بین همجنس و ناهمجنس وجود دارد که هر کدام به‌نوعی

۱. وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (عنکبوت، ۶۰).

۲. وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (هود، ۶).

۳. اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ (شوری، ۱۹)؛ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ فَوَ رَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ (ذاریات، ۲۲-۲۳).

۴. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، ص ۱۴۸-۱۴۹.

۵. وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا (اسراء، ۳۱). وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِّنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ (انعام، ۱۵۱).

تشویق‌کننده به فرزندآوری و نیز زادآوری بسیارند و در ادامه به آنها اشاره می‌کنیم:

الف) تشویق به ازدواج در سنین پایین‌تر

امروزه یکی از عوامل مهم در کاهش باروری، بالا رفتن سن ازدواج و تأخیر در رویداد ازدواج است. این در حالی است که اسلام با رویکردی مثبت به ازدواج نگریسته و خواستار تحقق این رویداد مهم در آغازین سال‌های بلوغ است. از منظر قرآن، ازدواج مایه آرامش روان آدمی و یکی از نشانه‌های رحمت و بزرگی خداوند است.^۱ ترغیب مسلمانان به ازدواج خصوصاً در سن جوانی و ناپسند دانستن تجرد و رهبانیت در بسیاری از سخنان پیشوایان دینی آمده است. اسلام از یک‌سو برای ازدواج کارکردهای بسیاری چون پیروی از سنت پیامبر،^۲ قرار گرفتن در ولایت و حمایت خداوند،^۳ به خشم آوردن شیطان،^۴ کامل شدن ایمان،^۵ زیاد شدن روزی^۶ و برتری عبادت^۷ می‌آورد و از سوی دیگر مسلمانان را تشویق می‌کند ازدواج را به تأخیر نیندازند. امام صادق علیه السلام فرمود: جبرئیل امین بر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نازل شد و عرض

۱. روم، ۲۱.

۲. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۵۸۳.

۳. محمدبن شاه مرتضی فیض کاشانی، محجة‌البيضاء، ج ۳، ص ۵۴.

۴. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۲۱.

۵. میزان‌الحکمه، ج ۴، باب ۱۶۳۴.

۶. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۵۸۶.

۷. همان، ص ۵۸۴.

کرد: ای محمد، پروردگارت به تو سلام می‌رساند و می‌فرماید: دختران و زنان باکره مانند میوه درختان‌اند. همان‌طور که میوه وقتی می‌رسد، چاره‌ای جز چیدن ندارد، و گرنه تابش خورشید و وزش باد آن را فاسد می‌کند، دختران و زنان باکره هم چاره‌ای جز ازدواج ندارند، و گرنه از گرفتار شدن به فتنه و انحراف در امان نیستند؛ چون بشرند.^۱ برخی روایات یکی از نشانه‌های خوشبختی مرد را این دانسته‌اند که دخترش در خانه پدری حیض نبیند.^۲ از سوی دیگر کسانی را که زمینه ازدواج دیگران را فراهم می‌آوردند، تحسین کرده، از آن به بهترین میانجیگری^۳ یاد می‌کنند و آنها را در زمره کسانی می‌دانند که روز قیامت زیر سایه نگاه خدایند.^۴

بدون شک تشویق به تشکیل خانواده و به تأخیر نینداختن ازدواج بستری مقبول و مشروع برای زادآوری و نیز زادآوری بسیار است. وقتی جوانان در سنین پایین‌تر ازدواج کنند، بازه زمانی بیشتری برای فرزندآوری در اختیار خواهند داشت.

ب) ناپسندن بودن طلاق

یکی دیگر از عوامل کاهش باروری در دنیای امروز، شیوع پدیده طلاق است. طلاق چه قانونی و چه عاطفی اتفاق افتد، سبب‌ساز کاهش باروری است. از این رو اسلام با ناپسند معرفی کردن طلاق به نوعی با یکی از مهم

۱. همان، ص ۶۰۳-۶۰۴.

۲. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۹۲.

۳. محمدبن‌الحسن الحر العاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۱۴، ص ۲۶.

۴. محمدبن‌یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۵۸۹.

ترین عوامل کاهش باروری به مبارزه برخاسته است. از منظر اسلام، طلاق مبعوض‌ترین حلال خدا^۱ است که عرش خدا را به لرزه می‌اندازد^۲ و هر خانه‌ای را که در آن طلاق گیرد، خانه مبعوض خدا^۳ معرفی کرده است. از سوی دیگر در اسلام مردان و زنان ذواق و طلاق‌دهنده، افرادی منفور در نگاه خدا^۴ توصیف شده‌اند. بدون شک این‌گونه توصیف‌ها درباره طلاق با معرفی طلاق به‌عنوان امری نامطلوب از نظر دین، مؤمنان را بر آن می‌دارد تا از زمینه‌های وقوع آن جلوگیری کنند. در هر جامعه‌ای که طلاق امری قبیح باشد، شمار طلاق‌ها کاهش می‌یابد و این مسئله زمین‌ه زادآوری بیشتر را فراهم می‌سازد.

ج) حرمت سقط جنین

امروزه سقط جنین یکی از شیوه‌های مرسوم برای جلوگیری از زادآوری است. اغلب فمینیست‌ها از جمله طرف‌داران سقط جنین‌اند. آنها با این استدلال که زن حق کنترل بدن خود را دارد و با تأکید بر فاعل مختار بودن زن، از این پدیده حمایت می‌کنند. اما در اسلام سقط جنین به‌مثابه کنشی غیرانسانی و کج‌روانه، ممنوع است. از چند آیه قرآن می‌توان حرمت این کنش را استنباط کرد: آیاتی چون: «فرزندان را به سبب تنگدستی نکشید»؛^۵

۱. همان، ج ۱۱، ص ۴۶۴.

۲. محمدبن‌الحسن الحر‌العاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۷، ص ۲۶۷.

۳. محمدبن‌یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۴۶۵.

۴. همان.

۵. وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِمَّنْ إِمْلَاقٍ تَحْنُ نَرِزْقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ (انعام، ۱۵۱).

نیز «ای پیامبر، چون زنان باایمان نزد تو آیند که [با این شرط] با تو بیعت کنند که چیزی را با خدا شریک نسازند و دزدی نکنند و زنا نکنند و فرزندان خود را نکشند».^۱ علامه طباطبایی در تفسیر آیه اخیر می‌نویسد: نباید فرزندان خود را با زنده‌به‌گور کردن و غیر آن و سقط جنین بکشند.^۲ در روایت نیز سقط جنین عملی ناپسند و حرام معرفی شده است؛ به‌گونه‌ای که در برخی روایات از آن به «قتل» نیز تعبیر شده است. امام باقر علیه السلام درباره زن بارداری که دارویی می‌نوشد تا فرزندش سقط شود، فرمود: اگر آنچه سقط شد، به مرحله‌ای رسیده باشد که استخوان و گوشت و چشم و گوش داشته باشد، بر زن واجب است دیه او را به پدرش بپردازد. اگر به این مرحله نرسیده و لخته خون یا غضروف باشد، باید چهل دینار یا عبد یا کنیزی را به پدر او بدهد. راوی گوید پرسیدم: آیا زن از دیه فرزند خود ارث نمی‌برد؟ فرمود: خیر، چون زن، او را کشته [و قاتل ارث نمی‌برد].^۳ بر این اساس فقها نیز سقط جنین را جز در مواردی خاص، حرام می‌دانند.

د) حرمت روابط جنسی نامشروع

یکی دیگر از عوامل کاهش باروری، شیوع روابط آزاد جنسی است که سبب ساز کاهش انگیزه جوانان برای ازدواج و قبول مسئولیت خانواده می‌شود. رواج این گونه رفتارها در کنار کارکرد منفی بسیار، عاملی مهم در کاهش

۱. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُسْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ (ممتحنه، ۱۲).

۲. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۹، ص ۲۷۹.

۳. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۳۴۴.

باروری است. اسلام ضمن به رسمیت شناختن غریزه جنسی و معرفی آن به عنوان «اخلاق پیامبران»^۱ و نفی هر گونه رهبانیت، غریزه جنسی مذکور را در چارچوبی خاص تعریف، تبلیغ و تشویق می‌کند که سازگار با نیازهای روانی، مادی، معنوی، فردی و اجتماعی انسان‌هاست. به تعبیر استاد مطهری^۲، «اسلام که به روح مسائل می‌نگرد و می‌گوید مردان فقط در محیط خانوادگی و در کادر قانون ازدواج و همراه با یک سلسله تعهدات سنگین می‌توانند از زنان به عنوان همسران قانونی کامجویی کنند، اما در محیط اجتماع استفاده از زنان بیگانه ممنوع است... از نظر اسلام، محدودیت کامیابی‌های جنسی به محیط خانوادگی و همسران مشروع، از جنبه روانی به بهداشت روانی اجتماع کمک می‌کند و از جنبه خانوادگی سبب تحکیم روابط افراد خانواده و برقراری صمیمیت کامل بین زوجین می‌گردد و از جنبه اجتماعی موجب حفظ و استیفای نیروی کار و فعالیت اجتماع می‌گردد و از نظر وضع زن در برابر مرد، سبب می‌گردد که ارزش زن در برابر مرد بالا رود. نبودن حریم میان زن و مرد و آزادی معاشرت‌های بی‌بندوبار، هیجان‌ها و التهاب‌های جنسی را فزونی می‌بخشد و تقاضای سکس را به صورت یک عطش روحی و یک خواست اشباع‌نشده درمی‌آورد»^۲.

ه) انگیزه دادن به زنان برای بارداری

بدون شک دوره بارداری دوره‌ای سخت و طاقت‌فرسا برای زنان است.

۱. محمدبن‌الحسن الحر العاملی، وسائل‌الشیعه، ج ۱۴، ص ۹.

۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۴۳۳-۴۳۴.

هرچند لذت مادر شدن در تحمل سختی‌ها کارگشاست، شاید این احساس برای زایمان‌های بعدی انگیزه‌ساز نباشد. از این رو آموزه‌های دینی با ایجاد انگیزه‌های والای معنوی می‌توانند سبب‌ساز زادآوری بسیار برای زنان مؤمن شوند. در روایات اسلامی، برای دوره‌های سه‌گانه بارداری، زایمان و شیردهی، ارزشی به اندازه جهاد و شهادت در راه خدا بیان شده است: پیامبر در مورد جهاد سخن گفتند. زنی پرسید: ای رسول خدا، از جهاد چیزی برای زنان نیست؟ فرمود: زن در بین بارداری تا پس از شیردهی، اجری همانند رزمندگان در راه خدا دارد. پس اگر در این فاصله از دنیا رود، ثواب شهید را خواهد داشت.^۱ این گونه روایات در صورت تبیین درست می‌توانند انگیزه زنان برای زادآوری بسیار را افزایش دهند.

کاهش باروری در آموزه‌های دینی

پیش از این به آموزه‌هایی اشاره کردیم که نشان‌دهنده رویکرد اسلام به ارزشمندی زادآوری بسیار بود. با این همه در آموزه‌های دینی با دسته‌ای دیگر از روایات مواجه می‌شویم که با اتخاذ رویکردی منفی به زادآوری بسیار، در ظاهر با آموزه‌های پیشین ناسازگار جلوه می‌کنند. این دسته روایات دستاویز اندیشمندانی شده‌اند که معتقد به سیاست‌های کنترل خانواده و تحدید مولیدند. از این رو برای روشن‌تر شدن موضوع باید به بررسی آنها نیز پردازیم. روایاتی که از ظاهر آنها ارزشمندی کاهش جمعیت برمی‌آید، چند دسته‌اند:

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۹۷، ح ۵۶.

۱. تعبیر از شمار اندک فرزندان با عنوان «راحت»

علامه مجلسی در بحارالانوار جلد ۱۰۱، بابی را تحت عنوان فضل التوسعة علی العیال ومدح قله العیال به این دسته روایات اختصاص داده است که ظاهر آن بر ارزشمند بودن کم‌فرزندآوری و ایجاد توسعه و راحت برای خانواده دلالت می‌کند. در این باب، روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده است که پیامبر فرمودند: کمی خانواده یکی از دو راحت است.^۱ این روایت مشهورترین و مهم‌ترین روایتی است که در زمینه ستایش شمار اندک فرزندان مطرح شده است.^۲ همین مضمون از علی علیه السلام نیز نقل شده است که فرمودند: «فقر، موت اکبر است و کمی عیال یکی از دو راحت است و اندازه نگه داشتن، نصف معیشت است و کسی که میانه‌روی کند، نیازمند نخواهد شد.^۳ باین‌همه نمی‌توان معنای آنها را با آموزه‌های ارزشمندی زادآوری بسیار، ناسازگار دانست؛ زیرا اولاً روایاتی که بر ارزشمندی زادآوری بسیار دلالت می‌کنند، از نظر سندی اعتبار بالاتری دارند. از این‌رو روایات مذکور توانایی معارضه با آنها را ندارند.^۴ افزون بر اینکه اساساً واژه «عیال» عام است و شامل هر نان‌خوری اعم از همسر و فرزندان و خدمت‌کاران و حتی حیوان خانگی می‌شود. این در حالی است که روایات درباره ارزشمندی زادآوری بسیار، معنای خاصی داشتند که می‌تواند معنای عام این روایات را مقید سازد. درنهایت این

۱. قله العیال أحد البسارین (همان، ج ۱۰۴، ص ۷۱).

۲. سیدمحمدعلی مدرسی، مبانی فقهی تغییرات جمعیتی، ص ۲۰.

۳. الفقر هو الموت الاکبر و قله العیال أحد البسارین، التقدير نصف العیش، ما عال امرؤ اقتصد (محمدباقر

مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۹۷، ح ۵۶).

۴. سیدمحسن خرازی، «کنترل جمعیت و عقیم سازی»، فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۲۱، ص ۴۷.

روایات در مقام داوری درباره «عیال‌مندی» نیست، بلکه صرفاً در مقام توصیف واقعیت‌های خارجی است. از این رو نمی‌توان از آن امر یا نهی را استخراج کرد؛ مانند روایاتی که با عباراتی شبیه به همین در مورد وقایعی چون مسافرت کردن وارد شده است که «مسافرت کردن یکی از دو عذاب است»^۱ همان‌گونه که از روایت از مسافرت نهی نشده است. در روایات این دسته نیز آنچه مورد نظر است، تشویق به کم کردن اهل و عیال نیست، بلکه نوعی توصیف سختی‌هایی است که خانواده‌های عیال‌وار با آن روبه‌رویند. روشن است که این مضمون با مستحب بودن ازدیاد اولاد و تلاش برای تأمین خانواده و تحمل مشکلات تنافی ندارد. افزون بر اینکه اگر زادآوری بسیار بدون داشتن توانایی اقتصادی، امری ناخوشایند یا غیرارزشمند بود، شایسته بود پیشوایان دینی به صراحت مردم را از آن نهی کرده، سازگار با شرایط زمان، ذهنیت مردم را از ارزشمندی زادآوری بسیار پاک کنند؛ زیرا با اینکه در عصر پیشوایان دینی، اغلب خانواده‌ها پرفرزند و فقیر بودند، تعداد پرشماری از روایات درباره ارزشمندی زادآوری بسیار نگرش مثبتی به افزایش جمعیت ایجاد کرده بودند. پس معلوم می‌شود نمی‌توان به روایاتی که ظاهرشان موهم دلالت بر کم‌فرزندآوری است، اعتماد کرد.

۲. بیان زیادی فرزند به مثابه «نفرین»

در برخی روایات، زادآوری بسیار در قالب نفرین نقل شده است. این‌گونه مواجهه معصومان علیهم‌السلام با زادآوری بسیار بدین معناست که پرفرزندگی نه تنها

۱. السفر احد العذابین (عبدالواحدبن محمد آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۸۷ ح ۱۶۵۸).

ارزشمند نیست، بلکه اساساً ناپسند است؛ به گونه‌ای که فقط شایسته دشمنان خداست، نه دوستان خدا. امام صادق علیه السلام از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نقل می‌کنند که فرمود: خدایا، به محمد و آل محمد و به هر که محمد و آل محمد را دوست دارد، پاک‌دامنی و بسندگی روزی کن و به هر که محمد و آل محمد را دشمن می‌داری، مال و فرزند روزی کن.^۱ در روایتی دیگر از امام سجاد علیه السلام نقل شده است که پیامبر برای کسی که از دادن شیر اجتناب کرد، دعای کثرت مال و فرزند کردند؛ اما درباره کسی که به حضرتشان شیر دادند، دعای کفاف و بسندگی کردند.^۲

در تفسیر این روایات نیز باید به چند نکته مهم توجه کرد: نخست، در روایت اول، دعا در خصوص دشمنان خدا آمده است؛ اما درباره دوستان خدا سخنی از فرزند به میان نیامده است. این سازگار با مفاد دعایی است که از امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه درباره دشمنان اسلام وارد شده است: «بارالها، با آنچه خواسته شد، دشمنان آل محمد را درهم شکن. خدایا، رحم زن‌هایشان را نازا گردان و صلب مردانشان را خشک و عقیم ساز و نسل دام

۱. اللَّهُمَّ ارْزُقْ مُحَمَّدًا وَأَالَ مُحَمَّدٍ وَمَنْ أَحَبَّ مُحَمَّدًا وَأَالَ مُحَمَّدٍ الْعُقَافَ وَالْكَفَافَ وَارْزُقْ مَنْ أَبْغَضَ مُحَمَّدًا وَأَالَ مُحَمَّدٍ الْمَالَ وَالْوَالِدَ (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، اصول، ج ۳، ص ۳۶۲، ح ۳).
 ۲. مَرَّ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله بِرَاعِيٍّ إِبِلٍ فَبَعَثَ يَسْتَسْقِيهِ فَقَالَ أَمَا مَا فِي ضُرُوعِهَا فَصَبُوحُ الْحَيِّ وَأَمَا مَا فِي آيِنَتِنَا فَغَيُوفُهُمْ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله - اللَّهُمَّ أَكْثِرْ مَالَهُ وَوَلَدَهُ ثُمَّ مَرَّ بِرَاعِيٍّ غَنَمٍ فَبَعَثَ إِلَيْهِ يَسْتَسْقِيهِ فَحَلَبَ لَهُ مَا فِي ضُرُوعِهَا وَأَكْفَأَ مَا فِي إِيْنَتِهِ فِي إِيْنَاءِ - رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَبَعَثَ إِلَيْهِ بِشَاةٍ وَقَالَ هَذَا مَا عِنْدَنَا وَإِنْ أَحْبَبْتَ أَنْ تَزِيدَكَ زِدْنَاكَ قَالَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله - اللَّهُمَّ ارْزُقْهُ الْكَفَافَ فَقَالَ لَهُ بَعْضُ أَصْحَابِهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ دَعَوْتَ لِلَّذِي رَدَّكَ بِدُعَاءِ عَامَّتِنَا نَجِيَّةً وَدَعَوْتَ لِلَّذِي أَسْعَفَكَ بِحَاجَتِكَ بِدُعَاءِ كُنَّا نَكْرَهُهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِنْ مَا قَلَّ وَكَفَى خَيْرٌ مِمَّا كَثُرَ وَاللَّهِ اللَّهُمَّ ارْزُقْ مُحَمَّدًا وَأَالَ مُحَمَّدٍ الْكَفَافَ (همان، ح ۴).

و حیواناتشان را قطع کن»^۱. همچنین از اینکه پیامبر برای دشمنان خدا زیادی فرزند می‌خواهد، می‌توان فهمید که زادآوری به خودی خود مطلوب نیست، بلکه در شرایطی همانند شرایط کفر، می‌تواند برای پدر و مادرشان رنج و سختی در دنیا و آخرت ایجاد کند؛ زیرا زیادت مال و فرزند نسبت به کفار، وزر و وبال است؛ چون به سبب انکار حق و روی گرداندن از آن، دارایی‌ها و فرزندان خود را در راه اهداف باطلشان به کار می‌بندند و این موجب غرق شدنشان در ضلالت و گمراهی خواهد شد. با این تبیین، روشن است که دعا برای کافران ناسازگار با محبوبیت فراوانی فرزند برای مسلمانان نیست؛ زیرا زادآوری بسیار مسلمانان سبب افتخار پیامبر و تقویت مسلمانان است. گواه بر صحت این تبیین، آیاتی است که درباره سنت املا و استدراج الهی وارد شده است. خدا در قرآن می‌فرماید: «فزونی اموال و فرزندان‌شان تو را شگفت‌زده نکند. جز این نیست که خدا می‌خواهد به وسیله آن در زندگی دنیا عذابشان کند و جان‌هایشان برآید؛ درحالی که کافرند»^۲. نکته دیگر اینکه در هیچ یک از این دو روایت، نکوهش فرزند زیاد برای مؤمنان یا قناعت در زادآوری دیده نمی‌شود. آن از این روایت برمی‌آید که دعا برای «روزی به اندازه نیاز» است که این گونه تعبیرها اغلب درباره اموال به کار می‌رود، نه

۱. اللَّهُمَّ أَفْلَأُ بِذَلِكَ عَدُوَّهُمْ، وَ أَقْلِمُ عَنْهُمْ أَظْفَارَهُمْ، وَ فَرَّقُ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ أَسْلِحَتِهِمْ... اللَّهُمَّ عَقِّمُ أَرْحَامَ نِسَائِهِمْ، وَ بَيِّسُ أَصْلَابَ رِجَالِهِمْ، وَ أَقْطَعُ نَسْلَ دَوَائِبِهِمْ وَ أَنْعَامِهِمْ، لَأ تَأْذَنُ لِسَمَائِهِمْ فِي قَطْرِ، وَ لَأ لَأَرْضِهِمْ فِي نَبَاتٍ (صحیفه کامله سجادیه، ترجمه و شرح میرزا ابوالحسن شعرانی، دعای ۲۷ (برای مرزداران)، ص ۱۸۰).

۲. فَلَا تُعْجِبِكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ تَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَ هُمْ كَافِرُونَ (توبه، ۵۵).

درباره فرزندان.

۳. «زینت دنیا» و «فتنه» بودن فرزندان

از برخی آموزه‌های دینی چنین برداشت می‌شود که فرزندان صرفاً زینت زندگی دنیایی‌اند و نمی‌توان از آنها به‌مثابه سرمایه معنوی یاد کرد. خدا در قرآن می‌فرماید: «مال و پسران زیور زندگی دنیایند و نیکی‌های ماندگار از نظر پاداش نزد پروردگارت بهتر و از نظر امید [نیز] بهتر است».^۱ نیز می‌فرماید: «بدانید که اموال و فرزندان شما [وسیله] آزمایش [شما] هستند و خداست که نزد او پاداشی بزرگ است».^۲ همچنین از فرزندان به‌عنوان مصداقی از دنیاطلبی در کنار زینت و تفاخر یاد می‌کند: «بدانید که زندگی دنیا درحقیقت بازی و سرگرمی و آرایش و فخرفروشی شما به یکدیگر و فزون‌جویی در اموال و فرزندان است؛ [مثل آنها] چون مثل بارانی است که کشاورزان را رستنی آن [باران] به شگفتی اندازد. سپس [آن کشت] خشک شود و آن را زرد بینی. آن‌گاه خاشاک شود و در آخرت [دنیاپرستان را] عذابی سخت است و [مؤمنان را] از جانب خدا آمرزش و خشنودی است و زندگانی دنیا جز کالایی فریبنده نیست».^۳

درتحلیل این آیات نیز باید به دو نکته مهم توجه کرد: نخست، در نگاه

۱. الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا (کهف، ۴۶).

۲. وَعَلَّمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ (انفال، ۲۸).

۳. اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعٌ الْغُرُورِ (حدید، ۲۰).

اسلام، مال و فرزند و همه زيبايي هاي دنيا به خودي خود ناپسند نيست، بلکه آنچه ناخوشايند است، دل بستگي غفلت زان به آنهاست؛ زيرا نگاه و علاقه مستقل به اين گونه امور زمينه لغزش و گناه را فراهم مي آورد. از اين رو بايد ميان تعلق خاطر غفلت زان نداشتن به مال و فرزند و ارزشمندی آنها تفاوت گذاشت و دانست که اين دو با هم ناسازگار نيستند. اولي بدون شک امري ناپسند است؛ اما نه بدین معنا که همیشه و همه جا و برای همه افراد، فرزند عامل غفلت است؛ زيرا با اندکي تلاش، صبر و حوصله مي توان فرزندان را به گونه اي تربيت کرد که زيبست مؤمنانه داشته باشند تا نه خود از ياد خدا غفلت کنند، نه سبب ساز غفلت پدر و مادر از ياد خدا باشند؛ دوم، روايات بسياري از فرزندان به شايستگي ياد کرده و فرزند صالح را از صدقات جاريه دانسته اند که سبب ساز آموزش پدر و مادر و بالا رفتن جايگاه آنان در آخرت اند.^۱ از اين رو روشن مي شود که منظور از زيور و فتنه بودن فرزندان، ظرفيت غفلت زايي آنهاست که مي توان با مديريت احساسات و انفعالات و خودمراقبتی از اين آسيب جلوگيري کرد.

جمع بندي و خلاصه درس

از مجموع آموزه هاي پيش گفته برمي آيد که اسلام به اصل زادآوري و نيز زادآوري بسيار نگاه مثبتی دارد و به آن تشويق مي کند؛ اما تشويق به فرزندآوري به سبب کارکردهاي مثبت مادي و معنوي بسياري است که در آن وجود دارد؛ همچون پايدار ماندن ياد خدا با ايجاد

۱. محمدبن يعقوب کليني، الكافي، ج ۱۱، ص ۳۳۲، ح ۱۲.

نسلی از انسان‌های باایمان و پیدایش افرادی که به خود و خانواده خویش سود می‌رسانند.^۱

جایگاه شرایط زمانی و مکانی در زادآوری بسیار

تا اینجا ثابت کردیم که اسلام زادآوری بسیار را ارزشمند می‌داند و به آن تشویق می‌کند؛ اما سؤالی که مطرح می‌شود، این است که آیا ارزشمندی زادآوری بسیار، امری فرازمانی و فرامکانی و فراموقعیتی است؟ آیا شرایط و موقعیت‌های خاص و مصالح عمومی نمی‌تواند ارزشمندی آن را تخصیص زند یا برای مدتی متوقف سازد؟

بدون شک اسلام به‌عنوان دینی جامع و واقع‌گرا نمی‌تواند از بروز برخی شرایط که ممکن است حکمی را تغییر دهد، غفلت کرده باشد. ظهور عناوین ثانویه، بروز ضرر و حرج و تراحم بخشی از راه‌کارهای اسلام برای برون‌رفت از مسئله‌آفرینی و آسیب‌زایی برخی احکام در برخی شرایط است. از این رو به‌جرت می‌توان گفت توجه به برخی تنگناها و ضرورت‌های فردی و اجتماعی در زادآوری با دیدگاه اسلام ناسازگار نیستند و تشویق به تکثیر نفوس به معنای غفلت از شرایط و موقعیت‌های ویژه که کنترل زادآوری را طلب می‌کند، نیست؛ مثلاً در روایات آمده است که اگر انسان برای به دست آوردن معیشت به گناه می‌افتد، عزب بودن حلال است و رجحان کثرت اولاد از بین می‌رود. روزی فرامی‌رسد که اداره زندگی جز با

۱. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۱۴.

گناه میسر نیست. همانا در آن زمان، مجرد بودن حلال است.^۱ همچنین اگر فزونی جمعیت سبب به وجود آمدن امراض یا نابسامانی زندگی والدین یا فرزندان یا موجب نابسامانی اجتماع شود، رجحان و برتری خود را تا وقتی این وضعیت ادامه دارد، از دست می‌دهد.^۲

در بعد اجتماعی نیز مصالح اجتماعی با تشخیص ولی فقیه می‌تواند در حکم اولیه زادآوری بسیار، تغییر ایجاد کند. بسیاری از اندیشه‌وران دینی معتقدند اگر حاکم اسلامی لزوم کنترل جمعیت را تشخیص دهد و دستور صادر کند، اطاعت بر مردم واجب است و قوام ولایت و سرپرستی به اطاعت است. این کلام با مطلوبیت فزونی فرزند، بدون در نظر گرفتن عوامل دیگر، منافاتی ندارد. البته حکم حاکم مبتنی بر مصالح و مفسد لزوم آور، موجود است و اگر آن مصالح و مفسد تغییر کند، دوباره کنترل جمعیت و جلوگیری از بارداری، حکم اولی خود را پیدا می‌کند و حاکم هم دستور پایان حکم و نقض آن را صادر کرده، ممنوعیت تکثیر اولاد را برمی‌دارد.^۳

موضوع جمعیت به صورت کلی از دیرباز مورد توجه ادیان و مکاتب گوناگون بوده است. اسلام نیز به مسئله باروری و جمعیت نگاهی مثبت دارد. جامعه‌ای که عمیقاً به مدیریت خدا بر عالم اعتقاد داشته باشد و او را

۱. روی انه یاتی علی الناس زمان لاتتال المعیشه فیه الا بالمعصیه فاذا کان ذلک الزمان حلت العزوبه (میرزا حسین نوری الطبرسی، مستدرک الوسائل، ج ۱۱).

۲. سید محسن خرازی، «کنترل جمعیت و عقیم‌سازی»، فقه اهل بیت، ش ۲۱، ص ۵۲.

۳. همان، فقه اهل بیت، ش ۲۲، ص ۵۸.

روزی دهنده واقعی بداند، انگیزه بیشتری برای فرزندآوری پیدا می‌کند. بر اساس نگرش اسلامی، علل مجرد در کنار علل مادی در تحقق پدیده‌ها و وقایع خارجی دخیل‌اند. تفاوت در این مبانی، تحلیل وضعیت موجود را متفاوت می‌کند. نقش تقوا در زیاد شدن روزی و نقش گناه در سیه‌روزی فردی و اجتماعی از آن جمله‌اند.

با مروری گذارا بر متون دست اول دینی (قرآن و سنت)، به آموزه‌هایی برمی‌خوریم که صریح و روشن فرزندآوری را امری خوشایند و مورد پسند معرفی کرده و با برشمردن کارکردهای مثبت زادآوری، پیروان را به این کار ترغیب کرده است. آموزه‌های مشوق افزایش را می‌توان در دو دسته آموزه‌های خاص و عام تقسیم بندی کرد: آموزه‌های خاص عبارت‌اند از: آیات و روایات تشویق‌کننده به اصل ازدواج، تشویق به ازدواج به سبب مطلوبیت زادآوری بسیار، تشویق به زادآوری بسیار و تشویق به انتخاب همسر «ولود» (زیادفرزندآور). اما آموزه‌های عام تشویق‌کننده باروری در اسلام عبارت‌اند از: تشویق به ازدواج در سنین پایین‌تر، ناپسندن بودن طلاق، حرمت سقط جنین، حرمت روابط جنسی نامشروع و انگیزه دادن به زنان برای بارداری.

در آموزه‌های دینی، با دسته‌ای دیگر از روایات مواجه می‌شویم که با اتخاذ رویکردی منفی به زادآوری بسیار، درظاهر با آموزه‌های پیشین ناسازگار جلوه می‌کنند. این دسته روایات دستاویز اندیشمندانی شده‌اند که معتقد به سیاست‌های کنترل خانواده و تحدید موالیدنند. تعبیر از شمار اندک فرزندان با عنوان «راحت»، بیان زیادی فرزند به‌مثابه «نفرین»، «زینت دنیا» و «فتنه» بودن فرزندان از آن جمله‌اند.

بدون شک اسلام به‌عنوان دینی جامع و واقع‌گرا نمی‌تواند از بروز برخی شرایط که ممکن است حکمی را تغییر دهد، غفلت کرده باشد. ظهور عناوین ثانویه، بروز ضرر و حرج و تراحم بخشی از راه‌کارهای اسلام برای برون‌رفت از مسئله‌آفرینی و آسیب‌زایی برخی احکام در برخی شرایط است. از این رو به‌جرئت می‌توان گفت توجه به برخی تنگناها و ضرورت‌های فردی و اجتماعی در زادآوری با دیدگاه اسلام ناسازگار نبوده، تشویق به تکثیر نفوس به معنای غفلت از شرایط و موقعیت‌های ویژه که کنترل زادآوری را طلب می‌کند، نیست.

پرسش‌ها

۱. مبانی نظری اسلام در نگرش به جمعیت و باروری را توضیح دهید.
۲. آموزه‌های خاص اسلام درباره افزایش جمعیت و باروری را به اختصار توضیح دهید.
۳. آموزه‌های عام اسلام درباره افزایش جمعیت و باروری را به اختصار توضیح دهید.
۴. چه گزاره‌هایی از دین دستاویز مخالفان افزایش باروری قرار گرفته است؟ آنها را نام ببرید و نقد کنید.
۵. شرایط زمانی و مکانی در بحث زادآوری بسیار چه جایگاهی دارند؟

منابعی برای مطالعه بیشتر

۱. چراغی کوتیانی، اسماعیل، هجوم خاموش: واکاوی جامعه‌شناختی علل فرهنگی اجتماعی کاهش باروری در ایران، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷.
۲. زیبایی‌نژاد، محمدرضا، «الزامات فقهی اساسی در تدوین الگوی اسلامی زن و خانواده»، کتاب اندیشه راهبردی: زن و خانواده، گردآوری و تدوین دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی، تهران، پیام عدالت، ۱۳۹۱.
۳. تحلیلی بر مهم‌ترین مسائل زن و خانواده در ایران، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۹۳.
۴. ایازی، محمدعلی، اسلام و تنظیم خانواده، چ ۳، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶.

منابع

۱. آربلاستر، آنتونی، ظهور و سقوط لیبرالیسم غرب، ترجمه عباس مخبر، تهران، مرکز، ۱۳۸۸.
۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، بیروت، دارالتقافه العامه، [بی تا].
۳. حر العاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تحقیق و تصحیح عبدالرحیم ربانی شیرازی (۲۰ جلدی)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، [بی تا].
۴. خرازی، سید محسن، «کنترل جمعیت و عقیم سازی ۱»، فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۲۱، ۱۳۷۹.
۵. «کنترل جمعیت و عقیم سازی ۲»، فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۲۲، ۱۳۷۹.
۶. خامنه‌ای، سید علی، بیانات، در: <http://farsi.khamenei.ir>
۷. سجاد، علی بن الحسین، صحیفه کامله سجادیه، ترجمه و شرح میرزا ابوالحسن شعرانی، تهران، انتشارات قائم آل محمد، بی تا.
۸. موسوی، سید مهدی، «کنترل جمعیت: ضرورت‌ها و شرایط»، مجله پیام زن، ش ۱۰، ۱۳۷۱.
۹. صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، کتاب الخصال، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، قم، منشورات جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه، ۱۳۶۲.
۱۰. _____، التوحید، قم، جماعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق.
۱۱. _____، من لا یحضره الفقیه، ط ۲، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، ۱۴۱۳.

۱۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ط ۵، قم، جامعه مدرسین حوزة علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۱۳. علی، محمدولی، «تأثیر آموزه‌ها و فتاوی شیعی در رشد و کنترل جمعیت»، *شیعه‌شناسی*، س ۳، ش ۱۲، ۱۳۸۴، ص ۱۴۳-۱۷۴.
۱۴. فیض کاشانی، محمدبن‌شاه مرتضی، *محجبه‌البيضاء*، تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران، مؤسسه‌الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۱۵. قمی، شیخ عباس، *سفینه البحار*، تهران، فراهانی، ۱۳۶۳.
۱۶. کاپلستون، فردریک چارلز، *تاریخ فلسفه: از بتام تا راسل*، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، ج ۸، چ ۵، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸.
۱۷. _____، *تاریخ فلسفه: فیلسوفان انگلیسی از هابز تا هیوم*، ترجمه امیرجلال الدین اعلم، ج ۵، چ ۵، تهران، سروش، ۱۳۸۷.
۱۸. کتابی، احمد، *درآمدی بر اندیشه‌ها و نظریه‌های جمعیت‌شناسی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.
۱۹. کلینی، محمدبن‌یعقوب، *الکافی (اصول)*، به اهتمام محمدحسین الدرایتی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۷.
۲۰. _____، *الکافی (الفروع)*، به اهتمام محمدحسین الدرایتی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۸.
۲۱. گروهی از نویسندگان، *زیر نظر محمدتقی مصباح یزدی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی*، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰.
۲۲. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، بیروت، مؤسسه‌الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۲۳. محمدی ری‌شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ج ۴، قم، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۹.

۲۴. مدرسي، سيدمحمدعلي، مباني فقهی تغييرات جمعیتی (جزوه چاپی)، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، [بی تا].
۲۵. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، ج ۱، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۳۸.
۲۶. _____، دروس فلسفه اخلاق، ج ۵، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۴.
۲۷. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۲، تهران، شورای نظارت بر نشر آثار استاد شهید آیت الله مطهری، صدرا، ۱۳۷۵.
۲۸. _____، مجموعه آثار، ج ۱۹، تهران، شورای نظارت بر نشر آثار استاد شهید آیت الله مطهری، صدرا، ۱۳۸۵.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱۰، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۳۰. نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، تصحیح سید محمد کلانتر، ط ۳، قم، المكتبة الداوری، [بی تا].
۳۱. نوری الطبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۱، قم، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ق.

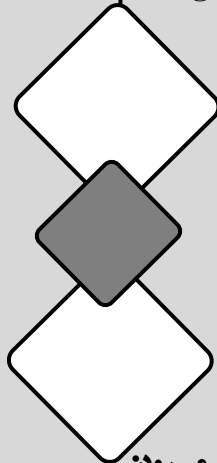
درس هشتم

الگوی اقلان سازی مباحث جمعیت

سیداسماعیل علوی

دانش پژوه دکترای روان شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

alavi@iki.ac.ir

از دانش پژوه انتظار می رود:

با انواع و مراحل سخنرانی آشنا شود؛

الگوهای سازمان دهی سخنرانی را بیاموزد؛

کاربردی ترین روش های اقلان در سخنرانی را فراگیرد؛

نکات راهبردی سخنرانی اقلان را تبیین کند؛

الگوی توالی انگیزشی آلن مونرو را بیاموزد.

مقدمه

مدرنيته در حال نشان دادن چهره واقعي خویش به جامعه بشري است و به تدريج جوامع انساني را به مردابي فرومي کشد که بيرون رفتن از آن آسان نخواهد بود. بسياري از تأثيرات گفتمان مدرن مانند تحولات جمعيتي را نمي توان در کوتاه مدت و بدون تحول در نظام معنایي اصلاح کرد. تحولات جمعيتي ايران همسو با تحولات جهاني اما با آهنگي شتابزده تر رخ داده است؛ هنگامي که اين تحولات در کنار تغييرات دامن گیر خانواده ايراني ديده شوند، بر نگرانی ها می افزایند.

بی شک تا زمانی که خانواده ها به باوري جديد درباره افزايش جمعيت نرسیده اند، سياست های تشويقي چندان کارساز نخواهد بود. هم اکنون خانواده ها در چند زمينه نیازمند تغيير نگرش اند: در گام نخست، باید نگاه آنان به زندگي دگرگون شود و مسئوليت اجتماعي و تاريخي خانواده را پایداری نسل بشر و استواری پایه های جامعه و مهار آسیب های اجتماعي بدانند. در گام دوم، باید پذيرای تغيير سبک زندگي خود بر اساس سبک های بنا شده بر قناعت، بردباري، توکل و آینده نگری شوند. همچنين باید آثار مثبت فرزندان در افزايش پایداری خانواده، حمايت از پدر و مادر، افزايش شادابی و هم بستگی به آنان یادآوری، و پیامدهای کاهش بُعد خانوار به درستی برای آنان بيان شود. در گام سوم، با دادن اطلاعات و تحليل ها و مهارت های بایسته، نگرانی پدر و مادر از تربيت فرزند در فضای پیچیده کنونی کاهش یابد تا آنان بتوانند سررشته تربيت درست فرزندان را در دست گیرند.^۱

۱. مرکز تحقيقات زن و خانواده، تحولات جمعيتي ايران: عوامل، پیامدها، راهبردها، ص ۸۰

تحول در نگرش‌های خانواده زمانی تحقق می‌یابد که جمعیت به دل مشغولی همگانی تبدیل شود. بنابراین مسئولان، سازمان‌های دولتی، مبلغان، سازمان‌های مردم‌نهاد و گروه‌های مردمی زمینه‌اشاعه گفتمان افزایش جمعیت را فراهم آورند. بدین منظور این وظیفه کارشناسان جمعیتی است که در ایجاد این گفتمان سهیم شوند و با پشتیبانی و راهنمایی مردم، زمینه تغییر نگرش خانواده‌ها را فراهم آورند. به همین منظور در این درس می‌کوشیم به مشهورترین و کاربردی‌ترین روش‌های اقناع در سخنرانی با تأکید بر مباحث جمعیتی بپردازیم:

انواع و مراحل سخنرانی

سخنرانی‌ها به دو نوع سخنرانی اقناعی و آموزشی تقسیم می‌شود. هدف در سخنرانی‌های اقناعی، تأثیرگذاری و تغییر نگرش مخاطبان، و در سخنرانی‌های آموزشی صرفاً افزایش آگاهی مخاطبان و اطلاع‌رسانی به آنان است. بنابراین هدف کلی سخنرانی درباره تغییرات جمعیتی غالباً با وجود مخاطبان مخالف، سخنرانی اقناعی است و کمتر - مگر در بین مخاطبان موافق - سخنرانی آموزشی است.

هر سخنرانی شش مرحله دارد:^۱

۱. تعیین هدف و موضوع سخنرانی؛

۲. تناسب محتوا با مخاطبان؛

۳. تحقیق درباره موضوع سخنرانی؛

---

1. Stephanie J. & James Lull, Public speaking the evolving art.

۴. سازمان دهی مباحث سخنرانی؛

۵. تمرین سخنرانی؛

۶. ارائه سخنرانی.

هدف سخنرانی کارشناسان جمعیتی اقناع مخاطبان با موضوع افزایش جمعیت و باروری است. سخنران با شناخت کامل از ویژگی‌های مخاطبان (مانند سن، جنس، قومیت و سطح تحصیلات) و با بهره‌مندی از کتاب‌ها، مقالات علمی، وبسایت‌ها، مجلات، روزنامه‌ها، نشریات دولتی و مصاحبه‌ها به تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات می‌پردازد. در مرحله بعد، مهم‌ترین پرسشی که به ذهن سخنران می‌آید، این است که محتوای جمع‌آوری شده را باید در چه قالبی ریخت تا بیشترین تأثیر را در مخاطبان بگذارد. پاسخ به این پرسش بخش اصلی این درس است.

سازمان دهی مباحث سخنرانی

مخاطبان سخنرانی، علاقه‌مند به مطالب منطقی و منسجم‌اند و اگر نتوانند مطالب سخنرانی را درک کنند، مانند خوانندگان نمی‌توانند به صفحه قبلی بازگردند و مباحث را از ابتدا دوباره مرور کنند. بنابراین سخنرانی بسیار شبیه فیلم است؛ درست همان‌طور که یک کارگردان باید مطمئن شود بینندگان می‌توانند طرح اولیه فیلم را از ابتدا تا انتها دنبال کنند، سخنران باید مطمئن شود که شنوندگان می‌توانند پیشرفت مباحث را در سخنرانی از ابتدا تا انتها دنبال کنند. امر مذکور مستلزم این است که سخنرانی‌ها به‌طور استراتژیک سازمان‌یافته باشند. سخنرانی باید با روش خاصی برای دستیابی به نتایج خاص با مخاطبان خاص تهیه شده باشند.

سخنرانی شامل سه بخش اصلی مقدمه، بدنه و نتیجه‌گیری است. در بخش مقدمه، پیش‌نمایشی از نکات اصلی سخنرانی بیان می‌شود و توجه مخاطبان به آمارهای شگفت‌انگیز و نقل قول‌های جذاب و داستان‌های کوتاه و پرسش‌ها و اشعار و در صورت وجود، اسلایدها با تصاویر زنده جلب می‌شود. در بخش بدنه که بخش اصلی سخنرانی را تشکیل می‌دهد، نکات و مباحث اصلی سخنرانی بیان می‌شود و در بخش نتیجه‌گیری، خلاصه‌ای از نکات اصلی می‌آید. در نهایت نیز سخنرانی با جمله‌ای به یادماندنی پایان می‌یابد.

الگوهای سازمان‌دهی^۱

الگوهای سازمان‌دهی، ساختارهایی منطقی برای مرتب‌سازی نکات اصلی سخنرانی‌اند که به مخاطبان کمک می‌کنند روابط مباحث سخنران را درک کنند.^۲ در این درس، با توجه به هدف و موضوع سخنرانی اقناعی مباحث تغییرات جمعیتی، به پنج نوع الگو اشاره می‌کنیم:

۱. الگوی ترتیب زمانی^۳

«الگوی ترتیب زمانی» مجموعه‌ای از رویدادها را در ترتیبی که در آن رخ داده‌اند، قرار می‌دهد و بیشتر در سخنرانی‌های آموزشی برای اطلاع‌رسانی به کار می‌رود؛ مثال:

1. Organizational pattern.
2. Stephanie J & James Lull, Public speaking the evolving art, p. 149
3. Chronological pattern.

- هدف خاص سخنرانی: اطلاع‌رسانی به مخاطبان از دوره‌های سیاست‌های

جمعیتی ایران؛

- ایده اصلی: سیاست‌های جمعیتی ایران شامل چهار دوره متمایز است.

- نکات اصلی: دوره اول: سیاست‌های کنترل موالید قبل از انقلاب؛ دوره

دوم: توقف اجرای کنترل موالید بعد از انقلاب تا سال ۱۳۶۷؛ دوره سوم:

اجرای مجدد برنامه‌های کنترل موالید از سال ۱۳۶۷ به بعد؛ دوره چهارم:

دوره جدید سیاست‌های جمعیتی از سال ۱۳۹۰ به بعد.^۱

۲. الگوی علی^۲

سخنرانی‌های منظم‌شده با «الگوی علی» شامل دو بخش علت و معلول است

که هم می‌توان از علت به معلول رسید و هم برعکس؛ یعنی رابطه دوطرفه

است. این الگو برای هر دو سخنرانی آموزشی و اقناعی به کار می‌رود؛ مثال:

- هدف خاص سخنرانی: متقاعد کردن مخاطبان به اینکه نرخ رشد پایین

جمعیت، مشکلی جدی برای آینده کشور است؛

- ایده اصلی: نرخ رشد پایین جمعیت، امنیت آینده کشور را تهدید می‌کند.

نکات اصلی: الف) نرخ رشد جمعیت کاهش یافته است؛ ب) کاهش

نرخ رشد جمعیت موجب کاهش توان نظامی کشور خواهد شد؛ ج) در آینده

ای نه‌چندان دور امنیت کشور تهدید خواهد شد.

۱. هادی عرب، مجموعه گفت‌وگوهای همایش تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف

جامعه (گفت‌وگو با اندیشمندان علوم اسلامی و انسانی)، ص ۱۰۶.

۳. الگوی مشکل - راه‌حل^۱

سخنرانی در «الگوی مشکل - راه‌حل» به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود: بخش اول نشان‌دهنده وجود و جدی بودن یک مشکل است و بخش دوم راه‌حل عملی حل مشکل است. این الگو بیشتر برای سخنرانی‌های اقناعی به کار می‌رود؛^۲ مثال:

- هدف خاص سخنرانی: متقاعد کردن مخاطبان به اینکه نرخ رشد پایین جمعیت، مشکلی جدی برای آینده کشور است؛
- ایده اصلی: نرخ رشد پایین جمعیت مشکلی جدی برای آینده کشور خواهد بود که می‌توان با تسهیل و افزایش نرخ ازدواج و ترغیب به فرزندآوری و افزایش نرخ موالید آن را افزایش داد؛
- نکات اصلی: الف) نرخ پایین رشد جمعیت مشکلی جدی برای آینده کشور است؛ ب) باید زمینه تسهیل ازدواج فراهم شود؛ ج) همچنین زمینه ترغیب به فرزندآوری و افزایش نرخ موالید فراهم آید.

۴. الگوی مشکل - علت - راه‌حل^۳

سخنرانی در این الگو به سه بخش تقسیم می‌شود: نخست، مشکل را شناسایی می‌کند؛ دوم، علل مشکل را تجزیه و تحلیل می‌کند؛ سوم، راه‌حل مشکل را بیان می‌کند. این الگو نیز برای سخنرانی‌های اقناعی به کار می‌رود؛^۴ مثال:

1. Problem-Solution pattern.
2. Stephen E. Lucas, The Art of Public Speaking, p. 337.
3. Problem-Cause-Solution pattern.
4. Stephen E. Lucas, The Art of Public Speaking, p.338.

- هدف خاص سخنرانی: متقاعد کردن مخاطبان به ازدواج و بالتبع افزایش نرخ باروری؛

- ایده اصلی: با تقویت مبانی دینی و معنوی جامعه و ترویج ازدواج آسان می‌توان زمینه ازدواج بسیاری از جوانان را فراهم ساخت که به تبع آن، نرخ باروری نیز افزایش خواهد یافت؛

نکات اصلی: الف) نرخ باروری کشور زیر حد جانشینی است؛ ب) یکی از علل مهم کاهش جمعیت، اشاعه فرهنگ غربی و تضعیف باورهای دینی و معنوی افراد است؛ ج) با اشاعه مبانی دینی و تقویت باورهای معنوی در سطح جامعه می‌توان زمینه ازدواج ب‌موقع جوانان را فراهم ساخت؛ د) با افزایش ازدواج ب‌موقع جوانان، نرخ باروری نیز افزایش خواهد یافت. مشهورترین و دقیق‌ترین الگوی سازمان‌دهی مطالب سخنرانی اقناعی، الگوی توالی انگیزشی مونرو است که بخش اصلی این نوشتار را در بر می‌گیرد:

۵. الگوی توالی انگیزشی مونرو^۱

«الگوی توالی انگیزشی مونرو» از الگوهای پیشین دقیق‌تر است؛ زیرا فرایند تفکر انسانی را دنبال کرده، گام‌به‌گام شنونده را به عمل مطلوب هدایت می‌کند. از این رو در تبلیغات رسانه‌ای نیز بسیار به کار می‌رود. این الگو پنج مرحله دارد: الف) توجه؛^۲ ب) نیاز؛^۳ ج) رضایت؛^۴

1. Monroe Motivated Sequence pattern.
2. Attention.
3. Need.
4. Satisfaction.

د) تصویرسازی؛^۱ ه) اقدام.^۲ «توجه» در بخش مقدمه سخنرانی، مراحل «نیاز، رضایت و تصویرسازی» در بخش بدنه سخنرانی، و مرحله «اقدام» در بخش نتیجه‌گیری قرار می‌گیرد.

مرحله اول: توجه

مرحله توجه در بخش مقدمه سخنرانی قرار می‌گیرد. به‌طور کلی سخنران در بخش مقدمه سخنرانی به دنبال چهار هدف است: ۱. توجه و علاقه مخاطبان را جلب کند؛ ۲. موضوع سخنرانی خود را آشکار سازد؛ ۳. اعتبار و حسن نیت خویش را به مخاطبان ثابت کند؛ ۴. گزارشی مختصری از بدنه سخنرانی ارائه دهد.^۳ مقدمه معمولاً در سخنرانی عادی ده تا بیست درصد از مباحث و زمان سخنرانی را شامل می‌شود.

۱. توجه و علاقه مخاطبان را جلب کنید: بدین منظور می‌توان از یک آیه، روایت مربوط و جذاب، یک بیت شعر یا داستان مهیج، آمار و نقل قول کوتاه، پرسش یا هر چیزی که بتواند حاضران را بر جای خود بنشانند و توجه آنها را جلب کند، استفاده کرد؛ مانند موارد ذیل:

الف) ان رَبِّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا * وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا؛^۴ «پروردگار تو رزق را برای هر که بخواهد، توسعه می‌دهد و بر هر که

1. Visualization.

2. Action.

3. Stephen E. Lucas, The Art of Public Speaking, p. 187.

۴. اسراء، ۳۱.

بخواهد، تنگ می‌گیرد. آری، او به [صلاح] بندگان خود آگاه و بیناست. فرزندان خود را از ترس فقر مکشید. ما آنان را و خود شما را روزی می‌دهیم. کشتن آنان خطایی بزرگ است». این آیه کریمه رزق فرزندان را به دست خدا دانسته و کشتن فرزندان را به سبب ترس از فقر گناهی بزرگ شمرده است. مسلمانان در این آیه، هم به داشتن فرزند بیشتر تشویق، و هم از کشتن فرزندان متولدشده یا در آستانه تولد نهی شده‌اند. همچنین خداوند در این آیه ابتدا روزی فرزندان را تضمین، و سپس روزی والدین را تعهد کرده است و گفته است پدر و مادر واسطه فیض الهی به فرزندانند؛

ب) زنان نمی‌توانند به جهاد روند و از ثواب آن بهره‌مند شوند. پس جهاد بانوان در چیست؟ قال رسول الله ﷺ: *إِنَّ الْمَرْأَةَ إِذَا حَمَلَتْ كَانَتْ لَهَا مِنَ الْأَجْرِ كَمَنْ جَاهَدَ بِنَفْسِهِ وَمَالِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَإِذَا وَضَعَتْ قَبْلَ لَهَا قَدْ غُفِرَ لَكَ ذَنْبُكَ فَاسْتَأْنَفِي الْعَمَلَ فَإِذَا أَرْضَعَتْ فَلَهَا بِكُلِّ رَضْعَةٍ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ وُلْدِ إِسْمَاعِيلَ؛*^۱ «به راستی هر گاه زنی باردار شود، اجر و پاداشی دارد همچون کسی که با جان و مالش در راه خداوند جهاد می‌کند و زمانی که وضع حمل کند، به او گفته می‌شود: مسلماً گناهانت آمرزیده شد. پس اعمالت را از نو شروع کن و چون به نوزادش شیر دهد، به ازای هر دفعه، ثواب آزاد کردن بنده‌ای از فرزندان حضرت اسماعیل به او عطا می‌شود»؛

ج) استفاده از بیانات تکان‌دهنده مقام معظم رهبری (مدظله العالی): «یکی از خطراتی که وقتی انسان درست به عمق آن فکر می‌کند، تن او می

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۵۲.

لرزد، این مسئله جمعیت است. مسئله جمعیت را جدی بگیرید. جمعیت جوان کشور دارد کاهش پیدا می‌کند. به جایی خواهیم رسید که دیگر قابل علاج نیست؛ یعنی مسئله جمعیت از آن مسائلی نیست که بگوییم حالا ده سال دیگر فکر می‌کنیم. نه، اگر چند سال بگذرد، وقتی نسل‌ها پیر شدند، دیگر قابل علاج نیست. ... پول بیت‌المال مطلقاً صرف توقف نسل نشود. مسئله عقیم‌سازی و جلوگیری باید جداً جلوی‌ش گرفته شود. دستگاه‌های دولتی مطلقاً به خود اجازه ندهند که پول بیت‌المال صرف شود برای اینکه نسل متوقف شود»^۱

(د) استفاده از آمارهای تکان‌دهنده، معتبر و جدید: نتایج سرشماری‌های سال ۱۳۹۵ مرکز آمار ایران نشان می‌دهد در سال ۱۳۸۵ بیشترین فراوانی خانوارها به لحاظ تعداد اعضا متعلق به خانواده‌های بیش از پنج نفر بوده است؛ در حالی که فقط با گذشت یک دهه در سال ۱۳۹۵، بیشترین فراوانی مربوط به خانوارهای سه‌نفره است. این تحولات بدین معناست که خانواده ایرانی به سرعت در حال کوچک‌تر و گرفتار شدن به مشکلات تک‌فرزندی و ناهنجاری‌های خانوارهای تک‌نفری و مجردی است؛

(ه) مطرح ساختن سؤال: آیا میدانید کشور چین با مدیریت و برنامه‌ریزی توانست در سال ۲۰۱۴ رتبه نخست اقتصادی جهان را کسب کند؟ آیا می‌دانید چین به دلیل کثرت جمعیت دارای حق وتو در سازمان ملل شد و این در حالی بود که در آن زمان پیشرفت اقتصادی چندانی نداشت؟ آیا می‌دانید مشکل کشورهای در حال توسعه مانند ایران سرعت رشد جمعیت نیست،

۱. سیدعلی خامنه‌ای، بیانات در دیدار با اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۹/۰۹/۱۳۹۲.

بلکه مشکل کندی رشد اقتصادی به دلیل نداشتن مدیریت درست اقتصادی است؟

(و) استفاده از اشعار مناسب:

یکی طفل دندان برآورده بود پدر سر به فکرت فرورده بود

که من نان و برگ از کجا آرمش؟ مروت نباشد که بگذارمش

نگارنده کودک اندر شکم نویسنده عمر و روزی است هم^۱

۲. موضوع سخنرانی خود را آشکار کنید: در هنگام جلب توجه و ایجاد

علاقه، موضوع سخنرانی را واضح و مختصر بیان کنید. در غیر این صورت

مخاطبان سردرگم و گیج خواهند شد؛^۲

۳. اعتبار^۳ و حسن نیت خود را ثابت کنید: سخنرانان معتبر و مشهور،

مردم را بیش از سخنرانانی که اعتبار ندارند، متقاعد می‌کنند.^۴ اعتبار سخنران

به دو عامل بستگی دارد: ۱. تخصص و دانش؛ ۲. صداقت و قابل اعتماد

بودن و دور بودن از فریب‌کاری. اعتبار کم باعث می‌شود سخنران باورکردنی

نباشد و مخاطب پیام او را نپذیرد.^۵

اعتبار، نگرش است و در سخنران نیست، بلکه در ذهن مخاطب است.

چه بسا سخنران اعتبار بالایی برای یک مخاطب، و اعتبار پایینی برای دیگری

داشته یا اعتبار بالایی در یک موضوع، و اعتبار پایینی در موضوعی دیگر

۱. سعدی، بوستان، باب ششم در قناعت.

2. Stephen E. Lucas, The Art of Public Speaking, p. 188.

3. credibility.

4. Aronson E. et all, Social Psychology, p. 201.

۵. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۵۵.

داشته باشد. اعتبار سخنران نه تنها ممکن است مخاطب به مخاطب و موضوع به موضوع متفاوت باشد، بلکه طی یک سخنرانی نیز می‌تواند تغییر کند؛ به طوری که می‌توان سه نوع اعتبار برای سخنران ترسیم کرد:^۱

- اعتبار اولیه: اعتبار سخنران قبل از اینکه شروع به سخن گفتن کند و آن را از طریق سخنرانی قبلی کسب کرده است؛
- اعتبار حاصل‌شده: اعتباری که در طول سخنرانی از هر آنچه سخنران می‌گوید یا انجام می‌دهد، به دست می‌آید؛

- اعتبار پایانی: اعتباری که سخنران در پایان سخنرانی کسب کرده است.
اعتبار اولیه امتیاز بزرگی برای هر سخنران است؛ اما می‌تواند در طول یک سخنرانی از بین برود و وی اعتبار پایینی کسب کند یا برعکس. اعتبار پایانی شما در یک سخنرانی در اعتبار اولیه شما در سخنرانی بعدی تأثیر می‌گذارد. اگر مخاطبان شما را شخصیتی صادق و متخصص ببینند، سخنان شما را بیشتر می‌پذیرند.

۴. گزارشی مختصر از بدنه سخنرانی ارائه کنید: پیش‌نمایی از نکات اصلی سخنرانی ارائه دهید؛ مانند اینکه امروز می‌خواهیم درباره سالمندی جمعیت سخن بگوییم و اینکه چرا باید از سالمندی جمعیت نگران باشیم؛ می‌خواهیم درباره هزینه‌های نگهداری سالمندی و کم شدن نیروی کار و مهاجرت سخن بگوییم و اینکه سالمندی چگونه کشور ما را تهدید می‌کند. همچنین می‌توان با برخی اصطلاحات علمی بحث را شروع کرد؛ مانند نرخ باروری به متوسط تعداد نوزادانی می‌گویند که هر زن در سن

1. Stephen E. Lucas, The Art of Public Speaking, p. 353.

باروري به دنيا مي آورد. طبق تعاريف بين المللي، سن باروري زنان از ۱۵-۴۹ سال است.

مرحله دوم: برانگيختن احساس نياز

پس از اينکه توجه مخاطبان جلب شد، بايد نشان داد که مشکلات جمعيتي به طور جدی آينده افراد و جامعه ايران را تهديد مي کند و نبايد بين مسئله کنونی بحران جمعيت و مسئله آينده بحران پيري خلط کرد. اين بخش از اظهارات بايد به حاضران کمک کند تا دريابند که وضعيت فعلي جمعيتي اصلاً خوب نيست و لازم است تغيير کند. به ياد داشته باشيد که در اين مرحله نمی خواهيد بگويد «من راه حلی دارم»، بلکه در اينجا فقط می خواهيد حاضران احساس ناراحتي کنند و آماده شوند تا به «چيزی» که شما پيشنهاده مي کنيد، به دقت گوش دهند.

مردم نگرش هايشان را متناسب با نيازهاي روان شناختي^۱ جاري خود اتخاذ مي کنند و در صورت تغيير نيازهايشان، نگرش هايشان نيز تغيير مي کند.

۱. بنا بر يك طبقه بندي، نيازهاي انسان را مي توان به سه نوع تقسيم کرد:

(الف) نيازهاي فيزيولوژيک (تشنغي، گرسنگي و ميل جنسي)؛

(ب) نيازهاي روان شناختي (خودمختاري، شايستگي و ارتباط)؛

(ج) نيازهاي اجتماعي (پيشرفت، پيوندجويي و قدرت).

براي مطالعه بيشتري، ر.ک: جان مارشال ريو، انگيزش و هيجان. محمداصداق شجاعی نیز در کتاب انگيزش و هيجان (نظريه هاي روان شناختي و ديني) نيازها را به سه دسته نيازهاي فيزيولوژيک، نيازهاي روان شناختي - عاطفي و نيازهاي روان شناختي - معنوي تقسيم کرده است. شناخت نيازها و اميال انساني براي هر سخنران به خصوص کارشناسان جمعيتي لازم و ضروري است.

بر اساس این رویکرد،^۱ چه بسا مردم در مورد یک موضوع نگرش‌های مشابهی داشته باشند، ولی دلایلشان متفاوت باشد؛ برای مثال یک زن ممکن است با فرزندآوری موافق باشد؛ زیرا با وجود فرزند روابط خانوادگی‌اش محکم‌تر شده، می‌تواند شوهرش را نگه دارد یا حامی‌ای برای دوران سالمندی داشته باشد (کارکرد سودگرا) یا به این دلیل که فرزند صالح برکت، نعمت و باقیات‌الصالحات است (کارکرد بیان ارزش). به‌عکس چه بسا زنی مخالف فرزندآوری باشد، زیرا می‌خواهد دیگران او را تمسخر نکنند (کارکرد سازگاری اجتماعی).

این مرحله دو بخش دارد:

الف) بیانیه: ارائه عبارتی مختصر و قطعی درباره‌ی نیاز: امروز ما به افزایش نرخ رشد جمعیت و میزان نرخ باروری نیاز داریم؛ زیرا در سی سال آینده کشوری سالمند خواهیم داشت؛
ب) توضیح و توصیف روشن و واضح از ضرورت و نیاز به افزایش نرخ رشد جمعیت.

۱. استفاده از حقایق و مستندات واضح و روشن

برای تقویت استدلال‌های اقناعی خویش می‌توان از حقایق، آمار و ارقام نیز بهره گرفت یا مباحث خود را با تصاویر رنگی واضح همراه کرد. در ادبیات

۱. رویکرد کارکردی نگرش در روان‌شناسی اجتماعی که فرضیه «همخوانی محتوای پیام با مبنای کارکردی نگرش» را مطرح کرده‌اند. برای مطالعه بیشتر، رک: جرد بونر و مایکل وانک، نگرش و تغییر نگرش، ترجمه جواد طهوریان، ص ۲۵-۱۸۲. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۳۸.

تحقیق، شواهد فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد شواهد می‌توانند شدت اقناع‌کنندگی را افزایش دهند.^۱

گفتنی است تحقیقاتی نیز نشان داده‌اند همان‌طور که وضوح مباحث می‌تواند قدرت اقناع را بالا ببرد، می‌تواند قدرت اقناع‌کنندگی را نیز کاهش دهد؛ به‌ویژه وقتی وضوح مانع از فهمیدن کامل مباحث اقناعی می‌شود. این مزاحمت بیشتر هنگامی روی می‌دهد که توجه مخاطبان جلب نشده باشد؛ زیرا وضوح مباحث یا اعتبار بسیار سخنان باعث می‌شود مخاطبان به حواشی قضیه بیندیشند و از معنای اصلی مباحث غافل شوند.^۲

نکته: باید از شواهد به‌طور دقیق و جزئی استفاده کرد، نه به‌صورت کلی؛ برای مثال جمله «در حال حاضر جوانان بسیاری داریم که تاکنون ازدواج نکرده‌اند»، کلی است و شکل صحیح آن چنین است: «در حال حاضر سیزده میلیون جوان مجرد در آستانه خروج از سن ازدواج داریم». ارائه دقیق و جزئی شواهد باعث افزایش اعتبار سخنان می‌شود و نشان می‌دهد او درکی واقعی از حقایق دارد.

۲. بهره‌مندی از شواهد موجود در منابع قابل اعتماد

برای اینکه قانع‌کننده باشید، به شواهد مبتنی بر منابع عینی و بی‌طرفانه تکیه کنید. به‌عبارت‌دیگر وقتی برای گروه خاصی سخنرانی می‌کنید، شواهد موجود در منابع مورد اعتماد همان گروه را به‌کار برید.

۱. همان، ص ۱۵۹.

۲. همان.

مثال ۱: «میانگین سنی جمعیت» در سال ۱۳۶۵ برابر با $21/7$ سال بود و در سال ۱۳۹۵ به $31/1$ رسیده است که به روشنی آهنگ پیری جمعیت را نشان می دهد؛

میانگین سنی جمعیت به تفکیک وضع سکونت:
۱۳۸۵ - ۹۵

سال	کل کشور			نقاط شهری			نقاط روستایی			غیر ساکن			
	مرد	زن	مرد و زن	مرد	زن	مرد و زن	مرد	زن	مرد و زن	مرد	زن	مرد و زن	
۱۳۹۵	۳۱,۱	۳۰,۹	۳۱,۳	۳۱,۵	۳۱,۳	۳۱,۳	۳۱,۶	۳۰,۱	۲۹,۷	۳۰,۵	۳۰,۸	۳۱,۱	۳۰,۴
۱۳۹۰	۲۹,۸	۲۹,۷	۳۰,۰	۳۰,۲	۳۰,۱	۳۰,۳	۲۸,۹	۲۸,۶	۲۹,۲	۲۶,۹	۲۷,۰	۲۶,۸	۲۶,۸
۱۳۸۵	۲۴,۷	۲۴,۷	۲۴,۷	۲۵,۴	۲۵,۵	۲۵,۲	۲۳,۲	۲۳,۰	۲۳,۴	۲۱,۳	۲۱,۴	۲۱,۲	۲۱,۲

مثال ۲: دشمنان ایران با توجه به کاهش نرخ رشد جمعیت، امید دستیابی به کشور عزیزمان را در سر می‌پروراند:

THE WALL STREET JOURNAL | Friday, March 5, 2010

1 A WEEK for 13 WEEKS | SUBSCRIBE NOW

Home World U.S. Business Tech Markets Market Data Your Money Opinion Life & Culture N.Y. Real Estate Management

Sub & West Politics & Policy Washington Wire Economy Health Law Robot WSJNBC News Poll Journal Report Columns & Blogs

TOP STORIES IN HIGHLIGHTS

Boehner Shifts to Long-Term Fiscal Challenges | U.S. Affirms Commitments Abroad | Software, Design Defects Cripple Health-Care Website | Pentagon to Re-Most Workers

CAPITAL JOURNAL | March 5, 2010

An Expert's Long View on Iran

By GERALD F. SEIB | MORE IN US >

Article Video Comments (34) Share

Email Print

Iran is both today's paramount foreign-policy challenge, and a quandary of the first order: Its nuclear program keeps expanding, its concern about international approbation seems limited, and nobody can be sure the United Nations Security Council will find the courage to impose more economic sanctions.

So where do we go from here? Few have thought about that challenge longer or harder than Zsigmondy B. Szegedy, the provocative foreign-policy icon who was White House national security adviser when the Iranian revolution erupted three decades ago and has followed the case ever since.

How to Handle Iran's Nuclear Ambitions
 Zsigmondy B. Szegedy, former national security adviser to President Jimmy Carter, gave us his view on how to handle Iran's nuclear aspirations.

In an interview, Mr. B. Szegedy lays out his formula. Try to stop Iran's nuclear program, and make Tehran pay a price if it keeps pursuing it, but don't count too much on sanctions; offer a robust American defense umbrella to protect friends in the region if Iran crosses the nuclear threshold; give rhetorical support to Iran's opposition while accepting America's limited ability to help it, eschew thought of a pre-emptive attack on Iran's nuclear facilities, and keep talking to Tehran.

Above all: Play the long game, because time, demographics and generational change aren't on the side of the current regime.

*This is a country with a growing urban class, a country with fairly high access

SYNC. TRACK. DECIDE.

Eschew thought of a pre-emptive attack on Iran's nuclear facilities; and keep talking to Tehran.

Above all: Play the long game, because time, demographics and generational change aren't on the side of the current regime.

از فکر حمله پیش دستانه به تأسیسات هسته ای ایران اجتناب کنید و به مذاکره با تهران ادامه دهید.

از همه مهمتر: بازی را طولانی کنید، چرا که زمان، آمارهای جمعیتی و تغییر نسل به نفع رژیم کنونی نیست.

But it's impossible to know. And if a halt to Iran's nuclear program can't be negotiated, "then I think we have no choice but to impose sanctions on Iran, isolate it." But sanctions alone, he says, won't "determine the outcome."

So if Iran crosses the line, the U.S. should "make commitments to any country nearby that America would see

White House's Spring: Tra of Threatening Default Is Over

Popular Now

- 1 **Boehner Ties Deal to Talks on Debt**
- 2 **Why Hamans Trump Robots at the Grocery Store**

مرحله سوم: رضایت^۱

با ایجاد احساس نیاز در مخاطبان، آنها آماده شنیدن راه‌کارهای کارشناس جمعیتی‌اند. در این مرحله، می‌توان از الگوهای مشکل - راه‌حل یا مشکل - علت - راه‌حل استفاده کرد؛ یعنی به‌طور مستقیم راه‌حل را ارائه، یا قبل از آن، علت به‌وجودآورنده چنین مشکلی را بیان کرد. در اینجا با توجه به موضوع خاص سخنرانی، می‌توان برخی عوامل مؤثر در کاهش نرخ رشد جمعیت را نام برد؛ عواملی مانند:

۱. تغییر سبک زندگی اسلامی - ایرانی به سبک زندگی مادی‌گرای غربی؛
۲. افزایش سن ازدواج؛
۳. افزایش طلاق؛
۴. اصالت یافتن فردگرایی و لذت‌گرایی؛
۵. رواج اندیشه‌های فمینیستی؛
۶. سکولاریزاسیون خانواده؛
۷. تغییر ساختار قدرت در خانواده؛
۸. ترویج خانواده‌های تک‌فرزند؛
۹. شیوع فرهنگ مصرف‌گرایی؛
۱۰. افزایش روزافزون توقعات کاذب.^۲

1. Satisfy.

۲. ر.ک: اسماعیل چراغی کوتیانی، بحران خاموش: واکاوی جامعه‌شناختی علل فرهنگی - اجتماعی کاهش باروری در ایران، چ ۱، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع)، ۱۳۹۷؛ محسن عباسی ولدی، ایران! جوان بمان!، چ ۱۲، قم، انتشارات جامعه‌الزهراء، ۱۳۹۳؛ مرکز تحقیقات

همچنين مي توان بر اساس موضوع خاص سخنراني، از برخي راه کارهاي ذيل استفاده کرد:

۱. تقويت مباني ديني و معنوي جامعه در زمينه ازدواج و فرزندآوري؛
۲. تغيير سبک زندگي بر پايه قناعت و کفاف، توکل، صبر، شکر، ايشار و از خودگذشتگي؛
۳. متوجه کردن به سنت هاي الهی مانند رزاقيت خداوند، برکت، امداد الهی و سنت استدراج؛
۴. متوجه کردن به قوانين حاکم در جهان، برگرفته از آيات و روايات الهی مانند تقوا، استغفار و حسن ظن به وعده الهی؛
۵. تعاون و تکافل اجتماعي مانند تشويق به راه اندازي ستاد خيرين ازدواج؛
۶. تقويت ارزش ازدواج از طريق تبليغ ازدواج هاي آسان با مهریه و جهيزيه اندک به عنوان الگوي ازدواج اسلامي؛
۷. تبیین نقش زن در جامعه اسلامي و چگونگي حضور اجتماعي زنان؛
۸. معرفي دیدگاه مترقي و زیبای اسلام درباره هويت زنانه و نقش و جایگاه مادري و همسري مانند بيان روايات در شأن زنان باردار از لحظه بسته شدن نطفه تا زایمان؛
۹. ترويج زندگي عفيفانه، حفظ حریم محرم و نامحرم و پايبندی و وفاداري همسران به يکديگر؛

زن و خانواده، تحولات جمعيتي ايران عوامل، پیامدها، راهبردها، قم، ۱۳۹۲؛ هادي عرب، مجموعه گفت وگوهاي همایش تغييرات جمعيتي و نقش آن در تحولات مختلف جامعه (گفت وگو با اندیشمندان علوم اسلامي و انساني)، قم، اداره همایش ها و نشست هاي علمي، مؤسسه آموزشي و پژوهشي امام خميني (ره)، ۱۳۹۲.

۱۰. تقویت ارزش فرزندان مانند تبیین نقش فرزندان صالح در سعادت اخروی پدران و مادران، شادابی خانواده با فرزند بیشتر، کارکرد مثبت فرزندان در تکامل و خودشکوفایی مادران، کسب هویت جدید و تقویت بنیان خانواده؛

۱۱. تبیین و توضیح مفاهیم رفاه، آسایش و سعادت و خوشبختی در دو دیدگاه مادی و دینی؛

۱۲. نقد و بررسی دیدگاه‌های فمینیستی در زمینه نقش مادری و همسری؛

۱۳. اصلاح نگرش زنان به محوریت زیبایی‌های ظاهری و معیارهای زیبایی از طریق ناپایداری زیبایی ظاهری و ارزشمندی و پایداری زیبایی‌های معنوی؛

۱۴. افشای طرح‌های نظام سلطه برای کاهش جمعیت جهان به‌ویژه کاهش جمعیت مسلمانان به‌منزله قدرت جهانی در آینده؛

۱۵. تبیین تبعات و مشکلات تک‌فرزندی؛

۱۶. تبیین فواید بارداری و تأثیر منفی جلوگیری از بارداری و عوارض داروهای ضدبارداری در سلامت روحی و جسمی؛

۱۷. افزایش آگاهی درباره زیان‌های سزارین و فواید زایمان طبیعی.^۱

مرحله سوم پنج بخش دارد:

بخش اول، طرح راه‌کار خود در یک جمله خاص و واضح: توجه کردن

به سنت‌های الهی مانند رزاقیت خداوند، تقوا و استغفار؛

بخش دوم، توضیح و توصیف کامل راه‌حل: برای مثال، در نوع نگاه دین

به زندگی، خدا همه‌کاره است و تنها وظیفه انسان بندگی است. تأمین رزق در نگاه دینی بر عهده انسان نیست. فرد باید به دستور خداوند عمل کند و به دنبال کار باشد؛ نباید تنبلی و گوشه‌گیری در پیش گیرد تا خداوند رزق را برساند. رزق در دست خداست و او رزق را تنگ می‌کند یا وسعت می‌دهد. بر این حقیقت در نه آیه قرآن تأکید شده است؛ مانند: *اللّٰهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ*؛ «خدا روزی را برای هر که بخواهد، گشاده یا تنگ می‌گرداند»؛ *قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ*^۱؛ «بگو پروردگار من است که روزی را برای هر کسی که بخواهد، گشاده یا تنگ می‌گرداند، لیکن بیشتر مردم نمی‌دانند»؛ *لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ*^۲؛ «کلیدهای آسمان و زمین از آن اوست، برای هر کس که بخواهد، روزی را گشاده یا تنگ می‌گرداند. اوست که بر هر چیز داناست».

مشکل هنگامی آغاز می‌شود که انسان خود را همه‌کاره رزق می‌داند. در زمان‌های گذشته، اگر در فرزندآوری نگران رزق فرزندان نبودند، به سبب اعتقاد شدیدشان به آموزه‌های دینی بود. در فرهنگ اسلامی «از تو حرکت، از خدا برکت» پایه اقتصاد خانواده است و ما نیز باید بر اساس همین اصل عمل کنیم.

بخش سوم، استفاده از شواهد نظری موجود درباره راه‌کار ارائه‌شده: بدین منظور می‌توان از آیات و روایات و نیز دیدگاه کارشناسان و

۱. سبأ، ۳۶.

۲. شوری، ۱۲.

متخصصان استفاده کرد.

بخش چهارم، استفاده از شواهد تجربی در جهت افزایش تأثیر راه‌کار ارائه‌شده: یکی از عوامل محیطی انگیزش، پیامد است. معمولاً هر رفتاری که با پیامد مطلوب و خوشایند همراه باشد، نیرومند می‌شود و به‌عکس هر رفتاری که پیامد نامطلوب داشته باشد، احتمال تکرار آن کمتر است؛^۱ برای مثال، استفاده از پیامدهای تجربه‌شده عمل دیگران: دوازده‌ساله بودم که ازدواج کردم. اول زندگی مان شوهرم یک کارگر ساده با هفتاد هزار تومان حقوق بود. خدا را شکر، در این دوازده سال به قدری خدا به ما عنایت و لطف کرده که سخنان شما را در زندگی به چشم خودمان دیده‌ایم. الان دو فرزند داریم: یک دختر ده‌ساله و یک پسر شش‌ساله. هر کدام از فرزندان، روزی خود را نیز به همراه آوردند. وقتی دخترم به دنیا آمد، سه‌روزه بود که مکه ثبت‌نام کردیم و شش ماهه بود که به مکه رفتیم. هنگامی که پسرم به دنیا آمد، هشت‌ماهه بود که به کربلا مشرف شدیم. دقیقاً یک سال بعد از آن هم دوباره به کربلا رفتیم. خدا را شکر خانه هم داریم. حقوق همسر من کم است، اما با تمام اقساطی که پرداخت می‌کنیم، اضافه هم آوردیم. با همین حقوقی که همسرم می‌گیرد، امسال هم به مکه مشرف شدیم؛ یعنی واقعاً در این دوازده سال با تمام وجود حس کردم که روزی خانواده‌ها را واقعاً خداوند می‌دهد. البته ما تلاش کردیم و از تجملات هم کم کردیم.^۲

بخش پنجم، پیش‌بینی دیدگاه‌ها و استدلال‌های مخالف و ارائه پاسخ به

۱. محمدصادق شجاعی، انگیزش و هیجان: نظریه‌های روان‌شناختی و دینی، ص ۱۸۸.

۲. محسن عباسی ولدی، ایران! جوان بمان!، ص ۸۵.

آنها: شواهد حاکی از آن است که مخاطبان مخالف با مباحث افزایشی جمعیت هنگام سخنرانی در ذهن خود با شما بحث، و پرسش‌هایی را مطرح می‌کنند. موفقیت سخنرانی شما به این بستگی دارد که چقدر این پاسخ‌ها را پیش‌بینی می‌کنید و شواهدی برای رد آنها ارائه می‌دهید. همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، ابتدا زمینه‌های مشترک با مخاطبان را بیابید و با پذیرش اینکه مشکلات اقتصادی و اجتماعی وجود دارد، به سخنرانی بپردازید. با توجه به پژوهش‌ها، برخی دغدغه‌های ذهنی مخاطبان درباره نداشتن تمایل به فرزندآوری عبارت‌اند از:

۱. از تأمین آینده فرزندان جدید نگرانیم؛
۲. آوردن فرزند دیگر بر مشکلات اقتصادی زندگی می‌افزاید؛
۳. برای آوردن فرزند درآمد کافی نداریم؛
۴. داشتن فرزند با شغل و مسئولیت اجتماعی‌ام تداخل دارد؛
۵. نمی‌توانم به‌خوبی فرزندم را تربیت، و از او نگهداری کنم؛
۶. از کم بودن فاصله بارداری و سلامت همسر نگرانیم؛
۷. سن همسر مناسب بارداری نیست؛
۸. بچه‌دار شدنم ادامه تحصیل را با مشکل مواجه می‌کند؛
۹. اطرافیان با بچه‌دار شدن من مخالف‌اند؛^۱
۱۰. اگر یک نفر دیگر به خانواده اضافه شود، پیدا کردن خانه نیز همان قدر مشکل می‌شود؛

۱. ر.ک: علی منتظری و همکاران، «فرزندآوری از دیدگاه شهروندان تهرانی: دلایل تمایل و عدم تمایل»، نشریه پایش، س ۱۵، ش ۶، آذر و دی ۱۳۹۵، ص ۶۶۳-۶۶۸.

۱۱. هزینه مراقبت‌های قبل از زایمان مثل سونوگرافی، آزمایش و ویزیت

و بعد، سزارین و خوراک و پوشاک زیاد است؛

۱۲. اگر می‌خواهید امروزی و مدرن باشید، باید فرزندان کمتری داشته

باشید، وگرنه از زمان عقب می‌مانید؛

۱۳. من علاقه‌ای به فرزند ندارم و دلم می‌خواهد به آرزوهای زندگی‌ام

برسم. اگر هم یک فرزند دارم، فقط برای این است که جلو حرف

مردم را بگیرم که نگویند بچه‌دار نمی‌شود؛

۱۴. به نظر من، بچه مانع راحت و رفاه زن و شوهرهاست و همان یکی

کافی است؛

۱۵. اگر بخواهید فرزند واقعاً آینده خوبی داشته باشد، باید برای او خرج

کنید؛ مدرسه خوب و غیرانتفاعی، وسایل آموزشی، کلاس‌های

مختلف مانند زبان، ورزش و موسیقی که همه اینها خرج بسیاری دارد؛

۱۶. اگر باردار شوم، نمی‌توانم آن‌طور که می‌خواهم، لباس بپوشم یا

موهایم را رنگ کنم و مدام برای سلامت بچه باید از توجه به مد و

زیبایی بگذرم که این کاری بسیار سخت است؛

۱۷. زیر بار کارهای سنگین خانه و شرکت شکسته شدم؛

۱۸. اگر فرزند دیگری بیاورم، دیگه چیزی از زیبایی‌ام نمی‌ماند.^۱

همان‌طور که می‌بینیم، چالش‌های ذهنی مخاطبان مربوط به عوامل متعدد

اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که پیش‌تر بدان اشاره کردیم. از این رو

۱. ر.ک: سیده‌فاطمه محبی و دیگران، «چالش‌های فرزندآوری زنان شاغل در یک مطالعه کیفی»،

نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، ش ۱، ۱۳۹۳.

در ارائه راه‌کارها باید به این چالش‌های ذهنی توجه، و از قبل با توجه به هدف خاص سخنرانی، پاسخ آنها را آماده کرد. کارشناس جمعیتی نباید مباحث را فقط یک‌جانبه ارائه دهد، بلکه باید با ابعاد مختلف موضوع آشنا باشد و با توجه به همه ابعاد آن، دیدگاه خود را بیان کند.

پیام‌های یک‌طرفه (یک‌جانبه) و دوطرفه (دوجانبه)

پیام یک‌طرفه پیامی است که در آن فقط استدلال‌های سخنران برای متقاعد کردن دیگران مطرح می‌شود؛ ولی در پیام دوطرفه استدلال‌های مخالف نیز به کار می‌رود و سخنران سعی می‌کند این استدلال‌ها را رد کند. اثربخشی اقناع پیام دوطرفه از پیام یک‌طرفه بیشتر است. تحقیقات نشان داده‌اند پیام‌های دوطرفه نه تنها در مورد کسانی مؤثرترند که در آغاز مخالف‌اند، بلکه بر کسانی نیز که مطلع‌اند یا در آینده با دیدگاه‌های مخالف مواجه می‌شوند، تأثیرگذار است.^۱ همچنین استفاده از پیام دوطرفه نشان می‌دهد شما انسانی دقیق و منصفید. این نکته نیز باعث افزایش اثربخشی اقناعی می‌شود.^۲

برای مثال از یک‌سو برخی جمعیت و تأثیر آن در حوزه اقتصاد و امنیت را یک‌سویه دانسته، تأثیر متقابل جمعیت را مانع و ناقض توسعه اقتصادی و تحقق امنیت پایدار می‌دانند و از سوی دیگر جمعی از

۱. این اصل را در اصطلاح روان‌شناسی اجتماعی «مصون‌سازی: Inoculation» می‌نامند. وقتی فرد در معرض تعداد معدودی استدلال مخالف قرار می‌گیرد، دستگاه شناختی او در برابر «هجوم» وسیع استدلال‌های مخالف مصون خواهد بود. رک: جرد بونر و مایکل وانک، نگرش و تغییر نگرش، ترجمه جواد طهوریان، ص ۱۶۳.

۲. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۶۳.

دانشمندان، جمعیت مطلوب را موتور محرک اقتصاد و شرط تأمین‌کننده امنیت پایدار داخلی و خارجی برمی‌شمارند. امروزه بیشتر صاحب‌نظران اقتصادی و امنیتی در نظریه‌های بدبینانه به حجم جمعیت تجدیدنظر کرده‌اند و با توجه و استناد به شواهد و تجارب در قرن اخیر، نیروی انسانی و جمعیت را از لوازم تضمین رشد مطلوب اقتصادی و تأمین امنیت پایدار اجتماعی دانسته‌اند. قدرت‌های اقتصادی، نظامی و بین‌المللی پس از اینکه به سبب الزامات سبک زندگی مادی و لذت‌محور اومانیستی دچار مشکلات عدیده جمعیتی در ساختار جوامع خود شدند، طی سال‌های اخیر با تأکید بر لزوم حفظ سلطه اقتصادی، نظامی و امنیتی خویش بر جهان به تغییرات بنیادین در سیاست‌های جمعیتی خویش و تشویق خانواده‌ها به فرزندآوری بیشتر اقدام کرده‌اند و حتی به سیاست پذیرش گسترده نیروی انسانی مهاجر و غیربومی روی آورده‌اند؛ درحالی که پیوسته از جمعیت جوان و پویا و رشد جمعیتی بالای کشورهای حوزه رقیب و جوامع در حال توسعه اظهار نگرانی می‌کنند.

با مروری بر وقایع تاریخ معاصر درمی‌یابیم که چگونه چین به‌واسطه جمعیت سرشار و بدون اینکه رشد اقتصادی امروزی خود را داشته باشد، عضو دائم شورای امنیت سازمان مللی شد و حق وتو را کسب کرد و در ادامه، هم‌اکنون بزرگ‌ترین اقتصاد رو به رشد جهانی است؛ برزیل با مدیریت نیروی انسانی و منابع موجود به یکی از اقتصادهای پویای جهانی بدل شد؛ چگونه جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر نیروی ایمان و جمعیت جوان و پویا در مقابل تجاوز سراسری حزب بعث عراق و همکاری چندین کشور

ايستادگي، و امنيت خود را تضمين كرد و اكنون يكي از برترين قدرت‌هاي جهاني به‌شمار مي‌آيد.^۱

مرحله چهارم: تصويرسازي^۲

در اين مرحله، در آينده نزديك درصورتی كه هيچ اقدامی براي افزايش جمعيت انجام نشود و با همين وضع كنوني و نرخ باروري پيش رود، با بحران مواجه خواهيم شد؛ يعني براي حاضران تصويری واضح و واقع‌بينانه و با جزئيات از وضعيت جمعيتی آينده ايران ترسيم می‌شود. هدف از اين كار، برانگيختن حاضران براي موافقت با شما و در پيش گرفتن رفتارها، روش‌ها و باورهاي شماست. در اين مرحله، می‌توان به برخی پیامدهای کاهش نرخ رشد جمعيت اشاره كرد:

۱. افزايش ميانگين سني کشور و تشديد سير سالمندی و افزايش هزينه

های سنگين نگه‌داري از سالمندان؛

۲. بحران خويشاووندي و خداحافظي با خاله، دايي، عمه و عمو؛

۳. کاهش جمعيت فعال و مهاجرت پذيري اجباري و معضلات گسست

فرهنگي و امنيتي در مهاجرت‌پذيري؛

۴. تضعيف اقتدار امنيتي و نظامي کشور و طولاني شدن مدت

خدمت سربازي؛

۵. برهم‌خوردن تعادل و الگوي توزيع جمعيتي در استان‌هاي مركزي

و پيراموني؛

۱. صالح قاسمي، كندو: بررسي ارتباط متقابل جمعيت، اقتصاد و امنيت، ص ۷ و ۱۷.

۶. تضعیف تنها نظام شیعی جهان؛
۷. خطر انقراض نسل ایرانی و افت ضریب هوشی ایرانیان؛
۸. رکود صنعت کشاورزی و بحران مواد غذایی و تحقق نیافتن توسعه اقتصادی مطلوب و نیازمند شدن کشور به واردات.^۱

مثال ۱: اگر ما در دهه شصت نگران انفجار جمعیت بودیم، اکنون باید نگران انفجار سالمندی در دهه‌های آینده باشیم. خطر انفجار سالمندی کمتر از انفجار جمعیت نیست. بر اساس سناریوی حد پایین سازمان ملل که با روند فعلی کاهش میزان باروری کلی در کشور همسوست، جمعیت ایران از ۷۵ میلیون و ۱۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۰ به نفر در سال ۱۴۲۰ خواهد رسید. بر اساس سناریوی حد متوسط، جمعیت ایران از ۷۵ میلیون و ۱۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۰ به ۹۶ میلیون و ۸۰۰ هزار نفر در سال ۱۴۲۰ افزایش خواهد یافت. سرانجام، بر اساس سناریوی حد بالای سازمان ملل، جمعیت ایران از ۷۵ میلیون و ۱۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۰ به حدود ۱۰۶ میلیون نفر در سال ۱۴۲۰ افزایش خواهد یافت. بر اساس این سه سناریو، جمعیت سالمند ایران در سال ۱۴۲۰ یعنی حدود ۲۸ سال آینده چه اندازه خواهد بود؟ بر اساس سناریوی حد پایین در سال ۱۴۲۰، ۲۲/۷ درصد از جمعیت ایران را سالمندان تشکیل خواهند داد که از نظر تعداد، حدود بیست میلیون

۱. رک: اسماعیل چراغی کوتیانی، بحران خاموش: واکاوی جامعه‌شناختی علل فرهنگی - اجتماعی کاهش باروری در ایران، چ ۱، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷؛ محسن عباسی ولدی، ایران! جوان بمان!، چ ۱۲، قم، انتشارات جامعه‌الزهراء، ۱۳۹۳؛ مرکز تحقیقات زن و خانواده، تحولات جمعیتی ایران عوامل، پیامدها، راهبردها، قم، ۱۳۹۲.

نفر خواهد بود؛ يعني از هر ۴/۴ نفر يك نفر سالمند خواهد بود. با اين پيش بيني، ايران ۲۸ سال آينده كشوري فوق سالمند است و سالمندی به حد انفجار خواهد رسيد. مطابق با سناريوی حد متوسط در سال ۱۴۲۰، ۲۰/۶ درصد جمعيت كشور افراد بالای ۶۰ سال خواهند بود که باز هم حدود ۲۰ ميليون نفر است و از هر ۴/۸ نفر يك نفر سالمند خواهد بود. بر اساس سناريوی حد بالا، در سال ۱۴۲۰، ۱۸/۸ درصد جمعيت ايران سالمندند؛ يعني جمعيتی در حدود ۲۰ ميليون نفر؛ اما از هر ۵/۳ نفر جمعيت، يك نفر سالمند است. در افقی دورتر، بر اساس سناريوی حد پايين سازمان ملل، جمعيت ايران در سال ۱۴۸۰، با کاهشی چشمگیر به ۳۱ ميليون نفر خواهد رسيد که ۴۷ درصد اين جمعيت سالمند خواهد بود.^۱

مثال ۲: پیامدهای سالمندی جمعيت: مسئولیت نگه‌داری والدین بر عهده فرزندان است که هرچه تعداد فرزندان بیشتر باشد، به صورت طبیعی تقسیم کار شده، وقت کمتری از ایشان خواهد گرفت؛ اما والدین اگر فقط يك فرزند داشته باشند، مسئولیت نگه‌داری بر عهده همین يك فرزند خواهد بود. اين فرزند اگر بخوهد بار نگه‌داری از والدین را بر دوش کشد، باید از ديگر فعاليت‌های اقتصادی و اجتماعی خود چشم پيوشد و بسياری از کارهای ديگرش را تعطيل کند. به صورت طبیعی بسياری از فرزندان اين کار را يا نمی‌کنند يا نمی‌توانند بکنند. بنابراین والدین روانه‌ خانه سالمندان خواهند شد. در نتیجه دولت باید از ایشان نگه‌داری کند. از طرفی نیروی کار که توليد

۱. محسن عباسی ولدی، ايران! جوان بمان!، ص ۳۵.

کننده است، کاهش یافته و نیروی سالخورده و بازنشسته که مصرف‌کننده‌اند، زیاد شده است. در این صورت تناسبی بین تولید ثروت و مصرف آن نخواهد بود. در همه نظام‌های اقتصادی، هزینه خدماتی که به بازنشسته می‌دهند، از ثروت تولیدی نیروی کار به دست می‌آید. مفهوم کم شدن نیروی کار این است که عده کمی باید ثروت تولید کنند تا عده بسیاری آن را مصرف کنند. بدیهی است در صورت کمبود جمعیت، چاره‌ای جز وارد کردن نیروی کار از کشورهای دیگر نیست که این مسئله نیز تبعات فرهنگی خاص خود را دارد.^۱

مثال ۳: به تصویر کشیدن از دست دادن تنها فرزند خانواده در خانواده‌های تک‌فرزند: به صورت طبیعی والدینی که تنها یک فرزند دارند، تمام علاقه خود را به همین یک فرزند خلاصه می‌کنند. این والدین هنگام بیماری فرزند به شدت دچار اضطراب می‌شوند. اگر فرزند خانواده‌ای تک‌فرزند در بیست‌سالگی از دنیا برود، چه اتفاقی برای والدین می‌افتد؟ فرض کنید پدر در ۲۷ سالگی و مادر در ۲۵ سالگی ازدواج کرده‌اند و بعد از پنج سال صاحب فرزند شده‌اند؛ یعنی در هنگام تولد فرزند، پدر ۳۲ سال و مادر ۳۰ سال دارد. در هنگام فوت فرزند، پدر ۵۲ سال و مادر ۵۰ سال دارد. پدر و مادر باید باقی عمر خویش را به تنهایی و بدون هیچ فرزند دیگری بگذرانند. به نظر شما شرایط این پدر و مادر چگونه خواهد بود؟ نمی‌توان این حقیقت را انکار کرد که

زندگي پس از مرگ يك فرزند براي خانواده تک فرزند بسيار سخت تر از خانواده چند فرزند است.^۱

مرحله پنجم: اقدام^۲

مرحله اقدام در بخش سوم سخنراني يعني بخش نتيجه گيري قرار مي گيرد. در بخش نتيجه گيري، سخنران بايد دو کار انجام دهد: ۱. پايان سخنراني را اعلام کند؛ ۲. ایده اصلي خود را تقويت کند و استحکام بخشد.

۱. اعلان پايان سخنراني: بديهي است که مخاطبان بايد زمان پايان سخنراني را بدانند و پايان ناگهاني غافل گيرانه و ناخوشايند است. بدین منظور مي توان از جملات «در پايان...»، «هدف از اين سخنراني...» و «اجازه دهيد که سخن را به پايان برسانم...» استفاده کرد. سخنراني مانند موسيقي شروع، اوج و پاياني دارد که کلمات آخر مانند پرتوهای نورافکن کم نور شده، سخنراني را به پاياني عاطفي و احساسی بدل مي سازد.^۳

۲. تقويت و استحکام ایده اصلي: سخنان پاياني، آخرين شانس سخنران براي تأکيد و تقويت ديدگاهش است. با توجه به اينکه سخنان آخر بيشتر در ذهن مخاطب مي ماند، در ادامه، برخي راههای استحکام ایده اصلي را بيان مي کنيم:

الف) بازخواني نکات اصلي سخنراني: بازخواني و مرور نکات اصلي سخنراني، ساده ترين راه پايان دادن به سخنراني است.

۱. همان، ص ۲۱۴.

2. Action.

3. Stephen E. Lucas, The Art of Public Speaking, p. 198.

ب) پایان با نقل قول: نقل قول یکی از رایج‌ترین و مؤثرترین ابزارهای نتیجه‌گیری است. هنگامی که با نقل قولی کوتاه مواجه می‌شوید که به‌طور کامل ایده اصلی شما را در بر می‌گیرد، آن را نتیجه‌گیری احتمالی در نظر بگیرید؛^۱ مثلاً در سخنرانی با موضوع خاص اقتدار سیاسی و جمعیت، می‌توان از نقل قول ساموئل هانتینگتون استفاده کرد. آنها قدرت تعیین‌کننده و رقیب قدرتمندآینده خود را اسلام می‌دانند: «تمدن اسلام، تمدنی است که چالش آن تا حدودی از دیگر چالش‌ها متفاوت‌تر است؛ چراکه این تمدن اساساً ریشه در نوعی پویایی جمعیت دارد. رشد بالای زادوولد که در اکثر کشورهای اسلامی است، این چالش را متفاوت کرده. امروز بیش از ۲۰ درصد جمعیت جهان را جوانان ۱۵-۲۵ ساله تشکیل داده‌اند».^۲

ج) استفاده از جملات هنری و دراماتیک: با جملات هنری و دراماتیک می‌توان موضوع را بهتر و ماندگارتر به مخاطب منتقل کرد. نمونه ذیل یکی از نتیجه‌گیری‌های خوب است: ایران دوست‌داشتنی، اگر از احوالات من خواسته باشی، ملالی نیست، جز غصه پیری تو. شنیده‌ام رو به پیری می‌روی ایران. راست می‌گویند؟ من همیشه تو را جوان دیده‌ام و صلابت جوانی‌ات قوت قلبم در معرکه سختی‌ها و میدان بلا بوده است. تو اگر پیر شوی، تکیه‌گاه می‌خواهی و چگونه دیگر می‌توان به تو

1. Ibid, p. 200.

۲. ساموئل هانتینگتون (گفت‌وگو)، «تمدن اسلام و چین: دو چالش پیش روی تمدن غرب»، فصلنامه سیاحت غرب، ش ۳۲، ص ۸.

تکیه داد؟ صبر کن. صدای دشمنانت از آن طرف دنیا به گوش می‌رسد. انگار منتظرند زمین گیر شوی. ای عزیزتر از جان، ایران، خانه همیشه‌ی من، ایران، خم به ابرو نیاور که جانم به درد می‌آید. آسوده‌خاطر باش که ما فرزندان تو نمی‌گذاریم قامتت از فرط پیری خم شود. فرزندان‌ی که خدا به ما خواهد داد، نمای زیبا و دلربای تو را همیشه جوان نگاه داشته، جوانی رخسار تو، جان دشمنانت را از تن به در خواهد کرد. دوستت دارم ای ایران.^۱

نکات راهبردی سخنرانی اقناعی

۱. ترس

در سخنرانی، اگر اندازه معتدلی ترس ایجاد شود و مردم بر این باور باشند که گوش دادن به سخنران به آنها می‌آموزد که چگونه از این ترس بکاهند، احتمال بیشتری دارد که انگیزه پیدا کنند محتوای سخنرانی را با دقت گوش دهند و تحلیل کنند.^۲

ایجاد ترس با چهار شرط می‌تواند موجب اقناع شود؛ به طوری که مخاطبان درک کنند: الف) خطرات جمعیتی مذکور جدی است؛ ب) خطرات جمعیتی کاملاً محتمل است؛ ج) توصیه‌ها و راه‌حل‌های مورد نظر مؤثر است؛ د) آنها می‌توانند توصیه‌ها و راه‌کارها را رعایت کنند.^۳

۱. محسن عباسی ولدی، ایران! جوان بمان!، مقدمه.

2. Aronson E. et all, Social Psychology, p. 206.

۳. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۶۱.

از این و در اقتناع مخاطب، افزون بر خواستن (ایجاد انگیزه)، توانایی مخاطب را نیز باید لحاظ کرد؛ برای مثال رشد جریان‌های تکفیری وهابی: شرایط بین‌المللی از جمله مسائل عراق، سوریه، مصر، افغانستان و پاکستان و در مجموع افزایش جریان‌های تکفیری و وحدت‌شکانه در منطقه و صدور و نفوذ این گرایش‌ها به ممالک اسلامی به‌ویژه در مناطقی با اکثریت جمعیتی غیرشیعی، یکی از تهدیدهای ضدامینیتی کشور است. بنابر گزارش روزنامه جمهوری اسلامی، روزنامه‌های عربستان در اقدامی هماهنگ به نشر مقالات مشترک درباره نرخ رشد جمعیت در ایران اقدام کردند. این مقالات تأکید می‌کنند:

شیعیان دریافته‌اند که اگر اقدام به تولید نسل نکنند، تا کمتر از سی سال دیگر، اهل سنت جمعیت غالب در ایران خواهد شد. از این رو ما از تمامی دوستان اسلام درخواست داریم از این فرصت استفاده کنند و از افزایش جمعیت برادران اهل سنت حمایت کنند. حمایت ما از اهل سنت باید چندجانبه باشد و نباید دوستانمان را تنها بگذاریم. شیعیان با توطئه رشد جمعیت می‌خواهند اکثریت جمعیت شیعه به نفع خودشان باقی بماند. البته شیعیان خودشان در این امر مقصر بودند و می‌گفتند زندگی خوب منوط به کمتر داشتن اولاد است و ما از تمامی دوستانمان در ایران می‌خواهیم که با جدیت تمام اقدام به تولید مثل کنند و نگران اقتصاد هم نباشند. ما از آنها پشتیبانی خواهیم کرد. بیشترین جمعیت اهل سنت واقع در زاهدان است و ما متوقع هستیم که تا چند سال دیگر، هیچ شیعه‌ای نتواند در سیستان بماند. باید رشد جمعیت اهل سنت در ایران پراکنده شود؛ زیرا آمارهای

خوبی به دست ما رسیده است و ما متوقع هستیم که شیعیان به زودی زود سرنگون شوند.^۱

بر این اساس مقوله تضعیف تنها نظام شیعی جهان نیز یکی از پیامدهای جدی کاهش شدید نرخ رشد جمعیت در ایران خواهد بود. بدیهی است که مقصود رسانه‌های وهابی از تولید مثل، به دنیا آوردن فرزندان با رویکرد و افکار وهابی و تکفیری است، نه اهل سنت واقعی؛ وگرنه این جماعت تکفیری هیچ‌گاه نه تنها خدمتی به برادران اهل سنت نکرده، بلکه با همراهی امریکا و صهیونیست‌ها در حال قتل عام بسیاری از مردم مظلوم اهل سنت در مصر، پاکستان، افغانستان، فلسطین و سوریه است.

باید توجه کرد گاهی ترس بسیار چنان اضطرابی ایجاد می‌کند که مخاطب نمی‌تواند اطلاعات مربوط به توصیه و راه‌حل را پردازش کند؛ بنابراین شواهد ترسناک در صورتی که بسیار قوی باشند، شکست خواهند خورد. اگر مردم به شدت وحشت‌زده شوند، دچار حالت تدافعی می‌شوند؛ اهمیت تهدید را انکار می‌کنند و نمی‌توانند به‌طور منطقی درباره موضوع بیندیشند.^۲

۲. ترتیب ارائه مباحث سخنرانی در پیام‌های دوطرفه^۳

ابتدا بهتر است مباحث ناظر به افزایش جمعیت را طرح کرد و سپس از

۱. قاسمی، کندو: بررسی ارتباط متقابل جمعیت، اقتصاد و امنیت، ص ۹۱، به نقل از: «زنگ خطر وهابیت درباره رشد جمعیت ایران»، روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۹۳/۳/۱۳، سایت ادیان‌نیوز، کد خبر: ۱۳۹۳/۳/۱۰.

2. Aronson E. et all, Social Psychology, p. 206.

۳. پیام دوطرفه (دوجانبه) در مرحله سوم توالی انگیزشی مونرو، توضیح داده شد.

مباحث کاهش جمعیت، کم‌رنگ‌تر سخن گفت. تحقیقات نشان می‌دهند وقتی دو پیام ارائه‌شده ارتباط نزدیکی با شخص داشته باشند، پیام اول قانع‌کننده‌تر خواهد بود (اثر تقدم)؛ زیرا در این حالت، مخاطب، بیشتر به پیام اول فکر می‌کند (تجزیه و تحلیل بسیار) و در مقابل پیام دوم مقاوم می‌شود؛ ولی وقتی ربط شخصی دو پیام با مخاطب کم باشد، پیام دوم قانع‌کننده‌تر می‌شود (اثر تأخر)؛ زیرا مخاطب هر دو پیام را با دقت تحلیل نکرده است (تجزیه و تحلیل کم) و با پیام دوم اقناع می‌شود.^۱

۳. تجربیات خوشایند و مستقیم مخاطبان

به تصویر کشیدن تجربیات خوشایند مخاطبان در دوران کودکی در افزایش انگیزه آنها بسیار مؤثر است؛^۲ برای مثال، اول باید از شما تشکر کنم که با یادآوری آن روزها شیرینی خاصی در وجودم ریختید که این سال‌ها تجربه‌اش نکرده بودم. آن روزها واقعاً عالی بود. ما هشت تا خواهر و برادر بودیم. تمام کارهای خانه به صورت سنتی انجام می‌شد. الان هم هر هشت تایمان تحصیلات عالی داریم. حرف شما کاملاً درست است. خواهر و برادر آخری را من و خواهرم بزرگ کردیم. واقعاً آن روزها خیلی خوب بود. حقیقتاً شما چیزهایی به یاد ما آوردید که خود من که در آن دوران بودم، فراموش کرده بودم. حرف‌های شما تلنگری بود که باور کنم هنوز می‌توانیم همان‌طور زندگی کنیم.^۳

۱. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۶۵.

۲. محمدصادق شجاعی، انگیزش و هیجان: نظریه‌های روان‌شناختی و دینی، ص ۱۸۸.

۳. محسن عباسی ولدی، ایران! جوان بمان!، ص ۱۸۷.

۴. استفاده از احساسات و عواطف مذهبي مخاطبان

در اين باره مثلاً مي توانيم مخاطبان را به فداكاريها و ايتار دوران دفاع مقدس متوجه كنيم؛ زماني كه از لحاظ تجهيزات و امكانات نظامي ضعيف بوديم، اما با تكيه بر ايمان و توكل به خدا در برابر همه ابرقدرتها پيروز شديم. در زمان جنگ نرم و جنگ جمعيتي كنوني نيز بايد با ايمان و توكل به خداوند پيش رويم؛ براي مثال، اجازه دهيد همين جا از خود مردم ياري بطلبيم. شما مردم در بسياري از عرصهها ثابت كرديد كه جلوتر از مسئولان حركت مي كنيد. در اينجا هم اگر بخواهيد منتظر سياستهاي تشويقي و طرحها و مصوبات باشيد، زمان از دست مي رود و ديگر جايي براي علاج باقي نمي ماند. شما به فكر باشيد؛ توكل كنيد و جلو برويد. خدا كند مسئولان هم به صورت جدي به فكر افتند.

۵. مباحث به ظاهر طراحي نشده

بهترين روش ارائه مباحث جمعيتي در بين مخالفان، ارائه غيرمستقيم مباحث در بين مباحث ديگر سخنراني است؛ زيرا مخاطبان از طريق مباحثي كه به نظر نمي رسد طراحي شده اند تا آنها را متقاعد سازند، بيشتر متقاعد مي شوند. مخاطبان به كساني كه با قصد و طرح قبلي بنا دارند آنها را متقاعد سازند، اعتماد نمي كنند و معمولاً از اجابت آنان سر باز مي زنند.^۱

۶. اعلان قبلي: ايجاد زمينه تأمل مخاطب در دلايل مخالف

قبل از سخنراني، درباره موضوع سخنراني نبايد اطلاع رساني كرد؛ زيرا

1. Aronson E. et all, Social Psychology, p. 201.

تحقیقات متعدد نشان می‌دهد هشدار قبلی به مخاطبان دربارهٔ قصد قانع‌سازی می‌تواند با تحریک آنان به اندیشیدن در دلایل مخالف، مقاومتشان را در برابر قانع‌سازی افزایش دهد. همچنین هشدار قبلی در صورتی نتیجه بخش است که بین هشدار و سخنرانی فاصلهٔ زمانی وجود داشته باشد تا مخاطبان فرصت کنند به دلایل مخالف آن بیندیشند.^۱ لذا اعلان موضوع در ابتدای سخنرانی مشکلی ایجاد نمی‌کند؛ زیرا بلافاصله سخنران وارد بحث می‌شود.

۷. شوخی

کاربرد شوخی در سخنرانی موجب توجه بیشتر مخاطبان به مباحث می‌شود. مردم به حرف‌های کسی که آنها را می‌خنداند، بیشتر گوش می‌دهند. سخنرانانی که در مباحث خود از شوخی استفاده می‌کنند، برای مخاطب دوست‌داشتنی‌ترند. باید توجه کرد گاهی شوخی در درک مباحث مخاطبان خلل ایجاد می‌کند؛ زیرا باعث حواس‌پرتی می‌شود. بنابراین شوخی برای جلب توجه مخاطبان مناسب است، اما نباید به شکلی باشد که مباحث را تحت‌الشعاع قرار دهد.^۲

۸. سرعت ارائهٔ پیام

برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد سخنرانانی که سریع‌تر سخن می‌گویند، به‌طور کلی در اقناع مخاطبان موفق‌ترند؛ زیرا این ذهنیت را ایجاد می‌کنند که

۱. رک: جرد بونر و مایکل وانک، نگرش و تغییر نگرش، ترجمهٔ جواد طهوریان، ص ۱۶۳.

۲. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمهٔ فیروزبخت و قنادان، ص ۱۶۲.

معتبرند؛ اما بنابر نظر برخی پژوهشگران،^۱ سریع سخن گفتن فقط وقتی به نفع سخنران است که نگرش اولیه مخاطب ضداقناعگر باشد؛ زیرا گفتار سریع، امکان پردازش درست و تحلیل دقیق مباحث را در شنونده کم می‌کند. در واقع دشوار شدن پردازش گفتار سریع باعث می‌شود مخاطبان فقط جذب مسائل حاشیه‌ای و پیرامونی سخنرانی شوند و محتوای اصلی مباحث را پردازش نکنند.^۲ از این رو گفتار سریع باعث کاهش قدرت اقناع‌کنندگی مباحثی می‌شود که مخاطبان آن موافق دیدگاه سخنرانند؛ زیرا مخاطبان نمی‌توانند استدلال‌های سریع را پردازش کنند و برای تقویت نگرش‌های فعلی خویش، این استدلال‌ها را وارد نظام اعتقادی خود سازند.^۳

۹. سبک گفتار

وقتی سخنران محکم و قاطع سخن می‌گوید، باکفایت‌تر و معتبرتر به نظر می‌رسد. محکم سخن گفتن نشان‌دهنده جسورانه بودن پیام است.^۴

۱. مدل احتمال تجزیه و تحلیل (ELM): این مدل به دو شیوه پردازش اشاره می‌کند: الف) مسیر اصلی که در آن قانع‌سازی مبتنی بر باریک‌بینی و مذاقه مجدانه در دلایل پیام و دیگر اطلاعات مرتبط است؛ ب) مسیر پیرامونی که نشان‌دهنده تأثیر نشانه‌های پیرامونی (جنبه‌های غیرمحتوایی مثل اعتبار سخنران یا جذابیت آن یا شکل و وضوح پیام) است. برای مطالعه بیشتر، رک: سالاری‌فر و دیگران، روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی؛ بونر و وانک، نگرش و تغییر نگرش؛ فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی.

۲. البته اثر این‌گونه اقناع که از طریق مسائل حاشیه‌ای و پیرامونی مانند اعتبار سخنران یا جذابیت شکل پیام ایجاد می‌شود، کم است و با گذشت زمان از بین می‌رود؛ اما اثر اقناعی که مخاطبان کاملاً توجه به پیام کرده، آن را پردازش می‌کنند، باقی می‌ماند و در مقابل پیام‌های مخالف نیز دوام و استقامت بیشتری دارد.

۳. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۶۶.

۴. همان، ص ۱۶۷.

۱۰. اسناد^۱

مخاطبان درباره اینکه چرا سخنران موضع خاصی اتخاذ کرده است، علت های متفاوتی را استنباط می‌کنند. اگر به این نتیجه برسد که مباحث سخنران انعکاس دقیقی از واقعیت بیرونی است، آن را معتبر تلقی می‌کند و می‌پذیرند.^۲ اگر سخنران از موضعی دفاع کند که در خدمت منافع گروه اقلیتی است که خود او بدان تعلق دارد، تأثیرگذاری پیامش بر اثر بی‌اهمیت شدن واقعیت بیرونی کاهش می‌یابد. بهترین روش در برطرف کردن این برداشت منفی، استفاده از پیام‌های دوطرفه است که موجب اعتبار فرستنده پیام و ایجاد نگرشی مثبت‌تر می‌شود.^۳

۱۱. جذابیت^۴

سخنرانان جذاب (چه به لحاظ ویژگی‌های فیزیکی و چه شخصیتی و معنوی) مردم را بیش از سخنرانان غیرجذاب متقاعد می‌کنند.^۵ تحقیقات نشان می‌دهد جذابیت سخنران به چند عامل بستگی دارد؛ مانند ظاهر فیزیکی، محبوب بودن و شباهت داشتن به مخاطب.

الف) جذابیت شخصیتی و معنوی

– اخلاص: «اخلاص شرط اصلی تبلیغات است. اگر از بالاترین سطوح

1. Attribution.

۲. جرد بونر و مایکل وانک، نگرش و تغییر نگرش، ترجمه جواد طهوریان، ص ۱۵۷.

۳. همان، ص ۱۵۸.

4. Attractiveness.

5. Aronson E. et all, Social Psychology, p. 201

تا پایین‌ترین سطوح ذره‌ای اغراض شخصی به‌میان آمد و من و ما مطرح شد، تبلیغات خراب می‌شود. رکن اول تبلیغات سرآغاز آن به نام خدا و اتمام آن برای خداست؛ والا اگر برخلاف این باشد، دیگر تبلیغ نیست. تنها کلامی که از قلب خارج می‌شود، به قلب خواهد نشست. کلامی که برای خاطر خدا نباشد، به دل نیز نمی‌نشیند.^۱

- اعتقاد راسخ و عمل: مردم از مبلغان می‌خواهند و انتظار دارند خود پایبند پیام خویش باشد.^۲ کارشناس جمعیت باید هم از حیث شناختی به وضعیت فعلی آگاهی لازم را داشته باشد و هم از حیث هیجانی، احساس خطر از وضعیت پیش‌آمده نموده، آمادگی کامل داشته باشد تا کلام او در مخاطب اثرگذار باشد.

- تعهد و احساس وظیفه: «این مسئله افزایش نسل و اینها جزو مباحث مهمی است که واقعاً همه مسئولین کشور - نه فقط مسئولین اداری - روحانیون، کسانی که منبرهای تبلیغی دارند، باید در جامعه درباره آن فرهنگ سازی کنند. از این حالتی که امروز وجود دارد - یک بچه، دو بچه باید کشور را خارج کنند. رقم ۱۵۰ میلیون و ۲۰۰ میلیون را اول امام گفتند - و درست هم هست - ما باید به آن رقم‌ها برسیم».^۳

- صبر و استمرار و خسته نشدن از اقناع دیگران: برای تغییر نگرش

۱. سیدعلی خامنه‌ای، بیانات: احمد رزاقی، اهمیت و ضرورت تبلیغات با الهام از رهنمودهای رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ص ۵۸.

۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چرا چیزی می‌گویید که انجام نمی‌دهید؟» (صف، ۲).

۳. سیدعلی خامنه‌ای، بیانات در دیدار با کارگزاران نظام، ۳/ ۱۳۹۰/۵.

درباره تفکری که بیش از سی سال نهادینه شده است (کاهش جمعیت)، نباید خسته و ناامید شد. رفتارهای تثبیت‌شده جامعه را نمی‌توان به مدد سخنرانی‌های مقطعی و کوتاه‌مدت و تحکم‌آمیز به آسانی تغییر داد. عناصر فرهنگی همان‌طور که تثبیتشان زمان‌بر است، تغییرشان به زمانی به مراتب طولانی‌تر نیاز داد؛ همچنان‌که حکم الهی درباره تحریم شراب در چهار مرحله و در آیات مکی و مدنی به تدریج ابلاغ شد.

متغیرهای مربوط به مخاطب

سنین تأثیرپذیری^۱

طبق فرضیه سال‌های تأثیرپذیری، انسان‌ها در دوران نوجوانی و جوانی تأثیرپذیرترند (۱۸-۲۵ سالگی) و راحت‌تر اقتناع می‌شوند؛^۲ زیرا نوجوانان اولین بار با طیف گسترده موضوع‌های اجتماعی - سیاسی آشنا می‌شوند؛ اما بعد از اینکه صاحب گرایش‌های اجتماعی - سیاسی می‌شوند، گرایش‌هایشان در باقی عمر عمدتاً بدون تغییر باقی می‌مانند^۳ بهترین سن برای تقویت مبانی دینی و معنوی مانند توکل به خدا، رازقیت خداوند، تقوا، استغفار، صبر، شکر، برکت و امداد الهی و نیز تشویق به ازدواج و ارزش فرزندان و جایگاه مادری سنین تأثیرپذیری است.

1. impressionable ages.

2. Aronson E. et all, Social Psychology, p. 201.

۳. استون فرانزوی، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، ص ۱۷۰.

خلق و خو^۱

انسان‌های خوش خلق اقناع‌پذیرترند. در شرایط محدودیت پردازش شناختی (مانند کمبود وقت)، خلق می‌تواند قضاوت را به‌طور مستقیم و بر اساس سؤال «چه احساسی در این باره دارم؟» تحت تأثیر قرار دهد؛ در حالی که وقتی فرد فرصت اندیشیدن بیشتری دارد، حالت عاطفی می‌تواند با شناخت در هم آمیزد و از طریق تحریک بازیابی و تشکیل اطلاعات متناسب با خلق، قضاوت را تحت تأثیر قرار دهد.^۲ بنابراین در ارائه مسائل جمعیتی، باید وضعیت روانی و مکانی مخاطب (مانند خسته بودن و گرمی یا سردی هوا) را نیز در نظر گرفت.

حواس پرتی

در مطالعات گوناگون درباره تأثیرات حواس پرتی در قانع‌سازی، معلوم شده است که حواس پرتی باعث کاهش قانع‌سازی می‌شود؛ اما گاهی نیز تأثیر معکوس داشته است. به عبارت دیگر، مخاطبانی که در حال گوش دادن به پیامی بودند که حواسشان پرت شد، نسبت به مخاطبانی که حواسشان پرت نشد، بیشتر متقاعد شدند.^۳

1. mood.

۲. جرد بونر و مایکل وانک، نگرش و تغییر نگرش، ترجمه جواد طهوریان، ص ۱۸۳.
۳. همان، ص ۱۷۹. همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، بنا بر مدل «ELM»، اگر اقناعی از طریق حواس پرتی ایجاد شود، از طریق مسیر پیرامونی و حاشیه‌ای (مانند جلب شدن به اعتبار و مشهوریت سخنران و جذابیت او) بوده، نه مسیر اصلی و تحلیل محتوایی. از این رو در مدت‌زمان کوتاهی اثر خود را از دست خواهد داد و فراموش خواهد شد.

خودقانع‌سازی

از این تکنیک می‌توان در جلسات پرسش و پاسخ استفاده کرد. از افراد در جلسه سؤال می‌کنیم: چگونه می‌توان افراد جامعه را در جهت افزایش جمعیت قانع کرد؟ چگونه می‌توان مجردان را قانع ساخت تا سریع‌تر ازدواج کنند؟ چگونه می‌توان زنان تک‌فرزند را قانع کرد که به فرزندآوری اقدام کنند؟ در ادامه مباحث، از افراد در جلسه می‌خواهیم استدلال‌های خود را در زمینه افزایش جمعیت مطرح سازند. نتایج تحقیقات نشان می‌دهد اثر این گونه جلسات از سخنرانی یک‌طرفه بیشتر است.

نتیجه‌گیری

از آنجاکه فرزندآوری کاری انتخاب‌گرانه در حریم خصوصی است، نباید فضایی ایجاد کرد که مخاطبان احساس کنند حکومت یا نهادهای دیگر برای فرزندآوری به آنان فشار می‌آورند. از این‌رو تأکید بیش از اندازه بر فرزندآوری می‌تواند نتیجه‌ای وارونه داشته باشد و ایستادگی اجتماعی را افزایش دهد. در فرایند قانع‌سازی، سخنران می‌تواند استدلال و مباحث اقناعی خود را مطرح کند؛ محکم سخن گوید و سخنانش را با محرک‌های خوشایند همراه سازد؛ ولی نمی‌تواند در عمل، نگرش مردم را تغییر دهد. سخنران موفق فقط شرایط مساعدی برای تمایل افراد به تغییر نگرش ایجاد می‌کند و این خود فرد است که به اختیار خویش نگرشش را تغییر می‌دهد.

پرسش‌ها

۱. انواع و مراحل سخنرانی را نام ببرید.
۲. سازمان‌دهی مباحث سخنرانی چیست؟
۳. الگوهای سازمان‌دهی مباحث سخنرانی را بیان فرمایید.
۴. مراحل الگوی توالی انگیزشی مونرو را توضیح دهید.
۵. بخش‌هایی را که در مرحله سوم (رضایت) وجود دارد، نام ببرید و توضیح دهید.
۶. به سه نکته راهبردی سخنرانی اقناعی اشاره فرمایید.

منابع و مآخذ

۱. چراغی کوتیانی، اسماعیل، بحران خاموش: واکاوی جامعه‌شناختی علل فرهنگی - اجتماعی کاهش باروری در ایران، چ ۱، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع)، ۱۳۹۷.
۲. بونر، جرد و مایکل وانک، نگرش و تغییر نگرش، ترجمه جواد طهوریان، تهران، رشد، ۱۳۹۰.
۳. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار با اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲/۰۹/۱۹.
۴. رزاقی، احمد، اهمیت و ضرورت تبلیغات با الهام از رهنمودهای رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰.
۵. سعدی، ابو محمد مشرف‌الدین مصلح بن احمد بن مشرف، بوستان، تهران: ارمغان طوبی، ۱۳۸۵.

۶. شجاعی، محمدصادق، انگیزش و هیجان: نظریه‌های روان‌شناختی و دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱.
۷. عباسی ولدی، محسن، ایران! جوان بمان!، چ ۱۲، قم، انتشارات جامعه‌الزهرا، ۱۳۹۳.
۸. عرب، هادی، مجموعه گفت‌وگوهای همایش تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف جامعه (گفت‌وگو با اندیشمندان علوم اسلامی و انسانی)، قم، اداره همایش‌ها و نشست‌های علمی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۲.
۹. فرانزوی، استون، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه فیروزبخت و قنادان، چ ۱، خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۸۱.
۱۰. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ط ۲، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۱۱. محبی، سیده فاطمه و دیگران، «چالش‌های فرزندآوری زنان شاغل در یک مطالعه کیفی»، نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، ش ۱، ۱۳۹۳.
۱۲. مرکز تحقیقات زن و خانواده، تحولات جمعیتی ایران: عوامل، پیامدها، راهبردها، قم، ۱۳۹۲.
۱۳. منتظری، علی و همکاران، «فرزندآوری از دیدگاه شهروندان تهرانی: دلایل تمایل و عدم تمایل»، نشریه پایش، س ۱۵، ش ۶، آذر و دی، ۱۳۹۵، ص ۶۶۳-۶۶۸.
۱۴. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط الوسائل، ط ۱، قم،

مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۰۸ق.

۱۵. هانتینگتون، ساموئل، تمدن اسلامی و چین؛ دو چالش پیش روی تمدن غرب ماهنامه سیاحت غرب، س ۳، ش ۳۲، اسفند ۱۳۸۴، مرکز پژوهش های اسلامی صداوسیما.

16. Aronson, E, Wilson, T.D., Akert, R.M. & Sommers, S.R., *Social Psychology*, New York, Pearson Education, Ninth Edition, 2016.

17. Bohner, Gerd, Wanke, Michaela, *attitudes and attitude change*, Psychology Prees, New York, 2002.

18. Stephanie J Coopman & James Lull, *Public speaking; the evolving art*, 2nd Edition, Boston, USA, Wadsworth Cengage Learning, 2012.

19. Stephen E. Lucas, *The Art of Public Speaking*, 10th Edition, McGraw Hill, New York, 2009.